

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Bahaeddin Ögel

TÜRK
KÜLTÜR
TARİHİNE
GİRİŞ

Atamkorkud

eskikitaplarim.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ

VII

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI / 638
Yayımlar Dairesi Başkanlığı
Kültür Eserleri Dizisi / 46

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ

TÜRKLERDE ORDU, ORDUGÂH VE OTAĞ

-Devlet, ordu ve aile disiplinin temelleri-
(Hunlardan Osmanlılara)

Cilt : VII

Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL

© T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI, 2000 / ANKARA

ISBN 975 - 17 - 0872 - 9 (Takım)

ISBN 975 - 17 - 0879 - 6 (7.Cilt)

Kapak Düzeni / Ömer Ersin TUŞTAŞ

Ögel, Bahaeddin

Türk Kültür tarihine giriş / Bahaeddin Ögel.

- 4. bask. - Ankara : Kültür Bakanlığı, 2000.

9 c. : res. ; 20 cm. - (Kültür Bakanlığı yayınları ; 638. Yayınlar Dairesi Başkanlığı kültür eserleri dizisi ; 46)

İçindekiler:1.c.Türklerde köy ve şehir hayatı-2.c.Türklerde ziraat kültürü -3.c. Türklerde ev kültürü-4.c.Türklerde yemek kültürü-5.c.Türklerde giyecek ve süslenme -6.c.Türklerde tuğ ve bayrak-7.c.Türklerde ordu, ordugah ve otağ-8.c.Türklerde devlet ve ordu mehteri-9.c.Türk halk musıkisi aletleri
ISBN 975-17-0872-9 (tk.)

I. k.a. II. Seriler: .

306.09561

www.kultur.gov.tr

e-mail:kultur@kultur.gov.tr

Birinci Baskı, 1984 5.000 Adet

İkinci Baskı, 1991, 10.000 Adet

Üçüncü Baskı, 2.500 Adet

Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi

Tel : 0.312 212 64 95 / 108

Millet olmanın en belirgin özelliği insanları zaman ve mekân içinde birleştiren ortak noktaların bulunmasıdır. Bunu sağlayan ise költürdür. Bir milletin költürü, geçmişinden süzölüp gelen maddî ve manevî değerlerin bütününden oluşur .

Tarihle yaşıt bir medeniyete sahip olan Türk Milleti'nin çok yönlü, köklü, zengin ve renkli bir költürü vardır. Zaman içinde daha da zenginleşen ve gelişen bu költür yüzyıllar boyunca Türk toplumlarını ayakta tutan unsurların başında gelir. Güzel ve faydalı olan her şeyi töre ve gelenek haline getiren milletimiz, tarihi seyir içinde diğer milletlerin medeniyetlerinin gelişmesinde de olumlu katkıda bulunmuştur .

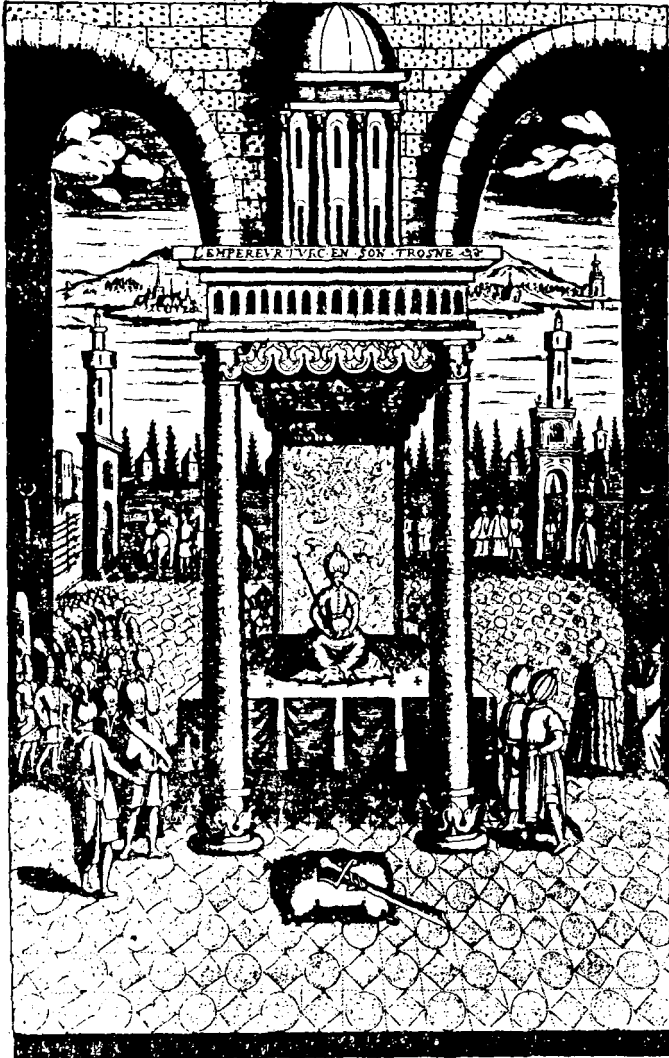
Kimliklerin daha bir ağırlık kazandığı üçüncü bin yılın başında geçmişimizden bize kalan zengin költür mirasını, sağlam temeller üstüne oturtmak isteyen, kim ve ne olduğunun bilincine varmayı amaçlayan yeni nesillere eksiksiz olarak aktarabilmek görevlerimizin başında gelmektedir.

Bakanlığımız fikir ve sanat ürünlerinin yanı sıra bütün költür değerlerimizi tanıtan, araştıran, toplayan; böylece yaratıcı çalışmalara zemin oluşturmayı amaçlayan kaynak eserler yayınlamayı ilke edinmiştir.

Değerli tarihçimiz merhum Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL'in 9 ciltlik "Türk Költür Tarihine Giriş" adlı eseri de Türk költürü üzerine araştırma yapanların vazgeçilmez kaynağı durumundadır.

Kültür tarihimizin bu dev eserini yeniden bilim dünyasına sunmanın sevincini yaşarken, merhum Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL'i şükranla anıyor, kitabın yayımlanmasını sağlayan Yayınlar Dairesi Başkanlığı'na teşekkür ediyorum.

M. İstemihan TALAY
Kültür Bakanı

1. Chalcondile'deki bu tablo, giyecek ve bazı motifler bakımından, bazı gerçekleri saklar. Ancak ressam daha çok hayalini işletmiştir. Osmanlılarda kılıcın, yalnızca kılıç alaylarında kullanıldığı da, bu tablo ile şüpheli kalmaktadır.

Ö N S Ö Z

Bu kitabın dayandığı şu iki ana prensibi okuyucularımıza sunmadan, önsöze girmeyi doğru bulmuyoruz :

1. *Türk tarihinde «o t a ğ» ve onun çevresinde kurulan «o r d u ğ â h, Türk topluluk, devlet ve aile disiplinin, oluşma ve gelişmesinin, tek temeli ve çekirdeği gibi görünmektedir.*

2. *«O r d u» sözü, eski Türklerdeki «orta», yani merkez sözü ve anlayışından kaynaklanmış, yeşermiş, çiçeklenmiş, -bazan yolunmuş-; ancak çok denenmiş, gönül ve iradelerimizde yerini almış olarak, günümüze kadar gelmiştir. O r d u sözü böylece aile, devlet ve millet birliğinin, otorite ve disiplininin, bir sembolü olmuştur.*

Bir milletin *hukuk* anlayışı ile hukuka riâyet ve bağlılığı da, bu deneyişler ve irade eğitimlerinin, sağlam olarak kurulmuş ve oturmuş olmasına bağlıdır. Yoksa bir kaç yılda, bir millet ve ordu anlayışı kurulamaz.

Türk Kültür Tarihine Giriş adlı yayın serimiz, içlerinde yığın halinde vesikaları toplayan ve sonuçları da, ancak bu vesikalara göre yönlendiren eserlerdir. Hiç olmazsa, böyle olunmaya çalışılmıştır. Her konuda, eğer bir vesika var ise, ancak onun için bir başlık konmuştur. Vesikaları bulunmayan maddeler ise, kitapta yerlerini alamamışlardır. Konular, zorlanmamıştır. Elbette ki bizden sonraki nesiller, -özellikle Osmanlı ve şimdiki Türk topluluğunda-, yeni vesikalar bulup, bizim boşluklarımızı tamamlayacaklardır.

Türk kültür tarihinde, bizden sonraki nesiller için, küçük bir ışık tutabilirsek, bu bizim için en büyük bir mutluluk olacaktır. Tarihçiler, bir çağın düşünce ve yaşayış sentezini yaparlarken, her türlü vesikayı kullanma zorundadırlar. Yoksa biz, ne bir dilci ve ne de bir san'at tarihçisiyiz. Bu ilimlerin metodları, ayrıdır. Ancak dilciler, söz yapıları ile kuruluşlarından yola çıkarlarken; tarihçiler ise mana ve düşüncelerden, sözlere doğru gitmişlerdir.

Kitapta sunulan r e s i m l e r , bir san'at eseri olarak değil; yazılı vesikaları destekleyen ve o günkü yaşayışı gösteren, tarih vesikaları olarak göz önünde tutulmalıdır. Bunun için de resimler, tarih vesikası değerini taşıyan, o çağların eserlerinden seçilmiştir. Çizilirken de en küçük bir ayrıntıya bile, değer verilmiştir. Çünkü küçük bir ayrıntı, san'at tarihi bakımından, belki de önemli olmayabilir. Ancak küçük bir ceb veya silahlardaki herhangi bir çivi, teknik ve kültür varlığı olarak, ayrı değer taşıyabilir.

«O r d u» sözü, başlangıçtan beri idare, otorite ve disiplini temsil eden kişi ile çevresinin, bulunduğu ve oturduğu yer manasında söylenmiştir. «Ordu» sözü, kesin bir yazılışla, H u n topluluklarında da; Osmanlılarda da, bizde de, aynı manada söylenmiştir ve söylenecektir. Ordu, savaş karargâhı veya zamanla başkent, şehir de olabilirdi. Bunun önemi yoktur. Bu gelişmeler kitabımızda, vesikalara göre, çok geniş olarak incelenmiştir. Bir gerçek varsa bu anlayış ve düşüncenin, hiç değişmemiş olmasıydı.

«Türk milleti ve tarihinin devamlılığı» da, ancak bunun gibi, değişmeyen düşünce ve ana prensiplerin incelenmesiyle, aydınlığa kavuşturulabilir. Bu ana düşünce ve prensipler, ne İslamiyette, ne Çin'de, ne Bizans ve ne de Avrupa'da, görülemezler. Tarihde rol oynayan her kavmin, elbette ki bir ordu ve ordugâhı vardı. Ancak tarihçi, bunlar arasındaki ayrılıkları

gösterebilen bir kimsedir. Bunun yanında Türk tarihçisi, Türk kavminin, sürekli ve müşterek geleneklerini, görebilen bir kimse de olmalıdır. Ancak Türk tarihinin genişliği, derinliği ve vesikalarının çeşitli dillerden oluşu, bize bazı güçlükler çıkarmaktadır. Kitapta bu güçlükleri, elinden geldiği kadar yenmeğe çalışan, bir kişinin, çabalarını göreceksiniz.

D e d e K o r k u t kitabı, Türk kültürünün en değerli vesikalarından biridir. Bunun için Dede Korkut'ta adı ve yeri geçen her konu, bütün tanıklarıyla, eksiksiz ve tam olarak eserimize alınmıştır. Dikkatle taranmış olan bu tanıklar ve sözler, bizden sonraki nesiller için de bir kaynak olacaktır. **R a d l o f**'un eserleri de bu kitapta, eksiksiz olarak taranmış ve okuyuculara sunulmuştur. Belki de bundan sonra, 8000 sahifelik bir Radlof Sözlüğü'ne bakmağa, artık gerek kalmayacaktır. Bundan dolayı önümüzde, çok geniş bir materyal yığılmış ve bu vesikalar, araştırma bölümlerinde, tam olarak ele alınamamıştır. Bunları yayından alıkoymak veya atmak, yazık olabilirdi. «*Türk çadır sözlüğü*» adlı bölümümüz, kullanılamıyan bu vesikalarla oluşturulmuş ve böylece gelecek nesillere sunulmuştur. Diğer kaynaklar da, hemen hemen eksiksiz olarak taranıp, bu kitapta sunulmağa çalışılmıştır. Esere hâkim olan metod, budur.

«*O r d u g â h*» sözü, biraz eskimiştir. Ancak bu deyiş, bizim değil; tarihin malı olmuştur. Bunun yerini, ne kamp ve ne de konak tutabilir. Okuyucularımız bizi hoş görsünler! Türk tarihinin üzerine dayandığı, bunun gibi bu deyiş ve anlayışları, unutmamamız gerekir. İster *Yavuz*, isterse *Fatih* olsun, bunlar kaç gün, kendi saraylarında oturabilmişlerdir? Onların hayatlarının en güzel çağları, otağlarda ve ordugâhlar içinde geçmiştir. *Kanunî* de, yine böyle bir ordugâh içindeki, kendi otağında ölmüştü. Çünkü büyük bir hakan için en emin ve güvenli yer, kendi ordugâhı ve otağıdır. Atatürk'ün yarıya yakın hayatı da, öyle geçmişti! Konuyu, böyle ele almak gerekti.

«*Hakanlık otağı*», bir göçebe veya çingene çadırı gibi düşünülmemelidir. Dede Korkut'un da dediği gibi bu otağlar, «*kara yerin üzerine dikilmiş., gök yüzüne de aşanmış idi!..*» Kitabımızda seçip, sunduğumuz resimler de, bu duygu ve görüşleri desteklemektedirler. Düşünmeliyiz ki, tarihi yapanlar da, birer insan idiler.

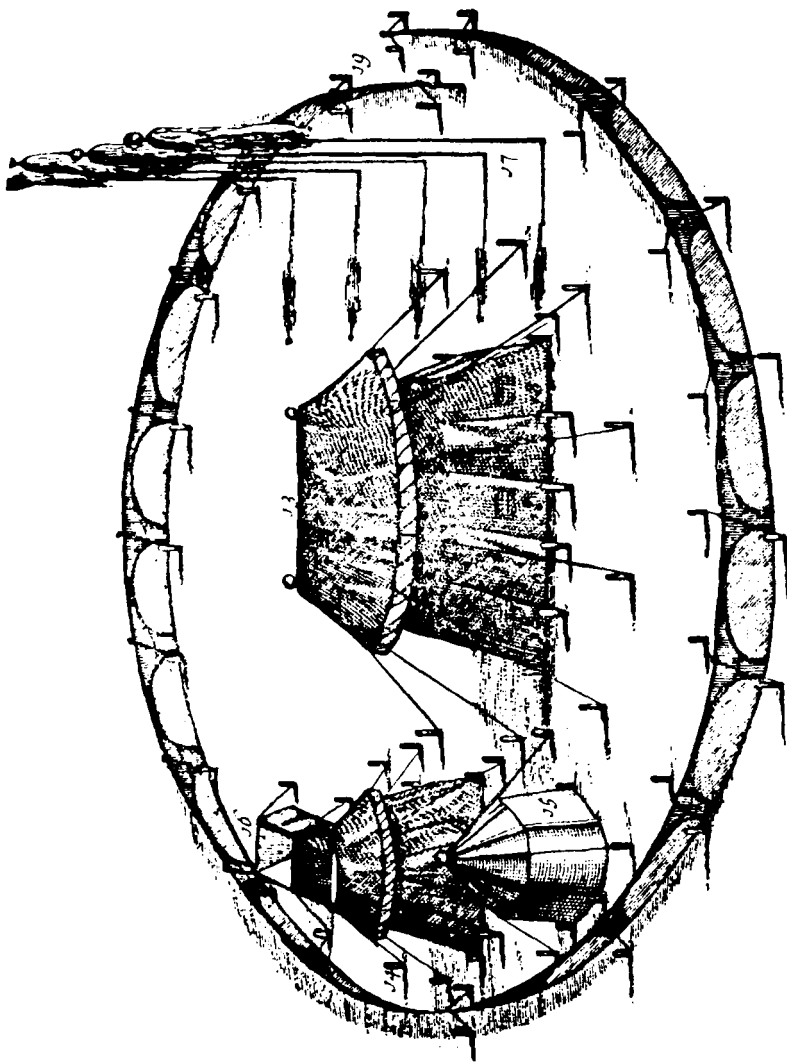
«*Tuğlu ve sancaklı otağ*»; veya saray veya başkent, devletin manasını tamamlayan, bir düşünce ve semboldür. Tuğsuz ve bayraksız her şey, yarım ve manasız kalır. Türkler, tuğ ve sancak için «*mubarek*» tanımını yapıyorlardı. Ancak otağ için, böyle bir tanıtmayı bulamadık. **A n a d o l u** Selçuklu devletinde, hakanlık otağı için ise, «*serâperde-i mubarek*», «*dehliz-i mubarek*» sözleri, sık sık geçiyordu. Bunları, diğer Türk devletleri için de, genişletebilirmiyiz; bunu bilemiyoruz. Bundan dolayı, 6. cildimiz ile bu cilt arasında, bir ilişki kurulmalıdır. «*Kös ve davul*» ise, 8. ciltle, bu konuları tamamlamış olacaktır. Türk tarihinde, kössüz ve davulsuz bir otağ veya bir ordugâh, düşünülemez. **M. Ö. 123 ve 121 yıllarında** «*H u n beylerbeyinin otağının önüne dikilmiş olan tuğunun altında, Çin Ordusu ile Hunlar göğüs göğüse vuruyorlar; Çinliler Hun beylerbeyinin tuğunu, davulunu ve dolayısıyla ailesini, esir alıyorlar*». Bu, Göktürklerde de, Osmanlılarda da böyle devam edip, gidiyordu. Batılı araştırmacılar bunları söylerler; ancak Türk adı ile aralarında bir birlik kurmaya yanaşmazlar. Bundan dolayı Batılı yazarlar hakkında sık sık eleştirmeler yapılmıştır.

A n a d o l u, Türk kültürünün en değerli bir hazinesidir. Bundan dolayı, eski Türk tarihi ile Türk kültürünün uzantıları, sürekli olarak ve ısrarla **A n a d o l u**'da aranmıştır. Bu kitaplarımızın özellikleri de, budur. Ne büyük bir mutluluktur ki, bunların çoğu da Anadolu'da bulunabilmiştir. Bir Türk kültür motifinin, Moğolcada bir tek söz ve örneği var ise; Anadolu'da bunun yüz tanesi bulunmuştur. Ancak Batılı araştırma-

cılara göre, bunların hepsi, iptidaî Moğolcadan gelmiştir. Aslında onların, bizi Türk saydıkları da, belli değildir. Bu, onların bir kültür politikasıdır. Ancak biz nüfus kâğıdımızı, Dede Korkut'u bile İtalyancasından okuyanların, takdirlerine bırakamayız. Bunun için de vesikalar, yığın halinde ve eksiksiz olarak sunulmağa çalışılmıştır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu ciltleri, hep birlikte ve aralarında ilişki kurma yoluyla, okumak gerekmektedir. Okuyamayanlar için de resim altlarını, daha geniş ve daha açıklamalı tuttuk. Resim altları bile, kitabın içindekiler ile sonuçları hakkında, okuyuculara bir fikir verebilecektir.

23 Nisan 1984
Ankara, Sıhhiye

2. Bir padişah otagi ve karagâhı : 5 tuğ buraya dikilmiş; 2 tuğ da önden gitmiştir. Hazine ve ihtiyaç çadırları ise arkadadır. Çevresinde, ordugah çeti görülmüştekiler pîrâre (Bakırhanlı) (Res. 2).

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ IX

1. BÖLÜM

BÜYÜK HUN İMPARATORLUĞUNDA VE ÖNCELERİ HAKANLIK OTAĞ, KONAK YERİ VE ORDUGÂHI

1. *METE ÇAĞINDA, BİR «ORDU» SÖZÜ* : (S. 1). -2. *HUN HAKANININ, «ORDU»SU VE KARARGAHI* : (S. 3).

— «ORDU», HAKAN AİLESİNİN KARARGAHI : (S. 5).
-OTAĞ, AİLE BİRLİĞİNİN SEMBOLÜ : (S. 5) : -1. *HUN EVİNİN ÇİN EVİNE ÜSTÜNLÜĞÜ* : (S. 6). -2. *EV İLE, OTAĞ VE AİLE BİRLİĞİ* : (S. 7). -HAKANIN ORDU VEYA KARARGAHINDA BULUNAN AİLELER : (S. 9). -HUN SARAYINDA KABUL : -*HUN OTAĞ VEYA SARAYINDA ELÇİ KABULU* : (S. 10).

— HUN SARAYINDA «HİZMET» : (S. 12) : -1. *SARAY HİZMETİNDEKİ PRENSLER* : (S. 12). -2. *HİZMETİ BIRAKIP SARAYI TERKE DEN PRENSLER* : (S. 12). -3. *SARAY «KURULTAYI»* : (S. 13). -4. *VAZİFESİ DIŞARIDA; FAKAT SARAYDA OTURAN PRENSLER* : (S. 13).

— PRENS VE KOMUTANLARININ «GARNİZONLAR» : (S. 15) : -1. *SINIR GARNİZONLARI* : (S. 15). -2. *SAĞ BİLGE PRENSİN OTAĞ YERİ* : (S. 15). -3. *GARNİZON KOMUTANLARININ ÖNEMİ* : (S. 16). -4. *GARNİZONLARIN «YURTLUK» VE İKTALARI* : (S. 16).

— «HUN BAŞKENTİ» : KURULTAY VE BAŞKOMUTANLIK YERİ : (S. 16) : (-*Terhis*. -*Genel Kurmay*. -«*Savaş kurultayı*» : (S. 17) -«BAŞKENT» VE «SAVAŞ ORDUGAHI» AYIRIMI : (*Geçici başkent*) : (S. 19) : -1. *HUN VE ÇİN BAŞKENTLERİNİN AYRILIĞI* : (S. 20). -2. *ÇADIR DIREKLERİ VE STRATEJİK BÖLGE* : (S. 20). -3. *AİLE OTAĞLARI, ORDU İLE BİRLİKTE* : (S. 21).

— HUN OTAĞI İÇİN YAZILAN BİR ÇİNCE ŞİİR : (S. 23).

2. B Ö L Ü M

GÖKTÜRK VE UYGURLARDA KAĞANLIK OTAĞI VE KARARGAHI

1. TÜRKLERİN «K A Ğ A N L I K O T A Ğ I» VE ÇİNCE «YA» SÖZÜ : (S. 25). -2. TÜRKLERİN «S A N C A K L I O T A Ğ I» : (Otağ ve karargâh sancağı) : (S. 28). -3. GÖKTÜRKLERİN OTAĞI : (S. 29). -4. KIRGIZ KAĞANININ SANCAKLI OTAĞI : (S. 30). -5. UYGUR KAĞANLARININ SANCAKLI OTAĞLARI : (S. 31).

— G Ö K T Ü R K O T A Ğ I : (TÜRK OTAĞI İÇİN ÇİNCE ŞİİRLER) : (S. 34). -1. «Mavi otağı» : (S. 34). -2. «Mavi otağa vedâ» : (S. 38). -3. «Çin imparatorunun otağ şiiiri» : (S. 39).

— B İ L G E K A Ğ A N'IN ORDU VE ORDUGAHI : (S. 42) : -1. «O R D U» SÖZÜ VE BİLGE KAĞAN : (S. 42). -2. GÖKTÜRK - UYGUR YAZITINDA, «O R D U» VE KARARGAH : (S. 42). -3. O R D U ve BAŞKENT : (S. 43). -4. GÖKTÜRK «O R D U»SUNUN, YAĞMASI : (S. 45). -5. GÖKTÜRK «O R D U» SUNUN, SAVAŞTA YERİNİ DEĞİŞTİRMESİ : (S. 46). -6. Göktürk otağında, elçi kabulü : (S. 48).

— B A T I G Ö K T Ü R K K A Ğ A N'I, «İSTEMİ KAĞAN» IN OTAĞLARI : (S. 51) : (-Karşılama. - Birinci otağa geliş. - İkinci otağa geliş). (S. 51 - 52). -BİR OTAĞ PROTOKOLU KAVGASI : (S. 54). -GÖKTÜRKLERDE, «BAŞKENT, OTAĞ VE ORDU» ANLAYIŞI : (S. 54).

— «A R A B A L I» OTAĞ VE KARARGAHLAR : (S. 57) : -ARABA İLE GÖÇEN KAVIMLER VE TÜRKLER : (S. 58). -(1. Türkler, araba ile göçmeği erkenden bırakıyorlar : (S. 58). -2. Arabalı topluluktan, altı topluluğa geçiş : (S. 59). -ÇİNGİZ HAN'IN ATALARI VE ARABALI TOPLULUKLAR : (S. 61).

3. B Ö L Ü M

HITAY VE ÇİNGİZ HAN DEVLETİNDE -HAKANLIK OTAĞI, KONAĞI VE ORDUGAHI-

I. «O R D U» : HITAY DEVLETİNDE : (S. 64) : -(O r d u sözü, muhafızları, konak çiti, göçen ordugâh, otağ şekli).

II. Ç İ N G İ Z H A N KÜLTÜR ÇEVRESİNDE : (S. 69) : -AİLE EVİ OLARAK ÇADIR : (S. 70). -(«O r d u», otağ, saray - ev, çadırdan hakanlık otağına, ev ve «aile çadırı»). -ÇADIRDAN, SARAY - OTAĞLARA : (S. 72) : -(Çingiz Han'ın kendi çadırı : Penceresi, tabanı, duvarı). -«OTAĞ - SARAY» ANLAYIŞI : (S. 73) : -(Otağ, konak, gece ve gündüz nöbetçileri, Ögedey Han çağında) : (S. 73 - 77).

III. Ç İ N G İ Z H A N'IN KUTLU VE ESKİ BAŞKENTLERİ :
(S. 77) : *Ordu, ordo, ordos; Ulu, Büyük ve Eski başkent; «ordu ve leşker-gâh», ordu-ya dıam, ordu emiri...* : (S. 77 - 80). -A R A B A ÜZERİN-
DEKİ OTAĞLAR : (S. 81) : -(*Halk ve hakanın arabalı otağları, araba türleri...*) : (S. 81 - 83).

4. B Ö L Ü M OTAĞDAN SARAYA; ORDUGÂHDAN BAŞKENTE

— «*Ordu, ordulanmak*», Göktürklerde ve Osmanlılarda, «ordu» sözü :
(S. 85 - 88). -«*ORDU*» VE ORDUGÂH YERİNE, «*SARAY*» ANLAYIŞI :
(S. 89) : (*Ordu - bahç, ordu - kend. Kuz - ordu, Han - bahç, Uç - ordu, Uç - ül, Kuz - uluş*) : (S. 93). -«*ORDU*» YERİNE, «*K E N D V E U L U Ş*» :
(S. 93). (*Ordu, saray, karşı, tura, orun*). -BAŞKEND VE SARAYIN
İDARESİ : (S. 95) : -(*Ordu - başı, ordu - begi, ordu - kazısı, döşekçi, açşılar*) : (S. 95 - 97). -*ORDU, KONAK VE SARAY MUHAFAIZLARI* : (S. 96) :
-(Göktürklerde «*böri*ler», Selçuklularda, Dede Korkut'ta *Salur Kazan*,
Çingiz Han'da, Osmanlılarda) : (S. 96).

I. «*ORDU*» VE ORDUGÂHDAN, «*KENTE*» GEÇİŞ : (S. 98) :
-(*Saray*, (S. 98), *karşı*, (S. 102). *Hatunlar sarayı, Ak - saray, Gök - saray, Ordo-ger (mo.)*, mezarlar, (S. 98), yabancı tesirler, *altın - karşı...*) :
(S. 98 - 103).

II. «*BURÇ, HİSAR VE KALE*» ANLAYIŞI : (S. 105) : -(*Dede Korkut'ta*) : (S. 105 - 116).

III. DİĞER TÜRK «*K A L E*» ANLAYIŞLARI : (S. 118).

-IV. *MUHAFAİZ ALAYI* : (S. 123) : -(Hasan birliği), konak nöbetçileri, konak komutanı, *Kapıcı, eşikçi, sakçı, turgaklar, yatgaklar*) :
(S. 123 - 135). -Ç İ N G İ Z H A N'IN MUHAFAİZ BİRLİĞİ : (S. 135) :
-(ılık muhafız birliği, gelişmesi, «*birliğin aristokrat karakteri*», komutanları) : (S. 135 - 138).

5. B Ö L Ü M KONAK YERİ VE KARARGÂH ANLAYIŞI

1. «*K O N A K*» : (S. 140) : -(Gecemeleme yeri, menzil, «*konalga*», savaş öncesi hazırlık konağı, «*Konum, konut, konutçu*») : (S. 140 - 146).
-2. «*K O R U, KORUG*» : (S. 146) : (Hakanın karargâhı, ç i t i, otlak, av yeri, yasak bölge olarak, *korucu, korugçu*, Çingiz Han devletinde, tabya ve istihkâmda, *araba kalesi (Wagenburg)*, haremde, han mezarında, *Dede Korkut'ta* koru) -(*Anadolu'da* koru) : (S. 146 - 161). -3. «*K O R U*»

G A N, KURGAN» : (S. 161) : (Doğu Türklerinde, G ö k t ü r k'lerde, mezar, *kesene, köşene*, kale, hisar ve karargâh olarak) : (S. 161 - 164).
-4. «K O L V E K O L - ORDU» : (S. 165) : (Türklerde ve Çingiz Han'da, *ala - kol, sağ ve sol - kol*, halkta) : (S. 165 - 169).
-5. «K O Ş, K O Ş U N M A, KOŞUNTU VE KOŞUN» : (S. 171) : (Türklerde, Çingiz Han'da, Osmanlılarda, Anadolu'da).
-ÇADIRLI KARARGAH VE ÇADIRLARIN KOŞULMASI : (S. 171 - 177).
-6. «A Ğ I L V E AVUL» : (S. 179) : (G ö k t ü r k'lerde, *at, koyun* ve Karluk ağılı, *ağıldaş, ayıl (mo.)*. D e d e K o r k u t'ta *ağayıl*, Anadolu'da karargâh) : (S. 179 - 185).
-7. «Ç E R G E» : **KARAGAH VE SAF DUZENİ :** (S. 186) : -(Eski Türklerde, «*çerkeşme*» (S. 191), *çergeleme, çerge odası, çeri...*, ordu düzeni, hamam, hastahâne...) : (S. 186 - 192).
-8. «ÖRG, Ö R Ü G, Ö R Ü K» : **MENZİL, KONAK VE OTLAK :** (S. 194) : -(G ö k t ü r k ve Uygurlarda, otağ, saray, taht, «*örgi-, örg-in, örg, ör-ge, örk, örük*», K o n a k yeri, çadır düzeni...) : (S. 194 - 196).
-9. «T E R G E» , HAKKINDA BİR KAÇ NOT : (S. 198).
-10. «T A B U R» : (S. 200) : -(Doğu Türklerinde ve eski Anadolu'daki anlayışı).
-11. «T U R A, TURAK VE DURAK» : **SİPER, KALE VE KALKAN :** (S. 204) : -(Kale, sığınak, «*altın tura, turuk, duruk*», istihkâm ve tahkim edilmiş yer).
-12. GECE MENZİLİ VE GECE YÜRÜYÜŞÜ : (*Tün katma*) : (S. 205).
-13. «T Ü Ş, T Ü Ş Ü N VE DUŞUN» : (S. 206) : -(Hakanla, ordu ve askerle, konakla ilgili olarak).
-14. «D Ö Ş VERME» : (**DEDE KORKUT'TA**) : (S. 208) :
-15. «K O N A K Ç I, KONAKÇI BAŞI» : (S. 208) : -(*Konakçı başı, kondürücü, göçürücü, konutçu...*).

6. B Ö L Ü M

TÜRKLERDE «ORDU», KONAK VE KARARGÂH

— **DEDE KORKUT'A VE ESKİ TÜRKLERE GÖRE, «O R D U» :** (S. 210) :
-1. OĞUZ HAN VE BEYLERİNİN, «O R D U» SU : (S. 211).
 -(Bayındır Han, Dirse Han, Salur Kazan, ordu, konağı, *nöbetçileri*) : (S. 211).
 -(Ordu halkı, «*baba ordusu*», aileler, mâiyet ve muhafızlar : «*Hatunlar, çocuklar, hizmetçiler, hekimler, komutan*», altın taht) : (S. 215).
-«O R D U» NUN DIŞI VE SINIRI : (S. 218) : -(«*Ordu ucu, ç i t i*», çobanlar, tavlalar, asker konakları).
-AVA GITME, «O R D U» NUN BASKILANMASI : (S. 219) : -(Göktürklerde, Dede Korkut'ta).

1. DEDE KORKUT'TA SAVAŞ OTAĞI : (S. 221) : -(Sınırdaki, *ve, gerdek evi, baba ve oğul evi, ev ve gölgesi, yaşlı ev*).
-3. OTAĞ ÇEVRESİ VE SOSYAL ANLAYIŞLARI : (S. 224) : -(Evin çevresi, *ev ve yurd, gerdek evi, baba ve oğul evi, ev ve gölgesi, yaşlı ev*).
-3. OTAĞ ÖNÜ VE KABUL YERİ : (S. 227).
-4. OTAĞLARIN KURULDUĞU,

«Y E R» : (S. 227) : - (Yerle gök arasında, kara yere, çemene, çayıra...).
(S. 228). - 5. OTAĞLARDA, «DANIŞMA MECLİSİ» VE «KONUKLUK» :
(S. 230) : (Meşveret, kengeş, divan, otağın çıkarılıp, kurulması; okuma, çağırma...). - 6. OTAĞLARIN, «DİZİLİŞ PROTOKOLU» : (S. 233) :
- (Dede Korkut'a, rütbeye, aileye göre, kabulda). - 7. DEDE KORKUT'TA,
«OTAĞ SAYILARI» : (S. 234).

7. B Ö L Ü M

TÜRKLERDE HAKANLIK OTAĞLARI

- A L T I N O T A Ğ L A R : (S. 235) : - (Göktürk ve Uygur kağanlarında, Oğuz destanlarında, anlayış ve manası).

- 1. ALTIN OTAĞIN ATALARDAN GELEN «V E R Ä S E T i» : (S. 237). - 2. DEDE KORKUT'A GÖRE, «ALTIN OTAĞLAR» : (S. 239) :
- (Altın ban ev, altın başlı ev...). - 3. ÇİNGİZ HAN VE ÇEVRESİNDE
«ALTIN OTAĞ» : (S. 239) : - (Uygur geleneği, altın-ordu, altın terme...). - 4. ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİNDE «OTAĞLAR» : (S. 242) : - (Dehliz-i mübarek, Serâperde-i mübarek,... bargâh-ı sultanî..., sancağı mübarek, dehliz). - 5. MISIR MEMLUKLARINDA : (S. 248). - 6. O S M A N L I L A R HAKKINDA : (S. 249) :
- (Padişah konağı, çit, sadrazam ve asker konağı, kırmızı çadır, hazine, tuğ, divan çadırı, dehliz, konakçılar, ilk konak) : (S. 249 - 253). - 7. «O T A Ğ» SÖZÜ : (S. 253) : - (Ev, aile birliği ve askerî birlik olarak, Mısır Memlûklarında). - 8. DEDE KORKUT'TA, «HAN, BEY VE TOY OTAĞLARI» : (S. 258) : - (Kızlar, gerdek, toy ve düğün. ev otağları). - 9. O S M A N L I YAZI DİLİNDE OTAĞ : (S. 261). - (Padişah o. kızıl o., gülgün o., bargah). - 10. DEDE KORKUT'TA «A L T I N E V» : (S. 263) : - (Hanlık ve beylik armağanı, ...). - 11. DEDE KORKUT'TA, «B A R Ğ A H» VE OTAĞ : (S. 267). - 12. DEDE KORKUT'TA, «G Ü N L Ü K» VE OTAĞ : (S. 268). - 13. SAYVAN : (S. 272). - 14. DEDE KORKUT'TA, «G E R D E K» VE OTAĞI : (S. 273) : - (Ok atma ile, ulu, görklü, kızılala, apalaca, altınluca, g. çadırları birliği...)... - 15. OTAĞLARIN, «R E N K L E R i» : (S. 276) : - (1. Kırmızı : S. 278, 2. ak : S. 280, 3. aklı karalı : S. 283, 4. ala : S. 283, 5. kara : S. 284, 6. gök otağlar : S. 286).

8. B Ö L Ü M

OTAĞ VE ÇADIR TÜRLERİ

- Anadolu'da; otağ ve çadırların gelişmesi, eski ve yeni çadırların ayrılığı : (S. 288-290).

- 1. **DEDE KORKUT'A GÖRE**, «İYİ EV VE KÖTÜ EV» : (S. 291).
 -(Oğuzların evi iyi; kâfirlerin evi kötü. Hunların evi iyi; Çinlilerininki kötü.
Domuz damı, kümes, helâ, ayakyolu). - 2. «O D A» : (S. 292) : - (Evde,
 orduda, devlette; *yuvâ*, vatan, *yurd* ve sıla, bölme). - 3. **EVİN, PENCERE,**
B A C A VE KAPAKLARI : (S. 296). - 4. «**ALAÇUK**» : (S. 300) : - (Yok-
 sul çadırı). - 5, 6. «**ÇADIR**» : - (Dede Korkut'ta ve diğer Türklerde) :
 (S. 304-311). - 7. «**ÇERGE**» : (S. 311). - 8. «**DERİM EVİ**» : (S. 312). - 9.
 «**TERME**» : (S. 316). - 10. **KORIGAN, (KURKAN, KORUGAN, KUR-**
GAN) : (S. 317). - 11. «**KEREGÜ**» : (S. 317). - 12. «**ÖRG, ÖRÜK**» : (S.
 318). - 13, 14. «**TORLUK, TOGURLUK**» : (S. 319-321).

9. B Ö L Ü M

(O K U M A)

OTAĞ, KABUL VE ORDUGÂHLAR HAKKINDA BAZI VESİKALAR

- 1. **HUNLARDA** : (S. 323). - 2. **ATTILA HUNLARINDA** : (S. 331).
 - 3. **GÖKTÜRKLERDE** : (S. 334). - 4. **UYGURLARDA** : (S. 339). - 5. **KARAHANLILARDA** : (S. 344). - 6. **Ç İ N G İ Z H A N VE OĞULLA-**
RINDA : (S. 347) : - (*Eski P r o t o - T ü r k geleneklerinin yeniden*
görünmesi) : - A. «**HEİ-TA SHİH-LUEH**» E GÖRE : - (Kaynağın, Batı
 dillerine ilk tercümesi) : (S. 348-352). - B. **R U B R U K'UN GEZİ RA-**
PORUNA GÖRE : (1253-1255) : (S. 352). C. **PLANO C A R P İ N İ'YE**
GÖRE : (1245-1247) : (S. 357) : (*İbn Batuta'ya göre*) : (S. 357).

HAKANLIK OTAĞLARI VE KABUL RESİMLERİ

- 1. **KUYUK HAN'IN TAHTA ÇIKIŞI VE TÖREN OTAĞLARI** :
 (*Plano Carpini'ye göre*) : (S. 359) : (*Sarı-Ordu* : S. 362, altın otağ : S. 364,
TAHTA ÇIKMA : S. 366, k e ç e ile kaldırma...). - 2. **KUYUK HAN'IN**
OTAĞI (1246) : (S. 368). - 3, 4. **BATU HAN'IN OTAĞI** : (S. 369). **OR-**
HUN, KARA-KORUM'DA, MENGÜ HAN'IN SARAYI : (S. 371).

10. B Ö L Ü M

TÜRK ÇADIR SÖZLÜĞÜ

- I. **BAZI EV ÇEŞİTLERİ** : (S. 374). - II. **OTAĞ VE ÇADIRLA-**
RIN YAPILARI VE BÖLÜMLERİ : (S. 378) : - (Baca : S. 379, - bölme
 ve odalar : S. 380, - çadırın keçe örtüleri ve damı : S. 382, - otağ ve çadırların direkleri : S. 385, - etekleri : S. 387, - *günlük ve sayvan* : S. 388,
 - hasır ve kamış bölümleri : S. 389, - kapıları : 390, - ağaç iskeleti (*kere-*
ge) : S. 396, - kuşak ve kolanı : S. 399) : (S. 378-400).

- **TÜRK ÇADIR SÖZLÜĞÜ İÇİN, SÖZ DİZİSİ** : (S. 401).

- **SÖZ DİZİSİ** : (S. 406).

3. Yazlık bir savaş otağı : Sayvan'da, bir *divan* kurulmuştur. Asker birlikleri ve çadırları uzaktadır. Sancak ise, otağın yanındadır. (Ricaüt'dan).

1. BÖLÜM

BÜYÜK HUN İMPARATORLUĞUNDA VE DAHA ÖNCELERİ HAKANLIK OTAĞI (Konak Yeri ve Ordugâhı)

1. M E T E Ç A Ğ I N D A B İ R « O R D U » S Ö Z Ü : Yaygın bir düşünceye göre, M e t e'nin hakanlığının belki de ilk çağlarında, Hun sınırında, *ordu* adını taşıyan bir yer vardı. Bilindiği üzere, Mete'nin ilk büyük savaşı ve zaferi, Hunların doğusunda bulunan ve çoğu *Proto-Moğol* soylardan gelen, *Tunghular* ile olmuştu. Mete'yi zayıf zamanında savaşa zorlamak için Tunghular, Mete'nin atı ile hareminden bir hatunu istemişlerdi. Mete de, zaman kazanmak için, doğu komşularının bu isteklerini yerine getirmişti. Tek kaynağımız bunları anlattıktan sonra, sözlerine şöyle devam ediyordu :

«... Bunlardan sonra Tunghuların başkanının gururu ve kendine güveni, büsbütün arttı. Batıya doğru harekete geçti. Hunlar ile kendisinin sınırında bulunan; boş ve insan yaşamayan bir yeri aldı. Burada insan yaşamıyordu ve 1000 Çin milinden, (300-500 km.), daha büyüktü. Her iki (devletin) halkı, onun sınırlarında yaşıyorlardı ve burası onun *o r d u s u* (*ou-t'o*) idi» : (SC, 110, 8b; HS, 54, 20a; HS, 94A, 6a; De Groot, s. 52).

Y o r u m l a r : Yukarıda Çin işaretleriyle yazılmış olan söz, Çince bir söz değildir. Bu o çağdaki bir Hun sözünün, Çin işaretleriyle bir yazılmasıdır. De Groot'a göre, «bu söz kesin olarak, Türkçe bir söz olmalıdır. Bu da, *ordu* olmalıdır. Çince «r» sesi olmadığından, böyle yazılmıştır. *Ordu*, sonradan Türk ve Moğol hakanlarının karargâh veya otağ yeri manasında söylenmiştir. Bu devlet merkezi ve idare yeri manasında söylenmiş olmalıdır... Bu boş yer, 1000 Çin mili, yani 300 km. kadar

bir büyüklükte idi. *Hunların bu ordusu*, Şansi'nin kuzeyinde, Hunlar ile Tunghuları birbirinden ayırıyordu. Bu duruma göre, Tunghuların merkez bölgesi, Çin'in kuzeyindeki Cn'ing-t'ê veya Shing-ching eyâletinde bulunmalıydı : (De Groot, *Die Hunnen*, 1, 52). Bu çok önemli Çince metin üzerinde, eski Çinliler tarafından da bazı yorumlar, (kommentarlar) yapılmıştır. Bunları, şöyle sıralayabiliriz :

1). Buradaki *ordu* sözü hakkında en eski yorum veya şerh, Çinli Fu Ch'ien tarafından yapılmıştır. Ona göre bu kaynaktaki *ordu* sözü, «*toprak ev*» (*t'u-shih*), demektir. Bu eski şerhçinin bu görüşünü, neye göre ileri sürdüğü, pek anlaşılmıyor. Gerçi bu çağda, Hunların çok doğusunda, toprak altında yaşayan, bazı geri Proto-Moğol kavimleri vardı. Ancak bununla bir ilgisi görülemedi.

2). Ünlü Japon bilgini Ş i r a t o r i, Hunların otağ veya çadırlarda yaşadıklarını biliyordu. Bu sözü, *oda* ve *otak* sözleriyle yakınlaştırıyordu. Bunun ağıl veya mağara olabileceği görüşünü paylaşıyor ve belki de «*koyun ağılı*» olabileceğini ileri sürüyordu. Bu da ayrı bir görüştür. Ancak kesin değildir. Bu görüş için bk. *Über die Sprache der Hiung-nu und Tunghu - Stämme*, Bull. de l'Acad., Imp. de Sciences de St. Petersburg. 17 (4), s. 3-4.

3). Yukarıdaki görüşlerin, Hunlar ile daha sonraki Ortaasya devletlerinin, yaşayış ve gelenekleri arasındaki benzerlik ve uyumları azdır. Bu gerçeği gören Ting Ch'ien adlı bir Çinli araştırmacı, buradaki *ordu* sözünün, çöl veya insansız bir bölge anlayışında kullanıldığını ileri sürmüştür. Bir çok ciltlerden oluşan ve bir tarih coğrafyası yazmak isteyen bu araştırmacının kitabı, bizde de vardır. Ancak bu görüş, bir kaynak veya bir vesikaya dayanmamaktadır. Ayrıca bk. Wittfogel, a. esr., 508 n.

Paralel kaynaklar: Görülüyor ki eski Çin yorumları ile buna dayanan görüşlerden, pek fazla bir sonuç çıkmamaktadır. Bundan dolayı yine kaynaklara dönülmelidir. Hun tarihinin daha sonraki olayları içinde iki kez «*ordu*», yani Çin

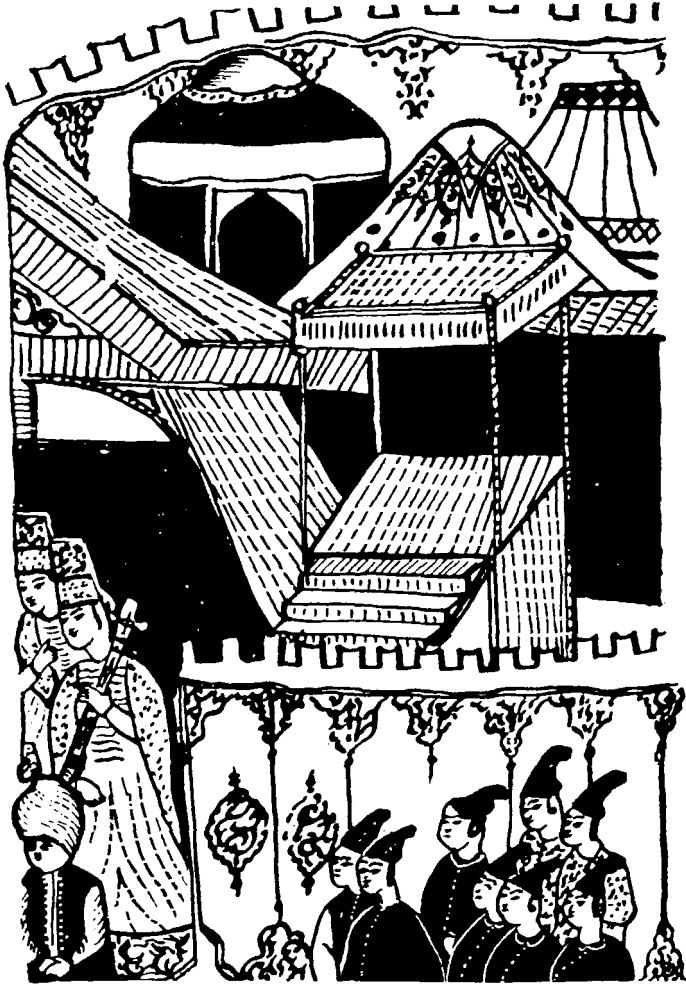
işaretleriyle «ou-t'o» sözüne rastlıyoruz. Bu vesikalara göre bu söz, «garnizon» ve karargâh manasında kullanılıyordu.

1. Hunların batıya doğru göçüşü dolayısıyla, bu deyim yeniden ortaya çıkıyordu. M.Ö. 82 yılından sonra Çin ordusu, «Hunların ordu (ou-to) prens (veya komutanını) esir aldılar... Bundan sonra Hunlar, kuzey-batıya doğru çekildiler... Halkı da alıp gittiler ve bir 'ordu' garnizonu kurdular...» : (HS, 94A, 31b vd.; De Groot, 189). Hunlar bundan sonra bu garnizondan, Çin sınırını zorlamak için, 9000 atlı gönderirler. Ayrıca kuzeydeki bir ırmak üzerine de, bir köprü kurarlar.

2). M.Ö. 68 de, Hun ordu veya garnizonu, isyan edenleri dağıtıp ve bastırıyor. Bu Hun garnizonu, başkaldıranların yakınında bulunuyordu. Bu sırada Hun ülkesinde büyük bir kıtlık ve kuraklık vardı. Çin'i caydırmak için, on biner kişilik iki garnizonu hazır tutuyorlardı : (A. eser, s. 202).

2. HUN HAKANININ «ORDU» SU, KARARGÂHI : Burada söz konusu ettiğimiz ordu deyimini, Çin tarihlerinde «ou-t'o» olarak yazılıyordu. Biz burada, Çin tarihlerinde geçen, yalnızca bu deyim üzerinde duruyoruz. Hunlarda ordu deyimini, bir sınır garnizonu anlayışıyla başlıyor ve böylece geliyordu. Gittikçe ordu karargâhı kapsamı içine giriyor ve başında bulunan, ıktâ sahibi Hun prensi veya komutanı dolayısıyla da, siyasî bir mana kazanıyordu. Ancak Hunlar ile ilgili kaynaklarda, Hun hakanının otağ yeri veya karargâhı için ordu sözünün kullanıldığı pek görülüyordu. Ancak çok geç olan Hıta y devletinin kaynaklarında bu anlayış, yeniden görülüyordu : «Ordu, önceleri (Hun) hakanı, (yani Shan-yü'nün) şehri idi» : (Bk. Wittfogel, s. 509). Bu Çinlilerce yapılmış bir benzetme de olabilirdi. Ancak Hıta y devletini kuranlar, Göktürk ve Uygurların, çok derin kültür tesirleri altında kalmışlardı.

Hun sarayı, Çin tarihlerinde başka anlayış ve işaretlerle de anılırdı. Aşağıda da belirteceğimiz gibi, Hun hakanının bulunduğu yer, bir saray, yani Çince (ting) ve bir idare merkezinde konağıdır.

4. Çevre çiti, sayvanları, (sâyebânları), hazine, sancak ve divan çadırları ile muhteşem bir Osmanlı padişah ordugâhı : Kılıç, silâhdar ağa'nın omuzunda, enderun ağaları da, iki sıra halinde, dizilmiş gibidirler.

«O R D U», HAKAN VE AİLESİNİN KARARGÂHI

Yukarıda, H u n İmparatorluğu'nda görülen *ordu* sözüyle, bu sözün manası üzerinde durduk. H u n l a r d a *ordu* sözünün manası ile uygulanması, sınır garnizonları ile başlıyor; büyük ıkta sahibi bey veya komutanların, büyük garnizon veya karargâhlarına kadar geliyordu. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi Hun tarihi ile ilgili vesikalarda, herhangi bir «*hakan ordusu*» sözünü veya deyimini görmüyoruz. Hun hakanının oturduğu yeri Çinliler, Çince «*ting*», yani *saray* veya *idare merkezi* tanıtmalarıyla tanıtıyorlardı. Fakat çok geç çağlarda, 11. yüzyıllarda, H ı t a y devletine ait Çince vesikalarda ise, Hun hakanının oturduğu şehre, *ordu* denildiği, yazılıyordu.

«*Hakan ailesinin bulunduğu karargâh*», da G ö k t ü r k yazıtlarında, kesin olarak *ordu* sözüyle tanıtılıyordu. Bilge Kağan'ın ordusu ve bu ordunun Oğuzlar tarafından nasıl basıldığı üzerinde, az sonra duracağız. Eğer Kültegin olmasaydı, kağanın annesi, kız kardeşleri, gelinleri vb. esir edilmiş olacaktı. D e d e K o r k u t'da da *ordu*, Bayındır Han'ın veya diğer bir Oğuz beyinin, ailesi ile akrabalarının bulunduğu yerdir. Elbette ki bunların içinde, muhafızlar ile bazı yiğitler de bulunuyordu. Ancak Büyük Hun İmparatorluğu, gerçek bir imparatorluktu. Ailelerin bulunduğu karargâhlara, garnizonlara ise Çinliler, çince «*ting*», yani *saray* veya *idare konağı*, adı veriyorlardı. (Krşl. Res. 14, 34).

OTAĞ, AİLE BİRLİĞİNİN SEMBOLÜ

İster İslâmiyetten önce, isterse Anadolu'daki yaylacılarda, çadır veya otağ, aile birliğinin bir sembolü olmuştur. Eski

Türklerde bunun adı «*eb*», yani *ev* idi. Sonradan *ev* hayatı yaşayan Türklerde de, bu anlayış değişmemişti. İster çadır, isterse *ev* olsun, aileyi birleştiren *yer ve ev, mukaddestir*.

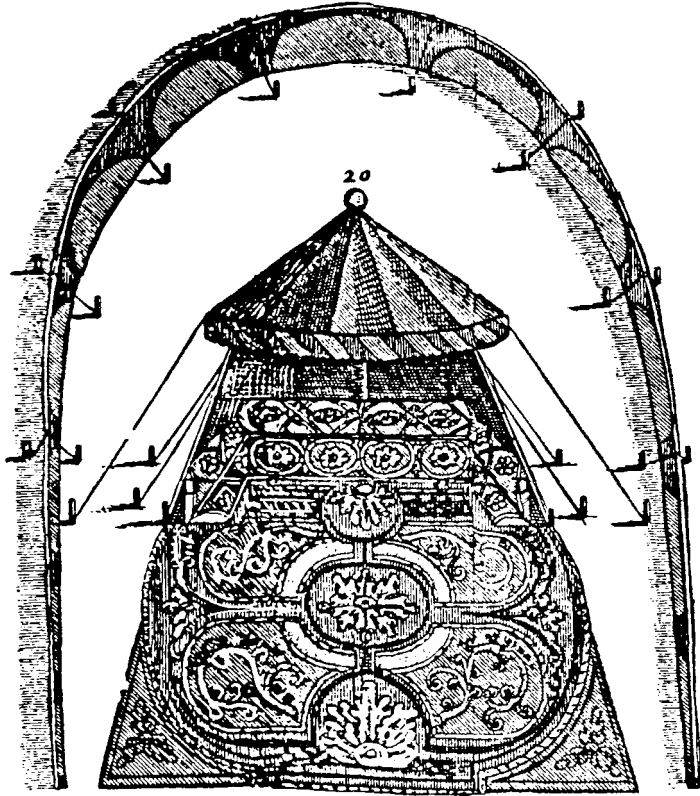
1. *HUN EVİNİN, ÇİN EVİNE ÜSTÜNLÜĞÜ* : Durumu, bugünkü anlayış ve bilgimizle ele almak, doğru değildir. O zamanki, toprak veya kamıştan yapılmış Çin evleri, hem sağlık ve hem de oturma bakımından, Hunların veya daha sonraki Türklerin, keçe otağlarından daha elverişsizdi. M. Ö. 169 yıllarında büyük Hun veziri, Çin elçisine şöyle diyordu :

«... - : *Sen, ey toprak kulübelerde yaşayan kişi! Daha fazla konuşma, gevezelik edip saçmalama!*» Bu çok ünlü ve önemli vesikayı. Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi adlı eserimizde, tam metniyle vermiştik. Çinlilerin toprak kulübeleri, Hunlar için bir kötöleme ve hakaret nedeniydi. Gök-türkler ile ilgili bölümümüzde, ünlü bir Çin şairinin, Türk otağı hakkında yazdığı bir şiiri, tam olarak sunmuştuk. Bu şiirde de Türk otağlarının Çin evlerine karşı olan üstünlükleri, uzun uzun söz konusu ediliyordu. (Krşl. Res. 12).

H e r k e s e ş i t : Şu gerçeği, göz önünden uzak tutmamak gereklidir. O zamanlar herkes sarayda yaşamıyorlardı. Ancak «*koyuncu Türkler*», her çağda ve Anadolu'da da, yün ve keçe bulabiliyor ve otağlarını yapabiliyorlardı. Çin tarihlerinin de dedikleri gibi, Türklerin ve Hunların, yiyecekleri, giyecekleri ve oturacakları evleri arasında büyük bir ayrılık yoktu. Yiyecekleri, süte, ete dayanıyor; giyecekleri ile oturacakları yerlerde, yine yüne ve deriye dayanıyordu. Bu vesikalar da, yukarıda andığımız kitabımızda sunulmuştur. Çin'de veya Ortadoğu'da ise, durum öyle değildi.

2. *EV İLE OTAĞ VE AİLE BİRLİĞİ* : Yine 2000 yıl öncelerine inip, öyle düşünelim. Çin'de büyümüş olan Pearl S. Buck'ın *Ana* adlı romanı, yeni Çin köyleri hakkında bile, bize bir bilgi verebilir. Bütün aile, perdelerle ayrılmış, bir yerde yatıyorlar. Üstelik geceleri, domuzlar ile tavuklar da aynı yatak odaları paylaşıyorlardı. Yüzyıl önceki Ortadoğu'da da durumu, pek fazla ayrı değildi. Aslında prensip olarak, evlenen oğula, yeni bir ev veya otağ açmak, Türklerde çok eski bir gelenektir. Ancak bunun karşısı ve istisnası, bugün de vardır. (Krşl. Res. 119, 120).

Saray ile halkın evleri, benzer: Çin'de saraylar ile halkın evleri arasında, büyük ayrıcalıklar vardı. Hunlarda ise, halkın otağının, yalnızca daha büyüğü ve daha iyi döşenmişiydi. Bunun içindir ki, M.Ö. 169 yılında Hun Başkentine gelen Çin elçisi, şöyle diyordu : «*Sizde bir saray ve sarayla ilgili seremoniler ile törenler yok*» (A. esr., I, 511). Çin elçisi ayrıca, halk ile hakan arasında, ne ayrı bir rütbe işareti ve ne de onları birbirinden ayıran derin protokollar ile seramonilerin bulunmadığını söylüyordu. Hun veziri, şöyle diyordu : «*— Hunlar tehlikeli zamanlarda, gerekirse atlarına biner ve oklarını kullanırlar. Tehlike geçip, barış gelince de, herkes yeniden mutlu olur ve rahatlığa kavuşur. Hunlar, karşılıklı bir anlaşma içinde olduklarından, idareleri zor değildir. Bunun için işler kolay yürür*» (B. Ögel, a. esr, I, 511).

5. İçi de görülebilir, itli ve kubbeli bir otağ. Halı motiflerinin Türk ve Osmanlı karakterleri, çok azdır. (Marsigli'den).

HAKANIN KARARGÂHINDAKİ AİLELER

Eski Türk tarihinde, başkent ile karargâh arasında, büyük bir ayrılık görülmüyordu. Selçuk ve Osmanlı çağlarının ilk dönemlerinde de, buna benzer durumlar vardı. Çin ordusu bölgedeki Hun beyinin otağı önünde, otağın önüne dikili, tuğ ve bayrağın altında kanlı bir savaş veriyor ve Hun beyi ile ailesini esir alıyordu. Bazan karargâhta aile bulunmuyor; bey veya komutanın yalnızca amcası esir ediyordu. Bazan da Hun hakanının otağına gizlice baskın yapılıyor; fakat yapılan baskın, şehzâdeler tarafından püskürtülüyordu. Bunlarla ilgili vesikaları, biraz kısaltarak, tarih sıralarına göre, aşağıda sunacağız:

1). «M. Ö. 121... yazında.. Hun prensinin otağının önündeki tuğ (veya bayrağın) altında, göğüs göğüse savaştılar. 5 prensi, 5 prensin annelerini, hakanın hatununu (?), 39 tane prens oğullarını, esir aldılar». (Burada Hun hakanının hatunundan ya yanlışlıkla veya benzetme yoluyla söz açılmış olmalıdır) : (SC, 111; HS, 55; DG, I, 123 vd.).

2). «... M.Ö. 101 de.. Hun hakanı a v a çıkmıştı. Ordu veya karargâhta, büyük Çin elçisi Su Wu, hakanın hatunu ile çocukları yalnızdılar... Diğer Çin elçileri, onları kaçırmak istediler.. Bunu gören şehzâdeler, hemen atlandılar. Baskıncı Çin elçilerini öldürdüler. Yalnızca Çin büyük elçisini sağ bıraktılar» : (HS, 54; DG, I, s. 158).

3). «... M.Ö. 72 yılında, Çin generali, (batıdaki) Wusunların ordusu ile birlikte Hunların Sol Luli Prensini otağını bastı. Hun hakanının kardeşinin karısını; yine hakanın evli bir kızını; ayrıca ünlü bir prensi esir aldı» : (Burada vesika karanlıktır. Belki de bu prens, hakanın kardeşi idi).

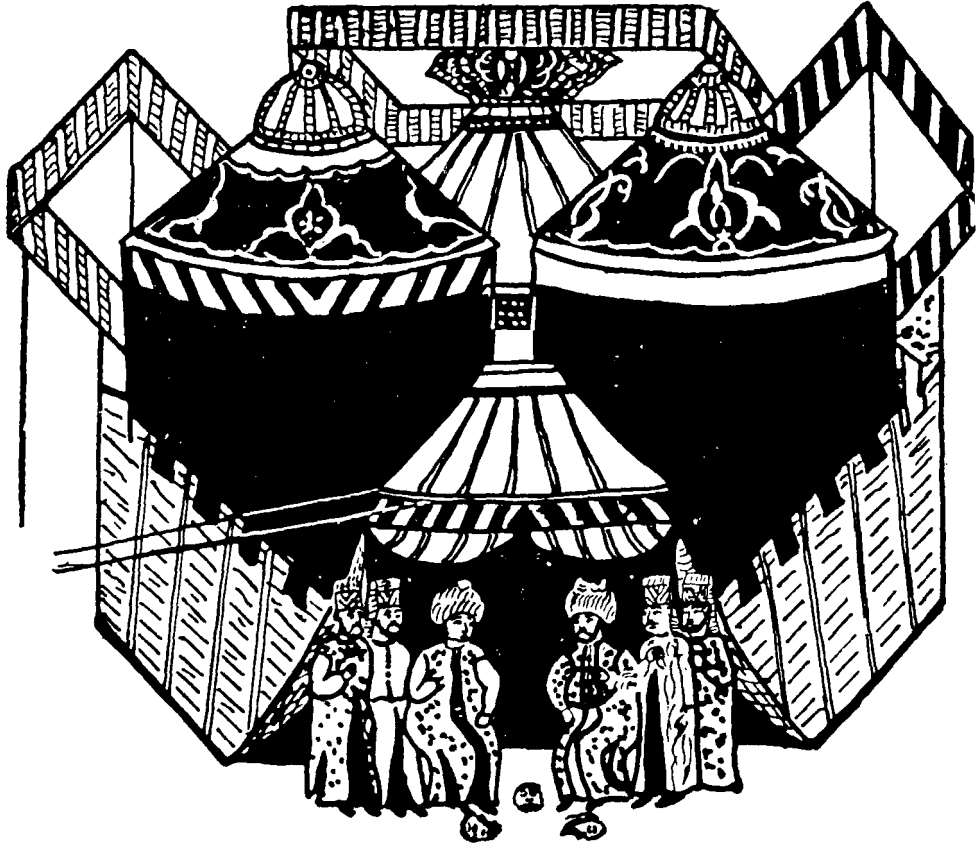
HUN SARAYINDA KABUL

«Çadırılı karargâh», yukarıda da belirttiğimiz gibi, bir başkent gibi idi. Burada, hakan ile maiyetindekilerin aileleri, saray memurları ile büyük bürokratlar ve muhafız birliği de bulunuyordu. Ancak yukarıda sunduğumuz vesikada da görüleceği üzere, hakan ava veya savaşa çıktığı zaman, başkent savunması, daha da zayıflıyordu. Bunun örneğini G ö k t ü r k yazıtlarında da görmüştük. Bilge Kağan, «Kültegin olmasaydı, bütün ailem esir olmuş olacaktı», diyordu.

1. HUN SARAYINDA ELÇİ KABULÜ: M.Ö. 107 yılı, Hun devleti için, kritik bir yıldır. Bundan dolayı Hun başkentinin «otağlı başkent ve ordugâh» halinde olması gerekir. Çin baskınlarına karşı korunabilmek için! Aşağıdaki vesika, Hunlarda elçi kabulü ile ilgili protokol ve gelenekler hakkında, çok değerli bilgiler vermektedir. Elçi kabulü ile ilgili diğer gelenekleri, ayrı bir bölümümüzde sunacağız :

a). O t a ğ d a e l ç i k a b u l ü : «... M.Ö. 107 yılı... Hiç bir Çin elçisi, itimat belgesi ile (Çin hakanının) mektubunu, (otağın dışındakilere) teslim etmeden, Hun hakanının otağına giremezdi. Hunların yasası böyle idi». Bunun içindir ki M.Ö. 101'de ünlü Çin elçisi general Su Wu, otağın dışında kabul edilmişti. Çünkü bu ünlü Çin elçisi, itimat belgesi ile Çin hakanının mektubunu, otağın dışındaki büyük Hun memurlarına vermemiştir.

b) Esirlerin otağa getirilişi: «M.S. 10 yılında Hunlara teslim olanlardan bazıları, Hunların Güney Generalinin yanında kaldılar (ve iskân edildiler). Liang ve Tai gibi kişiler ise, Hun hakanının otağına götürüldüler. Onlar da, ziraat yapmaları için, Ling-wu (Selenga) ırmağının kıyılarına yerleştirildiler» (HS, 94A; DG, 209). Burada, başkent veya saray anlayışı kullanılmakta ve Çince «ting» sözüyle ifade edilmektedir. (Krşl. Res. 59, 62, 63).

6. Zigetvar'da bir Osmanlı otağı : Üç günlük veya sayvanlı, iki otağı ve hazine çadırı, bir Osmanlı karargâhı, Çevre çiti önünde, Memlûklerin *dehliz* dedikleri, bir kabul çadırı görülüyor : (Lokman, *Süleyman-nâme*, 1579).

HUN SARAYINDA HİZMET

Yukarıda da söylediğimiz gibi, büyük savaşlar dolayısıyla Hun başkentleri, «*çadırılı ordugâh*» halinde idiler. Böyle olması, stratejik gerekler dolayısıyla idi. Surlu şehirler yapıp, içlerinde oturmağa, gerek Hun ve gerekse Göktürk çağında, Hun vezirleriyle, *Bilge Tonyukuk* gibi ünlü Göktürk vezirleri, karşı durmuşlardı. Bu çadırılı başkentlerde vezirler, danışmanlar, yazıcılar ve tercümanlar bulunuyorlardı. Çinlilerin «*ting*», yani «*s a r a y*» anlayışıyla andıkları bu Hun sarayı, çeşitli bölümleriyle, «*idare otağ veya konakları*»nın bir mahallesi halinde olmalıydı, Şimdi Hunların, saray hizmeti ile ilgili bir kaç Çince vesikayı, sunmağa çalışacağız.

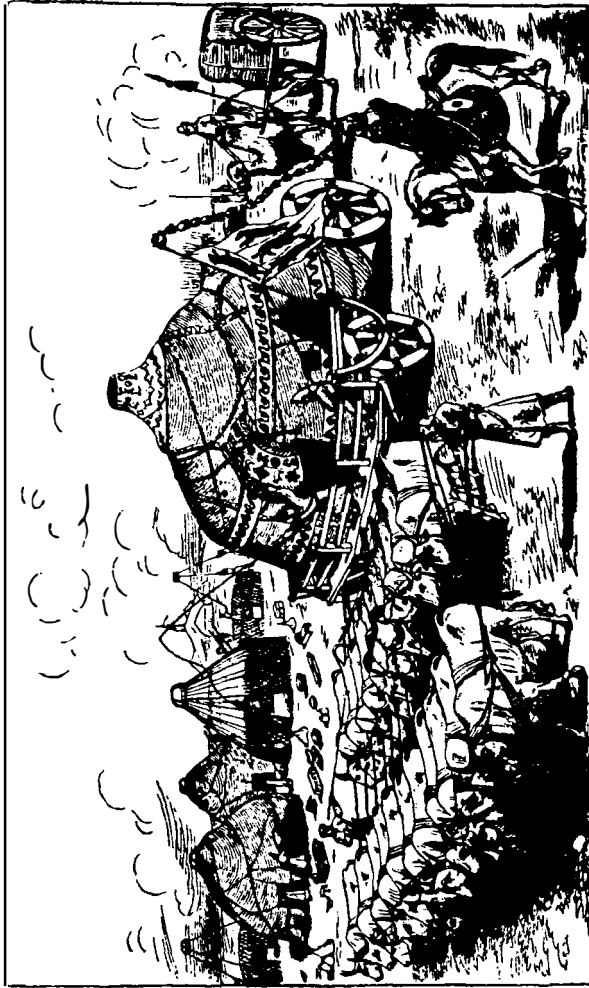
1. SARAY HİZMETİNDEKİ PRENSLER : Huhanye adlı Hun prensi, M.Ö. 58'den itibaren, güneye inerek Çin'e bağlanmış; ondan sonra da Hun devletini ele geçirmişti. Onun için bir kaynağımız, öz olarak şöyle diyordu : «*Tuçi Hanın küçük kardeşi Huhanye, saray hizmetinde (shih) bulunmuştu. Sonradan Batı bölgesine kaçtı ve iki kardeşini de yanına aldı. Kendisini, İlimu (Küç) Han'ı ilan etti*» (HS, 94A; DG, I, 221). Yukarıda verdiğimiz Çince «*shih*» işareti, «*hizmet etmek*» demektir. Ancak, bu bir saray hizmetidir. Elbette ki bu prens hizmet ederken, onun otağı ve çevresi ayrı idi. (Krşl. Res. 13. 14).

2. HİZMETİ BIRAKIP, SARAYI TERKEDEN PRENSLER : Anlaşıldığına göre bazı, prensler sarayda, hakanın yanında hizmet ediyorlardı. Hakan ve Hatunlar ile araları açılınca da, saray hizmetini terk ediyorlardı: «*Huluku Han'ın hatunu, hanın küçük kardeşi Sol Tatuwei Prensine suikast yapıp, onu öldürtmek istedi. Bunu duyan onun büyük kardeşi kızdı ve hizmeti bırakarak, Hun sarayından çıkıp gitti*».

Anlaşıldığına göre prensin küçük kardeşi, devletin Batı tarafında, önemli bir valilik ve komutanlık vazifesindeydi. Büyük kardeş de, halk arasında çok sayılıyor ve hakana, sarayda hizmet ediyordu. Üvey annenin bu tuzağını duyunca, da saraydaki hizmeti bırakıyordu. Aşağıdaki vesika, bu olaya biraz daha aydınlık veriyordu :

3. **SARAY «KURULTAYI»**: Hun sarayında zaman zaman büyük bir kurultay yapıldığını ve bu kurultaya, bazı büyük prenslerin de geldiğini aşağıdaki vesikadan öğreniyoruz. Yukarıda, üvey annenin suikast hazırlığı dolayısıyla kızıp, saraydaki hizmetini bırakarak, çıkıp giden Hun prensinden, söz açmıştık. Bu prens, halk arasında çok tutuluyordu. «*Bundan sonra prens, Hun hakanının sarayında yapılan kurultaya da gelmedi*». Bu vesika, çok önemlidir. Çünkü bu kurultaya, v a s s a l, yani hakana bağlı olan bütün prensler ile bağlı devletlerin kırıllarının hepsi, gelmek zorunda idiler. Demek ki bu güçlü prens, hakana karşı olan bağlılığına da, son vermişti. (Krşl. Res. 56).

4. **VAZİFESİ DIŞARIDA; FAKAT SARAYDA OTURAN PRENSLER**: Büyük Hun imparatorluğunda prensler, yaygın olarak, imparatorluktaki çeşitli yerlere tayin ediliyorlardı. Her çağda olduğu gibi, bunların yanlarında tecrübeli komutanlar ve danışmanlar da vardı. Çingiz Han devletinde olduğu gibi: «*M. Ö. 58 yılında Gerçek Han (Tuçi), doğuda Huhanye'yi yendi. Bundan sonra da, devletin Sağ ve Sol, (yani batı doğudaki), büyük komutanlıklarına... iki oğlunu atadı. Fakat oğullarını (bu uzak yerlere göndermedi ve) sarayda tuttu*» (HS, 94A; DG, I, 209). Görülüyor ki durumun tehlikeli olduğu zamanlarda, hakanlar oğullarını uzak vazifelere göndermiyorlardı. Oralarda, ordu ve komutanlar, üstünlüğü ellerinde tutuyorlardı.

7. Çingiz Han çağında, «*hakanın arabalı otağı*». Yandan asılmış *kurt bayraklı*, 9 tuğ *perçemi*, 22 öküz koşulu bir otağ. Arkada deve koşulu bir *yük ve eşya arabası* görülmüyor. Öküzler sırlıkla yönlendiriliyor ve yandaki ordugâhda da, çadırlar kuruluyor. (Bk. Okuma). (Yule'dan). Otağın bacası, boyunludur.

PRENS VE KOMUTANLARIN GARNİZONLARI

G ö k t ü r k çağındaki sınır garnizonlarına yaygın olarak Çinliler, Çince «ya» veya «ya-ch'ang», yani «sancaklı otağ» derlerdi. H u n çağında ise Büyük Hun imparatorluğu, Çin gibi büyük bir devlet kabul ediliyordu. Bunun içinde kaynaklarda, Çinlilerin saray veya idare konağı karşılığı olarak söyledikleri, «ting» sözü kullanılıyordu. (Krşl. Res. 14, s. 34).

1. SINIR GARNİZONLARI: Özellikle Çin sınırındaki garnizonlar, G ö k t ü r k çağında da büyük bir önem taşıyorlardı. Göktürk sınır garnizonlarını da kağan ailesinden gelen prensler temsil ediyorlar ve bunlar sübaşı veya şad gibi, ünvanlar taşıyorlardı. M. Ö. 119 Hun-Çin savaşı, bilindiği üzere, her iki devleti de köklerinden sarsmıştı. Çin'in de yeni bir savaş için, artık takatı kalmamıştı. Kaynaklara göre, « (Bu savaştan sonra) Hunlar kuzeye çekildiler. (Gobi) çölünün güneyinde, (yani Çin'in kuzey sınırlarında) hiçbir Hun prensinin otağı (Wang-ting) kalmamıştı» (SC, 110; DG, I, 143).

2. SAĞ BİLGE PRENSİN OTAĞ YERİ: M.Ö. 124'de, Çin'in batısındaki Kansu'da, yani Ipekyolunun geçtiği bölgelerde, büyük ve eski ıktalara sahip, güçlü ve zengin Hun prensleri bulunuyorlardı. Bunların da her birinin önemli birer idare merkezleri vardı. Çinlilerin ting dedikleri, «bu saray otağın önündeki tuğun altında, Hun askerleriyle Çinliler göğüs göğüse vuruşmuşlar ve Hunlar yenilmişlerdi». Bundan sonra da, prensin ailesiyle, devlet büyükleri, Çinlilerin eline esir düşmüşlerdi. Bu savaşta, Hunların ibâdet ettikleri bir altın heykel de, Çinlilerin eline düşmüştü. Bu olay, Hun ve Uzakdoğu tarihinin, en önemli hadiselerinden biridir. Böylece, Hunların batıya g ö ç döneminin de bir başlangıç tarihi olmuştu. Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi adlı eserimizde, bu konu üzerinde çok geniş olarak durulmuştur (I, s. 578 vd.).

3. **GARNİZON KOMUTANLARININ ÖNEMİ**: Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çinliler Hunların, hakan başkentine de, büyük prenslerin otağ yerlerine de, Çince «ting», yani *saray* veya *otağ yeri*, *idare merkezi* diyorlardı. M. Ö. 56 yılında Hun prensleri birbirleriyle vuruşmağa başlamışlardı. Bunlardan bazıları, kendilerini büyük Hun hakanı ilân etmişlerdi. *Gerçek Han* dediğimiz prens Tuçi yenilince, bir yanda Hun tahtı boş kalmıştı. Bunun üzerine Wuchieh adlı garnizon komutanı, hemen «*K ü ç ü k H a n*» ilan edilmişti. Aslında bu prensler de Hun hakan ailesinden idiler (DG, I, 222).

4. **GARNİZON KOMUTANLARININ, YURTLUK VEYA ULUSLARI**: Büyük Hun imparatorluğu da diğer Türk devletleri gibi hakan ailesi arasında bölünmüş gibiydi. Ancak bu bölünme, devletin tümü için söz konusu değildi. Hakan ailesinin ileri gelenlerine verilen, birer *yurtluk* veya *ıkta* gibiydi. M. Ö. 85 yılında, *Hun hakanına yakın olan bir prensten, halk ile beyler şikâyetçi olmağa başladılar... Bazıları, batıya gidip Wusunlara girmek istediler. Kendi yurt (veya uluslarına) gidip, oturmayı daha uygun buldular. ... Ancak (başkentteki) kurultaya katılmadılar*» (A. esr., I, 190 vd).

Kurultay, Hun hakanının sarayında toplanıyordu. Hun hakanı ile ilişkisi kesmek demektir. Çünkü vassal devletler ile bağlı prensler, bu kurultaya gelmek zorunda idiler.

HUN BAŞKENTİ, KURULTAY VE BAŞKOMUTANLIK YERİ

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çin tarihleri, Büyük Hun imparatorluğunun başkentine de, Hun beylerinin idare yerine de, Hun askerî garnizonlarının karargâhlarına da, Çince «ting» diyorlardı. Bu söz, *saray* veya *idare yeri* demektir.

Kurultay, Büyük Hun imparatorluğunda iki türlü olurdu. Bunlardan birincisi, Hun başkentinde veya sarayında yapılırdı. Diğer de, Çin'in kuzeyindeki, Lungçeng adlı yerde yapılırdı. Bu ikinci kurultayda, din tarih ve gelenekler gibi her türlü duygular, karışırdı. Başkentte yapılan kurultay ise, daha çok devletin idaresi ile ilgiliydi. Bu kurultaylara, bütün vassal devletler ile, Hun hakanına bağlı beylerin, katılma zorunlulukları vardı. Yukarıda sunduğumuz iki vesikada da görüleceği üzere, hatuna ve hakana kızan iki Hun prensi, saraydaki kurultaya gelmemişlerdi. Sonradan, Wusun kiralı da gelmedi.

Genelkurmay merkezi Büyük Hun imparatorluğunda, hiç şüphe yok ki, hakanın oturduğu başkent idi. Yukarıda adı geçen eserimizde de belirttiğimiz gibi, bin kilometre uzakta, Çinlilerin söyledikleri bir söz, hemen Hun sarayına ulaşıyordu. İsyanları bastırmak için gönderilen bir veya iki tümenlik birlikler bile, Hun başkentinin emriyle yola çıkıyorlardı. Bu bir gerçektir. Biz burada daha çok, Çince «*ting*», yani *başkent sarayı* deyimini üzerinde duruyoruz.

«*Orduya terhis emri*» de, başkentten yapılıyor, gibiydi. Çünkü Hunlarda, M.Ö. 169'da Büyük Hun vezirinin de söylediği gibi, «*savaştan sonra herkes, evine ve işine dönerdi*» (B. Ögel, A. esr., I, s. 511). Hun hakanı başkente döndükten sonra, orduyu terhis ediyor gibiydi: «*Huhanye Han, (başkentteki) otağına (ting) döndükten sonra, bir kaç ay (durup bekledi). Ondan sonra askerlerini kendi evlerine gönderdi*». Terhis emri, her zaman hakanın başkente dönüşünden sonra mı veriliyordu? Bunu kesin olarak bilemiyoruz.

8. Çingiz Han'dan sonra Çin'de moda olan arabalı saray evleri : Resmi kabulde, ortada, «4 köşçü» görülüyor.

BAŞKENT VE SAVAŞ KARARGÂHI AYIRIMI

(Geçici Başkent)

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çinliler Hunların, hakanın oturduğu başkente de, sürekli garnizonlarada Çince «*ting*», yani *saray* veya *komutanlık otağı* veya idare yeri diyorlardı.

Savaş karargâhı, sürekli değildir : Bu karargâh veya *ordugâhlar*, savaşın gereki olarak bir yerde kurulurdu. Ondan sonra da değiştirilebilirdi. Bu konuda yer, önemli değildir. Ancak M.Ö. 56 ve 49 yıllarına ait iki vesika, bu konuda biraz olsun aydınlatmaktadırlar.

Geçici başkent veya karargâh demek, yukarıdaki durumlar için, daha uygun olsa gerektir. Çinliler bunlar için ise, «*tu*» sözünü kullanıyorlardı. «*Tu*» sözü Çince, bir başkent (metropolis) olduğu kadar; ikinci derecede bir şehir (subdivision), demektir. «*M. Ö. 56 yılında, (savaşlardan sonra), Huhanye Han, ... kendi karargâhını (tu), eski Hun hakanlarının oturduğu başkente (ting) taşıdı*» (DG, I, 211). Bu vesikada, geçici başkent ile asıl başkent arasındaki ayrılığı, Çinlilerin kullandıkları, «*ting*» ve «*tu*» deyimlerinden, kesin olarak anlıyabiliyoruz. Başka bir vesikada ise şöyle deniliyordu:

«... Semerkand kiralı, Wusunlara karşı durabilmek için, (Hun hakanı ve Huhanye Han'ın kardeşi) Cici Han'a bir elçi gönderip, onunla anlaşmak istedi. Cici Han, Kırgızların ülkesinde oturuyordu. (Kardeşinin baskısıyla batıya kaymıştı). Cici Han'ın bu otağ yeri (tu), M. Ö. 49 yılındaki Batı akınında kurulmuştu» (DG, I, 221). Geçici başkent anlayışı, burada da kesin olarak kendini göstermektedir. Cici Han bu geçici başkentini M. Ö. 49'da kurmuştu. Fakat sonradan, M. Ö. 43 yılında, asıl başkentini bırakıp, buraya gelmek zorunda kalmıştı. Semerkand elçisi de, bu sıralarda geliyordu.

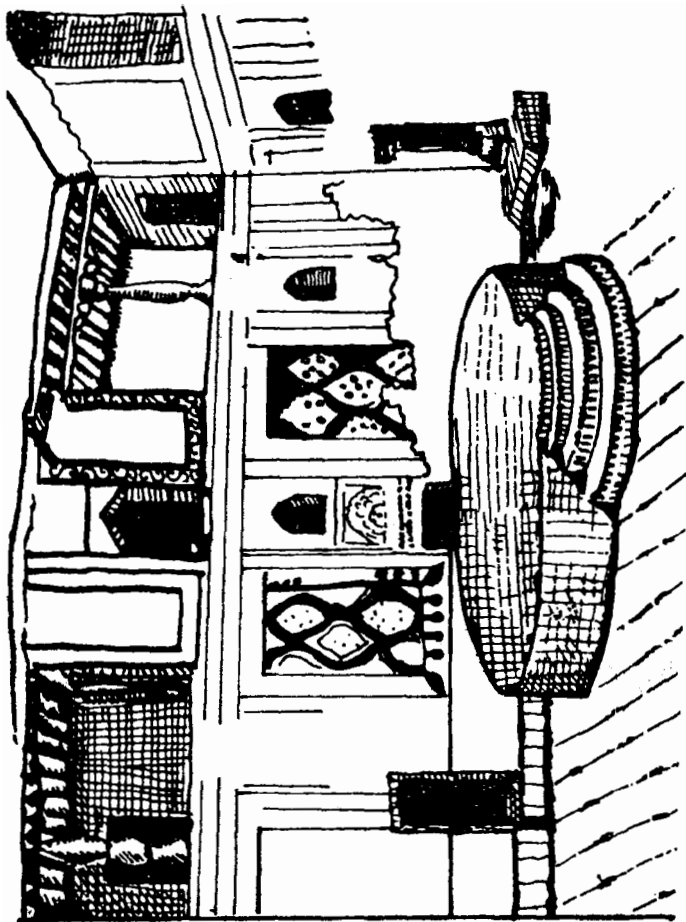
1. HUN BAŞKENTİ İLE ÇİN BAŞKENTİ ARASINDAKİ AYRILIK : Büyük Hun imparatorluğu ile ilgili Çin tarihlerinde, hem Hun başkentine ve hem de Çin sarayı veya idare konağına Çince «*ting*» denildiğini veya böyle tanıtıldığını belirtmiştik. Yani deyim bakımından, Hunlar ve Çinliler arasında, fazla bir ayrılık gösterilmiyordu. Ancak bir gerçek varsa, Hun başkentinin, «*çadırılı başkent*» olduğu, bir gerçek idi. Hunlar ve Göktürkler, Çin akınlarından korunmak için, hiçbir zaman *surlu başkent*, yapmamışlardı. Ortaasya'daki büyük ticaret şehirlerinin de kendilerine göre bir mimarlık ve saray gelenekleri vardı. Şu vesika, bize bir çok şeyler öğretmektedir :

«... M. Ö. 65 yılında... Turfan kiralı kendi başkentinde, küçük bir Çin sarayı yaptırttı. Bunun üzerine yerli halk, onun için şöyle dediler: «- (Turfan kiralına), e ş e k desek, eşek değil; a t desek, at değil; en iyisi (Turfan kiralına), k a t ı r diyelim!» (DG, II, s. 153). Bu vesika, halkın kendi geleneklerine nasıl bağlı olduklarını ve kralın bir Çin sarayı yaptırmaya eğilimiyle, nasıl alay ettiklerini gösterir.

2. ÇADIR DİREKLERİNİN GELDİĞİ YERLER, STRATEJİK BÖLGE SAYILIYOR : «Devletin konut politikası» : Bilindiği üzere geliş güzel her ormandan alınan direkler, çadır veya otağların yapımına uygun düşmüyordu. Daha doğrusu gelişmiş bir çadır yapma teknolojisi için, daha kaliteli ağaçlar bulmak gerekiyordu. Aşağıdaki vesika bize göstermektedir ki, çadır direklerinin alındığı bölgeye, Hun hakanının bizzat kendisi, büyük bir önem veriyordu. Halk, direklerini oradan getiriyor veya getirtilerek, devlet tarafından halka dağıtılıyordu. Vesikada, a r a b a direği de söz konusu ediliyordu. M. Ö. 8 yılında bir Çin elçisi Hun hakanına geliyor ve Changyeh ilinde, Çin toprağının içine, kama gibi girmiş olan bir yerin Çin'e verilmesini istiyor. Hun hakanı, biraz inceliyeyim diyor ve elçiye bir cevap vermiyor. Elçi bir süre sonra yine gelince, Hun hakanı ona şöyle diyor :

«... — Hunların Batı sınırındaki bütün Hun prensleriyle komutanları, *ç a d ı r* ve *a r a b a* direklerini, bu dağların eteklerinde yetişen ağaçlardan alıyorlarmış. Ben, *b a b a m ı n t o p r a ğ ı n ı*, kimseye veremem!» (DG, 251 vd).

3. *A İ L E V E O T A Ğ L A R D A , O R D U İ L E B İ R L İ K T E , H A R E K E T H A L İ N D E İ D İ L E R* : M. Ö. 120'den sonra bu özellik, Hun tarihinin en önemli yanıdır. Her 10 veya 20 yılda bir, büyük bir Çin akını oluyordu. Bunun için de Hunlar, bölgelerini boşaltıyorlar ve Çin ordusunu yorarak, oyahıyorlardı. Bu taktik, yer ve yurtlarını değiştiren Hunları da, zayıflatıyordu. Hun tarihinin bu çok önemli özelliğini, hiç unutmamak gereklidir. «*Ordu halk, halk da ordu halinde idi*». Kuraklık ve soğuklar da, halkı etkiliyordu. *10 inekten, 7 tanesi ölüyordu*. Otağ ve evler de bozuluyordu.

9. Türkistan'da Özbek Hanlarının saraylarının avlularında, otağ kurulması için, özel olarak yapılmış, otağ tabanı veya sekişi.

HUN OTAĞI İÇİN YAZILAN BİR ÇİNCE ŞİİR

Çinliler Hunların kubbeli keçe çadırlarına, «*ch'iung-lu*» derlerdi. Bu sözün manası, «*sonsuzluk, boşluk, kubbe, barınacak yer*», demektir, Farsçadaki «*gerdek*» sözü de, Türk çadırının aşağı yukarı bu manasını karşılar. *Wusunlar*, Isıgöl çevrelerinde, küçük bir devlet halinde oturuyorlardı. Yüzlerce yıl, Hunlar ile yana oturmuşlardı. Âdet ve gelenek bakımından, Hunlar ile aralarında büyük bir ayrılık yoktu. Daha önceleri Hunların yanında oturuyorlardı. M. Ö. 2. yüzyıl başlarında, komşuları *Yüeçiler* ile birlikte, yerlerinden oynatıldılar ve Batıya, Isıgöl kıyılarına göçtüler. Fakat Hunlara uzun zaman bağlı kaldılar. Bununla beraber Çin, onları Hunlara karşı kullanmak için, *Wusunlar* ile her çağda iyi ilişkiler kurdu.

M. Ö. 110-104 yıllarında Çin, *Wusun* kiralına bir Çinli prensesini, hatun olarak gönderdi. *Wusun* kralı çok yaşlıydı. Çinli prenses, vatan hasreti ile yandı ve şu şiiri yazdı :

*Babam beni evlendirdi, göğün bir yanına attı;
Çok çok uzak bir devlete, Wusun kiralına verdi!
Kırmızı yün kumaşlarla çevrilmiş,
Kubbeli çadır artık benim evim!
Yediğim artık yalnızca et,
Pirinç suyumun yerine, süt içiyorum!
Kalbim yaralı, yurdumu düşünüp, oturuyorum!
Sarı bir turna olup, uçmak istiyorum,
Anayurduma artık, dönmek istiyorum!*

Kırmızı keçe duvarlı otağ, burada da kendisini göstermektedir. Belki de, hatun veya gelin otağlarının içi kırmızıydı.

D e d e K o r k u t ' t a d a , « k ı r m ı z ı , e r g e n l i k r e n g i » , y a n ı m ü r ü v v e t v e g e r d e k r e n g i d i r . O s m a n l ı p a d ı ŝ a h l a r ı n ı n o t a ğ l a r ı n ı n i s e , d ı ŝ ı k ı r m ı z ı i d i . (R e s . 6 , 9 4) .

Çinli prensesin bu ŝikâyetini duyan Çin imparatoru, prensesi teselli etmek için, çeşitli armağanlar göndermişti. Çünkü bu evlilik anlaşması, Çin için çok önemli idi. Wusun kralı, bu Çinli prensesi kendi veliahtı ile evlendirmek istemişti. Prens, buna karşı gelmiş; ancak Çin'e yazdığı mektubunda, şöyle demişti : « — B u d e v l e t t e k i e v l e n m e g e l e n e k l e r i y l e u y u ŝ a m ı y o r u m . A n c a k H u n l a r ı n y ı k ı l m a s ı i ç i n , o n l a r ı n d e d i k l e r i g i b i , y a p m a ğ a r a z ı o l u y o r u m ! » (H S , 9 6 A , 3 9 0 3 ; D G , I I , 1 2 5 - 6) .

10. Ç i n g i z H a n v e o ğ u l l a r ı n d a n s o n r a , Ç i n ' d e g ö r ü l e n , d ö r t l ü s a r a y k ö ŝ ç ü s ü . B u , b i r T ü r k g e l e n e ğ i d i r .

2. BÖLÜM

GÖKTÜRK VE UYGURLARDA KAĞANLIK OTAĞI VE KARARGÂHI

G ö k t ü r k ve U y g u r kağanlarının ünlü hakanlık otağlarına geliyoruz. Çinliler, bu ünlü ve büyük Türk kağanlarının otağlarını Çince, «ya» deyimiyle karşılarlar. Çince bu sözün açık bir manası yoktur. Asıl anlamı, «diş» demektir. Bir diş sözünün, kağanlık otağı manasıyla nasıl geliştiği üzerinde az sonra duracağız. Bu deyim, Çin'de çok kullanılan bir söz değildir. Ancak Göktürk ve Uygur kağanlarının otağları söz konusu olduğu zaman, Çin tarihleri özellikle bu «ya» sözünü kullanırlar, Az sonra da belirteceğimiz gibi, Çince ya sözünün öz manası, otağ değil; *bayrak* ve *sancak* demektir. U y g u r çağından sonra, bu söze bir yorum ve açıklama da getirilir. Bundan sonra artık, «ya-ch'ang», yani «*s a n c a k l ı o t a ğ*», denmeğe başlanır. Bu konular çok derindir. Ayrıca şimdiye kadar, bu konuda derin bir araştırma da yapılmamıştır. Türk tarihi ile kültürünü çok yakından ilgilendiren bu meseleyi, derin olarak ele almak, konuyu bütün karanlık yönleriyle tespit edip, yeniden kurmakda, büyük bir yarar vardır. Çin tarihleri, şöyle diyordu : «*Türkler, kağanlık otağının girişine, kurt başlı bir bayrak dikerlerdi*» (SS, 84).

1. TÜRKLERİN «KAĞANLIK OTAĞI» İÇİN SÖYLENEN, ÇİNCE «YA» SÖZÜNÜN, MANASI VE KAPSAMI : Bu ince ve derin konuya girerken, *K'ang-hsi* gibi ünlü ve klasik sözlüklerin yanında, diğer kaynaklardaki yaygın deyim ve yorumlardan da, yardım dileneceğiz :

Y a y g ı n a n l a y ı ſ l a r : Çinlilerin «*testere dişli bayrak*» diye andıkları bir çeşit Çin bayrağı, *ya* sözü ile karşılanır. da. Bu testere süsleri, *ya* kumaşın dokunuşuyla; yahut da püs-küllerle yapıldı. Bu Çin bayraklarının bazı örnekleri, bayrak ile ilgili 6. cildimizde sunulmuştur. Bu Çin bayrağının türü de, yine diş benzetme yolu ile adlandırılmıştır. Bu bölümün kalıcı olması için, önce Çince deyimleri verip, ondan sonra yorumuna geçeceğiz:

1) «*Ya-ch'i*» (*Ya bayrağı*) : Ordu komutanının bayrağıdır. — 2) «*Ya -ying*» : Askerî kamp yerinde veya ordugâhta dikilmiş olan bayrak demektir. — 3) «*Ya-mên*» : Baş komutanın çadırının önünde dikilmiş olan bayrak veya sancaktır. Bu konuda O. F r a n k e ise şöyle diyordu : «*Ya-mên, özellikle büyük sancaklar için söylenir. Ordu kumandanının çadırı önüne dikilirdi*» (Geschichte des chinesischen Reiches, V, s. 28). — 4) «*Ya-chiang*», küçük rütbeli bir subaydır. Bu subay, herhalde komutanın muhafız birliğine bağlı, bir asker olmalıydı. — 5) «*Bayrağı, sancağı dikme*» de, yine Çince «*chien-ya*» sözleriyle karşılanıyordu.

«*K'ang-hsi*» Sözlüğü, bilindiği üzere Çin kültürünün en sağlam bir hazinesidir. O. Franke de sıkıştıkça bu eserin yardımına koşardı. Bu esere göre de «*ya*» sözü, bir karargâh veya «*komutanlık otağının bayrağı*» demektir. Bu eserden de, bir kaç örnek not alalım : — 1) M. S. 78-139 yılları arasında, Çin'in doğu başkentindeki, «*ya bayrağı*» ndan söz ediliyordu. Bu notun yorumunda ise, şöyle deniyordu : «*Çok eskiden Çin imparatoru çıktı ve büyük Ya bayrağını, dikerek yükseltti ve bayrağı fildişi ile süsledi*» (Khs, 3 (19), 70a). Çince de bu *ya* sözü fildişi manasına da söylenmiştir. — 2) «*Çadırın önüne dikilen şeye de, 'ya-men' adı verilirdi*». Aynı önemli kaynağın, aynı yerinde verilen bir diğer vesikada da, böyle deniyordu. Öyle anlaşılıyor ki O. F r a n k e de, Ya-men deyimini yorumlarken, yine bu kaynağa dayanmıştı. Çünkü o da, «*komutanla-*

11. Bir T ü r k m e n beyinin «av otağı» : Cins koşu atları, tazılar ve avcı kuşlar görülüyor. Bir yandan da, yemek pişiriliyor. (Vambery'den).

rın otağının önüne dikilen büyük sancak a, yamen denir», diyordu (a. esr, V, s. 28). — 3) Çin imparatoru söz konusu olduğu zaman, Türklerdeki gibi otağ veya çadır, her zaman söz konusu değildi. Bundan dolayı Çin kültürünün ana eseri olan bu kaynakta Çince «ch'ang» sözü, *çadır* olarak değil; perdelerle çevrili, bir *pavyon* manasında da görülmüyordu (K'ang-hsi, 2, 10), Bu konuda şimdilik bu kadarcıkla yetinelim.

2. **TÜRKLERDE «SANC AK LI O TA Ğ», (YA):** «Çinlilere göre Türklerin sancaklı kağanlık veya komutanlık otağı»: Çin kaynaklarının, Göktürk ve Uygur kağanları ile, komutan veya büyük valilerinin otağlarına, *ya* veya *ya-ch'ang* dediklerini belirtmiştik. Bundan dolayı bu Çince sözlerin, açıklamaları ile yorumlarını da, bundan önceki paragrafta ele aldık. Söz ve deyimlerin açıklamalarını, en ana ve inandırılabilir kaynaklardan notlar alarak belirtmeğe çalıştık. Yukarıdaki vesikalar bize gösteriyor ki, bu söz bir otağ değildi. *Otağın önüne dikilen sancaktı.*

a) «*O ta ğ veya k a r a r g â h s a n c a ğ ı*»: Yukarıdaki vesikalar da bize gösteriyor ki, «*başkent, ordugâh ve karargâhların tek sembolü otağ değil; s a n c a k idi*». Bu, çok önemli bir çıkış noktasıdır. Bundan dolayı Çinliler, Göktürk kağanları ile komutanlarının otağlarını, yalnızca sancak sözüyle anıyorlardı. Bunun karşılığı olan «*ya*» demek, onlar için yeterli geliyordu. T ü r k l e r için söylenen bu deyim, Çin'de de o kadar yaygın değildi.

b) «*S a n c a k l ı o t a ğ*», yani Çinlilerin deyiimiyle «*ya-ch'ang*», deyişi, daha çok Uygur çağından sonra, yaygın olarak görülmeğe başlıyordu. Ancak bununla, Göktürk çağında bu deyim hiç görülmedi de, demek istemiyoruz. Konuları daha çok, deyimlerin yaygınlaşması bakımından ele alıyoruz. «*K a r a r g â h*» manasında da bu söz çok kullanılıyordu «*Göktürklerin Doğu Kanadını*» idare etmek için gönderiler Göktürk

prensinin kurduğu otağa da, Çince «ya» deniyordu. Burası, bir çeşit *eyâlet başkenti* demekti. Ayrıca bu Göktürk prensi Tuli'nin unvanı da, «küçük kağan» idi. — «O r d u g â h» sözünü bu eserimizde, akına çıkan büyük bir ordunun, savaşa girmeden önce, otağ kurup, savaş hazırlıkları için beklediği veya başlayan savaşın sürekli olarak idare edildiği bir yer anlayışıyla ele aldık. Göktürk ve Hun tarihinde, esas otağ yeri ile savaşın yapıldığı yerler, birbirlerinden oldukça uzakta bulunurlar. Çin tarihleri, bu *başkomutan otağları* için de, yine aynı deymi kullanmışlardı.

Ordu ve askerlik anlayışı, -yukarıda sunduğumuz açıklamalardan da görüleceği üzere-, başkent, eyâlet başkenti, ordu ve her türlü idare merkezlerini karargâh içine alıyordu. Türk başkentindeki kağanlık otağı ile sınırdaki büyük bir garnizon, aynı deyim ve aynı anlayış içinde görülüyordu. Sancağın bulunduğu her yer, bir merkez gibi kabul ediliyor, gibiydi. Liu Mau-ts'ai ise bunları, «otağ-saray», yani (*Zelthof*) diye anıyordu.

3. GÖKTÜRKLERİN, BAŞLICA «SANC AK LI O TA Ğ» VEYA MERKEZLERİ: Bilindiği üzere, Göktürklerin tarihini, Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Bundan dolayı Çin kaynaklarında «ya» veya «ya-ch'ang», yani «*sancaklı otağ*» adıyla anılan Göktürk merkezlerini, istatistik bir metodla derledik. Buradan, bir sonuca varmak istedik. Bu derlediğimiz materyalden, burada yalnızca belirli özellikler gösteren, bazılarını sunmağa çalışacağız :

a) «Do ğ u s a n c a k l ı o t a ğ ı»: «Göktürklerin, doğu eyâlet başkenti»: Moğolistan ve Mançurya'daki, Göktürklerle bağlı kavimleri idare etmek için Göktürk kağanının, bu bölgeye askerî vali olarak, büyük bir Türk prensini gönderdiğini biliyoruz. Bu prenslere, çoğu zaman, *küçük kağan* unvanı verilirdi. Hunlarda da aynı gelenek vardı. Çin tarihleri bu başkente, «*Tung-ya*», yani *Doğu otağı*, veya «*Doğu sancaklı otağı*»,

diyorlardı. 605-616 yılları arasında Tuli Kağan, Doğu otağındaki askerlere komuta etmek üzere, buraya tayin edilmişti. Sonradan büyük kağan olmuştur. Bu ünlü Göktürk prensi, Göktürk kağanı Şibi Kağan'ın en büyük oğlu ve İl Kağan'ın da yeğeni idi. Kendisinin bu askerî vazifesinden dolayı, kendisine *şad*, yani büyük *sübaşı*, komutanlık unvanı verilmiş ve unvanı, Nibu Şad olmuştu : (CTS, 194A, 4a; LMT, 145).

b) «*Ordu sancaklı otağları*»: Bu otağlar, Göktürklerin savaş tarihlerinde görülür. Göktürklerde *sancaklı otağlar*, daha çok Çin sınırında bulunan, büyük Göktürk komutanları, *şadları* veya büyük *sübaşıları* komutasında bulunan, karargâhlarında görülüyordu. Yoksa Göktürk devleti, bir imparatorluktu. Bunun için Çinliler, Göktürk başkenti veya kağanlık otağına, Çince «*t i n g*», yani *ordu*, *saray* işareti kullanıyorlardı. Ancak *Uygurlar* ve *Tarduşlar* gibi, henüz o çağda bağlı ve birer boy statüsünde bulunan büyük Türk boylarının başkan otağlarını ise yalnızca, «*ya*», yani «*sancaklı otağ*» deyişiyle adlandırılıyorlardı. Ancak bu deyişler de, zaman zaman değişiyorlardı. *Tarduş* Türkleri, Göktürk devletinin 630 yılında yıkılmasından sonra, serbest ve bağımsız kalmışlardı. Çinliler ise onları, Göktürk devletinin yerine geçirmek istiyorlardı. Hatta bundan sonra Tarduş Türk grupları, kendi kendilerine bir kağanlık bile kurmuşlardı. *İnan Kağan*'ın buyruğunda güneye doğru inmeğe başladılar. 638 yılında *Ötügen* dağının yakınlarında, ilk kağanlık otağlarını kurdular. Çin tarihleri, bu kağanlık otağını, «*t i n g*», yani *başkent* olarak tanımlıyorlardı : (Chavannes, Doc., 21, 47). 642 yılından sonra ise, bir ordu düzeyinde, güneye doğru indiler. Bu inişte bir kaç konak veya *ordugâh* kurdular. Bu *ordugâhları* Çin tarihleri, «*y a*» veya «*y a - c h ' a n g*», yani «*sancaklı otağ*» diye adlandırıyorlardı: (TSTC, 196 : 6180).

4. KIRGIZ KAĞANININ, «*SANCAKLI OTAĞI*» : (Göktürk çağında) : Bilindiği üzere Göktürk çağında Kırgız-

lar, Altay dağlarının kuzeyinde ve *Kögmen dağı*'nın ötesinde bulunuyorlardı. Türk kültürü bakımından bu bölgenin en önemli özelliği, Göktürk yazılı Türkçe *Yenisey yazıtları*'nın bulunmasıdır. Kırgız Kağanına Çin kaynakları, «A-jo» diyorlardı. Türkçe bir unvan olması gereken bu sözün, Türkçedeki karşılığını bilmiyoruz. Kırgız kağanlığının, kağanlık otağı için ise, şöyle deniliyordu :

« (Kırgız kağanı) A-jo'nun karagâh sancağı (chu-ya), *Kögmen dağı*nda, (yani Yeşil dağda) bulunur. Çevresi, duvar yerine kullanılan çit ile çevrilmiştir. Çadırı, (veya otağı) keçeden yapılmıştır. Buna, Midicito (?) adı verilir. Küçük başkanlar ise, daha küçük çadırlarda otururlar» : (TS).

Bu, çok ünlü bir vesikadır. Biz öğrenci iken, bu Çince metin sınavda bize de verilmiş ve sınavı başarıyla bitirmiştik. Yeri gelmişken bu vesikayı, daha 1943 de okumuş olduğumuzu arzetmek istiyoruz. Anlaşıldığına göre Kırgız kağanının otağı, bir çitle çevrilmiş ve çevresinde de bir *koru* oluşturulmuştu.

Kırgız Kağanının «*kırmızı bayrağı*» hakkında da şöyle deniyordu : «*Kırgız kağanı A-jo, bir tuğ diker ve onun altında herkes kırmızı renge, saygı gösterirler...*» Ancak kaynağımızda bir bayrak değil; perçemli bir *tuğ*, söz konusudur. Fakat onun altında herkes, kırmızı renge saygı gösteriyorlardı. Burada kırmızı renkli bir bayrak, söz konusu değildir. Bunun bir *tuğ*la bayrak olmasını, çok daha uygun görüyoruz. Anlaşıldığına göre, burada da bir «*sancaklı otağ*» söz konusu idi. Çünkü kağanlık otağına «ya», yani sancak deniyor ve hemde otağ yanında, bir *tuğ* ile kırmızı renkten söz ediliyordu.

5. UYGUR KAĞANLARININ, «SANCAKLI OTAĞI» : Uygur kağanlarının, bu kağanlık otağlarından, Çin kaynaklarında sık sık söz açılır. Bir Çin elçisi, Uygur Kağanının kağanlık otağının durumunu, az çok anlatmıştı. Bu anlatış ve tasvirleri içinde toplayan, ayrı bir «okuma» bölümü verece-

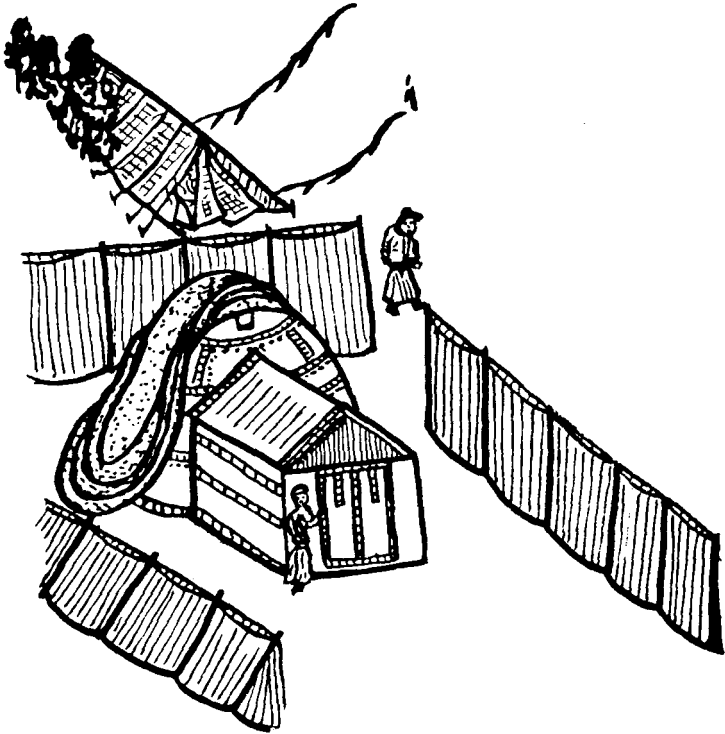
ğiz. Vesikaların dağılmaması için, hepsini bir araya getirmeyi daha uygun bulduk.

Uygur devletinin ikinci büyük kağanı, Kutlug Bilge Kül Kağan'ın kağanlık otağına gelen Çin elçisi, bu Uygur kağanı tarafından kabul edilmişti. Eski T'ang-shu adlı Çin kaynağı, «Çin elçisi, Kağanın otağına geldi», diyordu. Ancak burada otağ denmiyor, «ya kağan» demekle, «bayrak kağan» gibi bir anlayış, ortaya getiriliyordu. Sonradan bu deyim, otağ olarak, daha iyi belirtilecektir. Çince «ya» sözünün, sancak ve geniş manada, otağ veya hakanlık makamı anlamında kullanıldığını, az önce belirtmiştik. Büyük ve ünlü Uygur kağanı Kutlug Bilge Kül Kağan'ın otağına gelen Çin elçisi, «Onun, (yani kağanın) ya'sının altında oturan beylere, değerli armağanlar verdim», diyordu. Elbette ki burada, sancağın altında oturan beylerden, söz açılmıyordu. Nitekim Yakinef de, «Kağan çadırında oturan beyler» diye, yorumda bulunuyordu: (Yakinef, I, s. 314). Anlaşıyor ki elçi, burada, «ya», yani sancak demek yoluyla, bir kısaltma yapıyordu. Nitekim aynı elçinin raporunda, «ya-ch'ang», yani «sancaklı otağ» gibi, daha açık sözler kağanlık otağı için kullanılıyordu: (CTS, 195, 3b):

«(Çin elçisi) Yü (Kağanın) otağına geldiği zaman, kağan bir kalpak ve kırmızı elbise giymiş olarak, otağın ortasında oturuyordu. Onun önünde maiyeti ve ileri gelenler, parlak bir şekilde sıralanmışlardı. Çin elçisi Yü ise, çadırın dışında oturuldu». Bunun üzerine Çin elçisi kızar, kendisinin bir imparator elçisi olduğunu ileri sürerek, tartışmaya girer. Kaynak, kağanın kalpağından söz açarken, «Hu kalpağı», yani «yabancı kalpağı» diye, tanım yapar. Yakinef ise bunu, «Türk kalpağı» diye yorumlamıştı. (I, 313).

Göktürk ve Uygur çağında bir «kağanlık otağı» manasını taşıyan «ya» sözü, 10. yüzyılda artık daha küçük memurların, idare yerleri için kullanılmağa başlanmıştı: (J. R. Hamilton, Ouighours, 39n). Ancak Kansu'daki Sarı Uygur otağına giden, ünlü Çinli gezgin Kao Chü-huei, Sarı Uygur kağanının otağını,

eski geleneği devam ettirerek, yine «ya» adlandırmıştı. (a. esr., 135). Aslında bu «ya» deymi, bizce yalnızca kağanın otağını tanımlamıyordu. Kağanın karısı, çocukları, akrabaları, devletin ileri gelen büyük memur ve komutanları ile muhafız birliği de, bu deyimın içine giriyordu. J. R. Hamilton, haklı olarak bunu «karargâh», (*campement*) olarak yorumluyordu. Göktürklerin ordu ve karargâh anlayışlarını incelediğimizde, bu konuya yeniden döneceğiz.

12. M. S. 194 - 195 de, bir *H u n hakanı*, Çinli prenses *Wen Chü'* yı kaçırdı. Prensesin 18 şiirini süsleyen bu resimler, bir Hun-Çin konvoyunu anlatıyordu. Çitle çevrili, keçe ile örtülü bir keçe otağı; önünde bir Çin köşkü; arkada da, bir asker veya hizmet çadırı görülmüyor. (M. S. 207).

GÖKTÜRKLERDE OTAĞ

Kağan veya komutan otağı dendiği zaman, otağın yeri, çevresi de hatıra gelmelidir. Göktürk yazıtlarında ve sonraki çağlarda buna *ordu* denirdi. *Ordu* ile ilgili bölümümüz, ayrıca gelecektir. Bir ordu içinde, kağanın ailesi kadar, devletin ileri gelenleriyle muhafız birlikleri de bulunuyordu. Ancak *otağ*, bunların bir sembolü idi. Bu bir çeşit *başkent* de olabilirdi. Çin tarihleri bütün bu topluluğu, *otağ* veya *sancaklı otağ* deyimiyle anıyorlardı. Bunun için de otağ, konumuzun sembolü olmakta ve başta gelmektedir.

TÜRK OTAĞI İÇİN ÇİNCE ŞİİRLER

Aşağıda, ünlü Çin şairi Po Chü-i tarafından yazılmış, iki şiir sunacağız. Bu Çinli şair, M. S. 772-846 yılları arasında yaşamıştı. Bu çağ, bir Uygur çağıdır. Ancak Göktürk ve Uygur otağları arasında, fazla bir ayrılık yoktu. Aşağıda da be lirteceğimiz gibi, Çin'de Türk otağının moda olması, Göktürk çağında başlamıştı. Bu ünlü şair, Türk kavimlerinin yaşayışlarına özenmiş ve kendi sarayının içinde kurduğu bir Türk otağında oturmuştu. Otağın ocağının önünde şarap içmiş; konuklu veya konuksuz Türk otağı içinde yaşamayı, çok sevmişti. Şair, kendisinin bu otağının, kuzeyden gelen Türkler tarafından getirildiğini de, söylüyordu. Bu iki şiir, Japon bilgini İshida Mikinosuke tarafından değerlendirilmiştir : (Tôshi sôshô, 14/55; LMT, s. 471 vd.). Mavi otağ şiiri şöyledir :

MAVİ OTAĞ

*Yünleri, binlerce koyundan toplanmış, keçeli otağ;
Yüzlerce halkalarla çevrilmiş, kuşaklı otağ;
İskeleti, kıyı söğütlerinden, sağlam, çatkılı otağ;
(Kuzeydeki) göklerin, canlı mavisiiyle boyanmış otağ;*

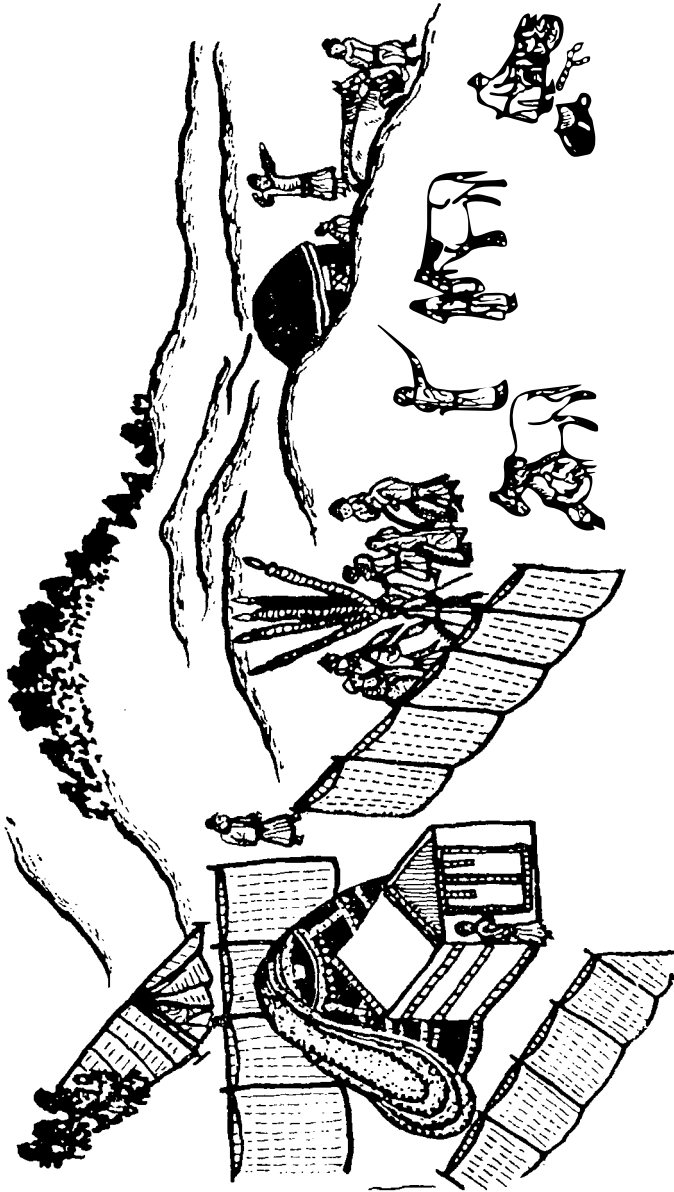
*O, Kuzeydeki savaşçılarca yani (Türklerce),
yaratılmıştır.*

*Güneylerde, Çin'e de, oralardan gelmiştir.
Onu, kasırgalar bile sarsamaz;
Yağmurlar işleyemez; islandıkça güçlenir;
Ortası, kubbelidir ve sivri damlıdır;
Köşesizdir, dört yanı çepçevre yuvarlaktır;
Yanından, geniş bir kapı açılmıştır;
İçi ise, çok sıcak ve çok rahattır;
Yüce, uzak geçitlerin, karşılarında durur;
Onlar da, (benim bu) sarayımın, önünde durur.
Aylı gecelerde, yatan gölgesi görünür;
Acı soğuklarda ise, değeri artar.
Yumuşak ve sıcak keçeler, çevresini sarmıştır;
Müzik aletlerinin sesleri yansır ve içinde kalır.
Özenle serilmiştir tabanları, ona uymuştur;
Hele kar yağarken gökten, ne kadar öğsen (azdır)!
Yanda alçak bir yer, şarkıcılar içindir;
Hasır serilmiş, düz küçük bir yer; dans edenler
içindir.*

*Kapıdaki perdeyi, sık sık açıp girdikçe;
Bir kaftana sarmıp, uykulara geçtikçe;
Kendimde hafif hafif bir çakır keyfle,
Bir uyuşma duyarım!
Lamba yanı başımda, demir bir ayakta durur.
O c a k ise (otağda), daha yüksekte yanar;
Alevleriyse bir sabah orkidesi gibidir;
O c a k derinliğinde, saklı ve gizli gibidir;
Dumanları toplanır, yine onda gizlenir;*

*Ocağın kokusuyla, bir tütsü gibi gelir;
Tütsü için yabancı şeylere gerek yok!
Hele bir tilki kürkü, olursa ondan vaz geçilemez!
Çini mürekkekim ısınır ve hem biraz çözüldür;
Yazı fırçam (sıcakta), yeterince yumuşar.
Testideki s u y u m, bir bahar kaynağından
Gelmiş gibi sıcaktır.
Orkidelerden yatak perdesiye (?), gereksizdir,
burada!
Bizim bu perdeye yaklaş, kıvrır, kendince olur.
Kamuş kulübe gibi, ne batar, ne de çöker.
Kıskanılmalıyım burda, yoksul rahipler gibi,
Fakir bir öğrenci burdan, nasıl ayrılabilir!
Konuklarım da onun, içinde ağırlanır;
Çocuklarıma da o, bir mirâs kalabilir!
Antik görünüşünde, ayrı bir gurur vardır;
Hakan sarayı gibi, (ayrı bir görkemi vardır)!
Bundandır mavi otağımın; benzer bir eşi yoktur!*

Bu şiir, burada bitiyor. Aslında şiirin asıl adı, «mavi keçe otağ» dır. Fakat biz, ayrıca keçe sözüne bir gerçek görmedik. Çünkü bütün otağlar, hep keçedendir. Görüldüğü gibi ünlü Çin şairi, Türk otağım bütün incelikleriyle bize anlatmaktadır. Ancak Çin'de yapılan kemik tütsülerinin, kötülüğü üzerinde yazdığı bir satırı, buraya almadık. Şimdi Po Chü-i'nin, yani yine aynı büyük Çin şairinin yazdığı, «Mavi otağa vedâ» adlı şiirini sunalım. Ona göre yaz geldiği için otağın perdeleri açılıyor ve bundan dolayı da otağın eski güzellik ve yüceliği kalmıyordu :

13. Aynı *H u n* hatununa alt otanın, dış çevresi : «*Sancak neubeti*» vuran altı asker; tepe arkasındaki bir *muhafız çadırı*; at ve eyerlerle uğraşan, askerler görülüyor. (M. S. 207).

MAVİ OTAĞA VEDÂ

*Gelecek kış aylarında, yine geri dönmek istiyorum!
Kuzey rüzgârları başlayıp; karlar iki ayak yükseldiği
zaman!*

Artık çoktan yaşlandım, soğuğa dayanamıyorum;

Uzun geceler nasıl geçer, (bu otağım olmasa)?

Keçeden mavi bir otağın var, buna çok şükür!

Rüzgârların içinde, onu ben kendim kurdum;

Kızıl alevli bir o c a ğ ı m da var, üstelik!

Karda, kışda, (soğukta), hep o ısıtır;

Yeraltında suların, sıçrayan bir balık gibi;

Yeraltından derinlerden, sıçrayan bir tavşan gibi;

(Öyle hissediyorum kendimi) :

Uyuşmuş pullarım canlanıyor, rahatlık buluyorum;

Donmuş derilerim ısınmıyor, bir sağlık buluyorum!

Soğuk kış akşamları, bunalımsız giderken;

Sıcak günler de birden, bastırarak geliyor!

Nedense buna ben, sevinmiyorum;

Otağın yün perdeleri, yavaş yavaş kalkıyor;

Dürülüp günden güne, yukarıya kalkıyor!

Ocağın kokulu ateşleri, sönüyor külleniyor!

Üzüntüyle ocağa, baharda artık vedâ!

Hoşça kal diyeceğiz, onuncu aya kadar;

Üzüntüyle de olsa;

Yeter ki sağ kalalım, sağlıkla yetişelim!

(Kışla bir buluşursak), yine bir uzun zaman;

Vedâya ne gerek var, (birlikte olacağız)!

Bu ünlü Çin şairinin keçeden Türk otağı için yazdığı, «Mavi keçe otağa vedâ» adlı şiiri de böyle bitiyordu. Şair otağ

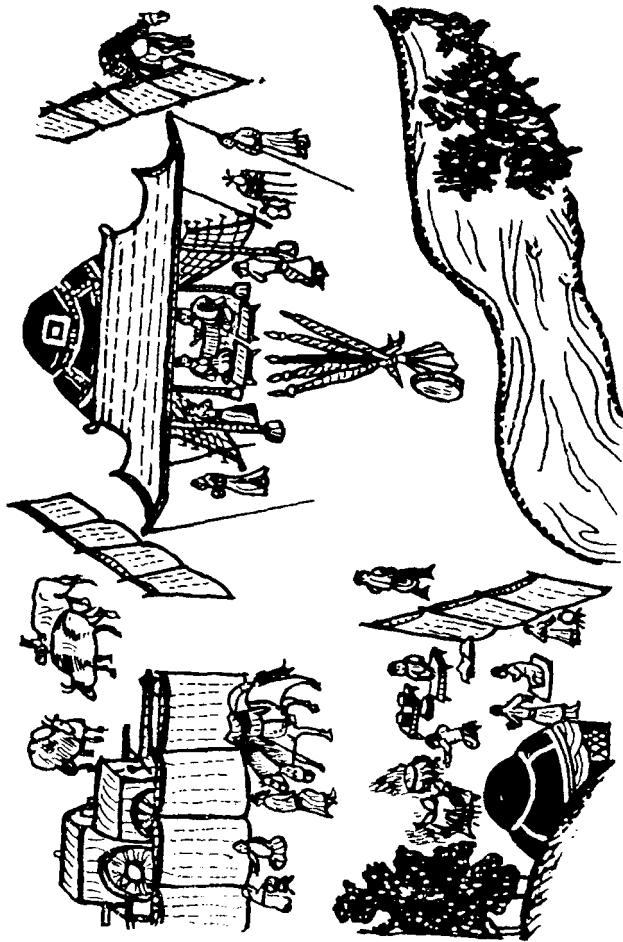
hakkındaki düşünce ve duygularını içten söylüyordu. Kuzey Çin'de kuzeyden, yani Gobi çölünden gelen soğuk rüzgârlara karşı, ağaç veya taş evleri ısıtabilmek, gerçekten bir mesele idi. Biraz da yaşlı olan bu ünlü Çin şairi, huzuru ve rahatı, ancak Türk otağının, yumuşak ve sıcak keçeleri arasında buluyordu. (Res. 6, 94, 99).

— *TÜRK OTAĞI HAKKINDA, ÇİN İMPARATORUNUN BİR GÖRÜŞÜ*: Göktürk prensleri arasında bir anlaşmazlık çıkmıştı. Kimin Kağan, Çin'e sığınmıştı. Bu arada Çin imparatoru onu kabul eder. Sofrada kadeh kaldırırlar. Bunun üzerine Çin imparatoru, bir şiir söyler. İmparator, şiirin ilk satırında Göktürk akınlarını ve Çin'e teslim oluşlarını, bir kuğu göçüne benzetir. Bundan dolayı da, artık savaşın durduğunu ve imparatorluğun savaş arabasının, geriye döndüğünü anlatır. Ç a d ı r veya o t a ğ hakkındaki düşüncelerinde, bazı kapalı manalar vardır. O zamana kadar, Göktürk devleti ile yurdu, Çin'e kapalı bulunuyordu. Kimin Kağan'ın Çin'e bağlanmasıyla, otağın kapısı Türklere doğru açılmış oluyordu. Böylece kapı, güneşe doğru yönelmiş ve otağın içine güneş ışıkları girmişti. Çin imparatoru, bununla da kendisini, bir güneşe benzetiyordu. Bilindiği üzere Çin, H u n ve Çin savaşlarında çok büyük sıkıntılar çekmişti. M. Ö. 53 yılında H u n hakanı Huhanye Çin'e bağlanınca, Çin derin bir nefes alabilmişti. Bundan dolayı Çin imparatoru Göktürk Kimin Kağan'ın gelişini, eski H u n hakanının Çin'e gelişine benzetiyordu. H u n hakanı, Ko-tou unvanlı vezirleriyle gelmişti. Ayrıca Çin'e gelirken hakanı, T'u-ch'i unvanını taşıyan, H u n bilgeleri de izlemişlerdi. Şiirinde, bunu da belirtiyordu. Böylece yeni gelen G ö k t ü r k bilgeleri ile, onlar arasında bir bağ kurmak istiyordu. M.Ö. 53'de, bağla

nan Hunların gelişiyle, ünlü Çin İmparatoru Wu-ti'nin durumu, gerçekten görkemli olmuştu. Bunu da anlatan Çin imparatoru, şiirinin son satırmda, eski ve gerçekten ünlü bir İmparator olan Wu-ti'yi, eleştirmekten de geri durmuyordu. Çünkü bu Çin imparatoru, M.Ö. 110 yılında, Hunlara karşı bir savaş açmıştı. Bu savaşta, şanyü sekileri adı verilen, yüce dağlara tırmanma zorunda kalmıştı. Halbuki kendisi, Kimin Kağan'ın gelmesiyle, kolaylıkla bir zafer kazanmıştı. şiiri, iyice yorumlayıp açıkladıktan sonra, artık şiirin kendisini sunabiliriz. Umarız ki bu ünlü şiir, şimdi daha kolay anlaşılabilecektir :

*Kuğu sürüleri, Geyik Geçidine konup, durdular!
Yeşil hakanlık faytonuysa, Ejderhalı Saraya döndü.
(Otağın) keçe perdeleri, rüzgârla yukarıya yükseldi;
(Otağların) kapısı, artık güneşe döndü!
(Hun Hakanı) Hu-han, vezirini (kotou) atadı;
Bilgeleriye uzun dizilerle geliyor!
Sorguçlu kişiler artık, koyun kızartması taşıyor;
Bu ne görkem, ne haşmettir, bir Çin hakanı için!
Boşuna tırmanmıştı (atam hakan), şanyü sekilerine!*

S o r g u ç Çin'de, Türklerin veya diğerkuzey kavimlerinin bir özelliğidi. Çin opera ve tiyatrolarında Çinli olmayan yabancılar, başlarında birer kuş tüyü taşırlar. *Koyun kızartması* üzerinde durulduğuna göre yemek, Göktürkler tarafından veriliyordu. (Res. 35). Yemeğitaşıyan Türklerin başlarında da, birer *sorguç* görünüyordu.

14. Aynı H u n hakan hatununun, *marasım ve gündüz otağı* : *önde*, «Sancaklar ile davul»; arkada *keçe otağı* ve Çin tipinde *günlük* veya *sayvan*; *kırmızı veya şarap masası*; *solda yük arabaları*; *sol önde ise, mutfağ* ve *hizmetçiler* görülüyor. Her bölüm *çitle* çevrilidir. (M. S. 207).

BİLGE KAĞAN'IN OTAĞ VE ORDUGÂHI

1. «O R D U» SÖZÜ, GÖKTÜRKLERDE HAKAN AİLESİNİN DE BULUNDUĞU BİR YERDİR : D e d e K o r k u t'u incelerken, «ordu» nun bu özelliği üzerinde, özenle duracağız. Ordu, kağanın ailesinin, büyük bürokratlarının, hatta *muhafız birliği* ile diğer mâiyetinin bulunduğu yerdir. Bu konu üzerinde deyimi ile ilgili bölümümüzde duracağız. Kültegin yazıtında, şöyle deniyordu :

«Oğuzlar düşman olup, o r d u y u bastı. Kültegin, öksüz ak atına binip, onların dokuz erini öldürdü. O r d u y u vermedi. Yoksa annem Hatun, büyük annelerim, ablalarım, gelinim, câriyelerimden sağ kalanların hepsi, Oğuz'a câriye olacaklardı» (I K 8). Burada, orduda bulunan diğerlerinden söz açılmıyordu. Ancak, anneler ile gelinler, ordu yerinde yalnız olmasalar gerekti. Buradaki ordu anlayışı, D e d e K o r k u t ile, hemen hemen aynıdır.

2. GÖKTÜRK YAZILI UYGUR YAZITINDA; KAĞANIN «O R D U», BAŞKENT VEYA KARARGÂHI : İkinci Uygur kağanı Bayan-Çur veya Bilge Kül Kağan, 747-749 yılları arasında kağanlık yapmıştır. Bu kağanın Uzakdoğu'da ve bu yazıt dolayısıyla da Türk kültür tarihinde, yaygın ünü vardır. Yazıtın Göktürk yazılarıyla yazılmış olması nedeniyle onu, Göktürk kültür çevresi içinde inceledik. Yazıt, kağanın akınlarından söz açtıktan sonra, şöyle diyordu : «O r d u, (karargâh veya saray ile), tahtı (örgin), orada kurdurdum; sınırı, (çit veya çitü), orada çaktırdım» (ŞU, D8). Buradan da anlaşıldığına göre, taht da, o r d u yerinde kuruluyordu. Ancak bazı diğer eserlerimizde de belirttiğimiz gibi bu, bir «sınır veya garnizon o t a ğ ı» da, olabilirdi.

«A k - o r d u» veya «A ğ o t a ğ» anlayışı, anlaşıldığına göre bu yazıtta da görülmüyordu. Burada ordu sözü, «aksırak ordu» diye tanımlanıyordu. Bu yazıtı ilk kez okuyan Ramstedt,

aksırak sözünü, mükemmel, alâ, (treffliches) diye yorumluyordu (s. 22). Rahmetli Hüseyin Namık Bey de, onu izliyordu. Ancak Rusların 1969'da çıkardıkları eski Türkçe sözlüğünde *aksırak* sözü, «ağimsı» diye yorumlanmıştı. Bizce bu yorum, daha doğrudur. Bilindiği üzere Dede Korkut içinde de «ağ otağ» deyimi, sık sık geçer.

«*Karargâh*» ile «*saray*» arasında da bir ayırma yapmak gereklidir. Bu sırada Uygur sınırının kuzeyinde, bir sarayın yaptırılmış olmasını düşünebilmek, oldukça zordur. Bundan dolayı V. Thomsen, Kültegin yazıtındaki *ordu* sözünü de, haklı olarak *karargâh* (*Lager*) diye yorumlamıştır. (ZDMG. s. 155). Ayrıca belirteceğimiz gibi bu ordu, Dede Korkut'taki ordu anlayışıyla aynı manada olmalıdır. Ramstedt ise, Almanca (Hof, Palast) sözlerini kullanarak, kesin bir «saray» anlayışından söz açmıştır. Bunu düşünebilmek de, oldukça zordur.

3. GÖKTÜRKLERDE «ORDU», BAŞKENT ANLAMINDA : Turfan'da Göktürk yazılarıyla yazılmış iki el yazması bulunmuş ve bu yazmalar V. Thomsen tarafından okunmuştu. Rahmetli H. N. Orkun bu yazmaları, *Irk-bitig* adı ile tanıtmıştı. Bu ünlü ve çok önemli vesikada, iki yerde ordudan söz açılmaktadır :

a). «*Han (Kan) tahta oturmuş; başkent (ordu) yapmış; devletini kurmuş, durdurmuş (ili turmuş); dört bucaktaki iyileri (edgüsi) ve akıllıları toplayarak...*» (Th, I, 40). Ordu sözü burada artık karargâh anlayışından kurtularak, başkent manasını kazanmıştır.

b). «*Han (Kan) akına varmış; düşmanı yenmiş (saçmış): göçerek, kondurarak, geliyor. Kendisi ve askerleri, sevinerek, ordu'suna doğru (ordusingaru) geliyor...*» (Th, II, 51). Buradaki söyleyiş, yine karargâh olarak anlaşılabilir. Ancak iki vesikayı bir arada ele alıp, yorumlamak gerekmektedir.

15. H u n hatununun gündüz veya tören otağı . Arkada *keçe otağı*; önde, Çin tipinde *günlük* veya *sayvan*; çevresi *çitle* çevrilidir; önde ise, hatunun hizmetçileriyle iki çocuğu görölüyor (M. S. 20⁷).

4. «GÖKTÜRK ORDU VE OTAĞI»NIN, ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE DURUMU: Yukarıda Bilge Kağan'ın otağının, Oğuzlar tarafından nasıl yağmalandığını ve Kül Tegin'in de Oğuzları nasıl bozduğunu görmüştük. Şimdi de Çin kaynaklarından, Bilge Kağan'ın ordu, yani karargâhını elde etmek için yapılan başka bir plandan söz açacağız. Bu oluş, M. S. 720 yılında olmuştu. Görüldüğü gibi Ortaasya devletleri, birbirlerinin kağanlık otağları ile çevresini ele geçirmek yoluyla, işlerini bitirmek istiyorlardı. Fakat Göktürkler de, ordu veya ordugâhın yerini değiştirme yoluyla, buna karşı savunmayı planlıyorlardı. Bu oluş, iki kaynaktan geçmektedir. Tang sülâlesinin eski tarihini bu konuda biraz daha açık bulduk. Bundan dolayı ilk önce bu kaynakla başlayacağız :

«720 yılının ağustos ayında, (Çin generali) Wang Chiün, Batıda Basmıl (Türklerine); doğuda da Hsi ve k i t a n kavimlerine..., hep birlikte Göktürklerin s a n c a k l ı o t a ğ ı n a, Kilo ırmağında, her yandan baskınla hücum etmelerini teklif etti. Bilge Kağan, (yani küçük Şad), çok korktu. Bunun üzerine Vezir T o n y u k u k, ona şöyle dedi :

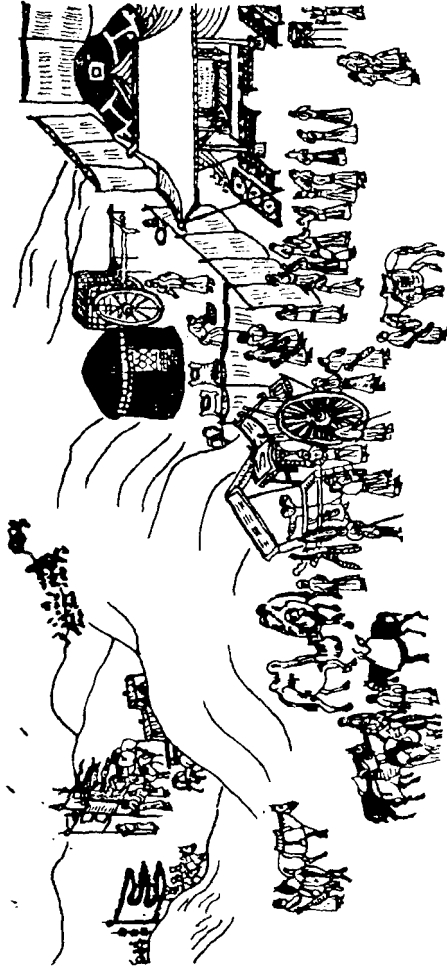
«Basmıllar, şimdi (batıda), Beş-Balık'ta bulunuyorlar. Doğudaki barbar kavimler, (yahi Hsi ve Kitanlar) ise, pek çok uzaktadırlar. Onlar, birleşemeyeceklerdir. Bu, kesindir. Bana göre Çin generalinin savaş gücü ise, henüz yerinde değildir. Buraya kadar gelemeyeceklerdir. Onların hazırlanıp, gelmiş olduklarını düşünelim. Onlar görünmeden az önce o t a ğ ı, kuzeye doğru, üç günlük bir yere taşırız. Böylece Çin askerleri, azıklarını bitirmiş ve geriye çekilmiş olacaklar. Basmıllar ise, çok haristirler ve onlar, ilk önce gelirler... Gerçekten Basmıllar, ağustos ayında, (Bilge Kağan'ın) otağının yakınlarında

görüldüler. Fakat Çin ordusu ile doğudaki (Kitan ve Hsi) kavimleri yoklardı. Bunun üzerine Basmıllar korkup, geri çekildiler...» (CTS, 194A, 7b; LMT, 173-174).

Görülüyor ki Bilge Kağan'ın otağı, «*taşınabilir bir ordu veya karargâhtı*». Çin tarihleri Göktürklerin arabalı otağlarından söz açıyorlardı. Ancak biz, daha yerleşik bir karakter gösteren Göktürklerin ve Bilge Kağan'ın, arabalı çadır içinde oturduklarına inanmıyoruz. Çünkü Batı Göktürk kağanın otağı, Dede Korkut'taki gibi, «*yer yüzüne dikilmiş idi*». Diğer kaynağımız, yani Çin'deki Tang sülâlesinin yeni tarihi (HTS, 215A), eski tarihe çok küçük katkılarda bulunuyordu: Buna göre, Bilge Kağan'ın otağı, Kilo ırmağı üzerinde görünmüyordu. Çinli general ile, batıdaki ve doğudaki kavimler, bu ırmak üzerinde birleşeceklerdi. Bilge Kağan'ın otağı da burada, yalnızca «*ya*», yani *karargâh* olarak görünüyordu.

5. «O R D U» VEYA «KARARGÂH» IN YERİNİ DEĞİŞTİRME : (Savaşta) : Bütün Türk tarihi boyunca, «*hareketli savaş taktiği*», Türk ordularının başlıca taktiğini oluşturmuştu. «*Hatt-ı müdafaa yok sath-ı müdafa vardır*», vecizesi de bunun en son uygulamasıdır. Gerektiği zaman kağanlık otağı ile bütün karargâhın yeri, hemen değiştirilebilmeliydi. Yukarıdaki vesikalarda, bunlar anlatılıyordu. Yalnız aralarında, bir görüş ayrılığı vardı. Bizce her iki yorum da doğrudur : Vesikalar, şöyle diyorlardı :

K a r a r g â h ı t a ş ı m a : —A). «... (Düşman gelirse), onların görünmesinden az önce, kağanlık otağını (ya), (veya karargâhı), kuzeyde üç günlük ötedeki (bir yere) taşırız» (CTS, 194A, 10b; TSTC, 198, 3b). Diğer kaynakta ise, düşmanın ya-

16. Aynı H u n hatununun, tören otağı ve çevresi : Yanda, eşya arabası ve çadırı; mutfak; bir binek arabası, koşu develeri; tepenin arkasında da, asker birlikleri; görülüyor. Her bölüm, çitle çevrilidir.

kınlarına kadar gelip, görünmesi beklenmiyordu : - B). «Düşman hazırlanıp da gelebilirse, üç gün önce bütün halkımızı alarak, kuzeye doğru çıkarız» (HTS, 215B, 1b). **İkinci kaynakta, kağanlık otağı söz konusu edilmiyor; bütün h a l k ile birlikte göçme tasarlanıyordu. Böylece düşman, onları kovalıyacak ve hazırlığı bitince de, geriye dönecekti.**

6. GÖKTÜRK KACANLIK OTACLARINDA, BAZI ELÇİ KABULLERİ : Yukarıda da görüldüğü gibi Göktürkler, sürekli savaş ve seferberlik halindeydi. Vezir Bilge Tonyukuk, bir yerde sürekli oturmayı, savaş taktiği bakımından tehlikeli görüyordu. Yoksa Çin ordusu gelip, Türkleri kendi konaklarında yok edebilirdi. Ana konu ve mesele budur. O s m a n l ı pa-dışahları da savaş halinde, otağları içinde bulunuyorlardı.

a) G ö k t ü r k Işbara Kağan Çin imparatoruna yazdığı mektupta, şöyle diyordu : «Gökte doğmuş, Tanrının bilge ve mukaddes oğlu, Büyük Göktürk devletinin kağanı... sözüm...» Kendisi gerçekten büyük ve gururlu bir kağandı. Çin elçisi gelince, şöyle oldu : (Işbara kağan askerlerini dizdi, Hazinelelerini çıkarıp, sergiledi. Kağan hastadır ve ayağa kalkamıyor, bahanesiyle, elçiyi oturarak kabul etti. Işbara Kağan, ayrıca şöyle dedi : (Benim babam ve atalarım, hiç kimsenin öniinde eğilmemek için, özen gösterdiler!) (Kağan, çok gururlu idi...) : (SS, 84; LMT, 50). Elçi kabul edilirken, askerleri dizme ve hazineleri sergileme, ilk kez bu 584 yılında görülüyordu.

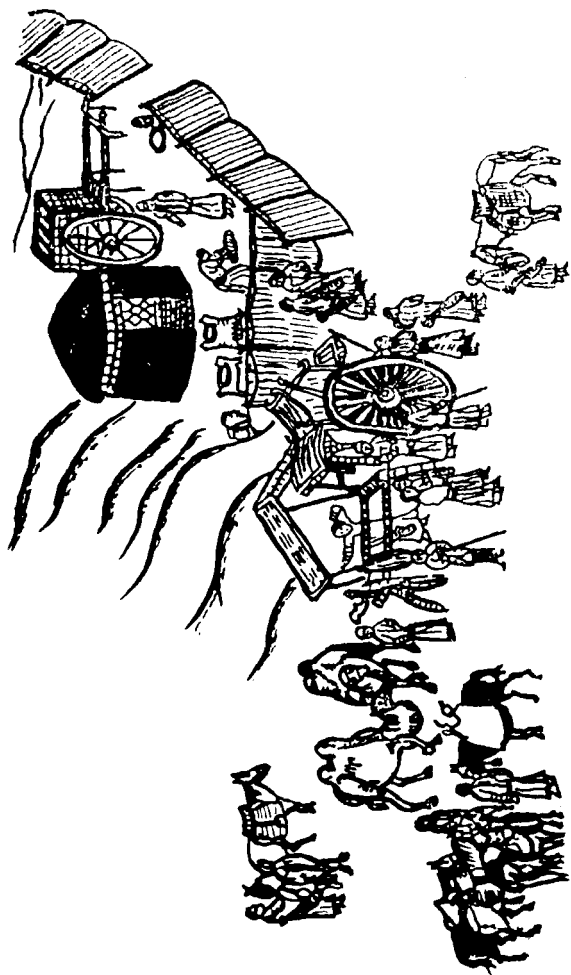
b) «Ç a d ı r ş e h r i» deyimi ise, ünlü Göktürk kağanı, Kapagan Kağan'a gelen Çin elçisinin, sözlerinde görülüyordu. (Res. 7, 34, 44). Kapagan Kağan, Çin elçisini kabul etmeden önce, elçiyi tehdit etmişti. Çin elçisi de, kağanın Çin'e yakın

olup, fazla hediye alabilmesi için, «(Çinli gibi olma na), saçlarını bağlamasını ve menekşe renginde bir elbise giymesini tavsiye etmişti» (CTS, 185, Sa; LMT, 270). **Anlaşıldığına göre Türk kağanı diğer Türkler gibi saçlarını uzatıyor ve örüyordu. Çinliler ise bukle yaparak, saçlarını bağlıyorlardı. Kağanın kırmızı kaftan giymiş olması, düşünülebilir. Çünkü Çin elçisi, Çin'e bağlı olanlar gibi, menekşe rengindeki elbiselerden giyinmesini tavsiye ediyordu. Kağan, elçinin bu cesareti üzerine, onun onuruna, büyük bir toy ve ziyafet düzenledi. Bu kabul, 711 yılında oluyordu.**

c). **Bilge Kağan'ın otağı: Bu kabul, Göktürk tarihinde ünlü bir kabul resmidir. Çin imparatoru Bilge Kağan'ı çok sayıyordu. Bunun için, 725 yılında ona önemli bir kişiyi elçi olarak gönderdi. Elçi, durumu şöyle anlatıyordu.**

«**Bilge Kağan, (veya Küçük Şad), otağında, hatun u, küçük kardeşi Kül Tegin, vezir Tonyukuk ve diğerleriyle oturuyordu. (Bunlar), kağanlık otağında, çepeçevre oturmuşlardı. (Ortada da), bir ziyafet masası bulunuyordu. Kağan, elçiy e şöyle dedi :**

« - Tibetlilerin (Tufanların) ataları köpektir. Fakat Çin, onlara kız vermiş ve onlarla bir anlaşma yapmıştır. **Hsi ve Kitan**'lar gibi kavimler ise, Göktürklerin köleleri idiler. Onlar da, bir Çin prensesi ile evlenmişlerdir. Bir Çinli prensesle evlen bilmek için, bizim de bir ricamız olmuşt u. Ancak yerine getirilmedi. Niçin?...» **Bundan sonraki konuşmalar bizi ilgilendirmektedir. Bizim için burada önemli olan, kağanlık otağının içinde, «kağan, hatun, kağanın yakın akrabaları ile devlet büyüklerinin», bulunusu idi. Ortada da bir ağırlama ve ikrâm masası duruyordu. (Kırşl. Res. 15).**

17. H u n hakanının hatununa alt, binek arabası, azık ve eşya arabası ile mutfak eşyaları görüldüyor. (Ayrıntı). (M. S. 207). (Wen Chi resim tomarından).

GÖKTÜRK İSTEMİ KAĞAN'IN OTAĞLARI

İstemi Kağan, Göktürk devletini kuran Bumin Kağan'ın kardeşidir. Devleti, 552 yılında birlikte kurmuşlardır. Bunun için Göktürk yazıtlarında da, iki kardeşin adları yanyana ve birlikte geçer. Batı Göktürk devletinin başında bulunuyordu. Göktürk devletinin üstünlüğünü, Kırım'a ve Hindistan'a kadar uzatmıştır. Batı Türklerinin de atasıdır. İran'a karşı yaptığı akınlarda, Bizans ile bir yakınlaşma doğar. 567 yılında, Semerkandlı bir elçiyi, Bizans'a gönderir. Bizans İmparatoru Justin, Türk elçisi geriye dönerken, Zemarhos adlı bir Bizans elçisini de onun yanına katar. İki elçi, 568 yılında Türk sınırına geldiler. Ondan sonra İstemi Kağan'ın otağ yeri olan, Ak-dağ'a gittiler. Burası, Kuça şehrinin kuzeyindeki Tanrıdağları üzerinde bulunuyordu. İstemi Kağan Bizans elçisini, üç ayrı otağında, üç kez kabul etti. Bizans elçisinin bu üç otağ hakkında vermiş olduğu bilgileri öz olarak, aşağıda sunacağız :

— **Karşılama :** «(Elçi Türk toprağı üzerine gelince), kalabalık bir Türk topluluğu onu karşıladılar. (Bizans'a), *demir satmak* i tediklerini *söylediler. (Türklerin atalarının demirci* oldukları, bundan da *anlaşılyordu*)...» Ondan sonra, *şamamlar* geldiler. Bizans elçisini kötü ruhlardan temizlemek için alevlerin üzerinden atlattılar».

— **Birinci otağa geliş :** «*Bundan sonra* (Bizans) elçisi *İstemi Kağan'ın otağının bulunduğu Ak-dağ'a* (Ektag) geliyor. (Bizans kaynakları istemi *Kağanı, Dizabul* diye adlandırıyorlar. Ak-dağ'ın da, yanlış olarak 'Altın-dağ' anlamına *geldiğini yazıyorlar*). (Bizans *elçisi, Türk kağanının otağında şunları görüyor*) : «Türk *kağanı, iki tekerlekli altın*

dan yapılmı ı bir koltukta, (veya *tahtta*) *oturuyordu*. Bu *taht*, bir at koşulması yoluyla çekilebiliyordu. Ota , alacalı kumaşlarla, baştan aşağıya kadar alaca ipeklilerle, süslenmiş ve dekore edilmişti. Çok güzel renkler vardı ve san'atkrtrca yapılmıştı. Elçilere, üzümden yapılmamış, tatlı bir şarap ikrdm ettiler (Bu, herhalde kırmızı olmalıydı).

— **İkinci otağ**; (Bizans elçisi, başka bir gün diğer bir otağda kabul edildi) : «Bu otağda altın heykeller görülüyordu. Kağan, altından bir yatak üzerinde uzanmıştı. Kaplar, kadehler, ibrikler ile fiçuların hepsi altından yapılmıştı...»

— **Altın otağ**: Ağaçtan yapılmış (otağ) direklerinin altınla kaplanmış olmaları, bir hayranlık bırakıyordu. Altınlı, (veya yaldızlı) bir yatak, altından yapılmış dört tavus kuşu heykeli üzerinde duruyordu. Otağın girişinde, küçük arabalar üzerinde, gümüşten yapılmış kapkacaklarla; yine gümüşten yapılmış hayvan heykelleri (?) bulunuyordu. Bunlar, Bizans'ta yoktu». Ayrıca Bizans tarihçisi Theophylact Simocatta, Türklerin altından koltuklar, yataklar, kupalar, sandalyeler ve masalar yapıp, İranlılara sattıklarını da yazıyordu. (Krşl. E. Chavannes, Documents., s. 235-238). (Res. 12, 15).

18. «Sancak ve nevbet vuruşu»: Davullar, şamanların veya Anadolu'daki büyük derviş defterine benziyor. *Sancak davulu*, sancaklara bağlı olarak duruyor. Sancaklar ise konakta, kışları içinde duruyorlar. (M. S. 207). Aster çadırları ise, tepe arkalarında kuruluyordu.

GÖKTÜRK VE TÜRGEŞLER ARASINDA, BİR OTAC PROTOKOLU : Yukarıda da belirttiğimiz gibi Türkler, Çin evlerinde barınamıyor ve rahat edemiyorlardı. 630'da Çin'e esir düşen İl Kağan kendisine verilen sarayın avlusuna otağını kurmuş ve ölünceye kadar, onun içinde yaşamıştı. Anlaşıldığına göre Çin, devleti, Çin'e giden Türk elçileri için de çadır kuruyorlardı. Çin'in onların onuruna verdikleri ziyafetler ile törenler, bu çadırların önlerinde yapılıyordu. M. S. 730'da Göktürk ve Türgeş elçileri, aynı zamanda Çin sarayına gitmişlerdi. Elçiler oturma protokolunda, anlaşılamadılar. Göktürkler, «Türgeşler bize bağlıdırlar», dediler. Türgeşler ise, «biz bağımsızız», dediler Çin, Türgeşleri Göktürlere karşı korumak için, «iki çadır batıya; iki çadır da doğuya doğru kurdular.» Türgeş elçilerini, batıdaki çadırlara; Göktürk elçilerini ise, doğudaki çadırlara yerleştirdiler. Bundan sonra da ziyafet ve tören başladı : (TS, 215B, 8b). Ayrıca bk. Chavannes, Documents, s. 82.

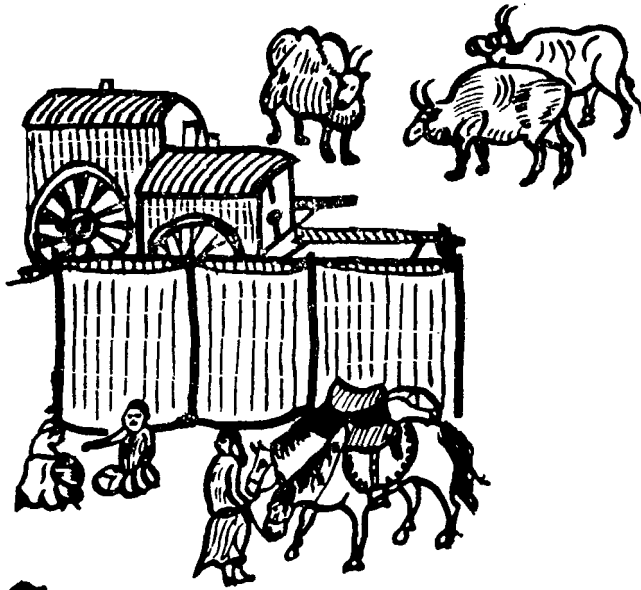
— GÖKTÜRKLERDE «BAŞKENT» «OTAĞ VE ORDU» ANLAYIŞI : Göktürk devleti, gerçek bir imparatorluktur. Zaten bu anlayış, Göktürk kağanı ile Çin imparatorunun yazışmalarında da görülüyordu. Çin'de Türk devleti, «Büyük Göktürkler» diye zaman zaman anılıyordu. Bu konu üzerinde duracak değiliz. «Ötügen yış» adı ile anılan Ötügen ormanı da, Göktürk yazıtlarında bir başkent olarak görülüyordu. Bu da, konumuz dışındadır. Ancak Çin tarihleri Ötügen'de oturan Göktürk ve Uygur kağanlarından söz açarlarken onları, ordu veya otağları, yani Çince «ya, ya-ch'ang» ları ile anıyorlardı.

Saray, anlayışı Göktürkler için zaman zaman, Çince «ting» sözüyle karşılanıyordu. (Chavannes, 21, 47). Bu Çince söz, idare yeri veya garnizon merkezi anlayışında da kullanılmıştır. Batı Göktürk kağanlarının otağ yerleri anlatılırken, çoğu zaman bu söz kullanılmıştır. «Ya, ya-ch'ang» ise, daha çok, büyük Türk

kağanlarının otağları, dolayısıyla karargâhları için söylenmiştir. Aslında bu çağda, Türklerin bir saray yaptırmış olmaları düşünülemez. Vezir Bilge Tonyukuk'un da dediği gibi, Çin orduları Türk devletini kolaylıkla ortadan kaldırabilirlerdi. Çünkü bir *sath-ı müdafaa* söz konusu idi. Mesele, bundan ibarettir. M. S. 588 yılında, Göktürk kağanına gelin gelmiş olan Çinli prenses, yazdığı bir şiirde, Göktürk kağanlık otağından, «*bir esirin sarayı*» diye, söz açıyordu. Liu Mau Ts'ai ise bunu Çince «lu-ting» barbar sarayı (barbaren-Hof?) diye yorumluyordu : (SS, 84, 4b; LMT, 56). Göktürk ve Uygur saraylarına gelen bu Çin gelinlerinden dolayı, Türk başkentleri «*H a t u n ş e h r i*» adı ile anılmışlardır. Çince «Hatun ch'êng» deyiimi, üzerinde, çeşitli eserlerimizde durmuştuk.

- BATI C KTÜRK KAGANININ OTAĞI : M. S. 630 yılında Batı Göktürk kağanının ordugâhını ziyaret eden ünlü Budist rahip Hüan Tsang, gördüklerini şöyle anlatıyordu. Ona göre Türk kağanı, bu sırada avlanıyordu :

«...Bunların atları sayısızdı. Kağan, yeşil satenden bir kaftan *giymiş ve* saçlarını da bırakmıştı. *Yüzünü, on* ayak kadar uzunluktaki ipek bir kumaşla kuşatmıştı (?). Kumaşı bir kaç kez doladıktan sonra ucu da arkasından sarkmıştı. Sırmalı *brokarlar giymiş, iki yüz askerle çevrilmişti. Askerler de saç*larını örmüşlerdi. *Diğer askerler,* atlar ile develere binmişler, *kürk veya ince yünden elbiseler giymişlerdi. Ellerinde uzun muz*raklar, bayraklar *ve* yaylar tutuyorlardı. Onlar, o kadar *çoklardı ki,* ne uçan ve ne de bucakları *görünüyordu*» : (Chavannes, Documents, 194).

19. H u n prensesi veya hatunu Wen Chi'nin *mutfağı* ve *eşya arabaları* : Soldaki *keçe otağ*, Hun kültürünün bir özelliğidir. (M. S. 207). (Ayrıntı).

ARABALI ORDUGÂHLAR VE KONAKLAR

Türklerde arabalı evler, Çin tarihlerinde kesin olarak görülmektedirler. Çin tarihlerindeki notları, Prof. Eberhard, *Çinin Şimal komşuları* adlı eserinde, istatistik bir metodla toplanmıştır. Bu kitap hocamızın, *Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas, Leiden, 1942* adlı kitabının, bir bölümünün tercümesidir.

Göktürkler, «ev gibi keçe otağlı arabalara» sahip olan bir kavim olarak Çin tarihlerine geçmişlerdir (a. esr, s. 62, 87). Bu kadar kesin bir bilgi, başka bir kavim için de verilmemiştir. Hocamıza ve mantığa göre, Hunlarda da bu keçe evli arabalar, olmalıydı. (s. 62). Bu vesikalar, Hunlar ile başlamakta ve Uygur çağında sona ermekte idiler.

Proto-Moğol kültürler ve kavimler ise, Moğolistan'ın doğusunda gelişmekte ve kuzey ile güneye doğru inmekte idiler. Bu kavimlerin tümüne verilen yaygın ad ise *Şıveyler* (*Shih-wei*) idi. Prof. Eberhard, bu kültürü, Çingiz Han zamanında gelişmiş olan gerçek Moğol kültürünün, bir proto-Moğol tipi olarak görüyordu (a. esr., s. 62).

Bundan dolayı, Türk ve Moğol kültürlerinin gelişmelerinde de Prof. Eberhard, çok yakın ilişkiler görüyordu. Türklerde ve bu kavimlerde görülen *arabalı evler*, boynuzdan yapılmış yaylar ve diğerleri, bu ilişkilerin birer örnekleri idiler. Diğer yandan bu kavimler, daha doğudakilerden de, bir çok tesirler almışlardı. Ancak onların kayın ağacı ile örtülü çadırları, deri ve posttan elbiseleri, ağaç üstüne yapılan evleri, daha doğudaki kavimleri, Türk kültüründen ayıran özelliklerdi (s. 64). Yine Mançurya'daki *Suşin* kültüründe, *atlı araba ve koyun yoktu*. Ancak Çingiz Han'ın çevresinde ise, koyuncular çoktu. Bunun için onlarda da, keçe çadır tipinin, yaygın olması düşünülebilir. Konuyu, geniş ve esnek olarak ele almak gereklidir. (Krşl. 24)

ARABA İLE GÖÇEN KAVİMLER VE TÜRKLER :

Yukarıda Göktürklerin, erken çağlarda araba üzerine oturtulmuş keçe evleri bulunduğunu, Çin tarihlerinden kesin olarak biliyoruz. «*Kabileler halinde arabalar ile göçme*» geleneğini ise, Çin kaynaklarında görmüyoruz. Aşağıda da belirteceğimiz gibi bu yaşayış tarzı, «*savunma gereği*» olarak yapılıyordu. Çingiz Han çağında *küren* denilen, arabalarla göçme geleneğini biliyoruz. Bu daha çok, büyük veya küçük devlet otoritesinin bulunmadığı, -Kıpçak bozkırlarında olduğu gibi-, bazı Türk kesimlerinde görülür. *Karahanlı, Selçuk* ve ilk *Osmanlı* çağlarında böyle bir yaşayış türünü göremiyoruz.

1. *TÜRKLER, ÇİNGİZ HAN ÇEVRESİNDEKİ ARABALI HALKA (KÜREN) TÜRÜNDE GÖÇMEYİ, ERKEN ÇAĞLARDA BIRAKMIŞ OLMALIYDILAR:* Bu konu, çok önemli bir noktadır. Çingiz Han'dan önceki çağlarda da, herhangi bir kabile bir yerde halka şeklinde dizilerek bir kamp kurar ve obanın büyükleri ise, bu halkanın ortasında bir nokta gibi kalırlardı. Çingiz Han ve çevresi, buna *küren* derlerdi. Bu kamplar, çok büyük ve kalabalık olurdu. Güney Rusya bozkırlarından, Moğolistan'a kadar uzanan bozkırlarda yaşayanlar, güven ve savunma bakımından, böyle bir düzen kurma zorunda idiler.

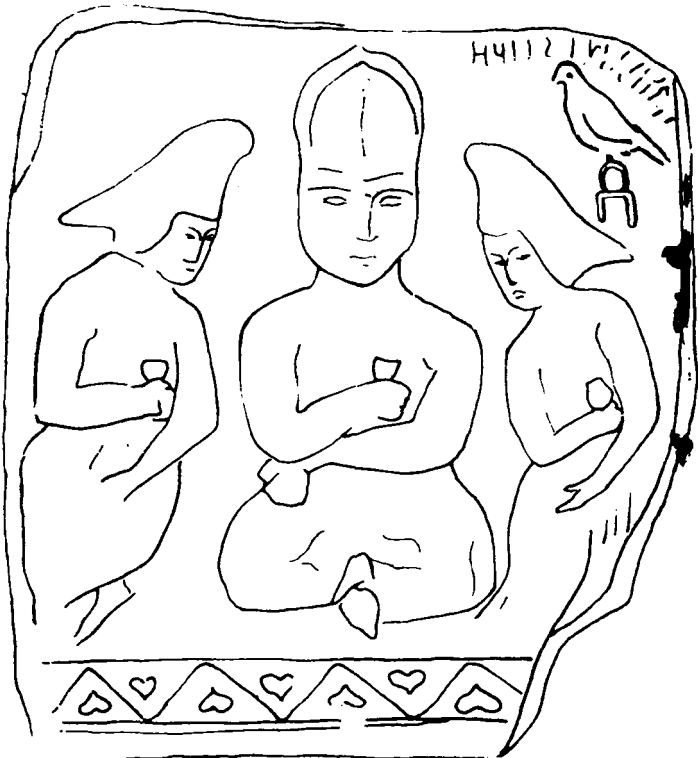
Hun ve Göktürk çağında, Çin tarihlerinin susmalarına rağmen, devlet otoritesinin bulunmadığı yer ve çağlarda, böyle kalabalık obalar halinde yaşama zorunluğu, herhalde olmuştur. Ancak böyle «*çadır- şehirler*» veya «*arabalı şehirler*» hakkında, bize bilgi veren bir kaynağımız yoktur. Türkler çok geniş yerlerde ve çağlarda yaşamışlardır. Belki Anadolu Selçuklularının ilk çağlarında da, böyle Türkmen obaları görülmüştür. *De de Korkut*'ta da, böyle örnekler yok değildir. Ancak bunlar arabalı değil; hafif atlılardır.

2. ARABALI TOPLULUKTAN, ATLI TOPLULUĞA GE-

ÇİŞ : Elbette ki bu görüşlerimiz, her yerde ve her çağdaki, toplulukları içine almamaktadır. Ayrıca çok çok dikkatli de olmalıyız. Çingiz Han'ın *çevresi ve ailesi, arabalı topluluklardı*. Ancak Çingiz Han'ın annesi arabasına bir deve ve diğerleri de, öküz koşuyorlardı. Çingiz Han'ın çevresinde, a t ile at sürülerinin çok büyük bir değeri vardı. Ayrıca Vladimirtsov'un şu görüşü de, çok yerindedir: «Moğolların ve Çingiz Han'ın doğduğu kabile ile onlara yakın diğer kabilelerin at sürülerinin sayıları, herhalde çok değildi. Bunlarda at sürülerinin sayısı, imparatorluğun büyümesiyle arttı» (İçt. Teşk., 64). Vladimirtsov bu konuda, kesin vesikalar vermektedir.

K a ğ n ı, yük aracı olarak Türklerde çok önemlidir. Oğuz Destanı'ndan da bu anlaşılmaktadır. (Res. 27). Ancak Batıya geçen Oğuz ve Türkmenlerin, Çingiz Han'ın Moğolları gibi, çadırlı arabalar ile geldikleri, söylenemez. Dede Korkut kitabında, *kağnı* sözü yoktur. Üstelik bu kitapta *araba* da, *Tekfur*'a ait bir araç olarak geçmektedir (DK, 273).

Bir U y g u r kampı veya karargâhı hakkında, *Temim ibn Bahr*'ın verdiği bilgileri okuma bölümünde, tam olarak sunacağız. Bu bilgiler, Çingiz Han'ın çevresindeki arabalı kavimler ile karşılaştırıldığında, büyük bir ayrılık görülür. Her ikisi de, halkalı kamp idi. *Ancak* Uygur *topluluğu*, Çingiz Han'ın *çevresinden, çok daha gelişmiş idi*.

20. T ü r k l e r d e «içki içme protokolü ve kadeh tutma»: Bu çok eski bir gelenekten gelir. Yukarıdaki G ö k t ü r k kabartmasında, «azgana Çiner» yazısı ile tüneğinde duran bir avcı kuş görülmüyor. (M. S. 716 - 731).

ÇİNGİZ HAN'IN ATALARI VE ARABA KÜLTÜRÜ :

Çingiz Han ve çevresinin ataları, herhalde Göktürklerin doğusunda yaşayan Şıvey (Shih-wei) kavimlerinin kuzey uçlarının, serpintileri olmalıydılar. Bu konuda Prof. Eberhard ile Wittfogel, aynı görüşte idiler. Ancak göçer konar kavimlerin etnik bir sınırı yoktur. Uygur devletinin yıkılışından sonra, buralara kimlerin gittiklerini bilmiyoruz. Ayrıca yüksek kültürler, geri kültürlerle çok şey vermişlerdir. Bunlar, uzun zaman Türk devletlerinin içinde yaşamışlardı : *«Eski Tatar ve Kitanlar, Uygurların at ve sığır çobanları olduklarını; (Çingiz Han çevresinden Celayirler ise, Uygur kağanlarının deve çobanları olduklarını ileri sürüyorlardı»*. Bunlar, iyi bilinen gerçeklerdir. Ancak bu bilgiler, Vladimirtsov gibi büyük bir bilginin ve yeni mongolistlerin eserlerinde yoktur. Bir kavmin kültürünü, geçmişten ve çevresinden ayırarak inceleme mümkün değildir.

1. ARABA YAPIMI, ÇİNGİZ HAN'IN ESKİ ATALARININ BİR ZENAATI İDİ : Wittfogel da, araba yapımının Göktürklerin doğusundaki Şıvey kavim topluluklarında geliştiğine ve buradan da güney doğudaki kavimlere geçtiğine inanmaktadır (a. esr., s. 160-161). Ancak Prof. Eberhard'ın da belirttiği gibi bunlar öküz arabalı idiler (ÇŞK, 58). Bu kavimlerden Uygurlara daha yakın olan, *«Kara arabalıları» (Hei-ch'tzu)*, hem araba ve hem de demir ustası idiler. Daha güney doğudaki Proto-Moğol Kitan ve Kumohsi'lerin ise, *atlı arabaları* vardı (a. esr., 56, 57). (Res. 7, 8).

2. ÇİNGİZ HAN'IN «ARABA-ÇADIRLI» ÇEVRESİ : Bu konuyu en geniş ve güzel olarak, Vladimirtsov anlatmıştır (İçt. Teşk., 69). Çingiz Han'ın çevresi arabaları, yalnızca eşya taşımak için değil; üzerlerine oturtulmuş çadırları götürmek için de kullanıyorlardı. Çingiz Han'ın doğduğu dağlık yerlerin halkı da, araba kullanmayı seviyorlardı. 11. ve 12. yüzyıllarda, bu bölgelerde karışıklık vardı. Yağmacı ve baskıncılara karşı bu

kavimler, çabucak kaçıp, yer değiştirebiliyorlardı. Eşya ve çadırları hayvanlara yükleme, daha çok zaman alıyordu. Ayrıca, «arabaları halka şeklinde çevirerek savunma» daha kolay oluyordu. Çingiz Han devletinin bir dünya imparatorluğuna dönüşmesi, hayvanların çoğalması, çok uzak yerlere göç veya vazife ile gitme zorunluğu, bu arabaları, daha da gerekli kılmıştı. Devlet büyükleri için, çok büyük «otağlı arabalar» da yapılmıştı. Bunları Rubruk, bazı karanlık noktalarıyla birlikte, bize geniş olarak anlatmaktadır. «Kara arabalar» daha çok kapalı ve önünde oturulacak yer bulunan arabalardı. *Kazak arabaları* ise, daha büyük idiler. (Krşl. Pelliot, TP, 1925-25, s. 263). Gök Türk devletinden önceki Ortaasya kavimleri de, «yüksek tekerlekli araba» kullanıyorlardı. Bundan dolayı Çinliler onlara, aynı anlama gelen Çince, *Kao-ch'ê* adını vermişlerdi. Bu kavimlere ait Çince vesikalar, tarafımızdan Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır. (Res. 25, 29, 31).

21. İ l h a n l ı minyatür okuluna ait bir kabul sahnesinde, «ka-
deh tutan» bir devlet ileri geleni görülüyor. *Rubruk* ve *Plano Carpini* gibi
gezinlerin kitaplarında, bu *içki protokolu* hakkında, geniş bilgi vardır.

3. B Ö L Ü M

HITAY VE ÇİNGİZ HAN DEVLETİNDE «HAKANLIK OTAĞI, KONAĞI VE ORDUGÂHI»

I. H I T A Y DEVLETİNDE «ORDU» (*Muhafız birliği ve ordugâh*)

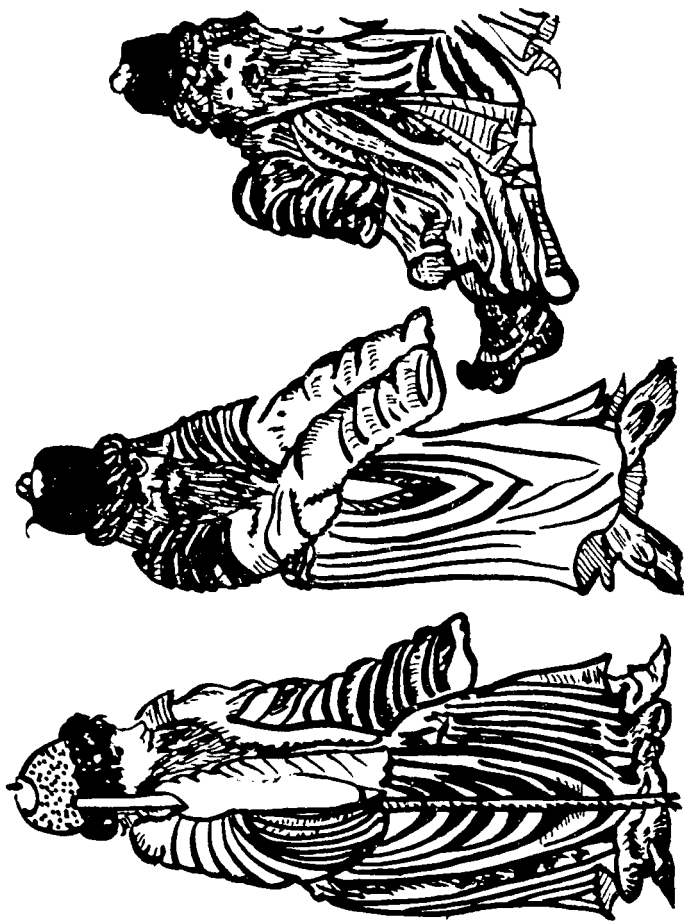
Bilindiği üzere Hitay devleti veya Çin'deki *Liao* sülâlesi, G ö k t ü r k ve U y g u r devletlerinin doğusunda yaşayan ve bu iki Türk devletine uzun zaman bağlı olan, *Kitan* kabileleri tarafından kurulmuştu. Sekiz Kitan kabilesi, kök bakımından *Proto-Moğol* bir asıldan gelmiş olmalıydılar. Ancak uzun süre Türklere bağlı olarak yaşadıklarından, özellikle Uygurlardan, yüksek devlet kültürü olarak bir çok şeyler almışlar ve bunları, kendi geri kabile gelenekleriyle uyuşturmağa çalışmışlardı. M. S. 922'de devletin temelleri atılırken devletin kiralıçesi, eski Uygur soylularından birinin kızı olarak görülüyordu. Ayrıca ilk yazıları da, *Uygur yazısı* idi. *Türk ve Proto-Moğol geleneklerinin karışımı*, Türk Mitolojisi adlı eserimizde çok geniş olarak ele alınmıştır. Ayrıca bu eski Türk geleneklerinin varlığını, bu sulâle hakkında büyük bir kitap yazmış olan K. Wittfogel da, geniş olarak belirtmektedir (*History of Chinese society, Liao*, Philadelphia, 1946, s. 508 vd). Ancak bizim arasında, bir metod ayrılığı söz konusudur.

Hitay devletinin kuruluşunda, savunmayı yüklenen bir «Ordu» veya Çince «wo-lu-to» adı verilen, bir askerî teşkilât

görüliyordu. Bu teşkilât, Hitay devletinin askerî sisteminin, bel kemiğini oluşturunuyordu. Bundan dolayı Wittfogel, daha önce Türklerde görülen *ordu* sözü ve anlayışı üzerinde, yüzden de olsa, durmayı gerekli görüyordu (s. 509).

M. S. 922 yılında Hitay devletinin kurucusu, soylu I-la adlı boya dayanarak, ilk «*ordu*» düzenini kuruyordu. Anlaşıldığına göre devletin kurucusu, daha önce de bu boya güven göstermiş ve onlara dayanmıştı. İlk olarak kurduğu birliğe de, «*karın ve kalb muhafızları*» adı vermişti. Karın ile kalb, nasıl insanın en önemli organları oluyorsa, onlara göre bunlar, devletin de temelini oluşturunuyorlardı. Kendisine akraba olan Kitan boylarından, 2000 kadar yiğit toplamıştı. «*Saray ve ordu karargâhlarının muhafızları*», ilk temelini bu 2000 kişiden almıştı, gece muhafızları da, bunlardan seçilmişti. Ordu ve askerî düzenin temeli, böyle kurulmuştu. Devlet, bir imparatorluk haline gelince de, aynı düzen, her büyük bölgede oluşturulmağa başlanmıştı. Konu, böyle başlıyor ve böylece geliyordu, *imparatoriçenin muhafızları* ile devletin diğer büyüklerinin de, muhafızları vardı. Önemli bir vesikamız, bu oluşma ile gelişmeyi, şöyle anlatıyordu :

«Hitay (Liao) devletinin kanunlarına göre, imparator ilk olarak tahta çıktığı zaman, *o r d u* muhafızları kurulmuştu. Onun il ve ilçeleri kurulmuş; kendi boyları ile aileleri bölünmüş; onlarla ilgili idareler ile ofisler kurulmuş; halkını kayda geçirmiş ve böylece ordusu kurulmuştu. İmparatorun ölümünden sonra bu muhafız birliği, sarayın ve imparatoriçenin çadırlarıyla diğer dullarını izler ve ölen imparatorun mezarını beklerdi. Seferberlikte ve akın hazırlıklarında, savaş yapmağa yetenekli askerleriyle, orduda aktif bir rol alırdı. Yaşlanmış ve hasta olanlar ise, bırakılırdı» (LS, 31, 1b; Witt., s. 540).

22. Meşveret, kengeş, konuşma ve sohbet, Türk kültürünün bir özüdür. *Fatih albiminde*, böyle özlü bir sohbet görülmüyor. Üslûb, Önasya ve İslâm minyatür okullarına aytır.

Yukarıdaki değerli vesika da bize göstermektedir ki, imparatorun muhafız birliklerinde yer alan askerler, akraba Kitan boylarından seçiliyorlardı. Ömür boyunca da, -Çingiz Han' da olduğu gibi- bu birliklerde kalıyorlardı. Savaşlara ise yaşlılar, girmiyorlardı. Diğer önemli bir vesika ise bu konuda, şöyle diyordu :

«(Hitay devletinin ilk) impaartoru, I-la boyundandı. Tahta çıkınca, kendi boyunu, beş ve altı bölüme ayırdı. Bunlar da, imparatorluk ailesi tarafından idare edildi. Fakat kişiye ait bir muhafız birliği henüz yoktu. Bundan dolayı, o r d u düzeni kuruldu... Bu muhafız birlikleri, her yeni imparator için değiştirildi. (Ölen imparatorun muhafızları, mezarı beklemeye gönderiliyorlardı). İmparator saraya geldiği zaman, onu korumak için düzenleniyorlar; dışarıya çıktığı zaman da, dışarıda koruyorlardı. Ölüncü de, mezarını bekliyorlardı. Daha sonra, (devlet genişleyince), beş başkent ile iki eyâlette de, bu kontrol ve muhafızlık düzeni kurulmuş oldu... Böylece bir savaş seferberliğinde, 100.000 kişilik bir ordu meydana geldi» (LS, 35, 1b; Witt., 540).

G ö k t ü r k devletinde olduğu gibi, Hitay imparatorluğunda da başlangıçta ordu anlayışı, daha çok muhafız birliğini içine alıyordu. Ancak Göktürklerde ordu, hakanın ailesinin de bulunduğu, bir anlayışı içinde toplayan, bir deyimdi. D e d e K o r k u t 'ta da, bu anlayışlar arasında büyük bir ayrılık görülmemekte idi. Hitay devletinde de gece muhafızları özel olarak seçiliyorlardı. Ç i n g i z Han devletindeki, Çingiz Han'ın gece muhafızlarını da, (kehteül) unutmamamız gerekir. Mezarı da yaşlı muhafızlar beklerdi.

G ö ç ü c ü o r d u g â h l a r , (travelling camps), daha çok savaşlar ile akınlarda söz konusu olmaktadır. O s m a n l ı konakçıları gibi, eski Türk devletleriyle Hitay devletinde de, seçme muhafız birlikleri vardı. Çadırlar ile otağların kurulması, ve eşyaların taşınması, korunması, bunların vazifesiydi.

23. M. S. 1774 de, Çin İmparatoru Kien Lung'a ait, Kuzey ve Ortaasya tipindeki ordugâh. Bakır üzerine oyulmuştur : P. Senart., *Mémoires concernant l'Asie Orientale*, Paris, 1919, C. I. s. 180 vd.). Çin'de artık keçe otağlar modası başlamıştır. Ordugâh, sarayların önüne kurulmuştur.

Hıta y devleti ile ilgili vesikalarda, bunlar hakkında, epey vesika vardır (A. esr., s. 547 vd). Çingiz Han devletindeki bu muhafızlar üzerinde, ayrıca duracağız.

O t a ğ ş e k l i üzerinde de, Hıta y devletindeki durum hakkında epey bir bilgimiz vardır. Hıta y devletindeki otağların ana maddesini de, yine keçe oluşt uruyordu. Ancak Çin'e de yayılmış bir imparatorluk oldu ğ u için, Çin iş i, bir çok süsleme eş ya ve perdeler de yer alıyordu. Bu konu üzerinde fazla durmayacağız. (Bk. A. esr, s. 133).

II. ÇİNGİZ HAN, AİLE EVİ VE ÇADIR

1. BAŞLANGIÇTA, ÇİNGİZ HAN'IN KABİLESİNDE, «O R D U» VE OTAĞ ANLAYIŞI: Göktürklerin keçe çadırları ile arabalı çadırlarından, Çin kaynakları söz açmaktadırlar. Ancak Çingiz Han'ın doğdu ğ u yer, Göktürklerin kuzey doğularına düşmekte ve onlardan epey uzaklarda kalmaktadır. Hun ve Göktürk çağında buralarda çok gelişmiş bir kültürü düşünebilmek, oldukça zordur. Çingiz Han'ın gençliğinde ise, o bölgelerde otağ ve saray anlayışının köklü ve yaygın oldu ğ u, pek düşünülemez. Ancak Çingiz Han'ın devletinin gücü arttıkça, donanımı da büyümüş tü. (Res. 8).

a) «S a r a y - e v» a n l a y ı ş ı : Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu anlayış, Çingiz Han devletinin ve gücünün gelişmesinden sonra oluşma ğ a başlamış olmalıdır. *Ordu*, *ordu* sözünü moğollar, *saray* karşılığı olarak kullanıyorlardı. Moğolca «*ordo-yin ger*», *sarayın evi* demekti, Bunu da Çingiz Han'ın Gizli Tarihi'ndeki Çince karşılıklardan öğreniyoruz. Çince, «*kung-shih*», böyle demektir. Ancak bu söz, Çingiz Han'ın Gizli Tarihinde ancak, 1196 yılında geçiyordu (YCPS, 123).

b) Ç a d ı r l a r d a n , o t a ğ a n l a y ı ş ı n a : Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çingiz Han 1196 yılında «kahân»

ilân edilirken, Vladimirtsov'un da dediği gibi, «O zamanki Moğollar henüz hanlık kuruluşu ile hanlık hakimiyetini bilmiyorlardı». Aynı araştırmacı, Çingiz Han'ın bu kağanlığını, haklı olarak bir eşkiya çetesinin başlığına benzetmişti. (Moğolların İçtimâî teşkilâtı, A. İnan tercümesi, s. 123-124). Bundan dolayıdır ki 1196'da, eski Türk kağanlarının otağlarına ve ordugâhlarına benzeyen bir düzeni düşünebilmek, çok zordur. Çingiz Han'ın Gizli Tarihinin yazarı, 123. bölümde saray-evi deyimini bir alışkanlıkla kullanmış olmalıydı. «Çingiz'e, güzel hatunları, onun saray evlerini alacaklarını,» vaad ediyorlardı. En doğru yorumu, P. Pelliot yapmıştır (YCPS, s. 156).

2. 1203'DE, ÇİNGİZ HAN'IN ÇEVRESİNDE, HAKANLIK OTAĞI YERİNE, HENÜZ ÇADIR ANLAYIŞI SÜRÜYORDU : Çingiz Han'ın tarihi, Moğol çadırları için, yine saray-ev deyimini kullanıyordu. «*Merkitlerin halkını, çadırlarını, sürülerini, ürünlerini yağma edip, han babamıza, (yani Çingiz'e) vereceğiz*» denirken, Merkit kabilesinin çadırlarından da söz açılıyordu. Ancak kaynağımız, sonraki gelenekle, bunları da «saray-ev» olarak tanımlıyordu. Aslında bunlar, normal Moğol çadırlarıydı.

1204 yılında Çingiz Han Naymanlara karşı akına hazırlanırken, «onları yenelim de, Nayman halkının çadırları boş kalsın», deniyordu (YCPS, 190). Fakat kaynağımız, yine sonraki alışkanlıklarıyla, halkın çadırlarına da «saray-ev» demeye, devam ediyordu.

3. EV VE «A İ L E Ç A D I R I» ANLAYIŞI : Çingiz Han'ın Gizli Tarihi içinde otağa, niçin «saray-ev» deniyordu? *Ordu* veya *ordo*, bu kaynakta kesin olarak Çince saray (kung) karşılığıyla tanıtılıyordu. Ancak saray-ev, yani Moğolca «Or-do-yin ger» sözünü, nasıl açıklayabilecektik? «*G e r*» sözü Moğolcada, herhangi bir ev ve çadır demektir. Ancak bu söz yalnız olarak, Çingiz Han'ın Gizli Tarihi'nde, Çince «*chia*» işaretiyle karşılanıyordu (YCPS, 16, 65, 67). Bu Çince işaretin ma-

24. Ç i n g i z H a n  a  ı n d a , « a r a b a l ı s a r a y v e k o  u n u s » : 11  k  z  n d e n ; 11  k  z d e a r k a d a n k o  u l m u  t u r . O t a  ı n  n  n d e k i a r a b a c ı , k ır b a  l a ; i k i y a n d a k i i k i a r a b a c ı d a ,  g e n d i r e i l e  k  z l e r i y  n e l t i y o r l a r . (Y u l e ' d a n) .

nası, «*aile ve akraba*», demektir. Bu kaynak içinde üç yerde bu söz, bu mana ile geçmektedir.

«*E v ve y u r t*» manası ise, yalnızca iki yerde geçmektedir (YCPS, 21, 103). Çince «*fang*» işaretiyle karşılanmıştır. Bu Çince söz, ev manasını karşıladığı kadar; o d a ve hafif olarak aile anlayışını da içinde topluyordu. *Araba üzerindeki çadırlar* da, aynı Çince işaretlerle karşılanmıştır. Görülüyor ki, «saray-ev» veya *ordo, ordu* anlayışı, Moğol halk geleneği içinde, pek yaygın ve köklü değildi. Onlarda önemli olan, normal ve aile çadırlarıydı.

I. ÇADIRDAN, SARAY - OTAĞLARINA :

Çingiz Han, 1206 yılında «Büyük Han» olarak ilan edildikten sonra, artık her bakımından bir imparator özelliğini taşımaya başlamıştı. Bundan dolayı da, imparatorluk sembollerini kullanmıştı. Elbette ki bunların başında hakanlık otağı, *otağ-ı hümayun* geliyordu. Naymanları yenmiş ve Küçlüg Han da, kaçarak Kara Hitaylara sığınmıştı. Bundan sonra Çingiz Han, orduyu yeniden düzenlemiş ve nöbetçiler hakkında yeni yasalar koymuştu. Bu arada, uzun uzun kendi gece muhafızlarını da över. Bunları söylerken, kendisinin eski çadır ve otağlarından da söz açar. Bu arada eski çadır veya otağlarının, başlıca dört özelliğini de söyler :

1. *ÇİNGİZ HAN'IN ESKİ ÇADIR VEYA OTAĞLARININ DÖRT ÖZELLİĞİ* : Çingiz Han'ın 1208'den sonraki yarlığ veya buyrukları arasında geçen bu dört özelliği seçip, ayırmada, bir yarar görüyoruz :

A) «*T a v a n d a n p e n c e r e l i e v i m*» : Gizli Tarihteki Çince karşılıklar bunu, «*gök pencere*li» diye tanımlıyorlar (YCPS, 230). Bulutlu gecelerde bu tavan penceleri (*Örüge*) daha kasvetli ve tehlike işaretiyle dolu oluyormuş.

B) «Söğüt dallarıyla örülmüş evim»: Çingiz Han, karlı, fırtınalı ve karlı havalarda, bu evinin iyiliğinden söz açıyordu. Gizli Tarihin Çince karşılıkları bunu, «duvarları örülmüş ev» (şiltesü), diye yorumluyorlardı. Ancak Hanisch, haklı olarak buna bir söğüt dalı yorumunu da katmıştı (YCPS, 230).

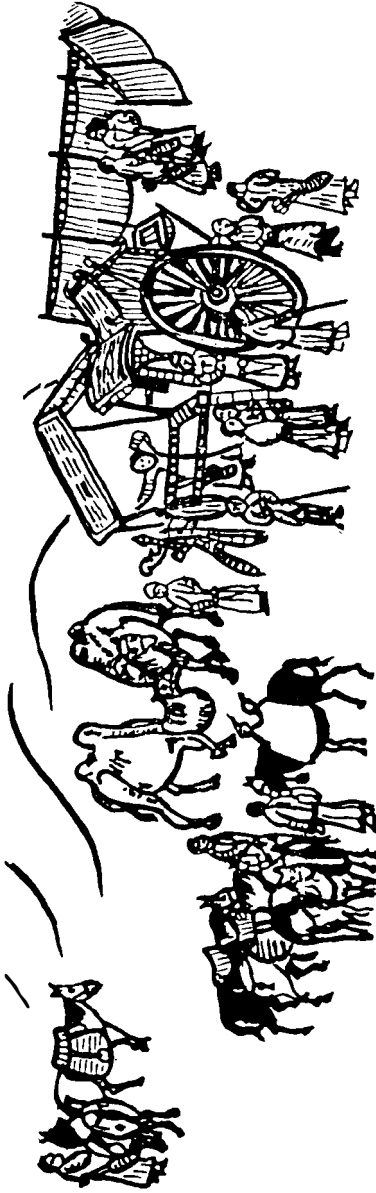
C) «Sağlam tabanlı evim»: Çingiz Han bu evinden, kalabalık düşman arasındaki yararlarından dolayı söz ediyordu. Gizli Tarihin Çince yorumları ise, bunu, «bastırılmış toprak tabanlı» (irgetei), diye açıklıyorlardı. Zaten bu söz, Gizli Tarihin başka bir yerinde de, geçmiyordu (YCPS, 230).

D) «Saray-evim»: Bu sözü ise Çingiz Han, yalnızca yıldızlı geceleri anarken söylüyordu. Nöbetçilerine, «beni yatağında korkutmadınız, beni bu yüce tahta siz getirdiniz» diyordu (YCPS, 230). 1208 yılından sonra, Çingiz Han'ın gerçek ve büyük bir hakanlık otağı olmalıydı. Bunda, hiçbir şüphemiz olmamalıdır.

II. «O T A Ğ - S A R A Y» ANLAYIŞININ BAŞLAMASI :

1206-8 yıllarından sonra Çingiz Han'ın, artık gerçek ve büyük hakanlık otağına sahip olduğunu belirtmiştik. Nitekim 1208 yılında verdiği yarlıg ve emirlerde, artık gerçek «s a r a y» adı geçiyor ve Gizli Tarihin Çince yorumlar da, "kung» işaretiyle, bunu yorumluyordu. Çingiz Han'ın yarlıglarında bu, o r d o, yani ordu adı ile geçiyordu. Gece ve gündüz nöbetçilerini de, şöyle düzenliyordu :

1. ÇİNG/Z HAN'IN OTAG-SARAYI VE GECE NÖBETÇİLERİNİN DÜZEN/: Bu bölümümüzde nöbetçiler üzerinde duracak değiliz. Ancak Çingiz Han, gece ve gündüz nöbetçilerinden söz açarken, saray (ordo) düzeni üzerinde de, bize bazı bilgiler veriyordu :

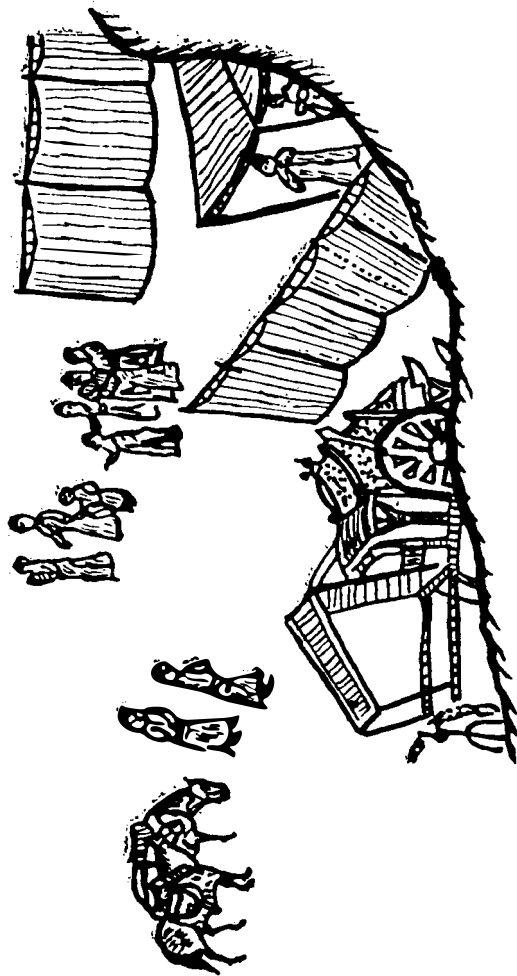
25. M. S. 207 de H u n hakanının hatunu, Prenses WeChâ'yı götürren, *deve arabası* : Arabanın yarısı çadır gibi kapalı; diğer yarısı da açıktır. *Tekerlekler* ise, geleneğe göre, çok büyüktür. Bilindiği gibi, «*Yüksek Tekerlekli*» adını taşıyan, geniş bir Türk kavmi de vardır.

A) Mutfak nöbetçileri: Bunlar, sonradan önem kazanmışlar ve hakanın tuğ ile davulunu da beklemişlerdi. — B) Tavlâ nöbetçileri: Sabah çorbası içildikten sonra değiştiriliyorlardı. — C) Otağın çevresindeki nöbetçiler: Otağın gerisinde ve önünde dolaşan şüpheli kişileri yakalıyacaktı. — D) Otağın çevre ve kapı nöbetçileri: Kapıya yaklaşan ve zorlayanları, derhal öldüreceklerdir. Bu nöbetçiler, kebteül unvanını taşıyorlardı. Gece hiç kimse ve büyük generaller bile, onlardan daha yetkili değillerdi (YCPS, 229).

2. *ÇİNGİZ HAN'IN OTAĞ-SARAYI VE GÜNDÜZ NÖBETÇİLERİ*: Çingiz Han'ın Gizli Tarihi'nde, gündüz nöbetçileri, silahşör muhafızlar olarak anılmışlardır. Bu nöbetçilere turka'ut adı verilmiştir. Bu söz, Türkçe d u r a k ve k o n a k nöbetçisi karşılığı olarak söylenen turkak sözünün bir çoğuludur. Bu durakçı ve konakçılar üzerinde, ayrıca duracağız. Çingiz Han'ın emrine göre, bu nöbetçileri de, şöyle sıralayabiliriz: — A) Otağın,sağ, sol ve önündeki muhafızlar: Bunların ayrı ayrı komutanları vardır. Bu komutanlar, Çingiz Han'ın en yakın adamlarıdır. — B) Otağlı arabalar: Bunlar, Çingiz Han'ın otağının sol yanında yer alıyorlar ve gece nöbetçileri tarafından korunuyorlardı. Gece nöbetçileri, yetki bakımından daha üstün görünüyorlardı. — C) Otağın uzak çevresi: Otağın çevresindeki at, koyun ve sığır çobanları da, Doday-Çerbi'nin komuta ve kontrolü altına veriliyordu. Çevrede bulunan muhafızlar ile otağ ve konak uşakları da, onun komutası altında toplanıyorlardı (YCPS, 234).

3. *ÇİNGİZ HAN'IN OĞLU ÖGEDEY HAN ÇAĞINDA, HAKANLIK OTAĞI VE İDARESİ İLE İLGİLİ GELİŞMELER*: Çingiz Han'ın ölümünden sonra tahta çıkan oğlu Ögedey (Ok-tay) Han, yeni yarlıg ve emirlerle, hakanlık otağı ve konağı hakkındaki işleri, yeniden düzenledi (YCPS, 278):

A) Otağ ve kapı nöbetçileri: Bunların yanında devriyeler de yer alıyorlardı — B) Elçi ve habercileri kabul edenler:

26. Res. 25 deki arabalardan, diğer bir örnek. Dede Korkut'ta, «döğürme»; Katip Çelebi'nin de, sırtını verme deyimlerine uygun olarak, burada da konak yerl, teper'in ardına kurulmuştur. (M. S. 207).

Elçi haberciler de alınıyor ve otağın gerisindeki bir yerde, önce sorguya çekiliyorlardı. — C) Sancak, davul ve mutfak aletleri: Bunlar, otağın önünde duruyor ve yetenekli muhafızlar tarafından korunuyordu. — D) Otağlı arabalar: Bu muhafızlar, savaşa gitmiyorlardı. Ancak avlarda, yarısı hakanla birlikte bulunuyorlardı.

Görülüyor ki yeni düzen ana çizgileriyle, Çingiz Han'ın düzeninden pek ayrılmıyordu. Yalnızca yeni kurulan bölükler (keşikler) hakkında yeni bilgiler veriyorlardı. Ancak dışarıdakilerden hiç kimse, hakanın muhafızlarından daha «Üstüm», diyemiyecetti (YCPS, 278).

III. ÇİNGİZ HAN'IN KUTLU VE ESKİ BAŞKENTLERİ

Yukarıdan beri belirtmeye çalıştığımız gibi, nasıl hakanlık otağı, karargâhı ve ordugâhı, ordo yani ordu sözüyle karşılanıyorsa; Çingiz Han'ın ve daha öncekilerin başkentleri de, aynı sözlerle tanımlanıyordu. Ancak eski ve ulu başkentler, savaş karargâhları gibi, bir ordu, bir ordugâh veya otağdan oluşmuyorlardı. Bundan dolayı da onlara, «o r d u l a r», yani Moğolca ordos adı veriliyordu. Bu başkentlerden ilk olarak ele alacağımız, Çingiz Han'ın doğup ve büyüdüğü yerlere yakın olan, kutlu bir adadır. İkincisi ise, eski Ortaasya imparatorluklarına başkentlik etmiş ve G ö k t ü r k veziri Tonyukuk'un yazıtına yakın olan eski bir başkent yeridir.

1. «U L U B A Ş K E N T»: (Çingiz Han imparatorluğunun kurultaylarının toplandığı ve hakanların tahta çıkarıldığı ada): Burası, kuzeydoğuda bulunan Kelüren ırmağı üzerindeki, köde'e adasıdır. Dolo'an Boldak adlı yerdedir. Senggür ve Kelüren ırmaklarının kavşağı üzerinde bulunur. Bilindiği üzere Ortaasya gelenekleriyle Anadolu'da, iki ırmağın kavuştukları yerler, kutlu sayılırlardı.

a) «B ü y ü k b a ş k e n t», yani Moğolca yekes ordos sözü, Çingiz Han'ın Gizli Tarihi'nin Çince karşılıklarıyla, Büyük Saray (Ta-tung), diye yorumlanıyordu. Burası, yukarıda adı geçen ada idi. Ancak bu kaynağa öz olarak kendi Çince görüşlerini ekleyen yorumcuya, böyle bir tanıtmaya yeterli görünmemiştir. Ona göre Çingiz Han ve çevresinin kutlu bir yerine «büyük» deyip, geçmek, yeterli değildi. Aslında satır arası Çince yorumlarda, büyük başkent de denmemiş; «büyük saray» sözüyle geçştirilmişti.

b) «U l u v e k u t l u b a ş k e n t» yakıştırması, Çince «lao-kung» sözüyle, özeti yapan yorumcu tarafından yapılmıştı. Bu ad, Çingiz Han'ın bu kutlu yerine gerçekten de yakışan, bir deyiştir. Bu yorum içine, «Ulu ata konağı» manası da giriyordu (YCPS, 271).

2. «E S K İ B A Ş K E N T»: Bu başkent, Çingiz Han'ın yendiği eski Kereyit Hanı, Ong Han'ın Tula ırmağı kıyısındaki başkentidir. Gizli Tarihin Çince yorumları, biraz daha yorumlanırsa, buna «Önceki başkent» de diyebiliriz. Çingiz Han 1225 yılında Batıdaki akınlarını bitirince, «sonbaharda, Tula ırmağı üzerinde bulunan Karaorman'daki başkentine (ordos) kavuştu» (YCPS, 234). Bu eski veya önceki başkent veya eski hakanların kamp veya konak yeri üzerinde, P. Pelliot çok geniş olarak durmuştur (HCK, s. 258). Kaynaklar, bu orman için «Kara Tün» diyorlardı. Bunun üzerinde daha fazla durmayacağız.

3. ORDU VE ORDUGAH İLE İLGİLİ DİĞER BİLGİLER: Siyasetnâme, daha çok Çingiz Han'dan önceki Selçuk çağına aittir. Ordu sözünü, otağ karşılığı olarak kullanıyordu. «Ordu ve leşkergah» demek yoluyla, otağı, ordugâhtan ayırıyordu (Dörfer, 452). Bizce bu en doğrusudur. Ordu, otağın çevresi ve muhafızlarıdır. Bunun için Çingiz Han'm Gizli Tarihi' de, bunu böyle belirtmekte ve ordu sözünü, «Saray-ev» olarak

yorumlamakta idi. Çingiz Han ve oğulları ile ilgili bilgileri şöyle özetleyebiliriz :

A) «*Ordu-yı âzam*» : Kazvinî, Tarih-i Güzide'sinde, Hakanın sarayından veya otağından söz açarken, sık sık bu tanıtmayı yapıyordu (a. yer). Aslında bu bir tanıtma ve saygı ifadesiydi. Yoksa asıl «*Büyük Ordos*», kuzeyde Kelüren ırmağındaki köde'e adasında idi (YCPS, 282). İlhanlı ve Altın Ordu çağında da büyük başkent ve ordu, burasıydı. - B) «*Ordu emiri ve nâibi*» : Çingiz Han'ın Gizli Tarihi'nde, hakanlık otağı ile çevresindeki muhafızlar ile onların komutanlarından geniş olarak söz açılmıştır (YCPS, 229, 234, 278). Bu konuda Çingiz Han'ın koyduğu yasa ile düzen, sonradan da pek fazla değişmemişti. İlhanlı Geyhatu, Şiktür'ü, *kendi ordusunun nâibi*, olarak, Anadolu'ya göndermişti (Tarih-i Şeyh Üveys : Dörfer, 432).

4. «*HATUNLAR ORDUSU*», *OTAĞLARI* : Eski Türk kağanlıklarında da, akınların çok uzun sürmesi nedeniyle, hatunlar da kağan ile birlikte gidiyorlardı. Pingçeng kuşatmasında, *Mete'nin Ulu Hatunu* da yanında idi. Çünkü Çin imparatorunun serbest bırakılmasını, o sağlamıştı. Ancak bizim buradaki konumuz, Çingiz Han ve oğulları ile ilgilidir. Çingiz Han'ın hatunlarının, ayrı *otağlı arabalar* içinde akına gittiklerini biliyoruz. İlhanlı çağı kaynakları da, *Hatunların otağları*, (*orduhâyi havâtin*) üzerinde, sık sık bilgi veriyorlardı (Dörfer, 432, 33). Anlaşıldığına göre hatunların otağları, bir tek otağdan değil; bir çok hatun otağlarının kampı veya konağı şeklinde oluşuyordu. İlhanlı Bulugan Hatun'un «*ordu emiri*», yani konak veya kamp komutanı, Aş-Buka idi (a. yer). Buna benzer örnekler, daha da çoğaltılabilir. Bu gelenek, Selçuklu ve Osmanlı çağında da yaşamıştır.

27. Farsça Oğuz Destanı içinde, Oğuz Han için hazırlanan bir arabanın, yani «kağın»ın yapılışı gösteriliyor. Oğuz Han, bu arabayı yapanlara, *Kağıt* kavim adını vermişti. Ancak Oğuz destanında, «araba*tı* otağ»dan, bir söz açılmıyordu.

ARABA ÜZERİNDEKİ OTAĞLAR :

Bu bölümümüz, Ç i n g i z H a n ile oğullarına ait devlet ve geleneklerdeki, otağlar ve ordu konakları ile ilgilidir. Ancak Göktürklerin de, arabalar üzerine konmuş keçe çadırlarının bulunduğunu, Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Göktürk, Uygur ve belki de Hun geleneklerinin, köşe bucakta kalmış kalıntılarının Çingiz Han ile devam ettiğini de biliyoruz.

1. ÇİNGİZ HAN'IN ARABA I EVLERİ : Çingiz Han ordusunda halkın, askerler ile komutanların kendilerine göre ayrı ayrı arabaları vardı. Bunları, aşağıda inceleyeceğiz. Ancak Çingiz Han'ın, «arabalı saray evleri» vardı ki, bunlar onun konak yerinde ve otağının sol yanında bulunuyorlardı. Bunları korumak için, ayrı nöbetçiler konuyordu (YCPS, 234). Çingiz Han'ın Gizli Tarihi'nde bunlara, Moğolca «*ordo gerterge*», yani «saray otağı arabası», deniyordu. Satır aralarındaki Çince yorumlar da bunlara, «saray evi arabası» deme yoluyla, doğruluyorlardı. Çince özet ise, bu otağlı arabalardan «çadır evi» (chang-fang) diye söz açık geçmektedir.

Görülüyor ki hakan konakta, yere kurulmuş otağında otururken bile, yine hakana ait olan arabalı otağlar, kendi otağının sol yanında bekletiliyor ve korunuyordu. Bu geleneğin, «Çin'e tesirleri» üzerinde çok durulmuştur. Çin'de Moğol imparatorluğunun yıkılmasından sonra, bu arabalı otağlar, -biraz dejenere edilmiş olsalar bile-, Çin saraylarında yer almışlardı. (Bk. Res. 8).

Arabalı otağ nöbetçileri: Arabalı hakanlık otağlarının nöbet yasasının, Çingiz Han tarafından kurulduğunu az önce belirtmiştik. (YCPS, 234). Onun oğlu Ögedey Han da, kesin emirler vermiş ve babasının bu yasasını yenilemişti (YCPS, 278). Bu yarlığ ve yasaya göre, «Arabalı otağ nöbetçileri, savaşta yerlerinden ayrılmayacaklardır. Ancak (barışta) hakan ava çıktığı zaman, onların yarısı arabaları bekleyecek-

ler; diğ er yarısı ise, hakanla birlikte ava gidebileceklerdi» (YCPS, 238). Belki bu arabalardan bazıları, ava da gidiyorlardı.

2. ÇİNGİZ HAN ÇACINDAKİ, HALKIN ARABALI OTAC VEYA ÇADIRLARI : Başlangıçtan beri dikkat edilirse, imparatorluk sembolleri olan otağlar ile halkın günlük çadır evlerini, ayrı ayrı gözden geçirmeğ e çalıştık. Şunu kabul etmek gerekir ki, Çingiz Han'ın doğup, büyüdüğü çevre, kültür bakımından geri idi. Devlet, bir dünya imparatorluğu biçiminde gelişince, bilhassa soylu Moğollarda, her şey de ona göre değişmişti.

a) «E v l i a r a b a » : Bu deyim, Çingiz Han'ın Gizli Tarihinde, hem Moğolca «ger tergen» sözüyle ve hem de Çince satır arası yorumlarıyla böyle karşılanmıştır. Pelliot, haklı olarak bunu, «araba üzerine konmuş çadır», diye yorumluyordu (YCPS, 155, 157). Bu evli arabalar, o çağdaki Moğollar arasında çok yaygındı. Beyaz bir öküzün çektiği evle bir araba, bir rüyada görülmüş ve bu, Çingiz Han'ın büyük bir han olacağı şeklinde yorumlanmıştı. (YCPS, 121). Beyaz öküzlü araba, H i t a y devletinin mitolojisinde de yer almıştır.

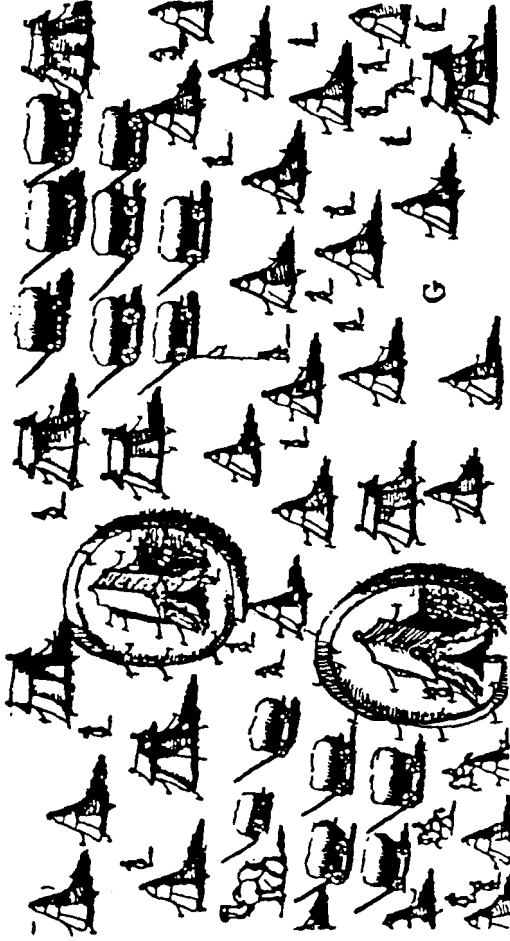
b) E v l i a r a b a l a r ı n g e l i ş m e s i : 1196 (?) yılın da Çingiz Han, kahan olarak seçilmişti. Ancak durumu, henüz bir eşkiya veya çete başından üstün değildi. Çingiz Han'ın otağ ve evli arabalar hakkındaki yasa ve düzeni, bu zamandan başlıyordu. Gizli Tarih'in, 124. ve 229. bölümleri karşılaştırılırsa, bu açık olarak görülür. 1196'da evli arabaların korunmasına, Güçgür tayin edilmişti:

«Kilitli arabaların, dingilbaşlarındaki çivileri düşmesin; dingilli arabalar, yolda kırılmasınlar; ben de çadırılı arabalara bakarım, dedi» (YCPS, 124). A. Temir, Haenisch'den daha iyi yorumlamıştır. Ancak P. Pelliot, notlarıyla konuyu çok daha derinleştirmiştir (YCPS, s. 157). Haenisch bu arabalı evleri, «saray» olarak yorumluyordu (s. 36). Pelliot ise, «araba üzerine

konmuş çadır» yorumunda duruyordu (a. yer). Saray anlayışı, bu çağdaki Moğollar için, henüz daha erkendi.

3. ÇİNGİZ HAN ÇEVRESİNDEKİ BAZI ARABA ÇEŞİTLERİ: Burada, yalnızca üç çeşit araba üzerinde duracağız :

A) «*Kazak arabası*»: Bu büyük araba türleri, batıdaki *Kazak* Türklerinden gelmiş olmalıdır. «Han olanlara kızlarını verirken bu büyük arabalarla gönderir, tahta çıkardıklarından», söz açıyorlardı (YCPS, 64). Bu sözler, Çingiz Moğollarının eski çağlarına ait idiler. - B) «*Kara arabaları*»: Belki de kara örtülü olan bu arabalar, Çingiz Moğollarına ait olmaydılar. Çingiz'in annesi de bu arabaya beyaz bir deve koşarak gitmişti. - C) «*Demir arabalı Sübötay*» ise, bir unvan olmalıdır.

28. Marsıglı'ye göre bir «Osmanlı ordugâhı» : Avrupa çizim ve geleneginin izleri vardır. İki tane «çizli komutanlık otağı», 5 daha küçük komutan çadırlarıyla, diğer asker çadırları ve ağırlık arabaları görüldüyor. Bayrak taşıyan, bir de asker vardır.

4. BÖLÜM

OTAĞDAN SARAYA ORDUGÂHTAN BAŞKENTE

G ö k t ü r k devletinin başlangıçlarından beri, Tanrıdağ-
larının eteklerindeki ziraat şehirleri ile; Batı Türkistan sınır-
larında, Türkler arasında bir şehirlileşme vardı. T ü r g e ş l e r
ile birlikte, özellikle Batı Türkistan'da bu yerleşme, gittikçe
daha da hızlandı. Ancak bir Türk geleneği olarak, «yayla-köy-
şehir» düzeni, devam edegelmişti. Anadolu'da da bu yaşayış
alışkanlığı, hâlâ devam etmektedir. Türk devletlerinde «yayla-
şehir» düzeni ve değişikliği, birbirinden ayrılmamıştır.

S a v a ş t a k t i ğ i bakımından Ortaasya'daki Türk
devletleri, şehirlere bağlanmamışlardı. Gerek Hun çağında ve
gerekse Göktürk devletinde, bir şehri başkent edinme isteği,
hemen önlenmiştir. Bu konuda Hun vezirleri kadar, ünlü Gök-
türk veziri Bilge Tonyukuk'un da konuşmaları vardır. Hele
M. S. 630 yılından, yani Doğu Göktürk devletinin Çin tarafın-
dan yıkılmasından sonra, Türkler, şehirlerden uzak durmağa
çalışmışlardır. *At-Baş* kalesinde yakalanan Tuman Tegin ile
Tuli Kağan'ın başına gelenler, bunun açık örnekleridir. Şehir
dışındaki bir ordugâhda, her türlü baskına karşı, hareketli ve
dinamik bir savaşa hazır olmak gerekti.. Türk savaş taktiği ile
devletin temeli bu düşünceye dayanıyordu. Elbette ki bu
Türk hakanlarının barışta veya akın dışında oturdukları bir
sarayları yok değildi. Bu düşünce ve taktiğe, Selçuk ve Osmanlı
devletinin ilk çağlarını da katabiliriz.

1. «ORDUGÂH» VE «BAŞKENT» ANLAYIŞININ, KAR-
ŞILIKLI OLARAK YER DEĞİŞTİRMESİ : Yukarıda belirttiği-

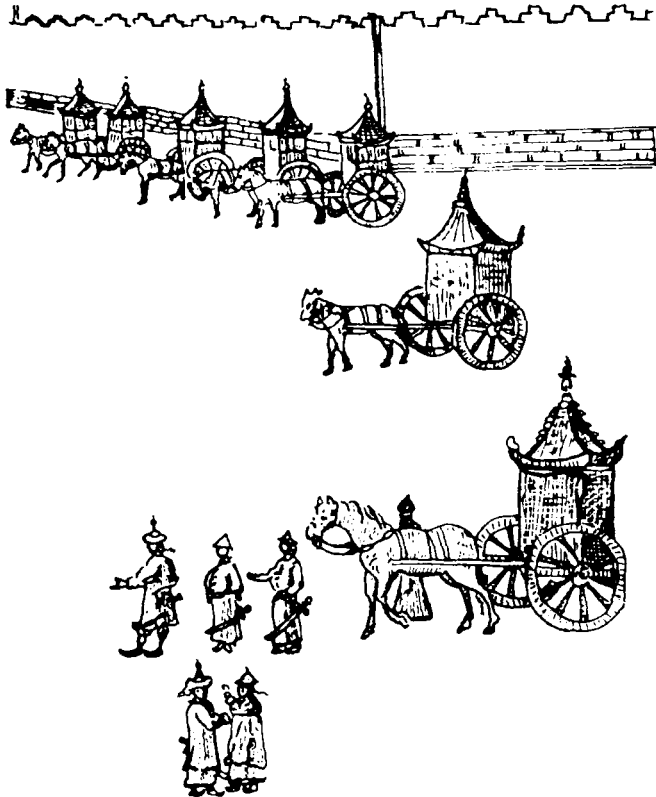
miz nedenlerden dolayı, eskiden yer değiştiren hakan ordugâh veya karargâhları, Uygur ve Karahanlı çağından itibaren, bir şehre ve dolayısıyla, bir saraya bağlanmağa başlamıştı.

«Ordu», Göktürklerde gezebilen otağlı bir başkent gibiydi. Kağanın ailesi ile devlet erkânında bu kamp veya konak içindeydi. Savaş taktiği, böyle yaşamayı gerektiriyordu. Çingiz Han çağında da ordo, yine yürüyen saraylardan oluşuyordu. Çingiz Han'ın «büyük koruğu» içinde 9 tane ordo, yani gezen sarayı vardı. Bunların, dördü hatunlara, beşi de diğerlerine ait idi. Ancak Karahanlı çağında Kaşgar şehri, Ordu-kent olmuş; daha kuzeydeki Balasagun kenti ise, *Kuz-Ordu* adını almıştı.

«Ordulanmak», Karahanlı çağında da, hem eski ve hem de yeni manasını saklamıştı: 11. yüzyılda söylenmiş, «Yüksek dağı ordulanıp, oğlak katar», diye başlayan bir şiir vardır. Bu çok eski Türk şiirinde, yüksek dağlar ile yaylalarda yerleşip, oğlak ve hayvan yetiştirenler için de, ordulanmak sözü kullanılıyordu (MK, 2, 294). Ancak bu konuda, Brockelmann'ın yorumuna da, kulak vermek gerekir. Anlaşılan, dağa çıkan her yaylacıya Türkler, *ordulandı*, demiyorlardı. Arapça yorumdan da anlaşıldığına göre bu, bir «kaçış ve sığınma» yoluyla, bir ordulanma idi (AM, II, 36, 1h). Yani dağa sığınan bu kişi, sıradan bir çoban olmayabilirdi.

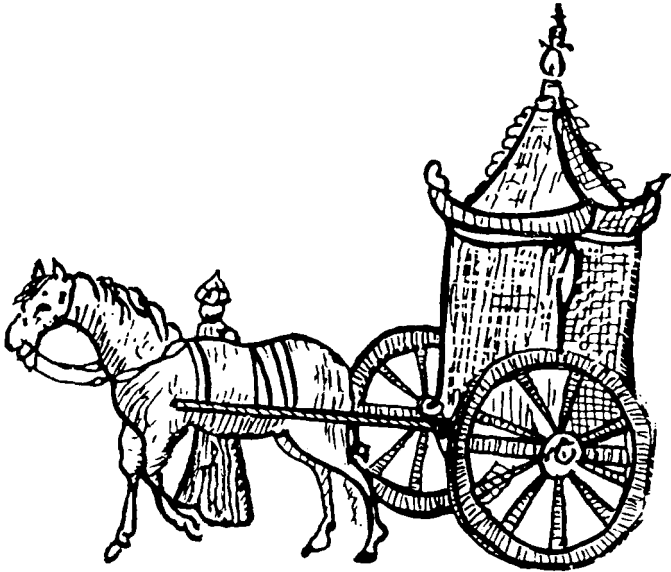
«Ordulama» yine aynı eserde, «yerleşme» anlayışını karşılıyordu. Bunun için Brockelmann metni, kısaca «sich ansiedeln» diye yorumlamıştı. Ancak bunun için verilen, «beg bir yerig *ordulandı*» örneği de zamanla geliyordu. Kaşgarlı Mahmud artık bu sözü, «bey, bir kasabayı kendisi için şehir edindi», diye yorumluyordu (II, 249). Halbuki eski ve yaygın anlamıyla ordulanma veya ordugâh kurma, her yerde mümkündü. Görülüyor ki aynı eserde ve aynı çağda, ordulanma sözünün eski ve yeni manaları, yanyana yürüyorlardı.

2. «ORDU» SÖZÜNÜN, OSMANLILARDA VE DİĞER TÜRKLERDE GELİŞMESİ: Osmanlı çağında, «ordu urunmak», bir karargâh ve ordugâh kurmaktır. «Ordu, orduluk» ise, ordunun konakladığı yer, yani ordugâhtır. «Ordu-yu hümayun» da aynı manada ele alınmalıdır. Görülüyor ki Batı Türkleriyle Osmanlılarda ise *ordu* sözü, Göktürk çağındaki mana ve anlayışıyla kalmıştı. İbn Mühenna ise, Batı ile Doğu Türklerinin anlayışlarını birleştirmiş ve «hakanın yeri ve durak

29. Çingiz Han'dan sonra Çin'de yayılan arabak evler, sarayın avlusundaki, bir kabul merasiminde.

(hille)» diye yorumlamıştır (İM, 179). Ordu, hakanın bulunduğu bir yerdi. Ama artık konak; başkent olarak. Bu anlayış Türk kavimleri arasında da devam ediyordu. Ancak K ı r g ı z Türklerinin ordo deyiminde, Çingiz Han'ın da tesirleri vardı (Yud., 598). Zamanla, bu deyim, yorumlanıyor ve genişliyordu. Onlarca Ak-ordu, iyi ve namuslu insanların yaşadığı, bir oba idi. Ala, alaş-ordu ise, karışık, fesâd insanların yaşadıkları bir oba idi. Yılanların kaynaştığı, korkunç kuyu ve inlere de, ordulu diyorlardı. Ev, bark ve meslek sahibi kişiler de, ordulu idiler (a. yer). Ancak Anadolu ile Osmanlılarda, ordu sözünün eski manası, esnekleşmemiş ve kökten kaymamıştı. O s m a n l ı devletinde, «o t a ğ - ı h ü m â y u n» denme yoluyla bakanın çadırı, ordu sözünden ayrı tutulmuştur. Ancak diğer Türklerde hem ordugâh, hem otağ, hem saray ve hem de başkent, ordu sözüyle anlatılmağa çalışılmıştır (Rad., I, 1072). Bunun üzerinde, daha geniş olarak duracağız.

30. Res. 29 daki arabak evlerden, bir ayrıntı.

«ORDU» VE ORDUGÂH YERİNE «SARAY»

Batı Türklerinde bu anlayışlar, kesin olarak birbirlerinden ayrılıyorlardı. Doğu Türklerinde ise, aralarında bir yakınlaşma oluyordu. Bu anlayışları içinde toplayan en eski Türk kültür eserleri, hiç şüphe yok ki, Kaşgarlı Mahmud'un Divan'ı ile Kutadgu Bilig'dir. Kaşgarlı Mahmud, geniş ve derin bilgisiyle, sözler ile manaları, kesin olarak verir ve birbirinden ayırır. Kutadgu Bilig ise, derin ve bilgili; ancak kafiye kaygısı olan şair yazarı dolayısıyla, sözler ile anlayışları, birbirine karıştırır. Belki de biz onun, derinliklerine kadar inebilip, ne demek istediğini anlayamıyoruz.

Bundan dolayı Kutadgu Bilig içindeki bu anlayışların hepsini derleyip toplayıp, daha anlaşılır bir düzene sokmağa; veyahut da daha iyi anlamağa çalışacağız.

1. «ORDU» ADININ, İLK OLARAK BAŞKENT VEYA ŞEHİRLERE VERİLMESİ: Uyğur kağanlığının başkenti «*Ordu-balıg*», herhalde bunun vesikalara geçmiş ilk örneği olsa gerektir. «*Balıg*» sözü eski Türkçede, sularla çevrili bir şehir demektir. Uygurların başkenti *Ordu balıg*, Orhun kıyılarında ve eski Göktürk başkentinin yakınındadır. Bugünkü *Kara-bal-gasun* harabeleriyle aynı olduğu üzerinde, görüşler vardır. M. S. 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkıldı: (Bk. J. R. Hamilton, Ouigours., s. 4, 5, 141).

«*Han-balıg*» ise, Kubilay Han'ın başkenti, bugünkü Çin'deki Peking şehridir. Bir Moğol imparatorunun başkenti olmasına rağmen, Türkçe bir ad taşıyordu. Bunun nedenlerini arayıp, bulma, ayrı ve güç bir iştir. Ancak *ordu*, hanın oturduğu bir yer olduğuna göre, *Han-balıg* ile *Ordu-balıg* arasında, mana ve başkent anlayışı bakımından, büyük bir ayrılık yoktu.

2. BATIDA, «ORDU» ADINI TAŞIYAN İKİNCİ/ DÖNEM TÜRK BAŞKENTLERİ: Biz burada, yalnızca bugüne

kadar gelebilen yazılı vesikalara göre konuşabiliyoruz. Yoksa daha önceki çağlarda, bu tanıtmayı taşıyan, başka şehir adları olabilir. Bu adı taşıyan ilk başkentleri, Karahanlı devletinde görüyoruz :

a) O r d u - k e n d i : Başkent anlayışında, Uygur Kağanlığının Ordu-balık şehri önde gitmişti. İkinci dönemde ise, Karahanlıların başkenti, Ordu-kend geliyordu. Karahanlı devleti kuzeyden, Göktürk; güneyden, yeni Kaşgar yönünden de Uygur kültür çevresinin tasirleri altındaydı. Kaşgarlı Mahmud, «ordu» sözünün yorumuna gelince, şöyle diyordu : «Ordu, hakanın oturduğu şehir. Bundan alınarak, hakanların oturdukları Kaşgar şehrine, 'Ordu-kend' denmiştir» (MK, I, 124). Arapçası da bunu, «hakanın kasabası» diye yorumlamaktadır (I, 112). Yusuf Has Hâcib de kitabının dördüncü bölümünün, «Ordu - kend hanı beg'in medhini» söyler, diye söze başlıyordu (KB, A. 5, 18). Bildiğimiz bu konu üzerinde daha çok durmayalım. Ancak Beglig'in, ne kadar önemli olduğu, bu sözden anlaşılıyor.

b) K u z - o r d u : Kaynağımıza göre, Balasagun şehrinin yakınında, ordu adlı bir kasaba vardı. Balasagun şehrine de «Kuz-ordu» adı veriliyordu (MK, I, 124; ar. 112). Kara Hitay devletinden söz açan Çin kaynakları da, Kara Hitay başkenti olan, *Kuz-ordu*'dan söz açıyorlardı : Tarihçi Cüveynî bu şehri Balasagım adı ile anıyordu. Ancak Moğolların bu şehre «Guz-balık» dediklerini de, sözlerine katıyordu (T. Cihan guşa, s. 87, n. 5). Anlaşıldığına göre, Han-balık, yani Peking şehrinde olduğu gibi, Uygurların eski balık, yani kend sözünü, daha çok tutuyorlardı. Her ne ise, konuyu uzatmayalım. Bizim için önemli olan, ordu sözünün, karargâhtan, kente dönüşmesidir.

c) U ç - o r d u : Uç ordu beyi ile hanından, Kutadgu Bilig'de, iki kez söz açılmaktadır. Ancak içtenlikle söyleyelim ki, Uç-ordu'nun, neresi olduğunu bilemiyoruz. «U Ç» kenti, neresiydi? Burasının, tanınmış bir şehir adı olduğunu, biliyoruz. Güney yolu üzerindedir. Önemli bir ticaret ve ziraat merkezi-

31. Budist Uygur kültür çevresinde, iki yüksek tekerlekli bir araba görüldüyor. Bu çevrelerde bunlar gibi araba tipleri, eskiden beri görülmüyordu.

dir. Ünlü Bedel-art geçidi, Uç bile Barsgan şehirlerini birbirinden ayırır (MK, 1, 391). Tavşan, yani Tavuşgan ırmağında, bu şehrin içinden akar (MK I, 512). Yine Uç yakınında, Ak-köl adlı bir göl bulunur. (MK, 3, 135). Kuça şehriyle Uç arasında Bay-yığaç adlı bir yer de vardı (MK, 3, 158). Görülüyor ki o çağda Uç şehri veya kenti hakkında epey bir şeyler biliniyordu.

«Uç il» sözü bu çağda, sınır veya sınırdaki il veya bölge anlayışıyla söyleniyor olmalıydı (MK, 1, 44). Buradaki Uç-ordu, hangisiydi? Eğer bir sınır ili değildiyse o zaman, Karahanlı devletinde üç başkent, vardı demektir. «Uç - o r d u H a n lı», Kutadgu Bilig'de üç yerde geçiyordu : Bunların her üçünde de, «negü ter eşidgil Uç-ordu Hanı», yani «Üç-ordu Hanı ne diyor, işid, dinle», diye söze başlanıyor ve onun öğütleri veriliyordu (KB, 2966, 3815, 5569). «Uç - o r d u B e g i» diye söze başlayıp, onun öğütlerini sıralama da, aynı eserde, bir yerde görülüyordu (KB, 1594). Aslında bu kaynakta han ile beg unvanları, aynı tutuluyordu. Bu, Ordu-kend hanı beg, söyleyişinden de, bu anlaşılıyordu.

3) ORDU KENT/'NİN İÇİ VE DIŞI : D e d e K o r k u t ile Ç i n g i z H a n ordularını incelerken, ordugâhın dış çevresi üzerinde de durmuştuk. U y g u r kültür çevresi ile G ö k t ü r k devletinde, saray ve ordugâh içine, «içreki» deniyordu. Ancak sarayın dışında da halk vardı. Halk ile şehrin sınırının dışında, kimler vardı?

«U l u ş» sözü, Karahanlı ve Uygur Türk kültür çevresinde, bu sorunun cevabını az veya çok veriyordu. Hayvancı Çigil Türklerine göre uluş sözü, köy (kariyye) demektir. Azıcık Taciklere yakın olan Argulara göre ise uluş, «belde ve şehir» manasında kullanılıyordu. (MK, 1, 60). Bundan dolayı da Balasagun şehrine, Kuz-uluş adı da veriliyordu. Bu, Kuz-ordu'n u bir karşılığı olmalıydı. Ancak içinde, «belde» manası da vardı. İbn Mühenna da bu sözü, vilayet olarak yorumlamaktadır. Ona göre il ise, nahiyne demektir (s. 179). Çigil Türkleri buna

köy dediklerine göre, diğer Türklerce de bu, köy olmalıydı. Eski Uygur yazılarında, «balıktın balıkka (şehirden şehire). uluştan uluşa, ilden ile» dendiğine göre bu her üçünün de ayrı manaları olmamalıydı : (Uig., II, 78, 37). Eski Türk yazılarında, «uluş-balık, uluş-kend, il-uluş» gibi, daha bir çok örnekler görüyoruz.

«Balasagun şehri» ile «Balasagun beldesi» arasında, hem mana ve hem de kavram bakımından bir ayrıklık vardır. Kuz-uluş sözünü, Kaşgarlı Mahmud'un da yorumuna uyarak, köyleriyle birlikte bir belde olarak kabul edebiliriz.

«ORDU» YERİNE, «KEND VE ULUŞ»

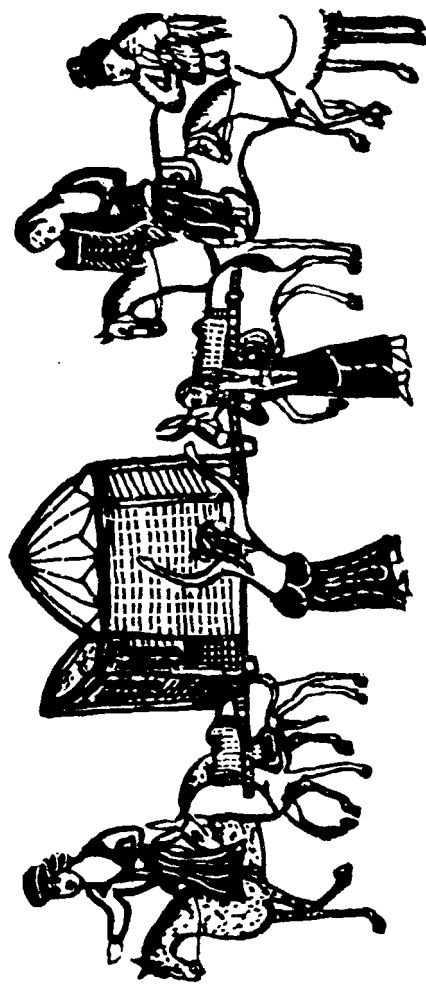
1. «O R U, SARAY VE KARŞI» *GİBİ*, AYNI ANLAMLI SÖZLERİN, YANYANA *GÖRÜLMESİ* : Bu yeni anlayış, kendisini Kutadgu Bilig ve şehirli Karahanlı Türk kültür çevresinde gösteriyordu. Gerçi Uygur yazılı edebiyattan Altun Yaruk adlı kitapta da «ordu, karşı» sözleri görülüyordu (Suv.. 903). Biz, bir konuya girerken, bütün vesikaları sunma prensibiyle yola çıkıyoruz. Böylece, bizden sonra bu konulara eğilecek olanlar, meseleyi toptan ele alınmış olarak bulacaklar ve eksik görüşlerimizi de, tamamlamış olacaklardır : *Karşı* sözü de, saray demektir. Ancak Çingiz Han'ın Gizli Tarihi'nde bu söz, «gezen yürüyen saray» anlayışıyla kullanılıyordu :

a) «Nice karşı, ordu ve bezekli sarayı; ölüm bozdu ve ıssız (duru) bıraktı» (KB, 6070).

b) «Süslü (itiglig) saray, ordu ve karşı'yı bu dünyada koymuş; yağız yere döşenmiş, yatıyorlar! (Yani öldüler)» (KB, 6113).

c) «Karşı, ordu ve saraylar, (ölümle sahipsiz) kalır» (KB, 6433).

d) «Bugün, bu saray ve karşı'yı (köşkü) burada *yapma*!» (KB, 5179).

32. Bir tahtirevan : Tahtirevan, Çin'de de çoktu. Ancak, atlı ve arabalı Türklerde, biz tahtirevanı göremedik.

e) «Ölümlü, göçünü (köçügli) kişi, ordu ve saray yapmaz» (**KB, 6513**).

f) **Uygurlarda**: «Ordu, karşı içindeki, hatunlar, teğinler, yani prensler, (tegitler) ve begler...» (Suv., 903).

2. **ORDU İLE KARŞI (KÖŞK) VE MEVKİ İLE TAHT** : Ordugâhda, otağda oturan ve ülkede ise sarayda oturan, en yüksek mevki ve rütbeye sahiptir. Bundan dolayı «Orun» sözü, Türk devlet ve aile geleneklerinde, çok önemli bir yer almıştır. Saray, bir orun yeridir; orun da, tahttır :

a) «Ey hakan, bu köşk(karşı), bu ordu, bu taht, sana bir durak (tüşün) yeridir...» (**KB, 5176**). (Yani senin için, sonsuz değildir).

b) «Bu ordu ve bu taht (orun), şimdi sana değdi (tegdi); göçünü kendinden önce gödermeye bak!...» (**KB, 5178**).

3. **BAŞKENT VE KALE, SUR : (ORDU, TURA)** : Kale ve sur üzerinde ayrıca duracağız. Ancak burada Kutadgu Bilig'deki anlayışlara girmişken, başkent ile ilgili olarak, kale üzerinde de bir örnek verip, geçeceğiz.

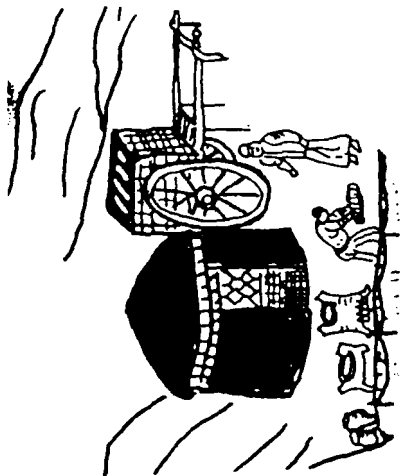
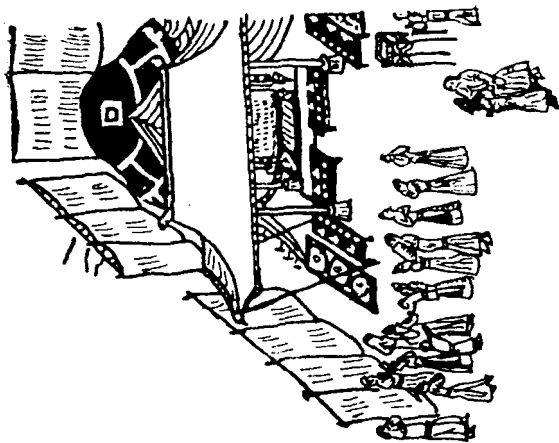
a) «Şarap içme, fesada katılma; bu iki şey, köşk (karşı), ordu ve kaleleri (tura) yıkar...» (**KB, 5263**). — b) «Nice köşk (karşı), ordu (sarayları); nice berk kaleleri (tura) bozdu...» (**KB, 6434**).

BAŞKEND VE SARAYIN İDARESİ

Ordu begi deyişi ve anlayışı, Ortaasya devlet ve beyliklerinde oldukça geç çağlarda görülmüştür (R, 1, 1072). Bunlar, muhafızdan çok, teşrifatçı olsalar gerekti. **Ordu** kazısı, kadiasker'ler ise, sarayın dışında olmalıydılar (a. yer). «**Ordu başı**» deyimini, kesin anlayışla 11. yüzyılın sonunda, Kaşgarlı Mahmud'un kitabında görüyoruz. (MK, I, 124). Ona göre Or-

dubaşı, «*hakanın yaygıcısı, döşeyicisi*» (*ferrâş*)» demekti. (1, 112). Diğer kaynaklarda bu anlayışı görmüyoruz. Ancak Yusuf Has Hâoib, yine aynı çağda, «*kâse tutan şarapçı (idişçi), döşekçi, aşçı ve tuğcular, sancakdarlar, hep göz önünde tutulmalıdır*», diyordu (KB, 2557). Yine aynı kaynak başka bir yerde, «*d ö ş e k ç i, kuşçu ve aşçılar*» dan söz açıyor : Bu hizmetlerden uzak dur, bu işler hem yorucu ve hem de sorumluluk yüklüdür, diyordu (KB, 4148). Bunlar, hakanın özel ve yakın memurlarıdır. Ç i n g i z H a n da, mutfak âletleriyle; tuğ, bayrak ve davullarını, otağın önünde tutmuş ve onları en inandırdığı, gece nöbetçilerine bırakmıştı : (YCPS, 229, 234).

- SARAY MUHAFAZISI : Sarayları koruyan birlikler, Kuttuğu Bilig ile Kaşgarlı Mahmud'un kitabında, önemli bir yer almıyorlardı. G ö k t ü r k devletinde, kağanın özel muhafız birlikleri olan ve «*böri*», yani *kurt* adını taşıyan bu yiğidler, Çin kaynaklarına da geçmişlerdi. Ancak Bilge Kağan'ın ordusu basıldığı zaman, Muhafız birliğinin başında, kardeşi Kül Tegin bulunuyordu. Çingiz Han'ın konağının koruyucusu da, kardeşi Ot - Çiğin idi. D e d e K o r k u t'ta ise, Salur Kazan, «*ordunun üstüne oğlunu koymuş*», ancak kâfir orduyu basarak, oğlu ile 300 yiğidini esir almıştı (DK, 37 vd.). S e l ç u k devletinde, Sultan Alp Arslan Tuğ Tekin ile akına giderken karargâhını, oğlu Melik Şah ile vezirine bırakmıştı (İ. Kafesoğlu, Melikşah, 10) Ç a ğ a t a y Türk kültür çevresinde ise, Ç i n g i z Han etkisinde olarak, saray muhafızları, *keşikçi ve ser keşikçiler*, diye anılırlar (Rad, 2, 1182). Çingiz Han ise, sorumlulukları dağıtıyordu. O s m a n l ı devletinde ise, *otağ-ı hümayun*, sipâh bölükleri tarafından korunuyordu. Osmanlı «*konakçı başı*», beylerbeyi rütbesinde idi (Saray, 270). Görülüyor ki akında ve savaşta en eski Türk gelenekleri devam edip, geliyorlardı. Ancak, «*ordu ve ordugâhdan saraya geçince*», yeni yeni gelenekler ortaya çıkıyordu.

33. *Kapalı eşya ve azık arabaları, eski Türk devletlerinde olduğu kadar; Osmanlı ordusunda da, büyük bir önem taşıyordu. Yine M. S. 207 de, H u n hakanının hatununa alt konaktaki, eşya arabası ile gündüz çadırı görüldüyor.*

ORDU VE SARAY İLE İLGİLİ ÖZELLİKLER

Biz burada daha çok *Karahanlı* çağı ve Kutadgu Bilig'e göre, bu konuyu ele alıyoruz. Bu çağda ise, «*ordugâhtan kente; otağdan saraya*» geçilmiştir. Bundan dolayı bilgi, akıl ve ölüm gibi düşünceler de, saray anlayışıyla ilgilendirilmiştir :

1) «*Y ü c e saray*»: «*Sen yüce saray (ediz ordu) ve ülke (il) işte*». (*Bu dünyadakiler bir zindandır, onlara bağlanma*), — 2) «*Bilgi saray*ı»: «*Bilgi saray (bilig ordusu), kişiler için en iyisidir (yeg)...*» (KB, 1658). — «*Bilgi saray (bilig ordusu) olma, beylerin özü olmalıdır...*» (KB, 1906). — 3) «*A k ı l saray*ı»: «*Akıl (ukuş) onun saray (ordusu) dur; her şey onun içinde yığılıdır...*» (KB, 310).

Bunlardan başka daha bir çok anlayış inanışlar vardır. Konuyu uzatmıyacağız, Ancak, «*hakanın durduğu saray, (ilig turur ordu)*» deymi, burada önemlidir (KB, 487). Bunlardan başka, «*ordu yapmak (itmek)*», «*saraya kavuşmak, saray ve ordu sahibi olmak (tegmek)*» gibi bir çok anlayışlar vardır ki, bunlar üzerinde durmayacağız.

I. «ORDU YER İNDEN» KENTE

(YENİ DEYİMLER VE ANLAYIŞLAR)

S A R A Y

Saray sözü Türklerde *Karahanlı* devleti ile birlikte görülüyor. Çünkü daha önceki Türkçe kaynaklarda, bu sözü göremiyoruz. *Türkistan*'daki yerli dillerden kaynaklanan *karşı*, yani saray ve köşk deymi Türklerle, herhalde *saray* sözünden, daha önce geçmiş olmalıydı. Yukarıda da gördüğümüz gibi Kutadgu Bilig içinde, «*ordu, saray, karşı, ev*», yanyana görülüyorlardı. *Ç i n g i z H a n* devletinde de saray, ya *ordo (ordu)*; bazan da *ger*, yani ev sözleriyle karşılanıyordu. Buna karşılık *Çingiz Han* kültür çevresinde, *karşı* sözü görülüyordu.

H a r e z m ş a h l a r kültür çevresinde artık, saray sözü iyice yerleşmiştir. Mukaddemet *ül-edeb*'in her yerinde, bu anlayışı her yönüyle görebiliyoruz. «Hatunlar sarayı» deyişi bu kültür çevresinde, artık eski hatunlar ordusunun yerini almıştır (ME, 384). Saray erkânı ve ileri gelenleri için de, «Sarayda duran (turgan) kişi» deniyordu (ME, 110b). **S a r a y ı n** iç i ise bu eserde, çeşitli yönleriyle aralattılıyordu: «Saray ortası, saray içi, saray astı, saray tahtı (orunu)» gibi şeyler, açık bir Türkçe ile anlatılıyordu (ME, 110, 111). Ancak saray sözlerinin hepsi de, eserde Moğolca «ger», yani ev deyiimiyle karşılanıyordu. Yani Moğolcada, bu anlayışlar bakımından, bir gelişme yoktu. Mısır'da yazılmış Türkçe sözlüklerde, **T ü r k m e n** ağızlarından, «sarayçık, saraykına» gibi sözler de verilmiştir (İMüh., 83). Bunlar, küçük saray ve köşk karşılığı olarak söyleniyorlardı. Yine **M ı s ı r** Türk ağızlarında, «saray, köşk» sözleri de görülmekte ve her ikisi de kasr diye yorumlanmaktadır (Tuhf., 29b). Saray sözü, **K u m a n** ağızına kadar uzamıştır (Co, 214). Yani bu söz, İslâmiyetin kabulü ile, bütün Türk kültür çevrelerinde hızla yayılmıştır.

M e z a r karşılığı olarak saray sözü, Manas destanı ile onlara komşu olan halk edebiyatında da görülür. Bu konuda, Türk Mitolojisi adlı eserimizde durulmuştur (I, 513). **Manas Han**'ın mezarı, «ak-saray, gök-saray» tanıtımları ile tanıtılmıştır. Yeni bir vesika daha sunalım: Bu Destanda mezar için, «Saray kertme ev», yani balkonlu saray deniyordu (Pb, 4, 18/22). Çok daha kuzeydeki Türk destanlarında ise, taş saray yerine, taş balat denip, geçiliyordu (Pb, 4, 112/145).

D e d e K o r k u t kitabının bütünü içinde saray sözü, yalnızca bir yerde geçmektedir. Bayındır Han'ın boğazından

söz edilirken, «boğayı saraydan çıkardılan», deniyordu (DK, 13). Böyle bir söyleyiş, Oğuzların günlük diliyle değil de; yazan veya söyleyenin ağzından geçmiş olabilir. Ev ile otağ hakkındaki, Dede Korkut'ta görülen bilgileri sunduğumuz zaman, bu açık olarak görülecektir.

İSLÂMIYETTEN ÖNCEKİ, TÜRK SARAY ANLAYIŞI :

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Hunlar ile Göktürklerde, gerçek anlamda bir saray görebilmek, çok güç olsa gerektir. Stratejik nedenlerden dolayı, devlet ve bilgeleri tarafından, buna kesin olarak karşı durulmuştur. Ancak Tanrı dağları ile Türkistan'daki şehirlerin içinde veya dışında oturan Türk beylerinin, saraya benzeyen evlerinin hiç yok olmadığını da söyleyemeyiz. Ancak Uygur kültür çevresinin, gerek Orkun'da ve gerekse *Turfan*'da saray veya köşklerinin bulundukları, kesin olarak söylenebilir. Ancak bu, bütün Uygurlar için söz konusu olmasa gerektir. Göktürklerde mezar üzerine bir bark yapıldığını biliyoruz. Göktürk yazılı Şine Usu Uygur yazıtında da, bir «ilebi», yani il evi, devlet evi veya hükümet konağı, sınır evi gibi bir anlayış da biliyoruz.

Otağ - saraylar da, yok değildi. Ancak Göktürk yazıtlarındaki Çin kağanının, «içreki bedizçi» sözü, «saray süslemecisi» idi. Yani burada, içreki demekle, Çin sarayı anılmış olunuyordu. Uygur çağında, zaten saray ve köşk vardı. Altun Yaruk adlı Uygur kitabı, «ordu karşı içinteki, inançların, içrekilerin» derken, hem ordu-karşı gibi gerçek bir saraydan ve hem de içreki, yani saray içi vezirleri üzerinde duruyordu. Yani Türklerin otağlardaki deyimleri, saraylar için de kullanılıyordu.

34. Çin İmparatoru Klen Lung'un bu ordugâhı, Peking'in önüne kurulmuştur. Arkada, saraylar görülür. Otagda ve diğerlerinde, *keçe çadır*lar çoğunluktadır. Bizce bu ordugâh, *Proto-Türk* bir karakter taşıyordu. (Kırs. Res. 23 vd.).

Yabancı tesirler, özellikle saray konusunda, Türkler arasında çok yayılmıştır. Eski çağda Türkler arasında saray karşılığı olarak söylenen, *astana* ve *manistan* sözleri Batıdan gelmiştir. «*Tang, küün, kuun, tangüntan..*» gibi sözler de, yine saray ve salon manasına, Çin'den gelmişlerdi. Çin'den gelenlere, «*ca*» sözünü de ekleyelim (Rad, 4, 215). Çeşitli Kuzey Türk ağızlarındaki, saray veya burç anlamına söylenen, «*kulap*» ve «*şulan*» gibi sözleriyle, araştırma dışında bırakıyoruz (Rad, 2, 981; 4, 1102). Bütün bu dış tesirlere rağmen, *ordu* ve *otağ-ı hümayun*, her çağda yaşayan bir anlayış olmuştur.

K A R Ş I

1. GEZEN OTAĞ KONAKLARINDAN SARAYA :

Karşı sözü, saray manasına olarak Türklerle, saray sözünden çok daha önce girmişti. Bu söz Doğu Türkistan'daki Kuça şehrinde bulunan toharca vesikalardaki, *kerçiye* sözünden gelmiş olmalıydı. Bu konuda çok yazılmış ve söylenmiştir. (Bk. Dörfer, 1460). Bu söz eski Harezmi dillerinden de gelmiş olabilir. Bizim için önemli olan bunun, saray gibi İslâmiyet yoluyla Önasya'dan değil; Türklerin çok öncelerinden, içiçe yaşamış oldukları Ortaasya'nın yerlilerinden ve kendi komşularından gelmiş olmasıdır. Söz, eski Uygur yazılarında da görülür. Ancak kesin yorumunu Kaşgarlı Mahmud yapmıştır.

2. HAN SARAYI : *Karşı*, Arapça *kasr*, *kasır* karşılığıyla yorumlanmıştır (MK, 1, 215). Bu da saray demektir. Eski Türkçede «*Han karşıka emgendi*», *Han zahmet ederek, saraya indi*, demektir. Kaşgarlı Mahmud'a göre bu söz saygı ve nezâket gereği olarak söylenir. Böyle bir nezâketi ise, Oğuzlar

bilmezlermiş. Mahmud'un bu sözüne gücenen rahmetli B. A t a l a y, bunun Anadolu'da da söylendiğini göstermek için, özel bir not düşmüştür (1, 255). Aynı kaynak başka bir yerde de, «*H a n s a r a y ı*» demek olduğunu, yeniler (1, 354).

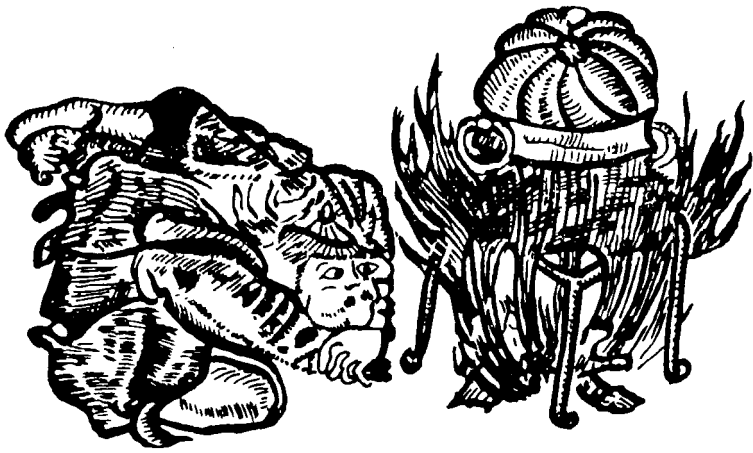
Ç i n g i z H a n çevresine ve kültürüne, bu söz Uygurlar ve diğer Türkler yoluyla geçmiş olmalıydı. Nitekim tarihçi Vassaf, Kubilay Han'ın *Han-balık*'ta bir *karşı* yaptırdığını ve bunun, «*onların dillerinde, hanlık ve saltanat sarayı, (kâh-ı hânîyat ve bargâh-ı saltanat) demek olduğunu*» söylüyordu (Kırşl. Dörfer, 1460). Yani ona göre *karşı*, Çingiz Han'm torununun kendi dilinden ve kültüründen bir söz idi. Tarihçi Reşideddin de, bir nedenle, «*çok azâmetli bir saray yaptırdı ve onun adını da, k a r ş ı koydu*» diyordu (Blochet, 457; a. yer).

3. «*KARŞI*» SÖZÜ, TÜRK KÜLTÜRÜNDE ESKİ BİR ANLAYIŞ: Yukarıdan beri sunduğumuz vesikalar da gösteriyor ki, erken çağlarda Ortaasya'nın yerli dilinden Türkçeye giren *karşı* sözü, Türklerin y e r l e ş i k hayata geçişleri hakkında da bize bir fikir veriyordu:

«*Bende bir sevinç ilacı bulunur ki, kayguyu atar; K a r ş ı'sını gören sağdıcım, onu cennet (uçmak) sanar*» (MK, 3, 374; AM II, 36, 1m). *Karşı*, köşk anlayışıyla, 11. yüzyılda derlenmiş bir Türk halk şiirinde de, böyle köklü bir yer alıyordu.

«*G e z i s a r a y ı*» anlayışıyla ise yerini, Çingiz Han'ın Gizli Tarih içinde almıştı. Çingiz Han ve oğullarının arabalar üzerindeki saray otağları, «*karşı*» adıyla da adlandırılmışlardı. (YCPS, 267). Adı geçen kaynağın son bölümlerinde yer alan bu anlayış, «*gezen saray*» diye bir yorumlama ile, metindeki yerini almıştır.

«*A l t ı n k a r ş ı*», yani «altın saray» anlayışı da, Uygurca sözlük içinde görülüyordu (Rad, 2, 207). Konuyu daha fazla uzatmayacağız.

1
2

35. *F a t i h* albümünden, yemek pişiren biri : Ortaasya karakterindedir. 2. Resimde ise, Vambery tarafından çizilen bir *T ü r k m e n* beynin av konağındaki aşçılar görülüyor. (Kırl. Res. 11).

II. «BURÇ, HİSAR VE KALE»

DEDE KORKUT'TA :

Dede Korkut'taki Oğuzlar, hayvancı ve otağ sahibidirler. Ayrıca Doğu Anadolu'nun gerçek fatihleridirler. Ancak onların burç, hisar ve kale gibi kentleri ve savunma yerleri yoktur. Sonradan, bunlara da sahip olacaklardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu kitap, bir materyal ve vesika kitabıdır. Bizden sonrakilere, bu konuda Dede Korkut'ta ne denmiş, düşünce ve gereğini, artık bırakmak istemiyoruz. Dede Korkut, bu konuda dikkatle taranmış, kitabın içinde ne varsa değerlendirilmeğe çalışılmıştır. Bir kaleye yapılan akın dolayısıyla verilen bilgilerin veya hikâyenin o bölümü burada, elbette ki tüm olarak verilecek değildir. Bir kaç satırın aktarılması yoluyla, bu konu ile ilgili düşünceler, sunulmağa çalışılacaktır.

DEDE KORKUT'TA «BURÇ»

1. *AĞCA BURÇ* : Hisarların dikilip yükselen burçlarına, «*ağca burç*» deniyordu. «*Ağca kala Sürmeliü*» herhalde daha çok, bir yer adı olmalıydı : «*Ağca burçlu hisarlarda tutulaydın, oğul!*» (DK, 165-4). Kâfirler, yakaladıkları Oğuz beylerini, bu hisarlarda hapsediyorlardı.

2. *KOŞA BURC* : Çift burç demektir : «*Koşa burcdan kayın oku eğlenmeyen Yağrınçı oğlu İl-Almış, senin bile var-sun dedi*» (205-12). Belki de yiğid, okunu iki burç arasından istediğine, değdiriyordu.

3. *BURC BEDENİNDEN ASMA* : Anlaşıldığına göre Rum Tekfurları, esir aldıkları Oğuzları, asıyorlardı. Bu deyiş, hisar ve kale için de söylenmektedir. Kale alındıktan sonra da, onlar için yapılıyordu : «... Otuz iki kâfir beğinin oğlunun başı, burc bedeninde kesilip, asılmış idi...» (DK, 173-5).

5. BURCU YIKMA: **Bu söz de semboliktir:** «Ağca kala Sürmeli'de at oynattım; at ile Karun iline çapkun yettim; Ak-hisar kalasının, burcun yıktım!» (280-2).

6. BURCU ÇIKIP, SÖYLEŞME : **Oğuzları veya başka yabancıları gören kâfirler, hemen kapıları kapayıp, burçlardan onlarla konuşuyorlardı:** «... Kafirler gördüler, gelenler, tacire benzemez, kaçdılar. Kal'aya girdiler, kapuların yaptılar. Burca çıkıp, kimlersin, dediler...» (DK, 284-1).

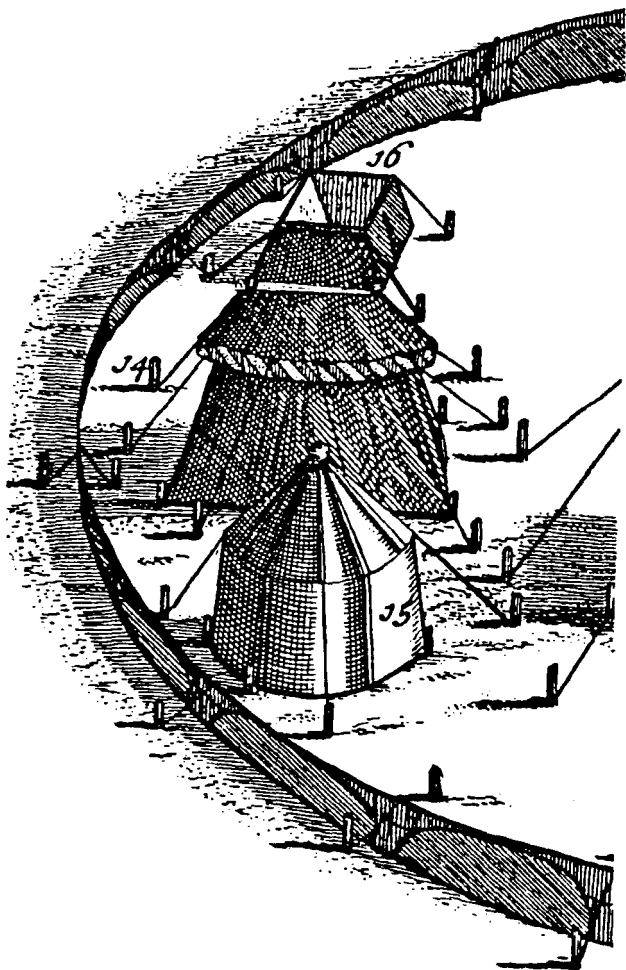
DEDE KORKUT'TA «HİSAR»

Dede Korkut'ta hisar sözüyle, yalnızca «Parasar'ın Bayburd hisarı» anılıyordu. Diğerlerine ise, kala deniliyordu. Bayburd, Dede Korkut Oğuzlarına çok yakındı. Belki de bundan dolayı Bayburd, onların gönüllerinde hisar olarak yer almıştı.

1. HİSARD A UÇAN BOZ AYGIR VE BEYREK: (... Parasar'ın Bayburd hisarından parlayıp, uçan Beyrek, boz aygırına bindi» (DK, 37-10). - «Parasar'ın Bayburd hisarından parlayıp, uçan; ap alaca gerdeğine karşı gelen; yedi kızın umudu; kalın Oğuz imrencesi; Kazan Beğin ınağı; Boz aygırlı Beyrek, çapar yetti...» (DK, 61-4).

2. BAYBURD HİSAR BEGİ: **Burada tekfur demiyor:** «... Kafirin c a usu, casuslardı. Varıp, Bayburd hisarı begine haber verdi...» (90-3).

3. «HİSARA GELME, ÇAPAR YETME, YORİYİŞ ETME»: **Bunlar savaş deyimleridir. Akınların tiplerini göstermek için sunuyoruz: — «... Gece gündüz demeyip, yorıldılar; nagah Parasar'ın Bayburd hisarına geldiler» (DK, 95-1). — «... Kalın Oğuz beğleri atlandılar, Bayburd hisarına çapar, yettiler» (120-1). - «... Kazan oğlu Uruz Beg, bunlar hisara yoriyiş ettiler» (120-12). — «... Pes bir uğurdan beğler, hisara yoriyiş ettiler, yağmaladılar» (212-4).**

36. Marsigli'ye göre, «*padişah konağı*» nın arkasındaki, mâiyet çadırları. Birisi, ayakyoluna benzemektedir. (Kırşl. Res. 39).

4. HİSARİ ALMA DİLE (J: Anlaşıyor ki, Dede Korkut Oğuzlarının gönüllerinde yatan dilekleri, hisarı almaktır. Ancak hisarın alındığına dair, bir söz görülmüyordu: — «... Beyrek aydur: Yoldaşlarımı çıkarmayınca, hisarı almayınca, murada ermezem, dedi» (119-12). Çünkü arkadaşları hisarda tutsak bulunuyorlardı. — «... Emen derler idi, bir kişi altı kerre varıp, hisarı alımadı (203-13).

5. HİS A A TUTSAK KALMA: Dede Korkut'taki kale ile ilgili bölümde de göreceğiz. Tutsak edilen Oğuz yiğitleri, hisar ve kalelerde, rehin ve tutsak olarak tutuluyorlardı. Bunun üzerine de, büyük bir kavga başlıyordu. Bu kavga ve cihâd için, az önce yukarıda, bir örnek verdik. İki tane daha sunalım: — «... Kazılık Koca tamam on altı yıl hisarda tutsak oldu» (203-11). — «... Ağca burçlu hisarlarda tutulayidüm, oğul! Sası dinli kdfir elinde tutsak olayidün, oğul!» (156-4).

DEDE KORKUT'TA, «KALE, KALA, KAL'A»

Dede Korkut Oğuzlarının kaleleri yoktur. Onlar, Doğu Anadolu'daki kâfir kalelerine göz dikmişlerdir. Onlara akın yaparlar. Alırlar, alamazlar. Babaları, kardeşleri tutsak olur, o kalelerde tutulurlar. Onlar için atışır ve vuruşurlar. Ama onların umut ve imanları, onları kale sahibi yapmış, gönüllerini zengin kılmıştır:

Yanıdaki gök poladını bana vergil, yiğit!
Bu günümde umud olgıl, bana!
Kala, ölke vereyin, sana! (149-2).

Henüz kalesi yok; ancak, umud ve imanı vardı. Dede Korkut Oğuzları, henüz kaleler de almamışlardır. Sık sık alamadıklarını da söylerler. Ancak onun ümidleri ve imanları, tam ve bütündür:

*Ala yılan sökemez ormanını,
Çakmak çakup, oda yakam!
Gök ile pehlü uran (boy ölçüşen) kal'aların,
Kadir kor ise, yapam, yıkam! (175-12).*

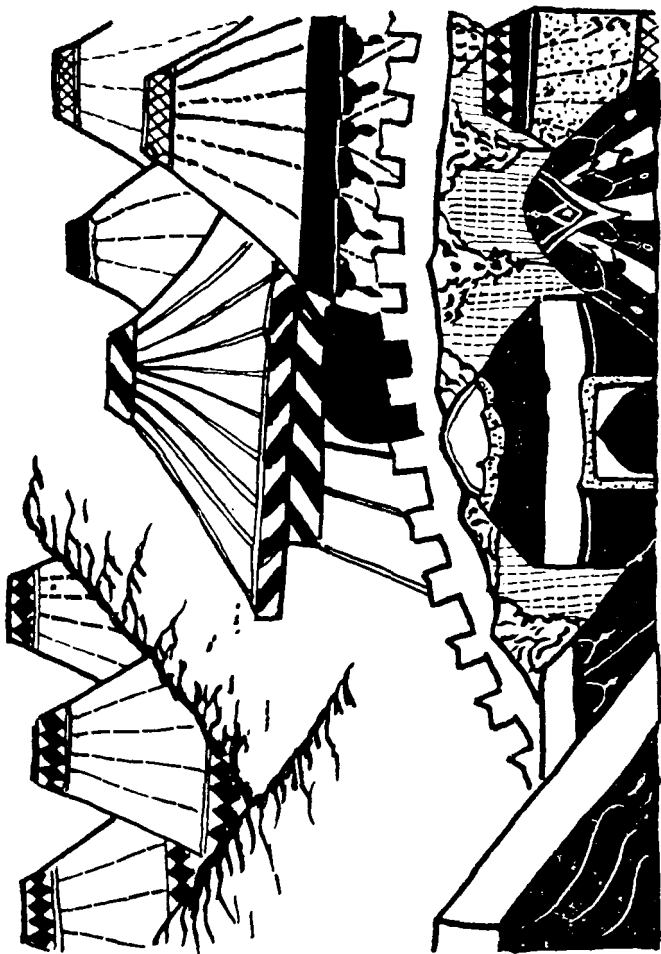
«Kale kilidlerini alan yiğitler» de henüz yoktur. Ancak, «elli yedi kalenin kilidini alan» gibi, unvanlar taşıyan yiğitler vardır. Aslında Dede Korkut'un bir çok bölümleri, Ortaasya'dan veya çok daha eskilerden gelen destan parçalarıdır :

*Mere kâfir, benim adımı bilmez misin?
Öz adına horlayan, ilden çıkan,
Elli yedi kal'anın kilidini alan,
Eylik Koca oğlu, döne bilmez Dülek Evren,
Bana derler! (288-3).*

Bu adların da ne olduklarını bilmiyoruz. Bunlar, Anadolu'da düzülmüş ve koşulmuş, olamazlardı. Bu satışlar, en son hikâyede bulunur. En baştaki başka hikâyede ise, bu yiğid için şöyle deniliyordu :

*Kâfirleri it ardına bırakıp, horlayan;
İlden çıkıp, Aygur Gözler suyundan at yüzdüren;
Elli yedi kal'anın kilidin alan;
Ağ Melik Çeşme kızına nikâh eden;
Sofı Sandal Melik'e kan kusturan;
Kırk cübbe bürünüp,
Otuz yedi kal'a beğinin mahbub kızlarını çalıp,
Bir bir boynun kuçan, yüzinde tudağında öpen;
Eylik Koca oğlu Alp Eren, çapar yetti! (62-7).*

Satırlar arasında kaybolmuş bu yüce sözleri değerlendirmeye çalıştık. Görülüyor ki burada, adlar da değişiyordu. Bir «otuz yedi kal'a» da, ortaya çıkıyordu. Ayrıca bu sözlerin, kaynaklarında da bir ayrılık görülüyordu. Özellikle Dede Korkut'ta, konuları şimdiden hafife almak doğru değildir. Bunla-

36a. Üçüncü Mehmed'in Eğri seferindeki otağının, «arka çiti» ile çitin arkasındaki «mâhiyet çadırları» : Tepenin arkasında ise, asker çadırları görülür. (Kırs. Res. 4). Nisâri, Topk., H. 1609, 27.

ra benzer başka bir deyişi, aynı kitabın bir başka yerinde, daha değişik olarak görüyoruz. (DK, 205-10). Bütün bunlar bize gösteriyor ki, «Dede Korkut'un, ayrı ayrı kaynakları vardı».

- DEDE KORKUT'TAK/ KALELER : Bu kalelerden bazıları, Doğu Anadolu'dadır. Bazılarının ise, hangi kale ve nerede olduklarını bilmiyoruz. Bundan da anlaşılıyor ki Dede Korkut üzerindeki derin araştırmalar, henüz başlamamıştır :

1. «Ağça kala Sürmeli» : «Gaza mubarek oldu. Oğuz beğleri doyum oldu. Ağça kala Sürmeli'ye gelip Kazan, kırk otak diktirdi» (DK, 153-8).

2. «Hamid ile Merdin» : Bunlar, Amid, yani Diyarbakır ile Mardin kaleleri olmalıdır :»

Hemid ile Merdin kal'asın depüp, yıkan;

Kıpçak Melik'e kan kusturan;

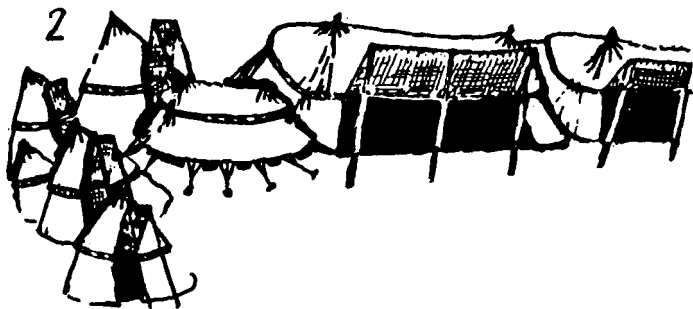
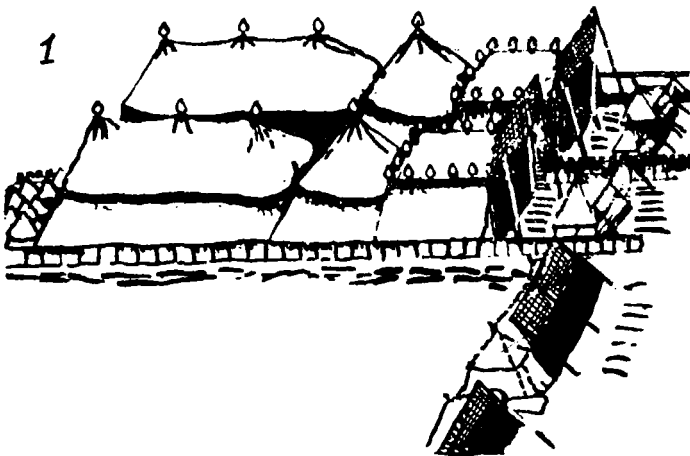
Gelüben, Kazan'ın kızın erlik ile alan;...

Kara Göne oğlu Kara Budak, çapar yetdi» (DK, 60-66).

3. Avnik (Evnük) kalası : «Pasin'ın Kara Derbend ağzına döş vermiş idik. Evnük kalasının beş yüz kafiri, üzerimize koyuldu» (DK, 71-9). Oğuzlar, Pasin'ın Kara Derbend'ine döşlerini vererek, emniyete almışlar ve böylece konak kurmuşlar. Herhaldé Avnik'ten gelen düşmanı bekliyorlarmış.

4. Alınca kal'ası : «Meyhanada beş gün yeme içme oldu. Andan Şirögüven ucundan Gökçe denize değin il çarpdı. Galaba doyum oldu. Yolu Alınca kal'asına uğramış idi. Kara Tekür orada bir kuru yaptırmış idi...» (DK, 255-3). Gökçe deniz, Hazar denizi miydi? Diğer yerler neresiydi? Görülüyor ki Dede Korkut'un, derin araştırılmasına henüz girilmemiştir.

5. Düzmürd kal'ası : «... Kazılık Koca... Günlerde bir gün Düzmürd kal'asına geldi. Kara deniz kenarında idi. Ana erüben, kondular. Ol kal'anın bir tekürü var idi. Adına Arşun oğlu Direk Tekür derler idi...» (DK, 202-8). Tekfurun

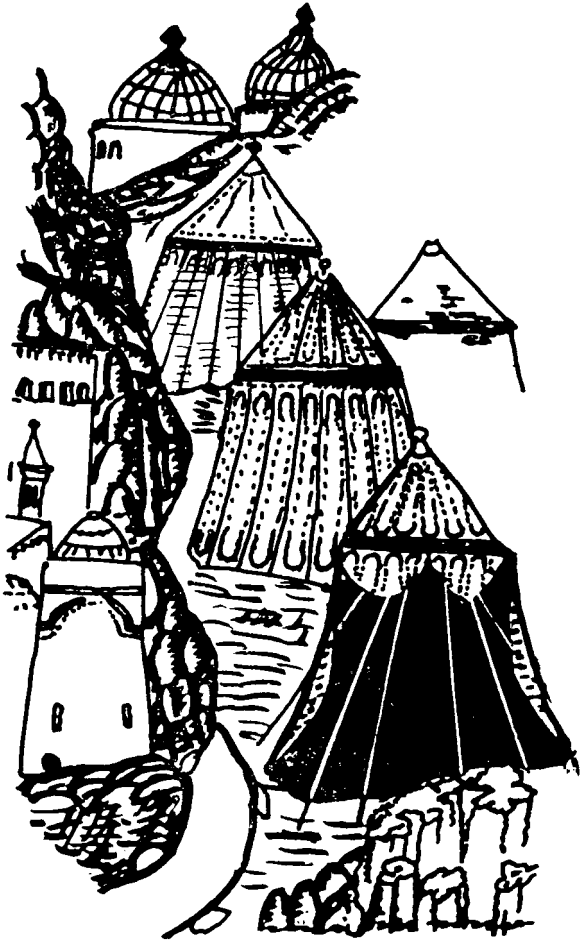
37. Covel'e göre 17. yüzyıl sonuna ait «Osmanlı şenlik çadırları» : Çadırların *günlük ve sayvanları*, eski Türk karakterini; çadır örtüleri ise *kıl çadır* tekniğini hatırlatır.

adı, boyunun uzunluğundan dolayı Türkçe gibi görünüyor : «*Arşun oğlu Direk (?)*». Ayrıca Tekfur'a karşı gidenler arasında, *Demir-kapı* derbendinden, *Deli Dundar* da vardı. Yiğitler, değişik ve uzak yerlerdendi. Gerçekten bu hikâyeye çok güzel ve çok eski bir karaktere sahiptir. Türklerin Anadolu'ya gelmelerinden çok önceleri düzülmüş ve koşulmuş olmalıydılar. Dil de, eskidir.

6. *Ağca - Kala Sürmelü*: Bu kale, Dede Korkut'ta iki yerde geçmektedir! Kazan Beg, «*Ağca kala Sürmelü'de at oynattım*», diyordu (DK, 2801). Diğer yerde de, «*Ağca kala Sürmelü'ye gelip Kazan, kırk otak diktirdi. Yedi gün, yedi gece yeme içme oldu...*» (153-8). Deniyordu. Demek ki Kazan Beg, bu kaleyi almıştı. Burası, bir yer adı da olabilirdi.

7. *Tatyan, Ak-Saka*: Prof. Muharrem Ergin bu kaleyi, Ak-sıka diye okuyorlar. Bunun önemi yok: «*Kazan... Gök alan görklü çemene çadır dikti. Bir kaç gün begler ile yedi içti. Meger, Baş Açık Tatyan kal'asından, Ak-Saka kal'asından, kâfirin casusu var idi...*» (DK, 127-1). Bu yer adları, Dede Korkut'un başka bir yerinde geçmiyorlardı. Tatyan kalesinin, «*Bası Açık*» tanıtması da, ayrıca üzerinde durulmağa değer. Bunlar, Dede Korkut araştırmalarını ilgilendiriyor.

8. *Toman'ın Kal'ası*: Kazan Beg'in bu hikâyesiy-le karşımıza yine karanlık bir tarih coğrafyası çıkıyordu. Yukarıda da söylediğimiz gibi bu hikâyenin dili ve karakteri eskidir: «... *Kazan şahini saldı. Alımadı, şahin pervaza ağdı. Gözlediler, şahin Toman'ın kal'asına indi...*». Bundan sonra diğer Türk destanlarında olduğu gibi Kazan Beği, bir uyku basıyor... «*Meğer ol gün Toman'ın kal'asının tekürü, ava binmiş idi. Casus geldi, aydur... Bildi kim bunlar Oğuz erenlerindendir...*» (DK, 272-273). Bu kalenin yerini incelemek için burada yeterli yerimiz yoktur. Bu işi, Dede Korkut araştırmalarına bırakalım.

38. Osmanlı savaş otağları : Ressam, otağları üslûblandırarak, şehrin kubbeleriyle benzeştirmek istemiştir. Çadırlar normalden, yüksek gösterilmiştir.

DEDE KORKUT'TAKİ KALELERİN DESTAN ÖZELLİKLERİ

1. DESTAN DİLİNDE, KALE SAYILARI: - A) «7 kal'a»: Müslüman olmayan Kuzey Türk destanlarında da 7 sayısı kutludur:

Yel esdi, yağmur yağdı, (okumun) yükü koptu;
Yedi kal'a vardım, ol kal'ayı alımadım, geri döndüm;
Benden dahi, er kopmayasın yeğeneğim, dön! (207-13).

-- B) «57 kal'a»: Önemli olan sondaki yedi sayısıdır: <diden çıkıp, Aygır Gözler Suyundan at yüzdüren; elli yedi kal'anın kilidin alan, Ağ Melik Çeşme kızına *nikâh* eden; Sofi Sandal Melik'e kan kusturan !...» (DK, 62-9).

— C) «37 kal'a»: Bu sayı da yedi ile bitmektedir. Kuzey Türk destanlarında da görülür:

Kırk cübbe bürünüp, *otuz yedi kal'a* beginin,
Mahbub kızlarını çalıp, bir bir boynun kuçan;
Yüzünde, dudağında öpen,
Eylik Koca oğlu Alp Eren... (DK, 62-11).

2. KALELERİN, AKILISE, KORU VE KUYULARI»:

- A) «*Ayasofya*»: Dede Korkut'ta kilise ile ilgili bilgi çok görülür. Anlaşıldığına göre Ayasofya, baş ve en büyük kilise olmalıydı: «Yol üzerinde kafirin Ayasofyası var idi. Keşişler bekler idi. Gayet sarp bir kiliseydi... Meger bir sığırtaçları var idi. Gördü kim kal'ayı aldılar. Kaçtı, Teküre vardı, Ayasofya alındığın haber verdi...» (284-10). Büyük kilisenin de bir kale halinde olduğu görülüyor. Bu son hikâyede, biraz yeni Türkçe fazladır.

- B) *Tekfurun korusu*: Bu konu üzerinde, kollar ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. Korunun, kalenin içinde mi, yoksa dışında mı olduğu pek anlaşılmıyor: «Ka-

zan... Yolu Alınca kal'asına uğramış idi. Kara Tekür, orada bir koru yaptırmış idi...» (255-3).

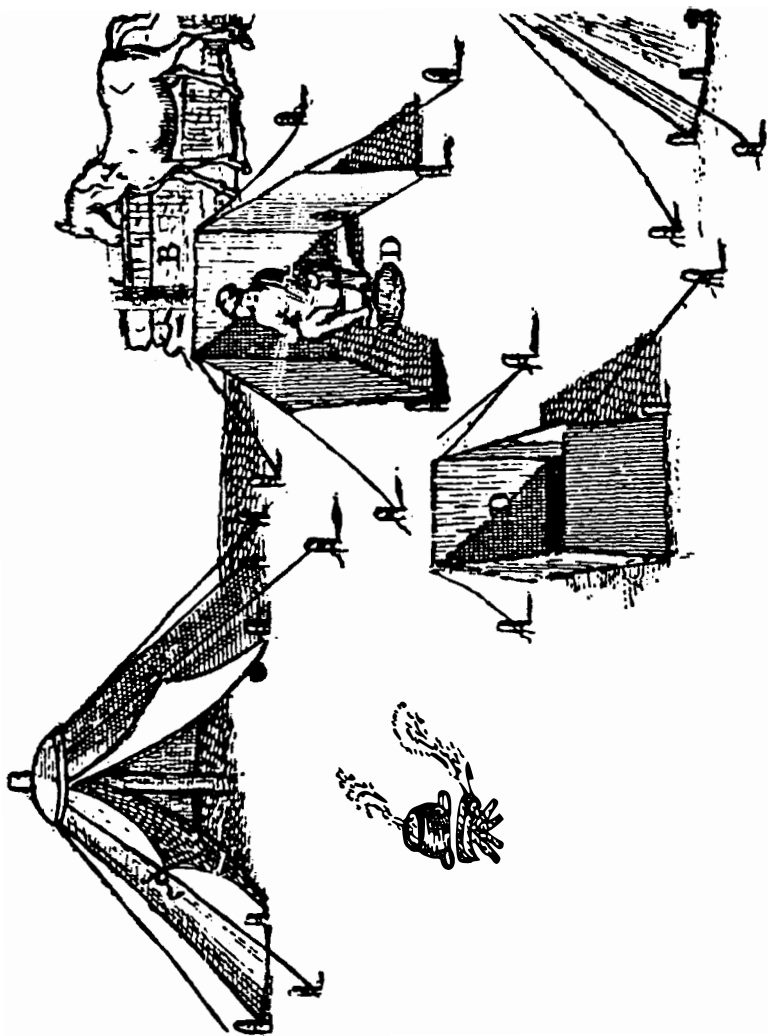
— C) *K u y u v e z ı n d a n* : Kale içindeki bu iki şey, yine destan dili içinde geçmektedir : — «... *Kazan'ı getirdiler, Toman'ın kal'asında bir kuyuya bıraktılar...*» (274-4). Kuyu, burada bir hapishane ve zindan gibi görünmektedir : — «... *Yiğitleri kırdılar. Eyreği, tuttular. Alınca kal'asına, zindana bıraktılar!...*» (255-13).

DEDE KORKUT'TA KALE VE DESTANLAR

D e d e K o r k u t'ün düz yazılarında da şiirlerinde de, bir şiir yapısı vardır. Kaleler hakkındaki konumuz bitmeden, kitabımızı bu yiğitlik destanlarının sözleri ve şiirleri ile süsleyelim. Şu destan parçası, çok eski bir dil ve karakter taşır :

*«Arkıç kırdı yaykanır, umman denizinde;
Sarp yerlerde yapılmış kâfir şehri;
Sağa sola çırpındı, vurur yüzgeçleri;
Su dibinde döner bahrileri;
Tanrı benim deyü, su dibinde çığırşur âsileri;
Önün koyup, tersin okur, kızı gelini;
Altın aşık oynar, sancıdanın begleri;
Altı katla Oğuz vardı, alımadı,
Ol kal'aya altı baş er ile ben Kazan vardım,
Altı güne komadım, anı aldım;
Kilisesin yıkıp, mescid yaptım, ban (ezan) banlattım;
Kızın gelinin, ağ göğsümde oynattım;
Beglerin kul ettim,
Anda dahi, erim, begim deyü öğünmedüm...» (279-1).*

Bu sözleri anlıyoruz diye, kendimizi aldatmayalım. Dede Korkut araştırmalarında henüz çok yolumuz var. Metnin aslını bozmadan, bugünkü söyleyiş ve yazışımıza uydurmağa çalıştık.

39. Marsigll'ye göre, *Osmanlı ordugâhında*, bir çadırılık, bir kamp bölümü : H e l â (?) da görülüyor. (Kısl. Res. 40).

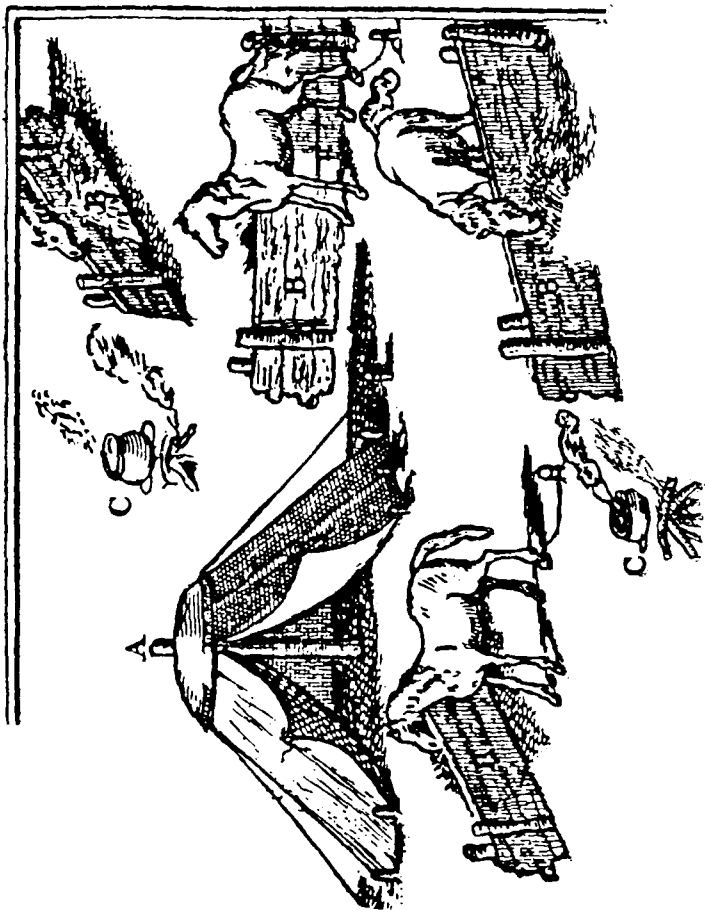
III. T Ü R K K A L E A N L A Y I Ş L A R I

Aşağıdaki vesika ve materyaller, kaynakların tüm olarak taranması ile elde edilmişlerdir. Çoğu nadir ve görülmemişlerdir. Bunları atmaktansa, gelecek nesillerin araştırmalarına sunmağa daha doğru bulduk. Bu vesikaların hepsinin hemen yorumlanıp, açıklığa kavuşturulması, elbette ki beklenemezdi. Şimdi bunları birer birer sunup, zorlama yapmadan, yorumlamağa çalışacağız :

- 1) «E r k» : Kale, iç kale; çevresi surlar ile çevrili bir yerin içinde, yine surlarla çevrilmiş ikinci bir iç kaledir. Hakan veya şehir komutanının evi ile muhafızların bulunduğu kışlayı, içinde toplar. B a b ü r 'ün hatıralarında görülür (Vekayi, 605). Ancak Radlof, buna önem vermiştir (R, 1, 776). Gerçi Farsçada da erg sözü bu manaları içinde toplar. Bu söz, Türkçe «erk» sözünden gelmiş olmalıdır.

— 2) «B a s t ı g», «başlık» tan (?) : Kuzey Türk destanlarında görülür. «Kule», demektir. «Yedi başlıklı (kuleli) ak saray», anlatışları içinde geçer : (Sağay) (R, 4, 1192). — 3) «B i ç i m», (Çag.) : Kale ve büyük kapı, kale kapısı (R, 1781). — 4) «B u r ç a», (Tarañcı) : Kule ve minare (R, 4, 1833). Belki de, «burç?» veya «burçça?» dan geliyor. Kazan Türkçesinde, «barsık, bursık», çatı ve dam demektir (a. yer).

— 5) «Ç a k a r» : Radlof, bu deyiş ve anlayışa çok önem vermiştir. Ona göre Çağatay ve O s m a n l ı çevresinde bu söz, «şehri çevreleyen ana sur, dış kale» demektir. Biz şimdilik bunu Anadolu'da bir aydınlığa kavuşturamadık. Babür, hatıralarında şöyle diyordu: «Muhammed Sultan Mirza, Semerkand taş kurganı'nın, çakarında, (yani dış surunun dışında) bir medrese yaptırdı» (R, 3, 1833). Belki bu, A n a d o l u 'daki «Çıkar, çıkarı» sözleriyle aydınlığa kavuşturulabilir (DS, 3, 1165). Rahmeti Arat hocamız, Radlof'u görmemişler (Vekayi, 595). Yine de bu sözün doğrusu, «çıkar» olsa gerektir. Radlof'

40. Marsıglı'ye göre üç atlık bir Türk konagi. Ona göre bu konakların içinden geçebilmek çok zordur. Düşünülerək düzenlenmiştir. (Kırşl. Res. 39).

un diğer yorumları, «askeri kamp» ile bir halk kitlesinin oturduğu bir çit, yolundadır.

— 6) «K a t u u l a n m a» (Kırg.): Tahkim etmek (Rad., 2, 293). Bu anlayış, «katuu», yani «katı, katılanma», anlayışından gelmiş olsa gerektir (krşl. Yud., s. 419). — 7) «K ı r l a n d ı r »-, (Tel.): Bir duvarla veya çitle çevrilmiş olan yer (R, 2, 754). Altayların kuzeyindeki bu Türkler, «dört köşe» için de, «kırılı» diyorlardı. Belki de «kur-» kökünden geliyordu. — 8) «K a b a m a k», (Çağ.): Kuşatmak (R, 2, 435). Rabguzî, «On böri (kurt) Yusuf'u kabamış», yani kuşatmış ve helâk etmek istemişler, diyordu. Belki de, «kapa-» kökü ile ilgiliydi. Üzerinde duramayacağız. — 9) «K a m a l», (Kırg.): 1. Kale duvarı ve sur. 2. Ordu ve asker bölümü (R, 2, 480). «Kamalamak», sarmak ve kuşatmak (Yud., 393). — 10) «K u y m a», (*Tobol* ve Baraba): Çit ve çevirme duvarı (R, 2, 895). — 11) «K ü z ü r » (*Tüm.*): Saray ve köşk (R, 2, 150). Bu Türklerde, saray ve köşk yoktur.

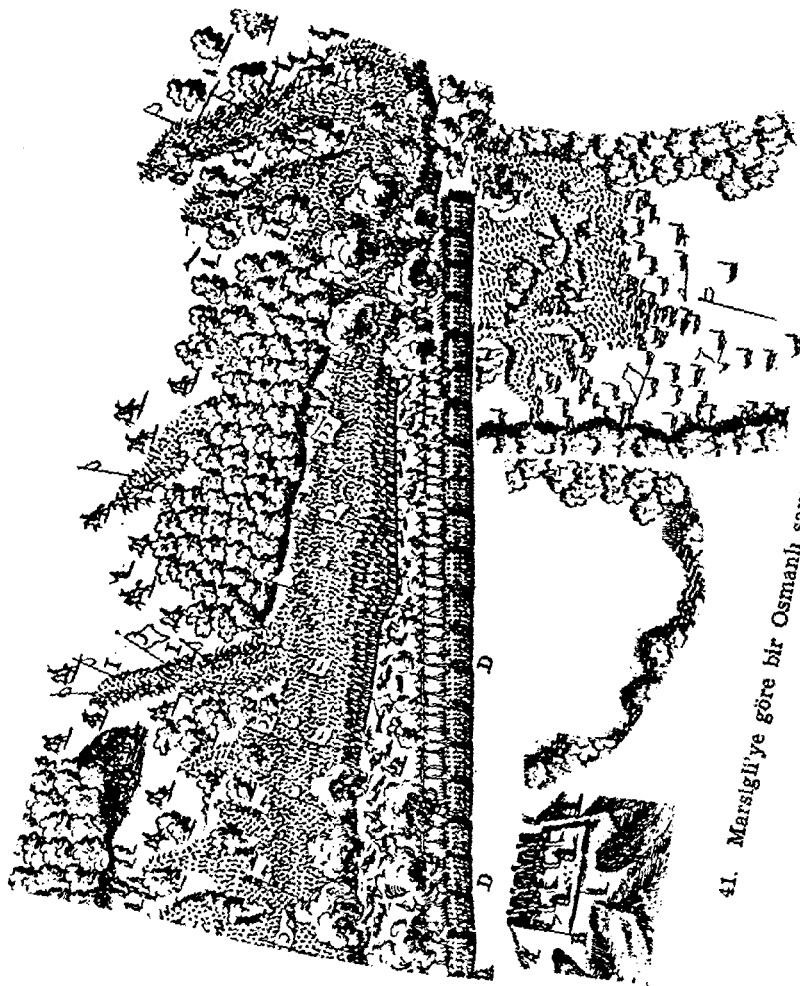
— 12) «S e n g i r » (Çağ.): 1. Babür, orijinal metinde şöyle diyor: «Afganlar bir barça tağını sengir kıldılar. Sengir lafzı Kabil'ge kelgende işitildi. Bu il tağı berkitkenni sengir derler» (R, 4, 448). Tahkim etmek, savaş için berkitme demektir. A m a s y a 'da sığarmak, son bir güçle savunmaya hazırlanmak (DS). — 2. Kutadgu Bilig'de, singmek, sinmek, saklanmak! «Gönül düştü rabbımıza, hepsini korusun (singer)» (KB, A, 69, 11). - 3. Yine Babür, csengirlegen yerni zorlab», yani tahkim edilmiş yeri, zorlayıp, diyor (a. esr., s. 449; krşl. Terc., 159: R. Arat). — 4. Sengir, «dağ çıkıntısı, dağ burnu» (MK, 3, 360, 362). G ö k t ü r k yazıtlarında, «Kara-

sengir». A n a d o l u 'da «Senir», iki dağ arasındaki sınır. Hayvancı Kırgızlarda, «sengir», dağ eteği, dağ burnu (Yud., 645). Osmanlılarda «sencer», sur ve kale? (R, 4, 456). — 13) «*Sek*» (Tel.): 1. Kalkan; 2) Küçük kale (R., 4, 441). — 14) «*Sepil*»: 1.Çağataycada, müstahkem yer. Tarançı Türklerinde: Şehir suru (R, 4, 406, 496).

— 15) «*S ı ğ n a k*» (Çağ.): Sıgnak, baru ve melce (R, 4, 681). - 16) «*S ı ğ ı n ç a*» (Çağ. V.): Küçük kale, sığınılacak yer (R, 679). — 17) «*S i p a h , s i p a*» (Çağ.): Sağlam tabya ve siper (R, 4, 726). — 18) «*S i r i n*» (Çağ.): Sağlam siper, sur; «*Sirinçak*», kayma ve gezinti yolu (R, 4, 703). Krşl. Anadolu, «sırmak». — 19) «*Ş i b e*» (Tel.): İstihkâm, sur, dağ geçidi. «*Şibeleme*», bir duvarla çevirme, savunma (R. 4, 1084).

— 20) «*T a r t a u*» (Çağ.): Kaleye su getiren kanallar: «9 tartavlı», yani dokuz su kanalı olan kale (R, 3, 860). — 21) «*T ö r e ç i*» (Kuman): Kule, sur kulesi (R, 3, 1251). — 22) «*T u r k u r k a*» (Çağ.): Ebulgazi Bahadır Han şöyle diyor: «Böyle duvarlara, Araplar *sedd* derler; Türkler ise buna, *turkurka* derler» (Abg., 29). Herhalde bu, «turgurma?» fiilinden geliyordu.

Görülüyor ki araştırma ve inceleme için epey bir, materyal ortaya çıkmış oluyor. Konumuz gereği olarak bunların hepsi savunma siperi, tabyası ile kale ve surlar ile ilgilidir. Bu materyal içinde büsbütün anlaşılmayan ve yorumlanamayan sözler de yoktur. Ancak biz burada etimoloji yorumlarına girerek, konumuzu uzatmak istemiyoruz.

41. Marsıglı'ye göre bir Osmanlı savaş hareketi : (Ayrıntılar).

IV. MUHAFIZ ALAYI

G ö k t ü r k l e r d e , kağanın çevresindeki, kağanın koruyucularına «*böri*», yani «*k u r t*» dendiğini biliyoruz. D e d e K o r k u t'ta ise «*kırk yiğidler*», kitabın hemen her yerinde görünürler.

Hakana çok yakın olan bu yiğidler, beyin oğullarını bile kıskanırlar. Farsça O ğ u z destanı ile M a n a s destanı, bu yiğitlerin eşleri, hisleri ve duygularıyla doludur. Biz burada kesin tarih vesikalarına geçmek istiyoruz:

1. *HAKANIN MAİYETİ İLE ÇEVRESİNDEKİ ASKER BİRLİĞİ* : Bu ikisini birbirinden ayırmak gereklidir. Eski Türk kağanlarının yanlarında, devlet büyükleri, komutanlar, maliyeciler ile danışmanlar (*ayguçılar*) her zaman bulunuyordu. Bunları, «*sü başı er*», yani komutandan ayırmak gereklidir :

«*M â i y e t*», eski Türklerde daha çok «*yortug*» sözüyle karşılanıyordu. Bu konuda Kaşgarlı Mahmut, şöyle diyordu. «*Yortug, savaş gününde veya bir yere gidildiğinde, hakanın yanında bulunan kimseler*» (MK, 3, 42). G ö k t ü r k yazıtlarında da, «*yorımak*», yürümek; «*yorutmak*» da, yürütmek demektir. Yani bugünkü anlayışımızdan pek fazla bir ayrılığı yoktu. Ancak yorımak, yorutmak, aynı zamanda, «*asker sevk etmek, akın yapmak*» manasında da söyleniyordu. At sürme de, bu sözle anlatılıyordu. *Yortuşmak* ise, «*iki atın yanyana gitmesi*» veya yarışması demektir. Hakanla birlikte giden, mâiyeti ve çevresi gibi. Bunlar, Türk düşüncesinin birer zinciridirler.

«*M u h a f ı z b i r l i ğ i*» de hakanın en yakın bir çevresi idi. Bundan dolayı o da, bir yortuğ idi. Ancak Kutadgu Bilig, muhafız birliğine, «*yortuğ kur*», yani «*birliğin rütbe düzeni ve hiyerarşisi*» ni katarak, yeni bir anlayış getiriyordu. «*K u r*», E s k i A n a d o l u'da da rütbe, derece ve mertebe demektir : (KB, 25867) :

a) «Komutan (sübaşı), muhafız alayını (yorttuğ kur), düze dururken; kimse ileri gitmemeli, kimse de geri **kalma-**malıdır».

b) «Küçük rütbeliler (kiçig kur), büyüklerin **arasına** girmemeli; uzakta, dışarıda olanlar da, yakına sokulmamalıdır».

Görülüyorki muhafız birliğinde, disiplin ve hiyerarşi, en önde tutuluyordu. Herkes haddini ve derecesini bilmeliydi. Küçük rütbeliler, büyüklerin arasına girip, yüz göz olmamalıydılar. Muhafız birliğinden olmayanlar ile dışarıda bulunanlar, birliğe yaklaştırılmamalıydı.

«Me v k i ve orun» da, Türk töresinin dayandığı ana bir temel idi. Kimin nerede duracağı, nereyi tutacağı ve hatta nerede oturacağı; kesin töreler ile belirlenmişti. Bunun için Muhafız birliğindeki herkesin kendi yerini bilmesi gerekiyordu :

«Herkesin (saray) kapısında oturup, duracağı (yer) ne ise, maiyette yürüyüşte de (yortuğ), böyle olmalıdır» (2588).

Ordugâhta veya sarayda, herkesin tuttuğu ve bulunduğu bir yer vardır. Hakan yürüyüşe geçtiği zaman da, herkes bu düzen içinde yer almalıdır. «*Oturma*, durma (*oltrug, turug*)», kesin Türk töreleriyle belirlenmiştir. Kimse bunun dışına çıkmazdı.

2. MUHAFAZ BİRLİĞİ İLE ORDUGÂH VE KONAKLAMA YERİ: «T o y» sözü, Kutadgu Bilig içinde, iki yerde «o r d u g â h» manasında görülüyordu. Aynı eserde toy üç yerde ise halk ve topluluk manasında da görülür. Bu iki manayı, birbirinden ayırmaya çalıştık :

a) «Karargaha, konağa (toy) konaklarken (düşerken), görülebilen ve sağlam, korunmalı (berk) bir yere konmalıdır».

b) «Askeri **konaktan** uzaklaştırmamalı, bir **araya yığmalı** ve **konaktan ayrılması engellenmelidir» (KB, 2347).**

42. Marsigli'ye göre su taşıyan ve dağıtan, bir «ordu sakası».
(Ayrıntı).

c) «Öncü birliğini (yezek) alarak, düşmanın yakınlarına sokulmalı; ordugâh ve konağını (toy), otlar ile suları görüp, seçmeli ve konağını öylece kurmalı, (düşürmelidir)» (KB, 2349).

Muhafız birliği, bir bütün olarak yerinde durmalıydı. Kesin olarak hiç kimse, yerinden ayrılmazdı. Bu da, kesin bir töredir. Konak, yüksekçe olmalı ve her yanı görmelidir. Korunması, kolay olmalıdır. Güven için düşmanın nerede ve ne durumda olduğunu bilmek gereklidir. Bunun için öncüler (yezekler) ile önceden keşif yapıp, düşmanın durumu öğrenilmelidir. Ona göre de gözcüler konmalıdır. Otsuz ve susuz bir yerde konak kurulamaz. Bundan dolayı *konakçı* (komutan) görmeli ve seçmelidir. Kaynak bu iki söze yani, «görme, seçme» işlerine önem veriliyordu.

3. MUHAFAZ KOMUTANI VE KONAK YERİ: Aşağıda sunacağımız vesikada, muhafız birliği ile konağı, yanyana düşünülmektedir. Çünkü muhafız birliğinin konağı, yalnızca birliğin değil hakanın ve komutanın da konağı ve ordugâhıdır:

«Konak yeri (tüşün) yapmayı iyi bilmeli; muhafız birliğini (yortug) düzmeyi (tüz-) ve (düzenlemeyi de) iyi bilmelidir!

«Askeri (er at) idare altında tutmalı; nöbetçiler (sakçı), iyi ve uyanık durmalıdır» (KB, 2345).

Görülüyor ki, hakanlık konak ve karargâhın kurulması ve emniyeti de muhafız birliğinin komutanının sorumluluğu içindedir. G ö k t ü r k yazıtlarında «sak», «dikkatli olmak ve uyanık durmaktır. A n a d o l u'da ise bunun için, «seh» denir. Buradaki «sakçı», yani nöbetçi kök ve manasını, bu anlayıştan alıyordu. Komutan, askeri idaresine alır tutarsa, nöbetçi de uyanık (udug) durur.

4. MUHAFAZ KOMUTANININ, KARAKTER VE ÖZELLİKLERİ: Bilindiği üzere Türk tarihinde herşey, emir ve ko-

muta zinciri içinde, başa ve komutana bağlıdır. «Komutanın gafil ve ihmalcı olmaması», en önde gelen bir özelliğidir :

a) «(Komutan), gafil ve ihmalcı (usal) olmamalı, olağan üstü (artuk) uyanık (bir kişi) olmalıdır;

b) «(Eğer komutan), gafil ve iş bilmeyen bir kişi olursa, (düşmanın) baskıncısının (basımçı), ona çok zararı dokunur» (2348).

Baskın yapanlar için burada, «basımçı» deniyor. Baskın ve pusu, Türk savaş stratejisinin temel direğini oluşturur.

5. CASUSLARA KARŞI TEDBİR: Az önce konak yeri kurulmadan, komutanın öncü (yezek) birlikleri ile gelip, düşmanın durumunu incelediğini görmüştük. Buna karşılık, düşmanın gözcüleri ile casusları da, orduğâha yaklaşılabildi. Eski Türkler casusa *til*. yani *dil* derlerdi. Bu Göktürk geleneğinden gelen bir anlayıştır :

«Asker iyi gözetilmeli, casusu gözden kaçırmamalı; askerin az veya çok olduğunu, düşman bilmemelidir» (2350).

Böylece bazı ana noktalarda, bir kaç örnek vermeye çalıştık. Bir gerçek varsa, Kutadgu Bilig yazarı Yusuf Has Hâcib'in askerlikten pek fazla anlamadığı idi. Bundan dolayı da on beş mısraından, ancak bir veya iki tane bularak, burada sunabildik. Fakat burada sunduğumuz bu vesikalar, köklü deyimler ile yaygın ve yürürlükte olan Türk ordu geleneklerine uygundurlar.

KARARGÂH VE KONAK NÖBETÇİLERİ

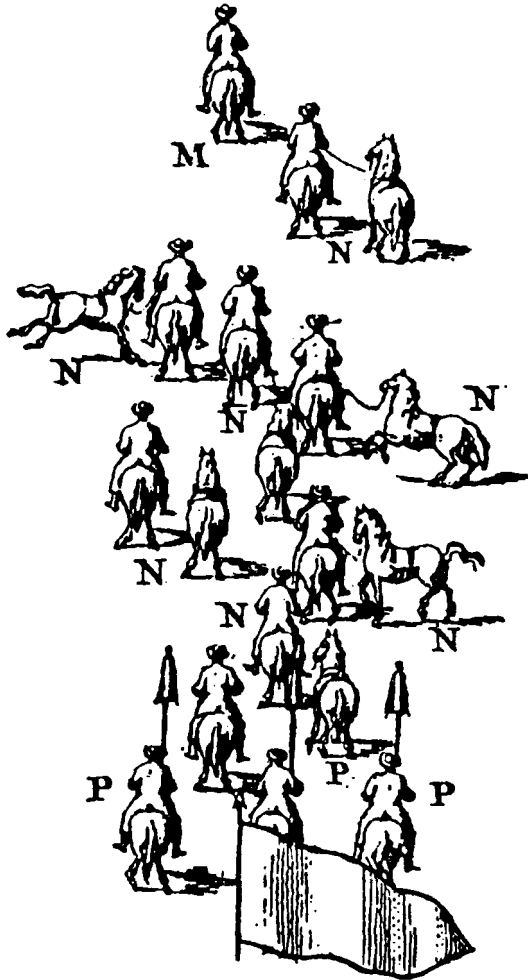
Nöbetçi denince ordunun konduğu yerdeki gece ve gündüz nöbetçileri akla gelir. Nöbetçilik kuruluşu, Türk ordu düzeninin temel direklerinden biridir. Bu konuyu burada tam

olarak ele alma mümkün değildir. Bunlardan ancak bir kaçını örnek olarak ele alacağız. Nöbetçileri, başlıca iki grubda toplamak gereklidir: 1. *Saray nöbetçileri*: Bunlar, bizi bu kitabımızda az ilgilendiriyorlar. Bununla beraber «*kapıcı*», yani saray muhafız komutanı üzerinde biraz durduk. 2. «*Karargâh ve ordugâh nöbetçileri*»: Bizi burada asıl ilgilendiren bunlardır. Bu nöbetçiler, *saray bekçisi* değil; gerçek nöbetçilerdir. Hareket ve savaş halindeki ordunun, bölünmez bir parçasıdır. Bu konuda bir kaç örnek alıp, eski Türklerin ordu savaş hayatında şöyle bir gezinti yapalım:

1. «*KAPI KULU*», *ESKİ TÜRKLERDE YOKTU*: Yani eski Türk vesikalarında, böyle bir deyiş ve anlayış göremiyoruz. Bu, *Çingiz Han* devletinin, bir devlet ve ordu geleneğidir. Moğolca «*bosokayin bo'ol*», «kapı bekçisi ve nöbetçisi» demektir (YCPS, 137, 211). Moğolcada «*bo'ol*» ise, gerçek bir köledir. Daha doğrusu esir edilen kabileler ile halklar, bazı Moğol kabileleriyle, prens veya beylerine köle olarak veriliyordu. *Çingiz Han* devleti ile sosyal hayatında çok iyi bilinen bu geleneği, burada inoeliyecek değiliz. Vladimitsov, Moğolların «İçtimai Teşkilâtı» adlı eserinde bu geleneği, derin olarak incelemiştir (terc. s. 106 vd.).

Denecektir ki İslâm dünyasındaki *gulâm* geleneği de böyle değil midir? Öyle değildir. Geri Moğol kavimlerinin savaş ganimeti ve malı olan «*bo'ol*» lar ile İslâm dünyasındaki sultanların birliklerinde asker olan *gulâmların* hukukları, aynı değildir. Bu konu üzerinde daha fazla durmayacağız. Oğuz destanı içinde «*suvar kul*», Oğuz Han'ın soyundan ve hanedanından olmayan; ancak vezir derecesinde bulunan bir kişiydi. Onun kulluğu, halktan geldiğinden dolayı idi, görüşündeyiz. Halktan hizmet için, satın da alınmış olabilir.

2. *KAPICI VE EŞİKÇİLER İSE, HER TÜRK DEVLETİNDE GÖRÜLÜR*: Kutadgu Bilig'deki, «*kapug, (yani kapı) başçısı, kapug başlar er, kapug el başı, kapug başlayan*», gibi

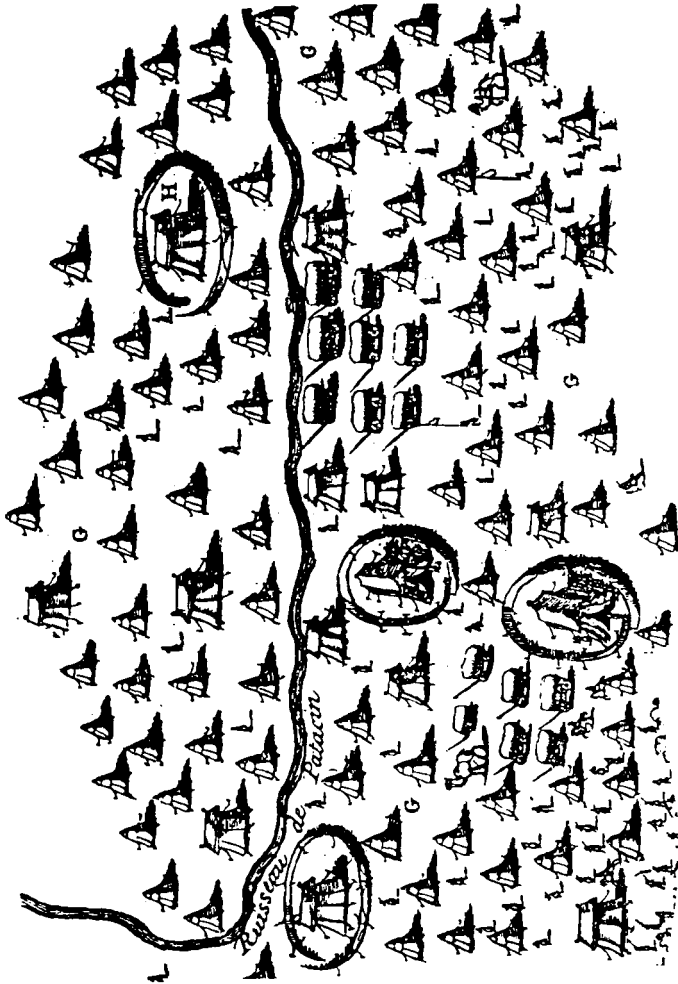
43. Marsigli'ye göre, yedek atlı bir Osmanlı öncü birliği: Arkadan kılıfı iki tuğ ile bir sancak birliği gelmektedir.

deyiş ve anlayışlar üzerinde durmuştuk. Kapı, başkent, sara-yın, kalenin ordugâh ve konak yerinin kilidi ve temelidir. De-d e K o r k u t'ta da, hisar ve kale anlayışının temeli, *kilid* üzerinde toplanıyordu. Uy g u r yazılarında da, «*kapag, kapga, kapıg, kapug*» deyişleriyle söyleniyordu. *K a p ı c ı* ise «*ka-pagçı, kapıgçı er*» gibi Budist hikayelerde bile kendini gösteriyordu (KP, 66. 1). Yukarıda zaten azıcık dokunduğumuz bu mesleğin Türklerde ne kadar eski olduğunu, bunlar da gösteriyor.

«*E ş i k, eşikçi, eşik ağası*» üzerinde ise, çeşitli eserlerimizde durmuştuk. Görüşümüze göre Türklerde devlet hayatında *kapı* sözü daha çok kullanılıyordu. Eşik ise, ev ve yurtların kutlu girişi olmalıydı. Ç i n g i z H a n devletinde ise eşikçi, yani moğolca «*e'üdeçin, e'ütenci*», daha sık görülüyordu. Moğolların Gizli Tarihi'nin söz indeksine şöyle bir bakmak yeterlidir. Büyük devlet hayatı yaşamamış A l t a y Türklerine doğru gidildikçe ise, «*eşik-sakçı*» gibi, çok güzel deyimlere rastlanır (R, 4, 257). Manası, kapı muhafızı demektir. Yine aynı kültür çevrelerinde, Teleüt ve Sagay Türklerinde, anlayış çobanlaşıyor, «*yılkı kadacıstı*» gibi. .. Eşik muhafızına da, «*eşik kadaçısı*», deniyordu (R, 2, 315).

3. «*SAKÇI*»: E s k i ve b u g ü n k ü A n a d o l u'da «*sak*» sözü, «*uyanık, tetikte, müteyakkız*» manasında, çok yaygın olarak söylenir (DS, TS). Ayrıca «*sakçı*» *deyişi de O s m a n l ı* kitaplarında, 16. yüzyılda «*bekçi*» manasında söyleniyordu (TS, 5, 3254). Biz bu anlayışa büyük bir önem veriyoruz. Çünkü bu söz bize kadar gelen, G ö k t ü r k kültür çağının bir yadigârıdır. Bizim doğduğumuz Doğu Anadolu'da ise, «*seh ol*», dikkatli ol derler.

«*Muhafız alayı komutanının vazifeleri*» üzerinde az önce dururken, konak nöbetçileri, yani sakçıları, nasıl seçmesi gerektiğini belirtmeye çalışmıştık. Kutadgu Bilig, devletin ve

44. Marsilgi'ye göre, Türk ordugâhının daha geniş bir resmi :
 Dikkat edilirse, rûbelere göre, çadır şekilleri de değişmektedir. Komutan-
 ların da, *otağ çiftleri* görüüyor. Çit kapısının önlerinde ise, bir *muhaftız* ça-
 dırı vardır.

düşmanlara karşı nöbetçinin, kılıç olduğunu söylüyor ve sık sık «*kılıç sakçı*», *kılıç bekçi* sözünü kullanıyordu (KB, 2140, 2143). O s m a n l ı l a r d a, Radlof'a göre, «*saklavuçu*» da, bekçi demektir (R, 4, 252). Herhalde bu, *saklayıcı* gibi bir söz olmalıdır. Kazan Türklerinde, *saklavucu perişte*, yani *feriştah*, koruyucu melek; *saklav* ise, saklamak manasında söyleniyordu (a. yer), K ı r g ı z Türklerinde ise, *sakçı* sözü, hâlâ «m u h a f ı z b i r l i ğ i» manasını saklıyordu (Yud., 629). Bunun yanında «*saktauş*», yani saklayıcı da, «bir evin muhafızı ve koruyucusu» anlayışıyla söyleniyordu (R, 4, 256). K a r a i m Türklerinde de bu anlayış yaşıyordu (a. esr., 4, 282).

S a k ç ı sözünün, hayvancı Kırgız Türklerinde, evin bekçisi veya bekçi birliği manasında söylendiğini, az önce belirtmiştik. Şamanist Altay Türklerine gidilince, onlar da «eşiği koruyan» için, «*eşik-sakçı*» diyorlardı. Daha yukarıdaki Türkler ise (Miss), koruyucu meleklerle, «*söök-sakçı*» söylüyorlardı (R, 4, 527). Görülüyor ki bu, öyle derin bir Türk geleneğidir ki, her yerde ve her çağda görülüyordu. Şamanist Altay Türkleri ile komşuları, «*su bekçisi*» için de, «*sugatçı*» diyorlardı (a. yer).

4. «*DURAK, TURGAKLAR*» : T ü r k devlet hayatının çok eski ve derin bir hatırasına gelmiş bulunuyoruz. Bu gelenek, Çingiz Han'da da gündüz nöbetçisi olarak devam etmiştir. Rahmetli K ö p r ü l ü de, bunun üzerinde durmuştur. Anadolu'ya, *turgak* şekliyle gelmemiştir. Prof. Dörfer de, Farsça kaynaklar yoluyla, tarafsız bir madde yazmıştır (Nr. 882).

Mütercim A s ı m Efendi, Türkçeden Farsçaya geçmiş olan *turgak* sözünü, gece bekçisi olarak yorumluyordu. (Bürhan, 179). Ebülгази B a h a d ı r H a n'a göre, *sakçı* yani nöbetçi demektir. «*Padişahlar özlerini saklatmak için... bunları tayin kırlarlar, onlar gelip eşikte nöbet vazifesi ile otururlar ve nöbet tutarak, yatarlardı... Padişahu saklayan kişilere, tur-*

kaklar derler idi»: (Dörfer, 882). Kutadgu Bilig, 11. yüzyılda şöyle diyordu :

a) «Gündüz, muhafızlar (*tutgak*) ile; gece de, gece muhafızlarıyla (*yatgak*) birlikte bulundu; bağılılık ve bütün gönü ile hizmet etti...» (KB, 608).

b) «(Kapıcı, kapı ağası), sabah erken kalkmalı ve kapının idaresinin başına geçmeli; gece ve gündüz, nöbetçileri yerinde tutmalı (ve debretmemelidir)...» (KB, 2536).

Yatgak ise, gece nöbetçisidir. Bunun üzerinde ayrıca duracağız. Çingiz Han ile İlhanlı çağında *turgak* sözü, nöbetçi olarak büyük bir önem taşımaya başladı. Cüveynî de, *turkak* sözünün, *muhafız* manasında söylendiğini belirtiyordu (Dörfer, a. yer): Reşideddin'e göre bu deyim, gündüz nöbetçisi demektir. Moğolların Gizli Tarihi'nde de *turkak* ve çoğulu *turka'ut*, gündüz nöbetçileri demektir. Çingiz Han'ın nöbetçileri üzerinde, durduk.

Çağatay Türk kültür çevresi, Çingiz Han tesirlerine açık kalmıştır. Bununla beraber, «*turgan sakçı*», yani «ayakta duran nöbetçi», gibi, eski söz ve gelenekleri de görmüyor, değiliz. *Turgan*, aynı zamanda «*Türk soyu*» manasında da kullanılmıştır (R, 3, 1458).

5. SARAY VE KONAK YERİNİN GECE MUHAFIZI : «YATGAK» : Bu çok önemli ordu ve devlet deyişi, gece nöbetçisi manasında 11. yüzyılda bir görünüyor ve ondan sonra da kayboluyordu. Bizce manası da büyüktür. Çünkü «*hakanın eşiğinde yatan*», devlet büyüklerini de sonradan görüyoruz. 11. yüzyıl kaynaklarının çeşitli yorumları vardır :

Yatgak, hakanın ve ülkenin koruyucusu ve muhafızı demektir. «*Yatgak er yattı*», muhafız yattı: (MK, 3, 42). — 2. *Yatgak*, hakanın sarayının bekçisi veya muhafızı. Bu da Brockelmann'ın yorumudur. Bizce konuyu, Besim Atalay, daha ge-

niş bir mana ile ele almıştır. Görülüyor ki Kaşgarlı Mahmud bunu, yalnızca bir gece nöbetçisi olarak tanımlamıyordu.

«*G e c e n ö b e t ç i s i*» anlayışı, Kutadgu Bilig'de görülüyordu. Bu kaynağa göre gündüz nöbetçisi, *turgak* demekti. Kaşgarlı Mahmud da, bundan hiç söz açmıyordu. Ancak *turgak*, nöbetçi ve muhafız olarak çok sonradan Türklerde görüldüğüne göre, Yusuf Has Hâcib, daha haklı olmayıldı. Kutadgu Bilig içinde bu gece nöbetçileri, şu yerlerde ve manalarda geçiyordu :

a) «*Gündüz, gündüz nöbetçileriyle (turgak); gece de, gece nöbetçileriyle (yatgak) durdu; doğrulukla ve bütün gönlüyle hizmet etti*»(608).

b) «*O günden sonra noksansız ve kusursuz (kıyksız) hizmet etti; gece, gece nöbetçilerinin yerinde (yatgakta) yattı; gündüzleri de, oturmadan ayakta durdu (örü)*» (KB, 952).

c) «*Gece ve gündüz tanda, aralık vermeden hizmet etti; gece muhafızlık, nöbetçilik etti (yattı yatgakta); yemeğini de, orada yedi*» (1606).

d) «*Gece olunca, Saray muhafızların yerinde, daha yatmadan önce, değme kişilere, nöbet yeri ve mevki (orun) vererek, onlara emirlerde bulunulmalıdır*» (KB, 2533).

Yukarıdaki vesikalar da bize gösteriyor ki *yatgak*, yalnızca bir tek gece nöbetçisi demek değildir. Burada, bütün nöbetçiler, «*muhafız bölüğü veya muhafız alayı*», söz konusu idi. Metinler dikkatle okunursa, «*nöbet yerleri*» (orun)'dan da söz ediliyordu. Aynı zamanda burada nöbet koğuşlarından da söz açılıyor gibiydi.

«*G e c e n ö b e t i*» tutma, «*yatakta yatma*» (yattı yatgakta) gibi, güzel ve derin bir mana ile anlatılıyordu. Ebül-gazi B a h a d ı r H a n'ın da dediği gibi, nöbetçiler, sak-

çılar, «eşikde yatkanda, nevbet birlen oltururlar ve nevbet birlen ukarlar (uyuklarlardı). Olturganları, (yani nöbet tutanları), tabl (davul) veya iki yıgaçnı kakarlar, (iki ağacı birbirine vururlardı) . . . » (AG, 50). Görülüyor ki, nöbet anlayışı, yatmak ve nöbet tutmak ise, *oturmak* deyişleriyle anlatılıyordu.

ÇİNGİZ HAN'IN MUHAFAZ BİRLİĞİ

Çingiz Han'ın muhafız birliğine, «*k e ş i k*» adı verilirdi. Bunu eski Türkçedeki, «*kezek, kesek, kezik*» gibi anlayış ve sözlerle karşılaştırabiliriz. Çingiz Han'ın kendi koruyucu muhafız birliği, Moğol büyükleriyle, binbaşılar ve daha yukarı rütbeli askerlerin çocuklarına dayanıyordu. Buna, «*Çingiz soylularının birliği*» dersek, yanlış bir şey söylemiş olmayız. Yani devleti oluşturan büyüklerin çocukları, muhafız alayına alınabiliyorlardı. Vladimirtsov'un haklı olarak dediği gibi, bunlara hizmet edecek, kimselere de gerek vardı. Bunun içindir ki bu birliğe daha aşağı rütbelerden olanların çocukları da alınıyordu. Bu aristokrat muhafızlar, eski günlerin nökerlerine, kullarına benzemiyorlardı. Hepsi çok sıkı bir disipline sahip idiler. Bununla birlikte onların, kendilerini diğerlerinden ayıran üstünlük ve imtiyazları vardı. Hatta komutanları bile, Çingiz Han'dan sözle izin almadan, onları cezalandıramazlardı (Vlad., İçt. teşk., s. 180.)

Keşik adı verilen, Çingiz Han'ın bu muhafız alayına, devletin aristokratları çocuklarını at, silah ve donanımlarıyla birlikte vermek zorundaydılar. Bu muhafız alayının aristokrat yapısını, ilk olarak, Barthold görmüştü. *Hassa ordusu* veya muhafız alayı, Çingiz Han'ın elinde güçlü bir silahtı. Kendi devleti içinde bir başkası, böyle bir orduya sahip olamazdı. Ancak çok sonraları şehzadelerin de böyle hassa orduları görülmeye başlandı. (A. esr., s. 178).

1. **ÇİNGİZ HAN'IN HASSA ORDUSU VEYA MUHAFAZ BİRLİĞİNİN GELİŞMESİ**: 1204 yılından önce Çingiz Han, binlik, yüzlük ve onluk birlikleri kurduktan sonra, «80 gece nöbetçisi, 70 gündüz nöbetçisi» ile, muhafız birliğini kurdu (YCPS, 191): «Bu birliğe binbaşılardan ve yüzbaşılardan çocuk ve kardeşleriyle, serbest kişilerin, becerikli ve boylu boslu çocuk ve kardeşleri de girebiliyorlardı». Sonra Çingiz Han şu emri verdi :

2. **ÇİNGİZ HAN'IN İLK NÖBET YASASI** : «Onur okluğu taşıyan silahşörler (korçı), muhafız birliğinin gündüz nöbetçileri, aşçıları, kapı bekçileri, ve seyisler, hizmetlerine sabah başlayacaklar ve güneş batmadan önce yerlerini gece nöbetçilerine (*kepte'ul*) bırakacaklardır. Atlarının yanına giderek, orada geceliyeceklerdir. Gece nöbetçisi olarak ayrılmış olanlar, (nöbete başlarken), evlerin çevrelerindeki nöbetçileri ile, (otağın?) kapısında duran nöbetçileri, nöbet yerlerine göndereceklerdir. Onur okluğu taşıyanlar ile gündüz nöbeti için ayrılmış olanlar, biz (sabah) çorbasını içerken, gece nöbetçilerinin yanlarına gidecekler, kendilerini tanıtacaklar ve böylece okçular, gündüz nöbetçileri, aşçılar, kapı nöbetçileri kendi nöbet hizmetlerine giderek, yerlerini alacaklardır. Üç gün üç gece böylece nöbet tutulduktan sonra, gece nöbetçileri üç gece dinleneceklerdir. Bu sırada gündüz nöbetçileri, gece nöbet tutmaya çalışacaklardır. Nöbetçi muhafız birlikleri, ordugâhın çevresinde, dinlenebilirler!» (YCPS, 192).

3. **ÇİNGİZ HAN'IN MUHAFAZ BİRLİĞİNİN, 150 KİŞİ DEN, BİR BİNLİK, TABUR HALİNDE OLUŞMASI** : 1206 dan sonra Çingiz Han, unvanını alınca, Muhafız birliğini bir tabur, yani binlik haline getirdi. Yeni muhafız binliğinin yine aristokratların çocuk ve kardeşlerinden toplandıkları görülüyordu. Moğolların Gizli Tarihi'nin, 244-234. paragrafları, Çingiz Han'ın nöbetçiler ile ilgili olarak verdiği emirler ile doludur. «Çingiz Han yasası», Çingiz Han'm bu emirleri ve yarlıqları üzerine oluşmuştur.

Moğolların Gizli Tarihi'ndeki Çingiz Han'ın emir ve yarlıklarına göre, Çingiz'in Muhafız birliğinin özelliklerini şöyle özetleyebiliriz :

4. MUHAFAZ BİRLİĞİNİN ARI STOKRAT KARAKTERİ : a) Her binlikten, adamlar seçilerek gönderiliyordu (YCPS, 221). b) Binbaşılardan oğulları ve kardeşleri, her biri yanlarına onar nefer alarak, geliyorlardı. At ve malları ile birlikte. Yüzbaşı oğullarına, beşer; onbaşı oğullarına da, üçer (hizmet) eri veriliyordu (a. yer). Çingiz Han emrinde, ben üstüm diye, benim muhafızlarımı kimse azarlayamayacak ve ceza veremeyecektir, diyordu (a. esr., 227). Muhafızlar, dışarıdaki binbaşılardan, daha üstün sayılacaklardı. Binlik komutanları da, muhafızlar ile kavgaya edemeyeceklerdi (a. esr., 228).

Gece nöbetçilerinden, dışarıda rütbesi ne olursa olsun, hiç bir nedenle üstün olamayacaklardı (a. esr., 229). Bu çok önemli bir yasa ve prensiptir. Çünkü Çingiz Han, YCPS, 230 da, kendisinin hakanlığa gece nöbetçilerinin koruyuculuğuyla gelebildiğini söylüyordu. Kaynağın bu bölümünü, Çingiz Han'ın gece nöbetçilerini öğen bir şiiri doldurmaktadır. Hatta Çingiz Han'ın ünlü generali *Elçigidey*, gece han'ın konağına gelirken, gece nöbetçileri tarafından yakalanmıştı. Çingiz Han, bu hareketi de öğüyordu (YCPS, 229).

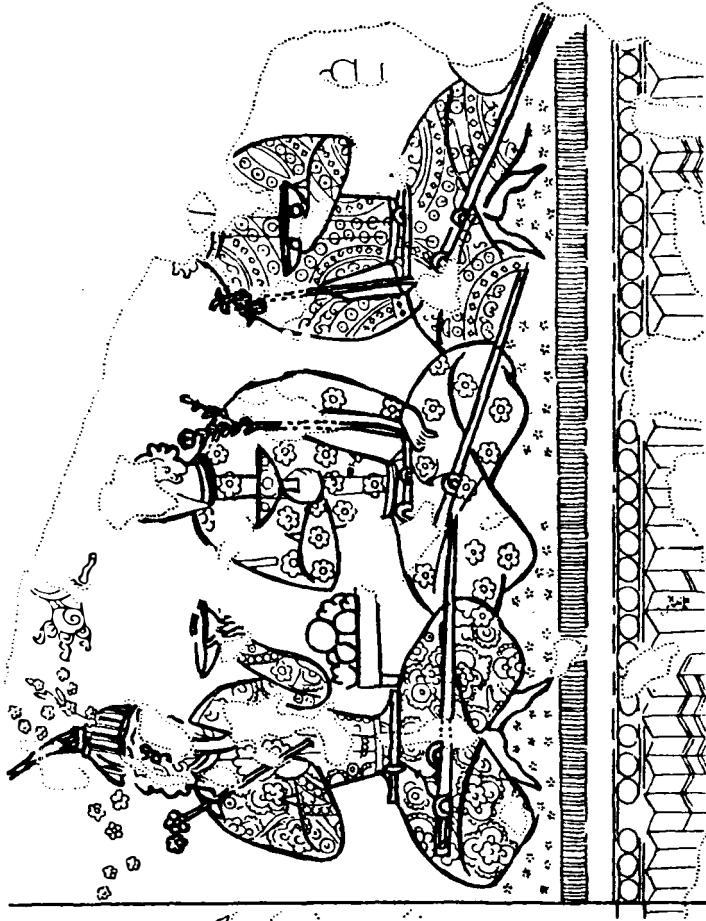
5. ÇİNGİZ HAN'IN ESKİ MUHAFAIZLARI SOYLU VE İMTİYAZLI : YCPS, 192'deki Çingiz Han'ın ilk düzenli, 150 kişilik muhafız birliğinden söz açmıştık. Elbette ki bunların daha önceki temeleri de vardı. Aynı kaynağın 231. paragrafında, eski muhafızlarını öğüyor ve onlara çeşitli üstünlükler veriyordu. Bu üstünlüklerden, yalnız kendileri değil; çocukları ve soyları da yararlanacaktı.

6. MUHAFAZ KOMUTANLARI, ÇİNGİZ HAN'IN EN BÜYÜK GENERALLERİNİN OĞULLARI : Bilindiği üzere büyük general *Bogorçu ve Mukali*, Çingiz Han henüz genç iken, onun

çetesinin sağ ve sol kolları idiler. Sonra da impartorluğun, Sağ ve Sol temsilcileri oldular. Aynı kaynağın 226. paragrafında, gündüz muhafız birliklerine, *Bogorçu* ve *Mukali*'nin oğullarının komutan olarak tayin edildiklerini görüyoruz.

7. MUHAFAZ BİRLİKLERİ SAVAŞA GİRMİYORLAR :

Bu da çok önemli bir yasa ve yarıktır. Muhafız birliği, yalnızca Çingiz Han'ı ve hakanı koruyorlardı. Onlar, savaşa girmiyorlardı. Çingiz Han, gece ve gündüz muhafızlarının vazifelerini, uzun uzun saymış ve yasaya bağlamıştır (YCPS, 229-234). Bunları yazmayı gereksiz görüyoruz.

45. Batı T ü r k i s t a n 'da, *Türk olmayan* kültür çevrelerinden bir içki meclisi : Gysi, silah ve oturuşlar, bızımkilerden değışiktir. (Pen-
cıkend).

5. B Ö L Ü M

KONAK YERİ VE KARARGÂH ANLAYIŞI

1. «K O N A K»

Konak, konmaktan gelir. Bir kamp yeri, bir ordugâh veya bir karargâhtır. Ancak kaynaklarımız ordu ve akında bunun sürekli olmadığını gösteriyorlar. Çoğu zaman bir konaklık yeridir. Konak, Arapçadaki, «*menzil, menâzil*» dir. Geceyi geçirmek için konulacak bir yerdir. Ancak, bir geceden fazla da kalınabilir. O s m a n l ı devletinde her akında konulan *Davut Paşa* gibi, «*ilk konaklar*» ve toplanma yerleri de vardır. Bunları, kesin olarak belirlemek çok zordur.

Eski Türk devletlerinde ve Ortaasya'da da ordunun konak yerleri, kesin olarak belirli idi. Konak, aynı zamanda ordunun ihtiyaçlarını da, *tamamlayan* yerlerdi. Eski Türk kaynaklarında *konak* anlayışı çok geniş olarak ele alınıyordu. Konak, ordunun olduğu kadar, konuğun, obanın da bir konak yeri olabilirdi.

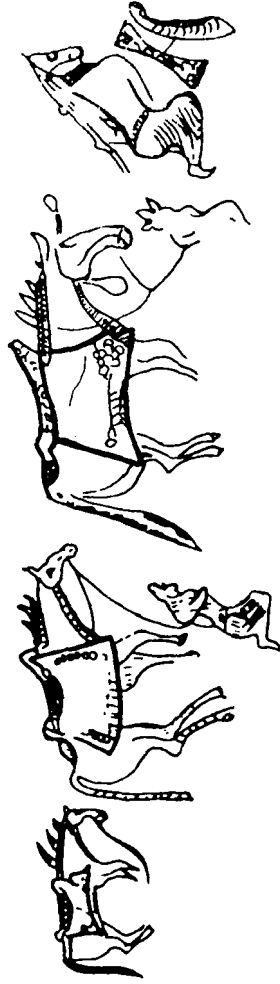
1. «KONAK», GECELEME KARARGÂHI : Bu anlayış daha çok Ç i n g i z H a n'dan sonra yayıldı ve yerleşti. Moğolların Gizli Tarihi içinde «*kono*», yani konaklamak, geceyi geçirme, geceleme, demektir (YCPS, 28, 66...). *Konok*, yani *konak* ise, gece karargâhı veya kamp yeri manasında kullanılmıştır. «*Konok-la-*», yani *konaklamak*, yalnızca bir yerde, «akşam yemeyi yeme», karşılığında söylenmiştir (YCPS, 254). Bunların dışında başka bir anlayış görülüyordu. Belki de, Çingiz Han devletinin temelinin askerlik olması, bu anlayışa tesir ediyordu. Her ne olursa olsun, bu anlayışın Türklerden geldiği açıktı.

Çingiz Han kültür çevresinin çok derin tesirleri altında bulunan Çağatay Türk kültür çevresinde de, bu gece konağı onlayışı devam etmişti (R, 2, 538). Aslında bu anlayış, çok eski Türk düşüncesinde de vardı. Ancak bu kadar darlaşmamıştı. Bu anlayış, askerlik ve ordu düzenleriyle pek fazla bir ilgileri olmayan, Altay Türklerinde de vardı. *Kongon yer*, yani konacak yer, bir geceleme yeri demektir (R, 2, 533). Bu anlayış bizde de vardır. Fakat o kadar da değildir. Bu anlayış üzerinde biraz daha fazla durmayacağız.

2. «KONAK», MENZİL ANLAYIŞINDA : O s m a n l ı devletinde, *menzil ve menâzil* sözleri, görüş ve anlayışı daha da genişletmiştir. Bununla beraber 11. yüzyılda Kutadgu Bilig’de de, bu dünya ile öbür dünya, zaman ile ölçülü, iki menzil, iki konak gibi görülmüştür. Ancak E s k i A n a d o l u ’da, 15. yüzyılda yazılmış olan şu satırları da burada sunmadan geçemeyeceğiz : «*Ey bizim Tanrımız! İrağ eyle seferler aralığını ki, konaklarımızın aralığı isizlik yazılar ola*» (TS, 4, 2626). Bu da, eski bir menzil anlayışıdır.

«*İki konup, üç konup*» deyişi, yolun uzunluğu ve bir ölçüsü olarak söyleniyordu. Bu, «*iki veya üç geceleme*» demektir. Bu, deyişler, daha çok *Babür*’ün hatıralarında görülür. (R, 2, 534). Bunlar askerlik deyimleridir. Ancak askerlikle ilgisi olmayan Altay Türklerinde de, yolculuk dolayısıyla, bu gelenek devam ediyordu : Yolculuğu, «*ikki kondt*», «*yetti kondt*», «*ara konup, yetti*» (geldi), gibi konaklarla tanımlanıyordu (R, 2, 533). B a b ü r ’de yolculuğu, «*göçüb, yolsuz yürüb, arada bir, (yani arada bir defa, iki gün) konup*», «*yürüb, üç arada (defa) konub*», gibi sözlerle anlatıyordu (a. esr., 2, 534). Konmak, Kuzey Türklerinde, «yaşamak» da demektir.

3. «KONALGA», KONAK YERİ : E s k i A n a d o l u ’da *konalga*, konak yeri demektir. K a r a c a o ğ l a n ’ın dediği gibi, «*yarım konalgası Söğüt ovası*», «*bugün konalgamız, Merimşil Beli*» sözlerinde olduğu gibi (TS, 4, 2630). Çağatay

46. G ö k t ü r k çağına ait, bir «teslim ve sunuş sahnesi» : Otağ, görünmüyor. Yorumu için, 8. cildimizdeki, «*Türklerde selâm*» bölümüne bakulması. Yüzlerinde örtüler (?) var gibidir.

Türk kültür çevresinde ve B a b ü r'ün hatıralarında, «*konalgada konmak*», askerle konaklamak, geceleme manasında söyleniyordu. «*Elçi ulûfesi (ile) konalgası*» ndan da söz açılıyordu (R, 2, 538). Yani gelen el ç i, misafir ediliyor, konuklanıyor ve bir de ulûfe ve hediye veriliyordu. Çok daha kuzeydeki Türklerde de *konalgı*, geceleme yeri anlayışıyla söyleniyordu (a. yer).

— **KONAK AŞI** : Bazı Türkler buna *konagası* (Kırg.), diyorlardı (R, 2, 538). Bazı konuklar vardır ki, bunları iyi yemeklerle ağırlamak zorunludur. (Ayrıca bk. Yudahin, 484). Orduda ve askerlikte, konaklanacak yerler bellidir. Buralarda da asker için, yemek hazırlanırdı.

4. SAVAŞTAN ÖNCE KONAK, KARARGÂH KURMA : Böyle bir hazırlık konağı yapma, Türk harp tarihinde normal olarak devam edip gelen bir gelenektir. Ancak bu konuda burada, D e d e K o r k u t'tan bir örnek vermek istiyoruz :

— 1) «*Dokuz tümen Gürcistan ağzına varıp, kondu. Karavulluk eyledi*» (DK, 236-12). —2) «*Ta ki Düzmüird kal'asına yettiler, çevre olup gittiler, kondılar*» (DK, 208-11).

— 3) «*Günlerde bir gün Düzmüird kal'asına geldi. Kara deniz kenarında idi. Ana erüben, kondular*» (DK, 202-11).

— 4) «*Kanlı Kara Dervend'de, kâfir dahu konmuş idi*» (DK, 141-13)...

— **SAVAŞTAN SONRA KONMA** : «*O ğ u z yine eyyâm ile, gelip yurduna kondu*» (DK, 213-10). — «*Depegöz, çevirip önün aldı, O ğ u z u salı vermedi, geri yerine kondurdu*» (DK, 219-4).

5. «KONAKÇI BAŞI, KONDURUCU, GÖÇÜRÜCÜ» : Bunlar, O s m a n l ı deyimleridir. Bunlar padişahın tuğları ile otağını taşırlardı. Beylerbeyi rütbesinde olurlardı. Bunlara, *otakçı* da, denirdi (İ. H. Uzunçarşılı, Saray, 267, 271). «*K o*

n a k ç ı», Anadolu'da Adapazarı ve çevrelerinde de, konuğa yer hazırlayanlar için söylenen bir deyimdir (DS).

6. *KONUM, KONUT VE KONUTÇU* : *K a r a h a n l ı* çağında görülen ve dolayısıyla, Batıya ve bize geçen bu anlayışlar üzerinde de biraz durmak gerekmektedir :

a) «*K o n u m*» : Yurt ve konak yeridir. Yurttaki insanlar da bu anlayışın içinde yer alırlar : «*Ölüme türetti bu sayısız konumu*», denirken, daha çok içindeki ölümlü insanlar anlatılmak isteniyordu. «*K o n u m*», Çağatay Türk kültür çevresinde de yer alır (R, 2, 543). Anadolu'da Tosya ve çevrelerinde, bir mevsim için durulan yerler için, «*yörük konumu*» denir (DS).

b) «*K o n u t*» : Yine bir ev, yurt ve mekândır. Bu dünya da, öbür dünya da, birer konut olarak sayılmıştır. *C e n n e t* de, bir konut demektir : «*Tanrı (Bayat) sana iyi konutu (cenneti) nâsib eder*» (KB, 4471). Daha geniş bir yorumla, Tanrı senin iyi hareketlerinin cevabını (*yanutı*) iyi bir konutla, (*cennet mekân*) yapmakla verir, demektir.

c) «*K o n u t ç ı*» : Aslında, ev ve mekân sahibi manasına, söylenmiş olmalıdır. Ancak *konakçı* gibi, «*göçürücü, kondurucu*» da olabilirdi. Bu konuda, Radlof da kuşkuludur (R, 2, 541). Ancak hocamız R. Arat, Kutadgu Bilig'in A kopyasını değil; diğer kopyasını seçmiştir. Bundan dolayı onun metin ve sözlüğünde *konutçı* sözü yer almamıştır. Gerçekten A kopyasında, mana tam olarak oturmuyordu :

«*Üçüncü (olarak), bütün yolları emin tut; konutçı, (göçürücü, kondurucu) ve savaşçılar (süngükçi) ile (?) , uzaklaştı ve temizle (kötürgil arıg)!*» (KB, A, 158, 30). Şiirde bir değişiklik olabilir. Ancak o çağda *konutçu* deyiminin var olduğu da, böylece ortaya çıkmış oluyordu.

47. *Uygur Budist kültür çevresinde, bir Buda tahtı, öğrencileri ve müridleri görülüyor. Mihrâb, bir otağı andırmaktadır. Buda mabedleri de, kubbelidir.*

2. «KORU», «KORUG»

(*Hakanın ordugâhı, konağı ve çevresi*)

Ordu, şimdi ele alacağımız bütün konuları içine alan bir deyimdir. Yukarıda *ordu* üzerinde geniş olarak durmuştuk. *Korug* veya *koru* ise, yine hakan ve çevresinin ordusu ve konağıdır. Ancak Barthold'un da dediği gibi, hakanın özel mülkü olan toprak, hakana ait olan malikâne, saray, harem dairesi, hassa ahırına ait otlaklar, av yerleri, *korug* veya *koru*, yani *yasak bölge* olarak sayılmıştır (A. İnönü, Makaleler : Barthold, defin, 370). Bütün Türk tarihinde olduğu gibi, bu gelenek Osmanlı devletinde de, Anadolu köylerinde de devam etmiştir. Aslında kişi mülkü de, Anadolu'da bir *koru*, *koruk* idi. Bu konulara yeniden döneceğiz.

1. *HUNLARDA VE GÖKTÜRKLERDE KORU* : *Korug*, *koru*, Türklerde aynı zamanda, *yasak* ve *tabu* demektir. Çin'de, Çin imparatorunun çevresi ve bölgesi, çok sıkı kanunlar ve protokollar ile korunmuş ve yasak bölge ilân edilmiştir. Barthold, *koru* anlayışının Çin'den gelmiş olduğu üzerinde durmaktadır (a. esr., 371). Ancak korunma, her hakan ve hakanlığın bir ihtiyacıdır. Çin'de imparator ile imparatora ait olan her şey *tabu* idi. Hunlarda ve Türklerde, hakan ile halk arasında, o kadar kesin ve büyük bir ayrılık söz konusu değildi. M. Ö. 169 yılında Hun veziri, bunu açık olarak belirtmişti. Hun hakanının, ordu veya saray bölgesinin, durumu hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur. Ancak, elçilere karşı sıkı tedbirler alındığını ve hakanın yanına girerken, iyice arandığını biliyoruz.

Göktürk kağanı *Bilge Kağan*'ın ordusu, yani otağ yeri üzerinde ise geniş olarak durmuştuk. Göktürklerde hakanın *muhafız birlikleri için*, «*böri*», yani *kurt* diyorlardı. Kağanın ordusu veya otağ yeri içinde, *kağanın ailesi* ile *haremi* de bulunuyordu. Bunlar da *koru* idiler. Kültegin yazıtında,

Oğuzların baskını dolayısıyla, annesinin, ablalarının ve gelinlerinin esir düşebileceğinden söz açılıyordu. Göktürk yazıtlarında, koru sözü geçmiyordu. Ancak *böriler* dolayısıyla, çok sıkı bir *muhafız* ve *nöbetçi* teşkilâtının var olabildiğini, düşünebiliyoruz. N ö b e t ç i l i k, Türk ordu ve devlet teşkilâtının temelidir. Bunu, Çingiz Han çağında daha geniş olarak göreceğiz. Konuyu, böyle ele almak gerekiyor.

2. *HITAY DEVLETİNDE KORU* : *Kitanlar* uzun zaman Göktürkler ile Uygurların yakınlarında ve idarelerinde yaşamış, *Proto-Moğol* kavimlerdir. Bu nedenle devlet teşkilâtı bakımından, Türklerden çok şeyler almışlar ve bunları kendi geri gelenekleriyle birleştirmişlerdi. Sonradan Çin topraklarında bir imparatorluk olunca Çin biçiminde düzen bulmağa çalışmışlardı. K. Wittfogel ve çalışma arkadaşlarının «*forbidden enclosure*», yani «*yasak bölge veya koru çiti*» diye çevirdikleri bu koru, hakanın konak yerine aitti. *Çit, mızrakların dizilmesiyle oluşuyordu*. Konak yerinde, hakanın çadırından başka, bir çok diğer çadırlar daha vardı. Bir Çinli şair, Hitay imparatorunun kışlık konak yerini, «*keçe şehir*», diye adlandırıyordu. Bu bir savaş konağıdır.

«*H u n hakanının başkenti*» adı, yine aynı Çinli şair tarafından, Hitay imparatorunun bu keçe çadır şehri için, söyleniyordu. Yukarıda söylediğimiz gibi bu şehrin çevresi dikilen mızraklarla çitleniyor ve gece de nöbetçiler, mızraklarının başlarına geliyorlardı (Fêng ve K. Wittfogel, *Liao society*, s. 134 ve n.). «*K ü ç ü k k o r u*» ise, yalnızca devletin ileri gelenlerinin, özel bir imparatorluk töreni için, bir araya geldikleri yerdir. *Mızraklarla çitlenmiştir*. Örnek olarak, *hakanların seçimi*, bu koru içinde yapılırdı (a. esr., s. 274, n.). Yani Çinliler bu geleneği, eski *H u n hakanlarının* bir devamı olarak görüyorlardı.

48. *Farçsa O ğ u z d e s t a n ı* içinde, O ğ u z Han'ın o ğ u llarından birinin tahtı : Bu masif taht, İ l h a n l ı ve Ç a ğ a t a y ü slûbunu an-
dırıyor. Ö n a s y a ' d a k i l e r d e n , d e ğ i ş i k t i r . (K r ş l . R e s . 49 - 50) . T o p k . , H . 1653

ONBİRİNCİ YÜZYIL TÜRK DÜNYASINDA « K O R U »

Bu sıralarda Batı Türklüğü, henüz daha Ortadoğuda iyice yerleşmiş değildir. O ğ u z l a r ile onların çevrelerindeki Türk kitlelerinin dünya, devlet ve ordu görüşleri arasında, terminolojide bir ayrılık ve gelişme doğmamıştır. Yani hiç olmazsa, Selçukluların gelişme devrelerinde olduğu gibi, Türk düşüncesi Farsça tarihlerde, İran deyimleriyle şallanmamıştır. «*Korumak, korutmak*» anlayışı, bütün Türk kitlelerinde aynıdır. Şimdi de öyledir :

1. «*KORUMAK*» : «O t l a k k o r u» sunun tipik bir vesikasını, bu çağda bulabiliyoruz. Kaşgarlı Mahmud, *koru-mak* (*korımak*) sözü için bir örnek vermek istediği zaman şöyle demişti : *Otu korudu*; eski Türkçesiyle «*otiğ korıdı*» (MK, 3, 263). Bilindiği üzere korular içinde o t l a k l a r, önemli bir yer tutardı. Osmanlı devletinde de, durum öyle idi. (Saray, 490, 495).

«*Çevirme ve koruma*», yani sınırlı koru, burada söz konusu olmalıdır. Besim Atalay'ın yorumu dardır. Brockelmann'ın çevreleyip, koruma (*umgeben, schützen*) yorumu, metnin Arapçasasına daha uygundur (İndeks, s. 161; MK, 3, 197, 10). Yani koru, bir çitle, bir duvarla veyahut da belirli işaretler ile korunmuştur. Önemli olan nokta, budur.

«*Koruma*», Kutadgu Bilig'de fiil olarak az görülüyor : «*İ l i g (hakan), aldı, açdı, okıdı (okudu), korup*», okunuşu hocamız R. Arat'a aittir. (KB, 3844). Radlof ve diğerleri, bunu, *görüüp* diye okumayı daha doğru bulmuşlardır. Bundan dolayı bu okuyuş ve anlayış üzerinde fazla durmayacağız.

2. *K O R U*, *KORUK*, «*KORIG*» : Konuyu önce rahmetli Besim Atalay'ın yorumlarıyla ele alalım Ondan sonra bunlara, kendi görüşlerimizle, Brockelmann'ın yorumlarını katalım :

— 1) «*Korunan yer*» manasına gelen, «*korığ : koru*» (MK, 1, 17, 18). — 2) *Korığ, (koru), beylerin ve başkalarının ko-*

rusu; korunan ve gözetilen her yere, «koru» denir (1, 375).

— 3) «Koriştı», (koruştı), o bana koruyu korumakta yardım etti: (ol maŋa koriğ koriştı) (MK, 2, 98).

a) «T a b u b ö l g e», yorumu Brockelmann'ındır ve batı anlayışına göre yapılmıştır (İnd., 160). Bu yorum, bizim yasak bölge anlayışımıza göre, çok serttir (MK, 1, 17, 9). «Korunan yer» yorumu daha uygundur. «M ü l k, malikâne» (reservat) manası ise, daha geniştir. Bu, Türk tarihinde yalnızca hakan ve beyler için değil; herkes için söz konusudur. Ancak bu yorum da yerindedir.

b) «H a k a n l a r ı n o t l a ğ ı» da, Brockelmann'ın yerinde bir yorumudur: (Weide der Fürsten): (a. esr., 160). Arapça metin, azıcık geniş olarak yorumlanmıştır. *Has ahır*, Türk tarihinde her zaman önemli bir yer tutmuştur. O s m a n l ı devletindeki, *yund oğlanları, taylar ağaları* ile diğerlerini hatırlatmakta bir yarar vardır. D e d e K o r k u t üzerinde dururken, bu konuda yeni örnekler vereceğiz.

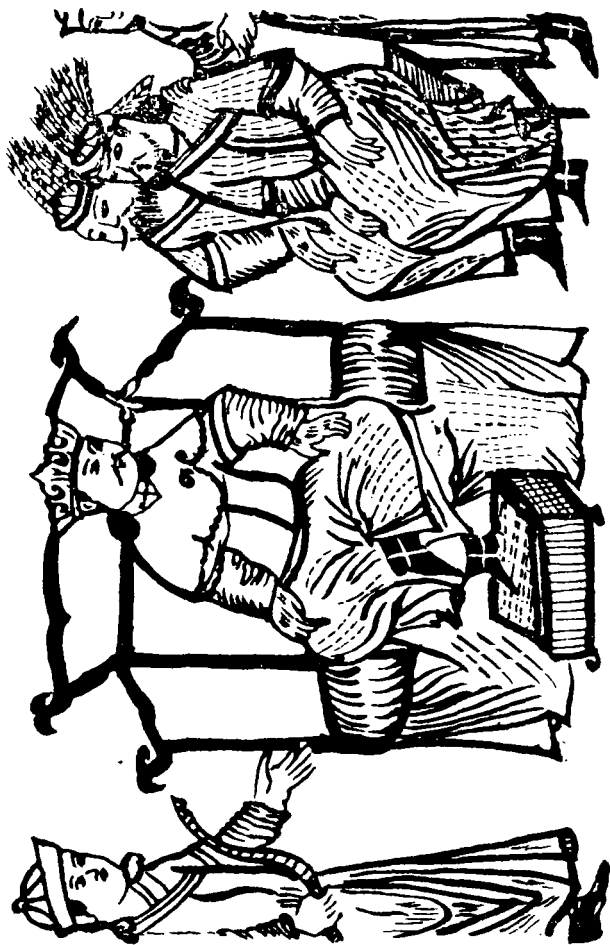
c) «H a k a n l a r ı n k o r u n m a s ı», (Melikler koriğı): Koru anlayışının temeli ve kökü, hakanların, yetkililerin veya büyük unvan ve mülk sahiplerinin, korunmasıdır:

«Melikler k o r ı ğ ı ma esbab tüze,

Bu tertib-ü şartı emaret öze!

«Hakanların korunmaları ve bunun için gerekli şeyler, bunun tertibi ve şartları, hâkimiyet üzerine düzenlenmelidir» (KB, B 36). Çünkü hâkimiyet ve egemenlik, ancak bu düzen ve koruyuculukla mümkündür.

U y g u r geleneği, Barthold'a göre Karahanlılarda devam etmişti. Aynı gelenek, yine Uygurlar yoluyla Ç i n g i z H a n devletinde yaşamıştı. Bu doğrudur. Ancak Kaşgarlı Mahmud'un örnekleri, çeşitli Türk kesimlerine aittir. Bunların çoğu da Uygurlara oldukça uzak idiler. Bugün bizim bile bu kadar alışık olduğumuz, bu deyiş ve anlayışı, bütün Türk kesimlerine mal etmek, daha doğru olabilir.

49. Farsça Oğuz destanı içinde, «yay tutan muhafızlar» çö-
gunluktur. Önasya minyatür okulunda ise gürlü ve mızraklı muhafızlar,
daha çok görülür. (Kşrl. Res. 49 - 57). Oğuzların tahtı, oturuları ve mâi-
yeti, çok görkemlidirler.

KORUCU : «KORUGÇU»

Bir tarihçi olarak deyimleri, kendi kendimize türetemeyiz .Eğer bir deyim ve anlayış, eski kaynaklarda yok ise, onun bir vesika değeri yok demektir. Ancak 11. yüzyılda, Divan'da «*korugçı*» deyimini bulabiliyoruz. Besim Atalay'ın yorumuna göre, «*korucu*, bir koruyu koruyucu», demektir. (MK, 3, 242). Brockelmann ise bunu, bekçi, bakıcı olarak özetliyordu. Konuyu uzatmıyalım, A n a d o l u'da, Derleme Sözlüğü'ne göre bu söz, bir çok yerlerde, *koruk* ve *korukçu* diye söylenmektedir. O s m a n l ı devletinde ise, *korucu* söylenişıyla gelişmiştir.

ÇİNGİZ HAN DEVLETİNDE

B a r t h o l d'a göre, «şimdiki Moğolcada *hurıg* sözü, «*yasak yer*» manasına gelir. Türkistan'a ve Moğolistan'a soku-lan *Uygur* Türkçesindeki *koruk* sözü, belki de Çin devlet teşkilâtının tesirleriyle, böyle bir anlayış için kullanılmıştı. Ancak sonradan Türkler Önasya'da bazı yeni deyimleri öğrenmişlerdi. Örnek olarak, Abbasoğullarının Bağdat'taki saraylarına, *harem* denirdi. Bu söz, Türkistan'da kullanılan *korug* sözünü ortadan kaldırmıştı». Bizce, ortadan kaldırmış değil; sınırlamıştı. Yine Barthold'a göre *koruk* sözünün, Çingiz Han'dan önce Moğolistan'da yaşamış olduğunu, Reşideddin'in bir hikâyesinden anlıyoruz.

Kereyit Hanı Vang Han'ın, «*koruğunun bir kısmı, düşmanları tarafından yağma edilmişti*». Yağma edilen kuru, Hanın o t l a ğ ı veya s ü r ü l e r i miydi? Reşideddin'in eserini Rusçaya tercüme eden Berezin, «*hanın yasak ormanı*» diye yorumluyordu. Hanedan'm mezarları da olabilirdi. «*Hanın kendi adı da koruk*» idi» : (Barthold, *Türklerde ve Moğollarda defin merasimi*, A. İnân, Makaleler, s. 371).

Barthold'un görüşleri önemlidir. Bunları, zaman zaman kendi görüşümüzü de katarak özetliyelim : Barthold, *koruk*

50. O ğ u z d e s t a n 'ı n d a n , D i b - Y a f g u H a n i l e o ğ u l l a r ı , K a -
r a , K ũ r v e K ũ z H a n l a r . B u r a d a d a , « y a y l ı m u h a f a z » g ö r ũ l ũ y ö r .
(T o p k . , H . 1 6 5 3) . B u r a d a b ũ y ũ k h a n , t a h t t a o t u r m u y o r .

sözünün, Çingiz Han'dan önce yaşadığına dair, T ü r k i s t a n ile ilgili bir vesika bulmuştur: «1068-1080 yıllarında Semerkand ve Buhara'yı idare eden Şems-ül-mülk Nasır, B u h a r a'nın güneyinde, şimdiki Namazgâh'ın bulunduğu yerde, toprak satın almış ve bu malikânesini, koruk diye adlandırmıştı. Çevresini yüksek d u v a r l a çevirmiş ve çevresi, iki üç kilometrelik bir alanı içine almıştı. D u v a r ı n içinde, hanın sürüleri için otlak, saray, güvercinlik ve yaban hayvanları için özel bir park bulunuyormuş». Barthold, bu bilgileri, Nerşehî'den almıştır (a. esr., s. 370).

Uygur Türklerinden Moğollara, koruk söz ve anlayışının nasıl geçtiği üzerinde de durmak gereklidir. Barthold'a göre bu söz ve anlayış, kök ve temel olarak, «kültürlü Doğu Türklerinden olan, Uygurlardan alınmıştır». Karahanlılar da, Uygurlardan almışlardı. (a. esr. a. yer). Böyle bir kültür geçişi ve gelişmesi normaldir. Ancak Uygurların batısındaki Karahanlılar ile, daha batıdaki Türkleri, bu anlayıştan yoksun ve mahrum görmek, biraz katı olmuyor mu? Aslında Çingiz Han ve torunları çağında, koruk adını, daha çok Han mezarları taşımışlardı. Şimdi Moğolların Gizli Tarihi'ne, konunun savaş ve askerlikle ilgili temellerine dönelim :

1. BİR SAVAŞ VE ASKERLİK DEYİMİ OLARAK, «KORU VE KORUMAK»: (Moğolların Gizli Tarihine göre): Moğolcadaki «kor-, kori-» gibi köklerin, Türklerden Moğollara geçmiş olduğunu ileri süreceğiz değiliz. Bu kökler, Türkçede de Moğolcada da olmalıydı. En iyisi Pelliot'nun metodu gibi, aynı sözleri, Korı- (tü), kori- (mo), deyip, kabul etmektir. Ancak Barthold'un da işaret ettiği gibi koruk, Türklerden Moğollara geçmişti. Bununla beraber Moğollarda y a s a k b ö l g e ve t a b u anlayışı, çok eski çağlardan beri vardı. Bu gelenekler en geri Altay -Türk kavimlerinde bile bir korunma ve saygı gereği idi. Bizce Moğolların Gizli Tarihi'nin başı, biraz daha eski karakterde idi :

a) Moğolca «*koriya'an*», kuşatılmış, korunmuş bölge manasındır. Çiledü, korkup kaçarken, kim benim «*çevremi alıp korur*» diye, bu sözü kullanıyordu (YCPS, 111). P. Pelliot' nun dışında diğer yorumcular, asıl manadan ayrıлып, geniş olarak yorumluyorlardı (Pelliot, YCPS, 151). *Çevirme ve koruma*, bu sözün ruhundadır.

b) *Korunma çiti, duvarı veya kale*, aynı kaynakta bir yerde görülüyordu. Moğolca *korka(n)*, yani *kurgan*, «savunma çiti veya duvarı» demektir. Bunun üzerinde ayrıca duracağız. Anlaşılan savunma için böyle çevrili duvarlar da vardı. Merkitler çekilerek, Taihal dağının tepesindeki kalede savunma için yerleşmişlerdi: «*Korkan korkala-*» (YCPS, 198). Bu sözlerin ek ve kökleri, Türkçe ile akrabadırlar.

c) *TOPRAK TABYA(?) : M e v z i, siper veya tabya*, Moğolların Gizli Tarihi'nde, kurgan (*korkan*) diye adlandırılmıştır. Bunu, fiili ile birlikte yukarıda da gördük. «*Temücin ile Toğrul Han, M. - S. yü, korkan'larından, (yani siperlerinden) attılar...*» (YCPS, 133). Satır aralarındaki Çince yorumlara da önem veren P. Pelliot, kurgan, korgan, korkan için, «*t o p r a k t a b y a*» (*retranchement*) yorumunu yapıyordu (a. esr., 192). Biz Pelliot'nun görüşlerine değer veririz.

d) *Tahkimat yapma*: Tatarlara haber gidince, Tatarlar hemen «tahkimat, siper» yapıyorlar. Bu tahkimat, a r a b a çevresiyle de olurdu. Bu iş de Moğolca, «*korkalaku, korkaklaku*» fiilleriyle söyleniyordu (YCPS, 154).

Görülüyor ki, Çingiz Han'ın çevresi ile Türk savaş tabyası deyimleri arasında da, yakın akrabalıklar vardı. Ancak Çingiz'in doğup büyüdüğü çevrede de, bu konuda köklü gelenekler saklı olmalıydı.

2. A A A ÇEVRELEYEREK, KORUNMA DUVARI VE İSTİHKÂM YAPMA: A r a b a d u v a r l a r ı ile korugan yapma, Ç i n g i z H a n 'dan önceki Moğol veya Türklerin başlı-

ca özelliğidir. Bu taktik Avrupa'daki Avarlar ile diğer Türklerde de görülür. Bunlara, «*a r a b a k a l e s i*» (*Wagenburg*) denmişti. Henüz bir devlet olarak oluşmamış ve düzenli bir orduya sahip olamayan konar göçer Moğollar ve Türkler, arabalar ile konup göçüyorlar ve kendi varlıklarını korumak için de, böyle bir taktik kullanıyorlardı. Moğollar, buna *küren* derlerdi. Bu konu üzerinde ayrıca duracağız. Bu da bir gurgan idi. Küren'in manası, halka demektir. Eski çağlarda, herhangi bir kabile, herhangi bir yerde, halka şeklinde dizilerek kamp kurardı. Büyükleri de, kampın ortasında, bir nokta gibi dururdu. Bu kampların sayıları bazan çok büyük olurdu. Düşmanın geldiğini görünce, yine hemen aynı duruma geçerler ve böylece düşmanın içerilere sızmasına, engel olurlardı. Gerçi bu göçebeler için, *ayıl*, yani kendi başlarına göçme daha elverişli idi. Ancak büyük kamplardan ayrılmak, bazan korkunç ve tehlikeli sonuçlar doğururdu. Güven için, birlikte olmak gerekiyordu.

Çingiz Han imparatorluğunun kurulmasıyla ve güven ile asâyişin oluşmasıyla, bu tür arabalı büyük kamplar ve kitleler halinde konup göçme ve dolayısıyla arabalı kaleler, ortadan kalkmıştı. Bu konuda daha geniş bilgi alabilmek için bk. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî teşkilâtı*, A. İnan terc., s. 62.

3. H A *MEZARLARININ*, «*KORU*» *SAYILMASI*: Bu da, Çingiz Han ile oğulları ve torunlarının devletlerinde, çok yaygın bir gelenektir. Konu bizi, mezar bölgesinin *koru* olması ve nöbetçilerle, beklenmesi dolayısıyla ilgilendirmektedir. Ancak bu nedenle, bazı önemli konulara dokunma da, mümkün olmaktadır.

a) «*B ü y ü k k o r u*»: Moğolların «*Yeke koruk*» dedikleri, en büyük yasak bölge, Çingiz Han'ın mezarıdır. Aslında bu mezarın yeri belli değildir. Burkan Kaldun dağının tümüne birden, Çingiz Han'ın mezarı bulunduğu için, «*yeke koruk*», deniliyordu (Reşid., Blochet, 336; Dörfer, 1462). Diğer

51. Fatih albümü içinde bulunan bu değerli eserde, arkayık bir şeyler anlatılmak isteniyor. *Ağaç topuzlar*, bu dilek ve karakteri gösteriyor. *Kaftanlar*, kuzeydoğu ikliminin kültür eserleridir. *Mişferler* de, öğledir. Krşl. Res. 47.

Moğol ve İlhanlı hanlarının mezarları için ise, yalnızca *koru*, deniyordu. Bu konu en geniş ve derin olarak, Barthold tarafından ele alınmıştır. (Defin, a. esr., s. 362-386).

b) «*Dokuz otağ ve büyük koru*»: Bunlar Çingiz Han'ın mezarı ile ona ait söylentilerden bize gelen bilgilerdir. Bir çok söylenti ve inanışlara göre Çingiz Han, *Altay* dağı'nın veya «*Altay Han'ın gölgeli yanına*» gömülmüştü. Burada, adı geçen Altay'ın bizim bildiğimiz Altay dağlarıyla bir ilgisi yoktur. Çingiz Han'ın cesedini yerinden kaldıramadıkları için, araba ile gömmüşler. «*Ona tapmak için de, buraya beş ake v yapmışlar*». Marko Polo da Hanların mezarlarının bulunduğu yeri, *Altay* adı ile anıyordu. Barthold'a göre, «*böylece Çingiz Han'ın dokuz karargâhı, sekiz tane ake v veya ake çadırı çevrilmişti*» (a. esr., s. 380). Bu *koru* içinde de, Uryankat kabilesinden bekçiler bulunuyor ve bir *orda* oluşturuyorlardı. Aslında Çingiz Han'ın mezarını bilen yoktur. Ancak Moğol tarihçisi Sanang Seçen, bu geleneği anlatmaktadır.

c) «*Hatunların koruları*»: Bilindiği üzere Çingiz Han ve oğullarının devletlerinde, hatunların geniş mal ve mülkleri vardı. Bu arada malikâne, saray ve koruları da bulunuyordu. Çingiz Han devletinde, üç türlü *koru* veya *koruk* anlayışı vardı: — 1) Mülk ve toprak. — 2) Saray ve harem. — 3) Han mezarları.

«*Çingiz Han'ın, dört büyük baş hatununun, dört büyük orda sı (karargâhı) vardı. Ölü her gün sıra ile bir kadının bulunduğu karargâha nakledilirdi. Böylece tören, üç ay sürmüştü*». Bu, bilinen bir olaydır. Ancak hakan öldükten sonra, *ordu (orda)*, *karargâhı* ve *korusu* ne oluyordu? Sökülüp, atılıyor muydu?

Ölen hakanın karargâhı, bir kadınına kalıyor ve koru, onun oluyordu: Bu da, çok önemli bir gelenektir. Gelişmiş Türk devletlerinde bu geleneğin bulunup bulunmadığını, ayrı-

ca incelemek gerekir. Bu daha çok, bir verâset konusudur. Gezgin Plano Carpini'nin verdiği bu bilgiyi, Bartold da daha genişletemiyordu. Kadın da ölünce *koruyu*, yüz kadar muhafız bekliyordu. Tarihçi Reşideddin'e göre, «*Büyük koruk da, Çingiz Han'ın d o k u z ordası (karargâhı) bulunuyordu. Bunların dördü büyük k a d ı n l a r a ; geriye kalan beşi de, başkalarına aitti*». Konuyu daha fazla uzatmıyalım. (Bk. Bartold, a. esr., s. 378).

TİMURLULARDA «KORU»

Timurlular ve dolayısıyla Ç a ğ a t a y Türk kültürü çok geniş bir konudur. Bunların hepsini burada sunabilmek için, yerimiz yeterli değildir. Ancak ana çizgileriyle konuyu özelemeye çalışacağız. B a b ü r , bazı *korug*, yani korulardan söz açıyordu. «*Haylı yahşi ö lengli (otlu) koruklar*», daha sık yer alıyorlardı (Bb., 48a; Dörfer, 1462). Radlof, Çağatay Türk kültür çevresinde, başlıca üç türlü kuru veya koruk sayıyordu :

— A) Savunma, istihkâm, hisar, siper ve tabya manasında. — B) Sultanın atları için özel o t l a k korusu. — C) Av korusu : «*Avlanı kuru kılmak*» : (R, 2, 558-559). Bu çevrede «*korutmak*» sözü, tahkim etmek manasında söylenmiştir (a. yer). Çağataylar Osmanlılardan, Osmanlılar da Çağataylardan bir çok şeyler almışlardır.

DEDE KORKUT'TA «KORU»

D e d e K o r k u t'ta kuru ve korug deyimi, *Alınca* kalenin *Kara Tekür* adlı tekfurun, korusu dolayısıyla söz konusu edilmektedir. Bu konuda, Dede Korkut'u titizlikle taramak. Belki bu bilgi ve materyal, gelecek nesiller için de yararlı olabilir. Ekleri, biraz bugünkü Türkçemize yakınlaştıracaktır :

1) «Yolı Alınca kal'asına uğramış idi. Kara Tekür orada bir k o r u yapdurmış idi. Uçardan, kaz, tavuk; yorırdan (yürürden) geyik tavşan, bu havluya (avluya) doldurup, Oğuz yiğitlerine bunu dâm (tuzak) etmiş idi. Uşun Koca oğlunun yolu, bu k o r u ya uğradı. Korunun kapusına uvattılar (ufattılar). Sığın, geyik, kaz, tavuk kırdılar, yediler içtiler....» (DK, 255-3).

2) (Uşun Koca oğlunun kardeşi), Dereşam ucundan geçti; ol kardaşı tutulan k o r u ya geldi. Gördü kim, ilkıçı kâfirler, yund güderler. Kılıç çekip, altı kâfir depeledi. Tavlunbaz urup, yundları ürküttü. Getirip, ol k o r u ya koydı... (Bu da esir düşüyor)» (263-7).

3) «(İki kardeş de Kara Tekür'ün elinden kurtulduktan sonra), kara tonlu kâfire at saldılar, kılıç yorıtdılar. Kâfiri basdılar, kırdılar, kal'aya döktüler. Gelip yine ol k o r u ya girdiler. Yundları taşra çıkardılar. Tavlunbaz urup, yundları önlerine bıraktılar. Dereşam suyunu depip, geçtiler. Dün katdılar. O ğ u z u n serhaddine yetdiler...» (DK, 270, 7).

AT, OTLAK VE AV KORUSU, burada bütün çizgileriyle ortaya çıkmaktadır. Bizce O ğ u z l a r ı n böyle bir koruya, gerekleri yoktu. Onlar, karalı göklü dağlarıyla, görklü sularından söz açıyorlardı. Her yan onlar için koru idi. Dede Korkut'taki k o r u ile ilgili bilginin, hepsi bu kadardır. O da, başkalarına, tekfurlara aittir.

ANADOLU'DA «KORU, KORUCU»

Anadolu'da köyden yetişen herkes bilir ki, her köyde koru ve korucu vardır. Burada, ad anmayalım. Ancak Batılı araştırmacılar, bunu bilmiyorlar. «K o r u k» deyişi, Derleme Sözlüğü'nde, koru söylenişinden daha çok yer almaktadır. Yani Anadolu, eski Türk geleneğine daha bağlı kalmıştır. Korucu

yerine de, Anadolu'da bir çok yerlerde «*k o r u k ç u*» denmektedir. O s m a n l ı kitaplarında, «*korucu*», T a n r ı yerine kullanılır (TS). Çağatay Türklerinde olduğu gibi, korumak yerine, *korutmak* da denir. (TS). Ancak, «*korugan*» sözü bizde, pek yaygın değildir. Derleme Sözlüğü'nde, yalnızca Kars ve Iğdır çevrelerinde görülür. Bunun yerine, «*korunak, korunuk, koruntu*» anlayışları çok görülür. (DS). O s m a n l ı devletinde ise, koru ve koruculuk, önemli bir devlet kuruluş ve müessesesi idi. «*Yund ağaları, taylar ağası, korucular*», H a s a h ı r'a bağlı idiler. Ayrıca, «*koru ağası, deveçiler kethüdası ve korucuları...*» vardı. (Bk. Saray, 490, 495, 497).

3. K O R U G A N V E K U R G A N

Kurgan sözü, vesikalardan anladığımıza göre, daha çok Doğu Türk kültür çevresine ait bir deyimdir. Kök ve menşe bakımından bizimle elbette ki aynı idi. Ancak Batıda gelişmemiştir. Tarama Sözlüğü'nde, görülüyor. Derleme Sözlüğü'nde ise, Kars ve Iğdır yörelerinde *korugan* olarak görülüyor. Ancak burası da, Kuzey ve Doğu Türk kültür çevrelerinin tesirlerine açık ve yakındır. Ahmed Vefik Paşa, *kurgan* sözünü, kendi Osmanlı ağzı sözlüğüne koyuyor. (LO, 647). Redhouse da onu izliyor (s. 1484). Bunlara dayanan Radlof da, Güney ve Osmanlı Türk ağızlarında bunun, *kurgan* diye söylendiğini yazıyor (R, 2, 942). Eski ve Kuzey Türk çevrelerinde ise, buna *korgan* denilir. Şimdilik, yeni vesikaları beklememiz gerekiyor.

G ö k t ü r k yazıtlarında Kül Tegin'in, Oğuzlar ile savaşında, «*Mağı k u r g a n*» adlı bir yerdeki, kışladığından söz açılıyordu. Görülüyor ki bu deyim ve anlayış, Göktürk çağından itibaren başlıyordu. Türk tarihi ile Türkçenin gelişmesini de iyi bilen P. P e l l i o t, parmağını bu noktaya koyuyor ve konuyu geliştiriyordu. Tarihçi Reşideddin'in eserinde, «*Kor-*

gan/korugan/korkan/korukan» okunan bir kavim adı geçiyordu (Ber., II, 154). Pelliot, «*bana öyle görünüyor ki bununla, O r h u n yazutlarındaki Kurıkan (korıkan?) kavim adı ile, buradaki Korukan kavim adı arasında, bir bağ kurma gerekecektir*» (Genghis Khan, (KCK), s. 70-71). Pelliot çok dikkatli ve kuşkulu bir ilim adamdır. Ancak böyle bir duygusunda da, haksız değildi.

Yeni vesikalarımız, Barthold'un görüşlerine de bazı katkılarda bulunacaktır. Kurganlar ve kurgan sözü üzerinde derin olarak duran Barthold'a göre, kurgan denince hatıra üç anlayış gelir : 1. Mezar. — 2. Kale ve istihkâm. — 3. Ev, (ölü evi). Bu söz *Kıpçak* Türkçesinden, Rusçaya da tepe manasıyla girmiştir. Barthold bu konuya, her zamanki dikkat, ciddiyet ve geniş vesikalarıyla girmiştir. *Kuman* Türkçesinde, «*keşene*» de mezar ve tümülüs karşılığında kullanılmıştır. Barthold'a göre Radlof, bunu «*kesene*» diye okumuştur ve Türkistan'da «*Kök Kesene türbesi*» de bu görüşü desteklemektedir. Bunun *Kıpçak* Türkçesine, Farsça «*Kâşâne*» den gelmiş olması da muhtemeldir (Barthold, Defin., A. İnan, Makaleler, s. 365-366).

«*Köşene*» deyişi ise, *Kıpçak* Türkçesinin bir sözlüğü olan, *Tuhfet. Zekiyye*'de görülüyor (29b-6). Bu, yeni bir vesikadır. Karşılığı, şöyle yazılmıştır : «*Saray, köşk : kasr; Köşene : kubbe.* (Bu sözün altında ve satırlar arasında, değişik bir yazıyla, bir de *kurgan* yazılmıştır). *Kör : kabir.* (Sahife yanında, ufak bir çıkartma ile; görmeyenler için de *kör* denilebileceği yazılıyordu)». (a. esr., 29b-6). Görülüyor ki birbirleriyle ilgili deyiş ve anlayışlar, bu kaynakta yanyana getirilmişti. Melioranskiy, «*Moğol çağından önce, Rus yazı diline alınan doğu sözleri*» adlı yazısında, eski Türkçedeki *kurgan* sözünün, Farsça «*kör-hâne*» sözünün tesiriyle, yeni bir anlam almış olabileceği üzerinde de durmuştu. (Barthold, a. esr., s. 365, n. 11). A n a d o l u 'da, «*köşene*», ağıl demektir (DS).

Çingiz Han çağında, bu deyiş ve anlayış hakkında bir bilgimiz yoktur. O çağdaki gezginler, özellikle Rubruk, eski Türk kurgan ve tümülüsleri üzerinde durmuşlardı. Çin giz Han'dan önceki ve sonraki Moğol mezarları gizleniyorlardı. Moğolların Gizli Tarihi içinde «*korkan*» sözü, daha çok «siper ve tabya» manasında söyleniyordu (YCPS, 133). Bu konuyu, *koru*, *koruk* ile ilgili bölümümüzde ele almıştık. Bu tabyalar herhalde çoğu zaman da, arabaların yanyana getirilip, bir çember şeklinde çevrilmesiyle oluyordu. «*Araba kaleleri*» (Wagenburg) üzerinde de ayrıca durmuştuk.

52. Bir Ş e h n â m e sahnesi : Rüstem'in, bir evlenmeye aracılık etmesi. O s m a n l ı minyatürlerinde de görülen buradaki «*kılıçlı muhafız*», ayrıca söz konusu edilecektir : (Top., H. 2160, s. 76a).

Mı s ı r - M e m l û k kültür çevresinde, -belki de Kıpçak yoluyla, *kurgan* deyi mi yeniden görü lüyordu: *Abu Hayyan*, bunu şöyle yorumluyordu: — 1. *Ölü evi, mezarı (Kubbet ül-meyyit)*. 2. *Siper ve sur (AH, 71)*. Nedense rahmetli hocamız Caferoğlu indeksine, mezar kubbesi manasını almamıştır. Yalnızca, «muhasırların muhafazası için siper, sur» diye yorumlamıştır (s. 82).

K a l e ve h i s a r manasında *kurgan*, daha çok Türkiye dışarısında ve Doğu Türk kültür çevrelerinde gelişmiştir. Turfan'daki eski sur ve kaleler için de, *Turpan korgenı*, adı verilmiştir. Daha küçük sur ve hisarlara ise, *korgança* denmiştir (R, 2, 570). *H a y v a n c ı T ü r k l e r d e*, örnek olarak Kırgız Türklerinde ise, anlayış çok daha genişlemiştir. *Korgon* sözünün üç manası vardır: — 1. Kale ve müstahkem mevki. — 2. Çit, duvar, *mezarın çevresindeki parmaklık*. — 3. Koyun ağılı (Yud., 487), Ayrıca «*korgonmak*» da, korunmaktır. Ziraatçı ve şehirli Tarançı Türkleri ise kale kapısı veya şehir n ö b e t ç i s i için, «*korgonçı*», yani *kurgancı* diyorlardı. Konuyu uzatmıyalım. Ç i t , yani korunma çiti anlayışı için, daha çok Moğolca «*sib'e'e*» sözü üzerinde durulmalıdır (YCPS, 79).

— **KARARGÂH**, anlayışında kurgan, korugan sözüne, pek rastlanmıyor. Aslında çevresi korunmuş ve savunma için siperlenmiş, çitlenmiş her yer, karargâhtır. «*Kurıkan*» sözü, Uygur yazılı O ğ u z d e s t a n ı içinde, iki manada görü lüyordu: — 1. Çadır — 2. Düşman karargâhı. P. Pelliot, Oğuz Kağan destanı üzerindeki notlarında, *kurıkan* sözünü, «*karargâh*» olarak yorumlamıştı (TP, 1930, s. 290). Ona göre bu sözün kökü, «*kurı*—», *kurmak* sözünden gelmeliydi.

— 1. «*Oğuz Kağanın kurıkanına (çadırına) gün gibi bir ışık (yaruk) girdi*» (16,3). — 2. «*(Oğuz Kağan), asker ile, tuğ-larını tutup, gitti. ... (düşmanın) kurıkanını düşürdü (tüş kürdü)...*» (15, 9). Aslında burada kurıkan sözü, hem o t a ğ ve hem de onun sembolü olan karargâh manasında kullanılı-yordu. Babür'ün kurgan anlayışı için bk. R. Arat, Vekayi, 626.

4. KOL VE KOLORDU

O ğ u z , A n a d o l u ve dolayısıyla O s m a n l ı gele-
neği, bu kitabımızın ana konusudur. Yoksa «*kol, gol*» deyi-
mi, Çingiz Han geleneğinde, ortadaki, yani merkezdeki birliklere,
ad olarak verilmiştir. Bunun da üzerinde, ayrıca duracağız.
Bizde kol, küçük bir birliktir. Saf düzenidir veya ordunun bir
yanı veya cenâhıdır. «*Kol ağası, kol kâhyası, ileri kol, sağ-sol-
kol, orta kol; kol, kolluk, kola çıkmak, kol dolaşmak, kol bekçi-
si. . .*». Bütün bunlar, Tarama Sözlüğü ile Derleme Sözlüğü'nde
bol bol görülen deyimlerdir. Hele Osmanlı vesikalarında, bun-
ların çok daha güzelleri bulunabilir.

H a y v a n c ı T ü r k l e r arasında da, bu eski Türk
geleneğinin yaşaması ve Çingiz Han ordu geleneğinin, onları
yerinden sökü-
p, atamamış olması, ayrıca üzerinde durulması
gereken bir konudur. M a n a s destanı ile diğer eski Kırgız
Türk destanlarında, bunun güzel örneklerini görüyoruz. «*Kol*»,
bir ordu kolu veya ordudur: «*On san kol*», *on bölümden,
koldan oluşan ordu*, demektir. (R, 2, 581). Buradaki *san* sözü,
büyük bir kitle, kalabalık demektir. 100.000 manasında da
kullanılırdı. Bundan dolayı hocamız Prof. A. İn-
an, «*Aycığı al-
tın tuğ ile, altı san ala kol ile*», diyerek başlayan çok eski bir
destan metnini, «*Altı yüzbin askerle*» diye yorumluyordu
(Mak., 157).

«*Ala kol*» sözünde ordu, ala renkle tanımlanmıştır?
Bunu bizce «*altı ala kol ordu*» diye anlamak, daha yerinde ola-
bilirdi. — «*YERİ EZEN, ÇÖKERTEN ORDU*», deyim ve tanı-
mını da bu çok eski Türk destanında, «*cermayışkan kol*» söz-
leriyle görüyoruz (a. yer). Bu anlayışı, Selçuklular ile ilgili
olarak, Prof. Osman Turan'ın eserlerinde de görüyoruz. Görü-
lüyor ki T ü r k anlayış ve geleneği, kök olarak Ç i n g i z
H a n geleneğinden ayrılıyordu.

53. Ş e h n â m e sahnesi : Sultan ile bilgin veya şair : Yanda görülen «b e ç k e m, p a r s k u y r u ğ u», eseri *İhtanî-Çağatay* kültür çevresine sokmaya yeterlidir. (Topk., H. 2153, s. 69a).

Zeki Velidi Togan hocamız, bu konuda Uluğ Bey'in bir eserinden yararlanmıştır. Uluğ Bey, Çingiz Han geleneğindeki ordu bölümlerini verirken, bunların Türkçelerini de vermiştir (Z. V. Togan, Oğuz destanı, s. 100). Burada *on-kol*, *sol-kol* deyimleri de, Türkçe karşılık olarak verilmiştir. Çingiz Han geleneğinde ise, bunlar yoktur. Merkezdeki *kol* için de, Türkçe «*yasav*» sözü karşılık olarak gösterilmektedir. Aslında Uluğ Bey'in herhalde bizim bilmediğimiz, bazı Türk düzenlerinden haberi vardı.

— *BABÜR'ÜN, «KOL» VE ORDU DÜZENİNİ TÜRKLEŞTİRMESİ*: Timurlular üzerinde, Çingiz Han ordu geleneğinin, tesirleri inkâr edilemez. Ancak Timur Türk, islâm ve Çingiz geleneğini, çok iyi bilen bilge bir kişi idi. Timur'un Çingiz Han geleneğinin, katı kaide ve sistemleri içinde kaldığı da söylenemez. Her savaşa göre değişik bir taktik kullanmıştı. İncelenmesi gereken, önemli konu budur. Bu da henüz incelenmemiştir. Bazı Moğolca sözler araştırmacıları şaşırtmamalıdır:

a) *Uluğ Bey'in ordu düzeni*: Uluğ Bey'in (1394-1483) yazdığı bazı Oğuz destanı parçaları, hocamız Prof. Togan tarafından bulunmuştur. Uluğ Bey, Oğuz Kağan'ın ordusunun Moğolca olarak anılan bölümlerinin yanına Türkçelerini de koymuştur. Düzen, öncülerden arkaya doğru, Türkçeleriyle, şöyle anılmıştır:

1. *Karavul*: (Mo. *Bulcungar*?). — 2. *İrevül (ileri kol, öncü)*: (Mo. *Manglay*): Ar. *Mukaddemet ül-ceyş*. — 3. *Ongkol (Sağ kol)*: Mo. *Barangar*: Ar. *Meymene*. — 4. *Sol kol*: Mo. *Cavan-gar*: Ar. *Meysere*. — 5. *Yasav*: Mo. *Kol*: Ordunun gözüdür. Sağ ve sol kolun arasında yer alır. Ordu başkomutanı ile tuğ ve bayrak, burada yer alır: Ar. *Kalb al-ceyş*, yani ordunun kalbidir. — 6. *Çağdavul ve ökçe*: *Küçün-gar*? : Merkez kolun arkasında yer alır. — 7. *Buhtarma*? : Mo. *Bustin-gar*? : Bunların Arapça karşılığı yoktur. İki ordunun karşılaştığı yere *karşu* denilir. «*Orun, solgay? savrum, ünüş?, küşük*» düzenlerinden

54. «C e b e - h â n e», yani silahlık veya, cephanelik de, hazi-
neden sayılır. Zırhlar, miğferler ve diğerleri, özel bir sehpa veya san-
dalya üzerine yerleştiriliyordu. Bu *Ş e h â m e* sahnesi de, «*pars kuy-
ruğu beçkemine*» göre, Çağatay - İlhani okulu içinde görülebilir : (Topk.,
H. 2153, 34a).

de ayrıca söz açılmaktadır : (Prof. Togan, a. esr., s. 100). Bu düzenlerden, ilerideki ciltlerimizde söz açacağız.

b) Babür'ün «kol» düzeni: Prof. Rahmeti Arat hocamızın da belirttikleri gibi Babür, Hindistan'da bazı gerekler nedeniyle, ordu düzeninde bazı yenilikler getirmişti. (Vekayi, s. 665). Önemli olan bu yeniliklerle de, ordu düzeninin Çingiz Han geleneğinden kurtulup, oldukça Türkçeleşmiş olması idi. Ancak yukarıdaki Uluğ Bey'in düzenine bakarak, R. Arat hocamızın düzenine, bazı katkılarda bulunacağız :

1. Karavul: Gözetçi, bekçi ve keşif kolu. Arat hocamız, *irevül* ile başlıyor. Halbuki Babür, sık sık «karavul»dan söz açıyordu (s. 615). — *2. İrevül:* İleri kol, öncü. — *2. Barangar ve cavangar:* Sağ ve sol kol. — *3. Gol (kol):* Merkez kalb. Babür, buraya kadar klasik Çingiz geleneğine uyuyordu. Bundan sonra ordunun kanatlarını genişletmemek için, kolları arkaya doğru sıralıyordu : — *4. Sol kol, on (sağ) kol.* — *5. Hassa tabın:* *Tabın*, bölük demektir. Burada ise «hassa alayı» idi. Buna *çehre bölüğü* de denir (Vekayi, 650) : «*Sol yan, on (sağ) yan*» diye, iki kanada ayrılır. — *6. Boy:* «Sol ve on (sağ)», diye iki kanadı vardı. — *7. Çağdavul:* Klasik, geri kol ve artçılar geliyordu. Uluğ Bey'e göre bunun arkasında da artçılar vardı. Moğol sisteminde de öyledir. Krşl. Dörfer, 1791. Bu konu üzerinde yine duracağız.

Yukarıdaki örnekler de gösteriyor ki, Timurlularda asıl *kol* düzeni, Anadolu'ya yakındı. Moğolların Gizli Tarihi'nde *kol*, sırt kemiği, döş ve vadi; büyük karargâh; «*yeke kol*», merkezdeki ana birlikler; devletin ortası, «*kolun ulus*», ana yurdun halkı manalarında kullanılıyordu. Bütün mesele, «*kol*» sözünün, Moğolca sırt kemiği manasında söylenmesinden kaynaklanıyordu.

55. Bu Ş e h n â m e sahnesinde, bizim için önemli olan, *c e b e h â n e*, yani silahlıktır. (Kırşl., Res. 54). Tehmine, Rüstemin odasına gidiyor ve Rüstem ile konuşuyor (Topk., H. 2153, s. 54b). Ancak Rüstem'in, zırh ve silahlarının, öncekilerden bir ayrılığı yoktur. Yukarıda *pars kuyruğu beşkeme*ne dayanarak, bunu *İlhankı-Çağatay* okulu-na koymuştuk. (Res. 54).

5. KOŞ, KOŞUNMA, KOŞUNTU

Türkçe «*koşun*», Moğolca «*koşun*, *koşi'un*» deyip, böylece her iki kültürün hakkını verme, P. Pelliot'nun metodudur. Prof. Dörfer ise, sözün *A n a d o l u*'daki gelişmesini, kökleri ile eklerini göz önünde tutmadan, söz ve anlayışı, bir çırpıda Moğolcaya mal etmişti. (Nr. 282). Biz burada, *k o ş u n* deyişi ile anlayışının, Türkler ile Moğollarda nasıl ayrı ayrı olarak geliştiği üzerinde duracağız.

1. *MOĞOLCADA «KOŞUN, KOŞI'UN» SÖZÜNÜN, KÖKLERİ İLE EKLERİ, KARANLIKTIR*: Moğolcanın en eski kaynağı sayılan Moğolların Gizli Tarihinde, «*koşi'un*» sözü, «uç, baş, gaga, dağ doruğu» manasında kullanılıyordu (YCPS, 55, 88, 247, 248, 195). *Altan Tobçi* ve *Sanang Seçen* ise, daha geç kaynaklardır. Bunu, Prof. Dörfer de görmüştür. «Dann Heeresgruppe» demekle, bu geç gelişmeyi de tespit etmiştir. Biz bu manada, Moğolcada *koşun* sözünün bulunmadığını söylemek istemiyoruz. Ancak bu gelişme, Moğolcada geç olmuştu. P. Pelliot, «bayraktar» veya «birlik komutanı» manasında söylenen «*koşi'uçi*» deyiminden söz açarken, (l'épithète est tardive), diyerek, unvanın geçliğinden söz açıyordu (Genghis Khan, s. 168). Daha sonraki Moğollar ile ilgili bilgileri ise, Prof. Dörfer toplamıştır (s. 407).

2. *TÜRKLERDE, «KOŞ, KOŞ-, KOŞUNTU VE KOŞUN» İLE İLGİLİ GELİŞMELER*: Bir gerçek varsa, *koşun* sözünün, ekinin ve kökünün Türkçe de bulunmasına rağmen, eski Türk kaynaklarında görülmeysiştir. Ancak aşağıda vereceğimiz örnekler, Türkçedeki köklerin ordu birliği ve askerlikle ne kadar ilgili olduklarını gösterecektir. Moğollarda ise, bir tek deyiş vardır. O da, eski manası, «gaga» demektir :

a) *D i v a n'da*: Kaşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılda verdiği şu örnekleri, sıralayalım : *Koş*, *koşa* : Çift, çifte, eşli olma. *Kot at* : Hakan yanındaki yedek at. *Koşmak* : Katmak, Türkü

düzmek. Bu da, düzen kurmadır. *Koşuğ, koşlunmak, koşlanmak, koşulgan...* Bütün bunlar, birleşme ve düzen kurma ile ilgilidir.

b) *K u t a d g u B i l i g'd e*: *Koşmak*: Yazmak, şiir düzmek. *Koşuğ, koşulma...* Bunlar da, yazma ve düzenleme ile ilgilidirler. Yusuf Has Hâcib, şehirli bir yazardır. Bundan dolayı Kaşgarlı Mahmud gibi, at ve ordu ile ilgili bilgi vermiyor; yazı düzeni üzerinde kalıyordu. Eski Uygur yazılarında da koşmayı, birleştirme katma manalarında görüyoruz (TT, VII, 23, 6).

3. *ESKİ ANADOLU'DA VE OSMANLILARDA*: *Koşun* üzerinde, ayrıca duracağız. Burada bizim göstermek istediğimiz, koşmanın bir «*birlik ve düzen kurma*, ile ilgili çok geniş ve derin bir anlayış olduğunu göstermektir. Yoksa Türk kültürünü, eki ve kökü olmayan çok, geç çağlarda görülen her şeyi, «*Moğolcaya dayama*», bilgi ve insaf işi değildir. *Türk kültürünü savunma* da, karşı vesikalar ile olur :

1) *Koşa*: Çift, ikiz koşulmuş. Bk. *Koşa kişi, koşa koma, koşa koymak*. — 2) *Koşunmak*: katılmak. — 3) *Koşma, çeri koşma, bile (ile) koşma, «yirmi bin bahadır, bile koştı», «bir kişi bana koşsun», issi kişiler koştı, karbâna koştı, leşkerin koştı, kuy koşuh, kulağuz koşup, iki bin gazi koşma, asker koşma...* — 3) *Koştaş, koşdaş*: Koldaş, meslekdaş, kapı yoldaşı (TS). Krşl. Yud., 492. — 4) *Koşuk olmak*: Erenler ve buna benzerlerin yanyana gelmeleri. — 5) *Koşuntu*: Maiyet.... (TS). Bu kökler ile eklerlerin ve bu geniş geleneğin, onda birini bile Moğolcada bulamazsınız.

4. «*K O Ş U N*», *OSMANLILARDA VE ESKİ ANADOLU'DA*: *Koşun* sözü, hemencecik Moğolcaya bağlanmış. *Koşun*, geç Moğolcada, «askeri birlik ve müfreze» demektir. Ancak böyle bir deyiimi doğuran, kökten ve çok derinlerden gelen yan anlayış ve düşünceler de vardır. Bunların hiç biri, Moğolcada yoktur. Yukarıda bunu gösterdik. Örnekleri burada da sıralıyalım :

A) *TARİHÇİ VASSAF, «KOŞUN TÜRKÇEDİR», DİYOR:* Tarihçi Vassaf, «*koşun, Türkçede sınırlı birlik ve ordu bölüümü için derler*». Farsçası şöyledir: «*K o ş u n, be Türkî ahşâm ve fevci leşker-ra gûyend*». (Krşl. Dörfer, 282, s. 407). Elbette ki bu, Moğolcada da «*koşun (koşî'un)*» sözünün yok olmadığını gösteren bir vesika değildir. Ancak Türkçede de, bir *koşun* sözü vardır. Bu konuda, Eski A n a d o l u ile Osmanlı kitaplarından, Derleme Sözlüğüne dayanarak bir kaç örnek verelim:

1) *Alaylar bağlandı, koşunlar düzüldü* (Dede Korkut, 302-3). Prof. Dörfer, Dede Korkut'un İtalyancasından yararlanıyor. — 2) Kadı Burhaneddin,: «*Koşunlar birbirine kahşaşmada...*» — 3) *Altı yüz yiğidiyle, koşunıyla bile koşundaş... olup* (Evl. Çelebi, TS)... Kadı Burhaneddin ve diğerleri, Anadolu'da İlhanlı çağından az sonra yaşamışlardır. Bunlar Moğollardan öğrendikleri bir sözü, nasıl olmuş da çok daha geniş manalarda, hemencecik kullanmışlardır? Moğolcada bu söz yalnızca bir söz, bir tek mana ile görülür.

B) «*KOŞUN*», ANADOLU'DA «*SAF, ASKER DİZİSİ VE SAVAŞ DÜZENİ*» MANASINDA: Yukarıda, bu anlayışla ilgili olarak Kadı Burhaneddin ile Dede Korkut'tan örnekler vermiştik. Yine Tarama Sözlüğü'nden seçilmiş örnek bazı vesikalarımızı sunalım: Bu, Türk kültür ve düşüncesinin, bir savunmasıdır:

1) «*Sabah oldu, binip leşker koşunlar bağlayıp durdu*». «*İslam leşkeri, koşun bağlayıp durdular*» (TS, 4, 2673). — 2) «*Alaylarını düzüp, koşunlarını koşmağa...*». Bu 16. yüzyıl sözünde, D e d e K o r k u t ile bir benzerlik vardır.

— *SAF SAF, SIRA SIRA:* — 1) «*Salip milletini koşun koşun kılıl*» (a. yer). Bu 14. yüzyıl sözünde, böl ve parçala gibi değişik bir mana görülmektedir. — 2) «*Çeriler yasadıkta koşun koşun...*». Bu Süheyl ü Nevbahar sözünde İlhanlı tesiri var gibi görünmektedir (a. yer). — 3) «*... süvar olup, koşun*

koşun, güruh güruh...». 15. yüzyılda değişik bir güruh manasıyla görülüyor (a. yer). — 4) «Koşun koşun yürüdü nâmverler, dizildi yer yerin saf oldu erler». (15. yüzyıl). — 5) Füzüli'de: «Ardınca koşun koşun uşaklar» (a. yer).

— *S o n u ç* : Görülüyor ki eski Anadolu'da *koşun* deyişi, ayna mana; fakat çok değişik anlayışlarla, geniş olarak kullanılmaktadır. Çok çeşitli türeyişlere dayanmaktadır. Yerli ve köklü görünmektedir. Bununla beraber bir yerde, bir İlhanlı tesiri ve izi üzerinde de durmuştuk. Bir tarihçi olarak, -özellikle ordu düzeninde- İlhanlı tesirlerini görmemek de doğru değildir. Ancak bazılarının yaptığı gibi, Dede Korkut'taki *koşun* sözü, Moğolcadan geliyor gibi, dar ve garip bir görüş de, kabul edilemez. *A n a d o l u* halk kültürüne dayanan *Derleme Sözlüğüne* bir göz atmak bile, yeterli olacaktır (DS, 8, 2932). Yudahin'in Kırgız Sözlüğündeki bununla ilgili söz, deyim ve mana türeyişlerinin genişliği, herhangi bir Moğol sözlüğünde var mıdır? Ancak bu Çingiz tesiri, Çağatay Türk kültürü ile, sonraki Ortaasya beylik ve devletlerinde normal görülmelidir. Kars yöresinde askere, *koşun* denir (DS). Doğu Türk tesiri olmalıdır.

5. ÇİNGİZ HAN VE SOYUNA AİT DEVLETLERDE, ORDU BİRLİĞİ VE KOŞUN ANLAYIŞI : *Koşun* deyimini tarih kaynaklarında çeşitli manalarda kullanılmıştır. Vesikaları Dörfer toplamıştır. Biz burada yalnızca öz ve sayılarına göre bir sıralama yapacağız : — 1) *Hassa koşunu* (*koşunu hassa*). — 2) 200 askerden, dört *koşun* (*çahar koşun*); 600 kişiden, 7 *koşun* : (Bay Sungur çağı). — 3) 200 askerden 5 *koşun* : (1412); Timur, 600 kişiden 7 *koşun* yapıyor. — 4) 1546'dan önce, Haydar Duglat tarihinde, bir *koşundaki* asker sayısı beşbine yükseliyor : (Dörfer, 282).

V a s s a f'ın da dediği gibi *koşun*, küçük bir asker birliği idi. Tarihçi Vassaf, bunun Türkçe olduğunu söylüyordu.

56. Eski karakterde bir *şehnâme* sahnesi : Muhafızların mızrakları, kaba ve garip. *Yaylı Muhafız* ise, bizi *Oğuz* geleneğine doğru götürüyor. *Hakanın oturuşu* ile tahtın sehпасı da, *İlhanlı-Çağatay*'ları bize hatırlatıyor : (Topk., H. 2153, s. 28b).

ÇADIRLI KARARGÂH VE ÇADIRLARIN KOŞULMASI :

Koş ve *koşma*, *koşulma* deyimlerinin köklerinde ve ru-hunda, yanyana gelme, dizilme, bir hiyerarşi ile bir protokol anlayışı vardır. Tabii olarak, bu anlayış ve deyimlerden bazıları, bizlerde, Batı Türklerinde kaybolmuştur. Bunlardan bir kaç örnek sunalım :

A) *Oba ve ordu çadırları*: Oba ve ordu çadırlarının birbirlerine benzetilmesi ve onlara aynı adın verilmesi, eski Türk sosyal düzeni bakımından manalı ve normaldir. O s m a n l ı devletinin kuruluşu sırasındaki *Türkmen illerinin* obaları da, birer ordu karargâhı gibi idiler. F. K ö p r ü l ü'nün de çok güzel anlattıkları gibi bunlarda, kadınlar ve çocuklar da, silahlı idiler.

Ç a ğ a t a y Türk kültür çevresinde «*koş*», çadırlar topluluğudur. Aynı zamanda karargâh ve ordu demektir. Haklı olarak Radlof Buhara'da baş vezirleri için söylenen «*koş begi*» unvanını, bununla ilgili görmüştü (R, 2, 636). Ancak Kutadgu Bilig'deki *kuş* sözünü, *koş* okumuş ve bundan dolayı da, yanlış bir yoruma varmıştır (a. yer; Krşl. R. Arat, KB, 75).

«*Koş ağası*» ise, aynı kültür çevrelerinde, işçiler ile işçi çadırlarının şefine deniyordu. Bunlar, ana obadan ayrı ve derme çatma çadırlardı (a. yer). Hayvancı Kırgız Türkleri ile Doğu Türkistan çevreleri ise, «*iğreti keçe çadırlar*» ile «*göçte kullanılan küçük çadırlara*» *Koş* diyorlardı. *Kervancı çadırları* da, yine bu adla anılıyordu. (a. yer; Yud., 491). Çok daha kuzeylere, Başkırd Türklerine gidilince de, ancak basit ağaç kulübelere, *koş* deniliyordu.

«*Koşdaş, koştaş*», eski Anadolu'da *koldaş* ve kapı komşu demektir. Konar göçer, hayvancı Kırgız Türklerinde, bu anlayış, iki yönden gelişmiştir : 1. Çadır ve ev arkadaşı, bazan eş. — 2. Göç, kervan ve sefer arkadaşı (R, 2, 627; Yud., 492). «*Koşçu*» ise, çadırların kurulmasına ve toplanmasına yardım eden kimse idi. Bir çeşit *k o n a k ç ı*, gibi.

— *MOĞOLCADA Kİ «KOŞ», ÇADIR: Koş* (Türk), *koş* (Moğol) gibi, bir düzenleme yapmak, bunun en doğru yoludur. Moğollarda *koş* sözü, ilk olarak Moğolların Gizli Tarihi'nde görülüyor (1240). Herhalde bu söz, eski Moğollarda da vardı. Yumurta mı, tavuktan; tavuk mu, yumurtadan deyip, konuyu uzatmıyalım. Ancak Moğolların Gizli Tarihi'nde, «*koş, koşılık*» gibi, bir kök ve türeyiş vardır (YCPS, : Pelliot, s. 17, 53, 87). Türkçede ise türeyişleri, çok geniştir. Adı geçen kaynakta, dört yerde görülen *koş* ve *koşılık* sözleri, kesin ve açık olarak çadır karşılığında kullanılmıştır (YCPS, 80, 169, 245, 246). P. Pelliot'un yorumu da öyledir (s. 137, 183).

Daha geç Moğollarda, üç türlü çadır görülüyordu. Bunları, Bergmann sıralamıştı : *Koş* denen çadırlar, daha çok bekârların oturdukları küçük evlerdi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, «iğreti çadır» idi. Bu göç ve sefer çadırları üzerinde yukarıda durmuştuk. (Krşl. Yud. 491). Yani iğreti *koş çadırları*, Ortaasya'da yaygın bir gelenek idi. A n a d o l u'da ise bu kökten türeyişler, daha çok evlerin tavanları veya ağaç kuruluşları için söyleniyordu (DS).

57. Bu ş e h n â m e sahnesi, *Mani* veya *Feramurz*'un öldürülmesiyle ilgili olmalıdır. *Kaştan*, *oturuş ve sahne*, *Çağatayları*; *kubbeli, galerili otağlar* ise, *Osmanlıları* hatırlatıyor: (Topk., 2153, s. 113a).

6. A Ğ İ L V E A V U L

«A Ğ İ L ve A V U L» doğrudan doğruya o r d u ve a s k e r l i k ile ilgili değildir. Bu konuyu, gelecek ciltlerimizde, *Türklerde Ev Hayvanları*, adlı kitabımızda, özellikle Anadolu lu'daki ayrıntılarıyla çok geniş olarak ele alacağız. Ağıl hakkında Prof. Dörfer, güzel ve tarafsız bir madde yazmıştır (Dörfer, Nr. 503). Türk ağızlarındaki ayrıntıları bu maddeye bırakıyoruz. Etimoloji de, yapmıyacağız. Ancak bu konuyu Türk kültür bakımından, çeşitli gelişme çağları içinde, ele almak istiyoruz :

1. *GÖKTÜRK YAZISIYLA YAZILMIŞ VESİKALARDA «AĞIL», BİR AT SÜRÜSÜ ÇİTİ VEYA AĞILI OLARAK GÖRÜ-NÜYOR* : Göktürk yazılı vesikalarda, koyun ağılından değil de; at (*yılık*) ağılından söz açılıyordu. At, bir güç ve erk; koyun ise mal idi. Belki bunun da bir etkisi vardı. Yenisey'de bulunan Göktürk yazılı bir mezar yazıtında, şöyle deniliyordu : «*Ağılım, on yılmım sansız (sayısız) erti (idi)*» (H. N. O. Orkun, I, 156). Buradaki «*yılık*», at sürüsü demektir. Anlaşıldığına göre, pek çok da ağılı vardı. Turfan'da bulunmuş ve G ö k t ü r k yazısıyla yazılmış bir el yazmada ise, şöyle bir dilek ve dua yapılıyordu : «*Ağılnta, yılmın bolzun!*» Bu dilek bugünkü dil ve düşüncemize de yakındır (Th, II, 71). Yani, «*ağılnda, at sürün (yılmın) olsun!*»

2. «*K O Y U N A Ğ İ L İ*» ANLAYIŞI, ON BİRİNCİ YÜZ YIL TÜRKLERİNDE YAYGINDI : Savaşçı büyük Türk devletlerinden, dağınık Türk kavimlerinin kültürlerine gelindikçe, «*has ahır*» yerine, «*koyun ahırı*» anlayışı, yer alıyordu. Bundan dolayı Kaşgarlı Mahmud, ağılı şöyle açıklıyordu : «*A ğ ı l, koyun yatağı. Oğuzlarca, «koyun pislği». Bu iki anlayış, birbirine yakındır. Bundan dolayı böyle denmiştir. Nitekim Arapçada, yağmura da; bulutlara da, «semâ» denir*» (MK, I, 73).

«Ağıl, ağullanma», halka, hâle ve çevre demektir. Kaşgarlı Mahmud, acaba koyun, özellikle inek pisliğini, bundan dolayı mı ağıla ilgili görmekteydi. Bunu, kesin olarak bilemiyoruz. Ağıl ve koyun ile ilgili olarak, bir de atasözü veriyordu : «*Ağıl-da oğlak toğsa, arıkta (arkta) otu öner (biter)!*» (MK, I, 665). Yani Tanrı, herkesin kismetini verir, denmek isteniyordu.

— «*KARLUKLARIN AVULU*», Taraz'ın aşağısındaydı. Prof. Dörfer'in bulduğu, İbn Hordadbeh'teki bir vesikaya göre Karluk avulu, bir çölün yanındaki sıcak bir bölgede bulunuyordu (Nr., 503, s. 83). 9. yüzyıla ait olan bu vesikada «*avul*», *kışlak* olarak anılıyordu. Yaylakta da, kışlakta da ağıl vardır. Bizce, bu vesikanın verdiği bilgiler, yerinde görülebilir.

3. M I S I R ' D A K İ M E M L Ū K K Ū L T Ū R Ç E V R E S İ N D E D E «AĞIL», KOYUN AĞILI OLARAK GELİŞİYOR : Bilindiği üzere Mısır'daki Türk kültür çevresinde, daha çok kuzeydeki *Kıpçak* Türk kültürü ağırlıktadır. Bunun yanında Türkmen tesirleri de yok değildir. Önemli olan Mısır'da, yaygın bir *koyunculuk* kültürünün bulunmamasıdır. Buna rağmen sözlüklerde *ağıl*, bizim anladığımız manada yer alıyordu : «*Ağıl, koyunların yatağıdır*» (İ. Müh., 179). O da ağılı, Kaşgarlı Mahmud gibi tanımlıyordu. *Abu Hayvan* ise, *hatîre*, koyun ağılı olarak yorumluyordu. Ayrıca buna «*koyun ağılı*» sözünü de katıyordu (s. 16).

«*Ağıl*daş», k o m ş u anlayışını ise, yine M e m l ū k Türk kültür çevresine ait, 1242'de yazılmış diğer bir sözlükte görüyoruz! (Th. Houtsma, Leiden, 1894, s. 32). Bu anlayış, B a t ı Türk kültür çevrelerine biraz yabancı kalmaktadır.

4. AĞILIN SOSYAL VE ASKERİ MANASI : Yukarıda da belirttiğimiz gibi ağıl, G ö k t ü r k çağında artık bir at ahırını veya çiti anlamını taşıyordu. 11. yüzyılda, yani Türkler büyük devletler ve imparatorluklara sahip olduğu çağda ise ağıl, bir «*koyun ahırını veya ağılı*» olmuştu.

«*Avul*» ise, Selçuk ve Karahanlı devletlerinin uzaklarında kalmış, Ortaasya bozkırlarındaki Türklerde «*çadırlar obası*» veyahut da belirli bir boyun konduğu, bir «*boy kampı*» manasında gelişmiştir. Ruslarda ise *aul*, köye dönüşmüştür. Tabii olarak bu gelişme, *Batı Türklerinin* ötelerindeki bozkırlarda oluşuyordu. Bu konuda, bibliyografya vermeyeceğiz. (Bk. Dörfer, 503, 83).

«*Ayıl*», hayvancı Kırgızlarda, «obalar yığınağı» manasında görülüüyordu. Obaların veya ayılın halkına da, «*ayıl-apa*» deniyordu (Yud., 66). Radlof'a göre, buna Doğu Türkleri «*ail*»; Batı Türkleri ise, «*aul*» diyorlardı (R, 1, 163). Ancak bu, her zaman böyle görünmüyordu. Batı Türklerinin dışındaki Türklerin hemen hemen hepsi bu sözü, *k a m p* ve konak yeri manasında kullanıyordu. Bu anlayışlar daha çok, *s a v u n m a g e r e ğ i* olarak, kurulmuş; bazıları gelişmiş ve bazıları da gelişmeden kalmışlardı.

5. *TÜRKLERDE VE MOĞOLLARDA, «AĞIL» VE «AYIL» ANLAYIŞI: (Savunma gereği ile):* Çingiz Han'ın kültür çevresi demek, belki de «Moğol» deyimini kullanmaktan daha doğru olur. Çünkü onun çevresindeki herkes Moğol değildi. Ayrıca Türk kültür çevreleriyle de, çok eski veya yeni yakın ilişkileri vardı. Eskiden Çingiz Han'ın çevresi, «*küren*» düzeni ile konup, göçerlerdi. *Küren*, «halka» demektir. Eski zamanlarda, herhangi bir kabile, herhangi bir yerde, halka şeklinde dizilerek bir kamp kurardı. Onların büyükleri ise, bu dairenin ortasında, bir nokta gibi kalırdı. *Küren*, bu idi. Düşman askerlerinin yaklaştıkları anlaşılırsa, arabalarla bu daire daha da sıkıştırılırdı. «*A r a b a l a r ı n k a l e s i*», içinde böylece savunulurdu. Bu kamplardan ayrıлып, ayrı yaşamının korkunç tehlikeleri ve sonuçları olabilirdi.

— *AİLE OTLAĞI VE YURT DÜZENİ: (Ayıl):* Çingiz Han imparatorluğu kurulduktan sonra, haydutlar ile çapulcular ortadan kalkmış ve düzen kurulmuştu. Büyük sürüleri

olanlar için, böyle büyük kamplar ve kürenler ile göçmek, el-verişli değildi. Bundan dolayı sürü sahibi aileler, *ayiller* halinde, kendi kendilerine göçmeğe başladılar. Çingiz Han'dan sonra yavaş yavaş kürenler de ortadan kaybolmuşlardı : (Vladimirtsov, Moğolların içt. teşkilâtı, s. 62-63).

— «*KAMP VE KARARGÂH*» olarak «*ayıl*» sözünü, ilk kez Moğolların Gizli Tarihi'nde görüyoruz (YCPS, 81, 84, 112). Bir yerde de, yer adı olarak geçmektedir. «*Küren, küre'en*» deyiimi ise aynı kaynakta, «hayvan ağılı, araba kalesi (Wagenburg)» manasında kullanılmıştır (YCPS, 177, 205). Bir yerde de, «*karargâhın bir bölümü*» olarak tanımlanmıştır (a. esr., 122). Yani *ayıl*, devlet içinde böylece daha önemli bir yer almıştır. Şimdiye kadar bu deyiş üzerinde durulmadı. Ancak bize göre, Moğolların Gizli Tarihi içinde «*a'ul-*» şeklinde bir fiil de görü-lüyordu. Bu, «*Çingiz Han'ın katına, otağına (Audienz) çıkma*» ve saygılarını sunma, manasında kullanılmıştır. Ancak burada ağırlığı olan anlayış, hakanın huzuru ve otağıdır (YCPS, 235, 238, 137). Uygur ve Karluk hanları, Çingiz Han'ın katına bu sözle çıkarılmışlardı.

6. *DEDE KORKUT'TA «AĞIL»* : Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu konu üzerinde daha çok, «*Türklerde ev hayvan-ları*» adlı cildimizde, bütün vesikaları sunarak duracağız. Burada yalnızca ağılın başlıca özelliklerini gösteren, bir kaç vesikayı sunmakla yetineceğiz :

a) *Ağılın kapısı ve duvarı* : Karaçuk Çoban, rüyâ görüp, tehlikeyi sezince, iki kardeşini yanına aldı, «*ağı-lun kapusını berkitti, üç yerde tepe gibi taş yığdı...*» (DK, 39-12). Ağıl kapıları ağaçtandır. Bunlar üzerinde az sonra duracağız.

«*Ağıl duvarı*» için, ayrıca bir duvar sözü edilmiyor-du. *Ağıl, zaten bir çit ve duvardır* : Bu çok önemli bir noktadır. Ağıl denince, ahır veya içi anılmıyor; çiti ve çevresi anılı-

yor, gibiydi. K u r t t a n haber sorulurken, şöyle deniliyordu: «... Ağca koyun gördüğünde, kuyruk çarpıp kamçıl原因; arkasını vurup, berk ağılın ardın söken...» (DK, 46-1). Kurt, arkasını vurarak, berk ve sağlam ağılı sökebiliyordu. Bu işi kapı yanında değil; ağılın ardından yapıyordu.

b) «Ağayıl», a ğ ı l m ı; k o y u n s ü r ü s ü m ü? Bilindiği üzere Dede Korkut'ta sık sık ağayıl sözü görülür. Bu, Farsçaya benzetilerek, a ğ ı l l a r manasını da içine alabilirdi: «Kaytabanım (develerimi) güdende, sarvanım mısın? Kara koçum güdende, ilkıcım mısın? Ağayılım güdende, çobanım mısın?» (DK, 269-1). Buradaki «kara koç», atlar için söylenen bir tanıttır. Koyunlar için ise, yalnızca ağayıl deniyordu. Bu, Dede Korkut'ta sık sık görülen bir deyiştir. Bu duruma göre Dede Korkut'ta üç türlü çoban görülüyordu:

— 1. Sarvan: Deve çobanı. — 2. İlkıcı, yilkıcı: At çobanı. — 3. Çoban: Koyun (ağayıl?) çobanı. Önemli noktalardan biri de budur. Bir başka yerde de yalnızca, «ağayılın koçları» deniyor ve koyundan söz açılmıyordu (DK, 264-7). Ancak, «ağayıl da ağca koyunum, sana şölen olsun» da, deniyordu (167-2). Konuyu uzatmayacağız. Ağayıldaki tümen (10.000) koyundan, sık sık söz açılmıyor da, değildi (18-1...). Ç o b a n, bir alp eren ve savaşçı idi.

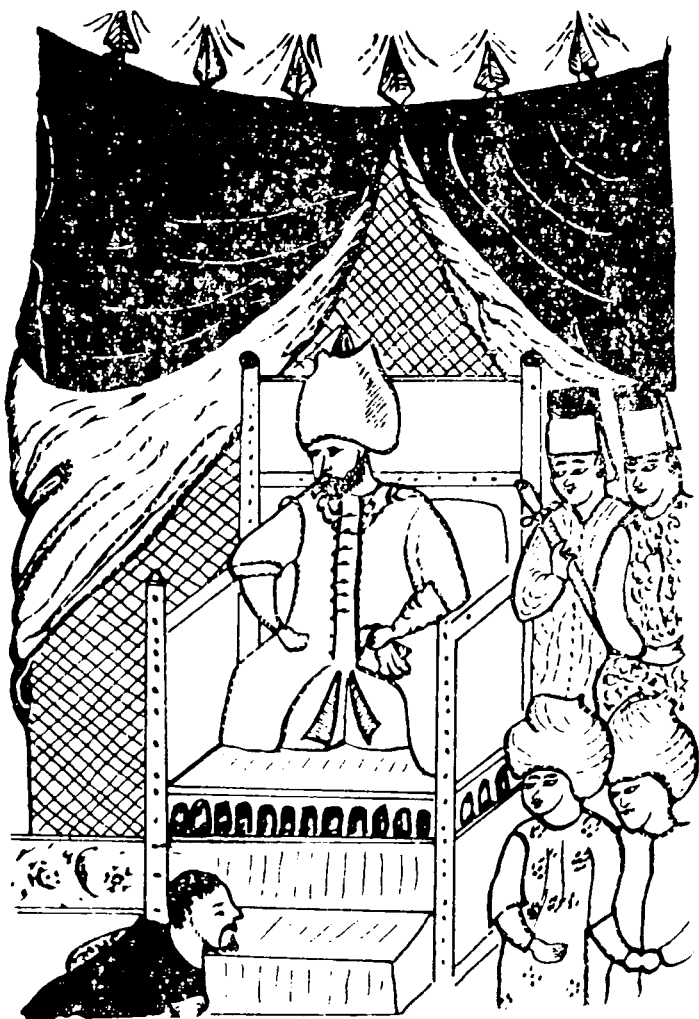
7. A N A D O L U ' D A K İ A Ğ I L L A R Ü Z E R İ N D E B A Z I N O T L A R : Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında da hayvancılar silahlı ve il beyleri'nin başlığında, birer savaşçı, idiler. F. K ö p r ü l ü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu adlı eserinin, aşiretler bölümünde, bunları çok güzel anlatmıştır. Konuyu, böyle ele almak gerekir. Eski Anadolu kitaplarında «ağıl» sözü, ayı çevreleyen hâle ve halka demektir. H a l k a anlayı-

şı, bu sözün kökünde olmalıdır. Bunu söylerken Kuzey Türk ağızlarında görülen, «*aylanmak*» sözünü de, hatırlatmak istiyoruz (R, 1, 36). Bunun, bir din manası da vardır. *Ekmeği, parayı başımızda çevirme de, bir aylamadır*. Şimdilik, bu kadar söyleyelim.

A n a d o l u'da, köylerde ağıl için söylenen, «*ağıla, argaç, bargaç, çeten, çığ, kaşak, koşana, kotarı, kuzluk, orun, örtme, örüm, salak, saya, torluk*» gibi ve daha bir çok sözler üzerinde dikkatle durmak gereklidir. Bunlar çok eski Türk kültürünün izlerini taşırlar. «*Köşene, koşana*» gibi... Bu cildimizde, bunların bir çokları üzerinde durduk. Örnek olarak, *torluk, togurluk*, gibi; .. — **AĞIL KAPISI** ve diğer bölümler için söylenen, *ırgıcak, kapsalık, tokutma, çobansalık*... üzerinde de ayrıca durulmalıdır.

«*Farsçaya giren ağıl sözü*», ilk kez Mütercim Asım Efendi tarafından görülmüş ve yorumlanmıştı. Asım Efendi'nin, III. Selim'e sunduğu eseri, 1835'de basılmıştı. Asım Efendi, «*agal*» ve «*agıl, agil*» maddelerinde, bunun Türkçeden gelmiş olduğunu belirtmişti. Bundan dolayı Asım Efendi'yi, saygı ve rahmetle anıyoruz (Bürhan, s. 39). Konuyu sonra da, Prof. Dörfer ele almıştı (Nr. 503).

8. A N A D O L U'DA, «*AVUL, AVLA, AĞLAĞI...*» : (*Mongolistlerin dikkatlerine*) : Derleme Sözlüğü'nde, Anadolu köylerinden derlenmiş, tam 5 sahife, bu söz ve anlayışla ilgili olarak bilgi vardır. Hepsi, çitle çevrilmiş insan ve hayvan barınağıdır. Bunlar Türk kültürüne hiçbir şey vermek istemeyen, Moğolcacılar için, geniş bir araştırma kaynağıdır. Proto Türk-Moğol kültürünün, en sağlam kaynak dayanağı, Anadolu'dur.

58. O s m a n l ı , «perdeli otağları» : Kanuni, Macar elçisini kabul ediyor : (Ahmed Feridun Paşa, *Sefer-i Zigetvar*, Topk., H. 1339, 16) : 1568 - 69. Bu ünlü *Zigetvar otağının*, burada yalnızca ön bölümünü sunduk.

7. KARARGÂH VE SAF DÜZENİ

«ÇERGE»,

Çadır, otağ dizisi ile asker ve ordu safı veya dizileri, bir karargâh ve k o n a k yeri anlayışını doğurmaya doğru geliyordu. Çadır olarak *çerge* üzerinde, bu cildimizde durmuştuk. Şimdi biraz da, çadırlar topluluğu ve konak yeri anlayışı üzerinde duralım. Elbette ki bir konak yeri, askersiz ve birliksiz olamazdı.

1. ANADOLU'DA: A n a d o l u köylerinde «*cerge*, *çerge*», başlıca şu anlayışlarla söylenir: 1. Kulübe, gölgelik, göçebe çadırı, tente. — 2. Örtü ve kilim. — 3. Süslü gelin arabası. — 4. Dizi ve sıra. — 5. Sürek avı. Bu anlayışlar, eski Anadolu kitaplarında da görülür. Aşağıda, tarihten ve bugünkü Türk dünyasından vereceğimiz örnekler bizim, yani Anadolu Türklerinin, eski ve doğru manalarla konuştuğumuzu gösterecektir (DS). Biz bunları, Moğollardan almadık.

Mütercim A s ı m E f e n d i (1755-1820), bir Ayın-taplı Türk olarak, Farsçadaki *cerge* sözünü, şöyle yorumluyordu: «*C e r g e*, insan ve sair hayvan *gürûh* ile *a l a y* *kurup*, *daire misâl h a l k a* olmasına denir. Bizim ıstılahımızda dahi *c e r g e l e n m e* tabir olunur. *Ekseriya, s ü r g ü n a v*'ında *ederler*... *Arı kovanına da derler*» (Bürhan, 201). Alay, halka, cergelenme ve sürgün avı anlayışlarını, vesikada vurgulayarak gösterdik. Farsçadaki *çeper*, sözünü ise şöyle yorumluyordu: «*Saz ve otlardan yapılmış muhtasar bir evdir. Hug, kulübe, alaçuk ve salaç gibi. Ve insan ve sair hayvanın a l a y l a*, *h a l k a* gibi *daire olup, c e r g e l e n m e s i n e* de denir» (a. esr., 205). Tarama Sözlüğü'ndeki metinler, kesilerek alınmıştır.

A n a d o l u anlayışındaki, alay, halka, daire, sürgün avı, cergelenme gibi deyiş ve sözleri unutmamalıdır. Yoksa B a b ü r 'ün, «*cerge salıp, cerge kılıp, avladılar*», sözünü ve manasını anlayamayız. Böylece Mongolistlere karşı tedbirimizi

aldıktan sonra, ana konuya girebiliriz. Bu sözün ç a d ı r ile ilgili manası üzerinde, çadır ile ilgili bölümümüzde durmuştuk.

2. *ESKİ ANADOLU'DA VE OSMANLILARDA*: Cerge ve cerge sözleri, başlıca şu anlayışları içlerine almışlardı: — A) Derme çatma çadır: *Gölgelik, gömele, kara ev, kara cerge, çingene çergesi*. Olmayacak bir şeyin peşinde gitmek için de, «*çingene çergesinde musandıra aramak*», deniyordu. — B) iki direkli açık otağ veya büyük çadır. Padişahın karargâhında, günlük ve *sayvan* (*sâyebân*) olarak kullanılan, açık otağ. — C) Sürgün avı partilerinde, avcılarının kuşatma yoluyla oluşturdıkları daire.

«*Çerge odası*»: — A) Otağın içinde veya otağa bağlanmış bir oda. — B) «*Çerge odası*», K o n a k ç ı l a r, yani çadır muhafızları ile çadırları kuran ve toplayan, konakçı ve göçürücüler. *Kuşatma* ve *muhasara* için de, çergelenme denebiliyordu. Bunlar, Ahmed Vefik Paşa ile arkadaşı Redhouse'un görüşleridir (Redhouse, 719).

3. *KUŞATMA, MUHASARA, SÜREK AVI İÇİN «CERGELENME»*: Yukarıda Asım Efendi'nin bu konudaki görüşlerini sunmuştuk. «Alay kurup, daireye benzer halka olmaya, *cerge-lenme*» deniyordu. Çoğu zaman bunun, *sürgün avında* yapıldığı da, söyleniyordu. Erzincan ve Elazığ'da, bir çeşit süre avına, *cerge* veya *cergi*, deniyordu (DS, 3, 885). Avda hayvanları çevirmeye, çergelenme dendiğini, Radlof da yazıyordu (R, 3, 1971).

— *SÜREK AVI*: B a b ü r'ün, Vekayi adlı eserinde, sık sık bu «*k u ş a t m a a v ı*» üzerinde söz açılıyordu. Bu eseri yayınlayanlardan Beveridge, *cerge* için, «*hunting-circle*», yani avlanma dairesi; King ise, «*hunting-matches*», yani av yarışı veya oyunu diyorlardı: — «*Çerge salıp avladılar*». — «*Küçük fundalıklarda halka şeklinde oluşarak (cerge saldılar)...*» — «*Halka yaparak, (cerge kılıp), geyikleri dağdan indirdiler...*»

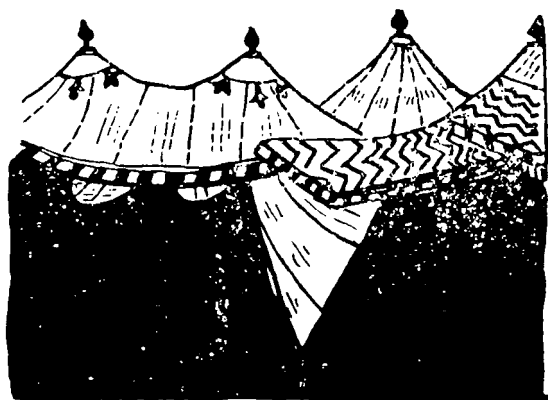
59. İkinci Selim, İran elçisini tahtında kabul ediyor : (Aynı esr., Topk., H. 1339, 247).

— «Cengele, yani Hindistan ormanlarında, halka kurup (çerge salıp), gürültü yapınca, gergedan çıkıp, ovaya doğru kaçtı...»
Bu örnekleri, hocamız R. Arat toplamıştır (Vekayi, 597).

Çingiz Han'a karşı savaşıyan Cüriyetler, «savaş cergesini», yani halkasını kuruyorlar ve hep birlikte cergeye, yani savaşa giriyorlardı (Reşideddin, Ber., II, 157). Kaşgarlı'nın, çergeşmek fiilini görmeyen P. Pelliot, bu sözün Moğolcadan Türkçeye geçmiş olduğunu söylüyordu (HCK, 143). Ancak Moğolcada bunun, bir tane örneğini bile bulabiliyor. Bu konu üzerine, yeniden döneceğiz.

4. «CERGE» : TOPLULUK, SINIF, ZÜMRE VE RÜTBELERLEŞME : A n a d o l u ' d a da düzensiz topluluklar için, cerge denilir Bu, asıl orijinal manadan, bir sapmadır. B a b ü r, bunu daha yerinde kullanıyordu : «Müce ve cerge» sözü, kesin bir hiyerarşi ve rütbeyi gösteriyordu : «İç beyleri cergesinde iken, uluğ beyler cergesine alındı», sözü bir rütbe yükselmesini gösteriyordu. «Kendini, iyi adlılar cergesinden çıkardı» (Vekayi, 597). «Horasan tabın bölüğü cergesinde» dendiği zaman ise, o bölüğün derece ve rütbesi anlaşılıyordu. A n a d o l u ' d a «çerge çerisi», ç i n g e n e demektir. Bazı Türkler, soyu soppu belli olmayanlara da, «cergesiz» derler (Yudahin, 203).

5. S A R A Y VE KARARGÂH MANASINDA, «CERGE» : Karargâh veya ordugâh manası belki de çadırlar topluluğu dolayısıyla ele alınıyordu. Ancak sözün asıl manası, çadır demektir. Görülüyor ki, gittikçe mana genişliyordu (R, 3, 1971). Hayvancı Kırgızlarda cergeleme, klasik olarak, sıraya dizme manasında söyleniyordu. «Büyük ordu yürüttün; öksüzleri, dul kadınları ve karargâh (veya sarayını) bakımsız bıraktın» sözünde ise, karargâh veya saray, «cerge» sözüyle karşılanıyordu (Yud., 203). Bu Türklerde saray, o t a ğ demektir. Nitekim Bar bier de M e y n a r d da sözlüğünde, merasim ve seremonilerin yapıldığı padişah otağını, cerge olarak tanımlıyordu (I, 584),

60. «Şenlik otağı». 18 yy. başı : (Vehbi, 3594). «Savaş otağları» içinde, minder ve yastık görülmüyor.

Dört köşe ve duvarlı bir hangar (?) olduğunu da sözlerine katıyordu. Yukarıda «*sâyebân-ı hü mâyun*» üzerinde, ayrıca durmuştuk.

6. SAVAŞTA, «*H A M A M V E H A S T A H A N E Ç A D I R I*», ÇERGE : Türkler, büyük ve düzenli ordulara sahip idiler. Rahmetli Prof. O s m a n T u r a n 'a göre, Selçuklu, Harezmeşahlar ve Akkoyunlu devletlerinde, savaşlarda seyyar, gezici hastaneler ve hamamlar vardı. Bu sefer hamamlarıyla hastahanelerine de, *çerge* deniliyordu. Bu kuruluşlar, Bizanslılara da, «*tsergas*» adıyla geçmişlerdi (Cihân hakimiyeti, 2. baskı s, 187). Bunu, Osman Turan'ı rahmetle anmak ve bu konuda bir bilgi vermek için sunuyoruz. Bu çadırlar da, göç ve sefer içindi. Yani iğreti çadırlardı. Belki de, bunun için bu ad verilmişti. Bilemiyoruz.

ASKERLERİN SAF DÜZENİ, SAVAŞ DİZİSİ «Ç E R G E Ş M E»

1. «*Ç E R İ*» SÖZÜNÜN KÖKLERİNE DOĞRU : 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, şöyle diyordu. «*Savaşta karşılıklı duran saflara ç e r i g denir*» (MK, 1, 323). Bir başka yerde de şöyle deniliyordu : «*Ç e r i k, savaş saflı, savaşta sıra, dizi. Şu sevda dahi gelmiştir*» : «*Alp çerikde, bilge tirikde : (yani) yiğit, savaş düzeninde bilge, akıllı adam ise, derikte, dernekte sınıtır* » (MK, 1, 388). Burada *çerig*, ordudur. Ancak, düzenli ve saf düzeninde durabilen, disiplinli bir ordudur. Yani Türk töresi, başıboş yiğitlik veya tek başına alplara, yer vermiyordu.

2. SAVAŞ İÇİN DÜZENE GİRME, SAF TUTMA, SAFF-I HARP, «*ÇERGEŞME*» : Belki bu konuya ilerideki ciltlerimizde yeniden döneceğiz. Ancak büyük üstadımız P. Pelliot'nun, *çergeleme* sözünün eski Türklerde bulunmadığını ve Türklerin bu deyişi Moğollardan almış oldukları düşüncesi üzerine, burada bir başlık açmayı uygun gördük (Pelliot, *Genkhis Khan*, s. 143-144).

«İmdi çerig çerğesür» sözü, derlendiği 11. yüzyıldan çok daha eskilere ait olması gereken, eski bir Türk savaş şiirinin, son satırıdır (MK, 1, 442; 2, 209). Sonra da, «şimdi savaş düzeni ve safları dizilmiştir», diye şiir bitiyordu. Başka bir yerde de, «İkki sü çerğesti», deniyordu (a. esr., 2, 209). Sü, eski Türklerde, asker ve ordu manasında söylenirdi. Ancak burada, savaş birliği yorumu, daha uygun düşmektedir.

«Karşılıklı iki ordu» savaş düzenine geçmiş, saff-ı harp düzeniyle, yerlerini almışlardır. Çünkü yine aynı kaynak, «savaşta karşılıklı duran saflara, çerig denir», diyordu (a. esr., 1, 323). Ayrıca çerig her şeyin karşısı, demektir (1, 388). Oğuzlar ise bu sözü, vakit ve yine sıra için kullanıyorlarmış (1, 323). Kaşgarlı Mahmud'un eserinde, bu konu ile ilgili, bir çok atasözü ve şiir vardır. Konuyu genişletmek istemedik. Ancak bunu yaparken, Brockelmann'ın yorumlarını da, göz önünde tuttuk : (Spr., 6, 13; AM I, 30a, 34d, 39, 5b; AM Pr., 15, 5).

«Yıldızların düzeni» de ilâhi, Tanrı'ya göre; ancak kesin dizi ve sıralar halindedirler. Bunun için, «yıldızları sıra sıra dizilir», yani «yıldızları çerğesip»; yine onun g e c e s i ile g ü n d ü z ü ise, birbirleri üzerine örtünür ve sarılır (yörngenür) idi. Türkler, ordu düzenini de, gökteki yıldızların düzenlerine benzetmiş gibidirler (MK, 2, 303). Türk Mitolojisi adlı eserlerimizde, bu konu üzerinde geniş olarak durmuştuk.

B a b ü r de hatıralarında, «gemilerin sırası (çergesi)»n-den söz açıyordu (Vekayi, Arat, 597). Cerge, bir sıradır, dizi-
dir ve düzendir. Bu dizi ve sıra, Tanrı ile devletin düzen ve tö-
resine göre kurulmuştur. Bunu içindir ki, t ö r e ile c e r g e,
birbirlerine çok yakın iki söz olarak görülmüşlerdir.

HALK İLE KUŞLARIN KONMASI DA, yani töre ile Tan-
rının kurduğu düzen de, «cergelete konma», yani sıra ve düzen
içinde konma anlayış ve söylenişiyile karşılanmıştır (a. yer).

61. «Şenlik ve eğlence otağları» Aynı eserden. 18. yüzyıldan sonra, otağ başlıkları ortaya çıkıyor ve sancak başlıkları ile birbirlerine benziyorlardı. Ancak yine eski geleneğe uygun olarak, ikinci otağdan sonra, «tahta perdeden ç i t», çevreyi çeviriyor; onun dışında da mâîyet otağları, görülmüyordu.

8. MENZİL, KONAK, OTLAK

«ÖRG, ÖRÜĞ»

Yukarıda çadır manasında söylenen, «örg, örge» sözleri üzerinde durmuştuk. Şimdi konumuz, k o n a k ve ordugâh-dır. G ö k t ü r k yazılarıyla yazılmış bir yazıtta U y g u r kağanı, bir kaç yerde «il örgü»nden söz açıyordu. Bu t a h t mı; yoksa s a r a y veya otağ mı idi? Bunun üzerinde çeşitli yerlerde, durduk. Daha sonraki Türk kültüründe bu deyiş, otağ, saray ve karargâh olarak görülmektedir. Gerçi tahtsız otağ da, olmayabilirdi. Bu söz dilciler tarafından, «örgi-, örgin, örgün» şeklinde okunmuştur. Bu deyiş iki kez Göktürk yazıtında ve bir de Altun Yaruk adlı, Uygur kitabında geçmektedir. Bizce bu, «ö r g - i n?» olarak yorumlanmalı ve aslı, geç çağlardakiler gibi, *örg* veya *örge* olmalıydı.

«S ö z ve m a n a n ı n a s l ı» hakkında da, bir adım atmak gerekiyor. Radlof, çadır pavyonu ve çadırlar konağı için söylenen *örge* sözünü «ör - ge» olarak yorumlamıştı (R, 1, 1228). Bizce Radlof, bunda haklı olabilirdi. «Ör - mek», yücelme yükselme demektir. Uygur kağanı da il, yani devlet örgünü, «örgi-pen», süsledim. diyordu. Bundan dolayı Rusların eski Türkçenin sözlüğü de bu sözü, «kurmak ve dikmek»olarak yorumluyordu, (s. 388). Eski Türkçede, «örki, örük» de, yüce ve âli demektir. A n a d o l u köylerinde de *örmek, örümek*, yükselmek manasında kullanılır. Moğolca da ise bunun çok az türeyişi ve sınırlı kullanılışı vardır. Yeri gelince, sunacağız.

1. «K O N A K Y E R İ» MANASINDA: Daha önceki bölümlerde bu deyim, çadır ve otağ manası üzerinde durmuştuk. Şimdi bu anlayışı, daha da genişletmeye çalışacağız. O s m a n l ı devletinde de seferde, ordunun konak yeri süreli ve devamlı bir konak değildir. «K o n a k bir yerde bir süre kalmazdır». 11. yüzyılda derlemelerini daha çok halk ağzından yapan Kaşgarlı Mahmud, söze şu örneklerle başlıyordu :

a) «Ordu, bir yerde on gün konak yaptı»: Bu, çok geniş bir yorumdur. Kaşgarlı Mahmud ise şöyle diyordu: «Bir yerde bir süre kalmadır: «Sü, on kün ö r ü k boldı», yani asker ayrıl-mayarak, kaybetmeyerek, eğlendi (dinlendi)» (MK, 1, 69). Brockelmann da bunu, daha kısa olarak, «durak yaptı, konak-ladı», diye yorumluyordu (Ind., 136). Aslında örük sözü eski Türkçede, «dinlenme ve istirahat etme» manasına da gelir. Göçen halkın durak yapması da, bu deyiş ve anlayışla söylenirdi.

b) «İnsanoğluna bakarsan, bir kervan gibidir; Ne ko-nağı (örük) ve ne de durağı (turgu) vardır. Konak ve menziller (örük), nerede kaldı?» İnsanoğlunun yani (apa oğlanının) ha-yatı, duraksız ve konaksız bir gidişe benzetiliyordu. Şair, bu-nun menzili yok mu, diye soruyordu (KB, 1386).

c) «K o n a k ve m e n z i l», birbirlerine yakın anlayış-lardır. Uzaklık ve mesafe de bunun içindir. Uzaklık ve menzil için de bu çağda, «örlem» deniliyordu: «Doğudan batıya (to-gardın batarka), bir menzillik yer (bir örlem yer), o!» (KB, 3706). Biz mana ve söz birliği üzerinden örneklerimizi verip, gidiyoruz.

d) «Örük», A n a d o l u'da «mühlet, müsaade, vâde» ile, hayvanların değişik yerlerdeki ağıl ve konak yerleri için de, söylenir (DS). Aşağıda bunların üzerinde ayrıca duraca-ğız. Çünkü Türk kültürünün en zengin ve köklü hazinesi Ana-dolu'dadır.

e) Otlak, konak yeri veya o b a : Yine 11. yüzyılda halk dilinden derlemeler yapan Kaşgarlı Mahmud, bu konuda bize ışık tutuyordu: «Ö r ü k : Beyler veya bir oymak, bir yerde biraz konar veya eğlenirse, buna da örük denir» (MK, 1, 69). Anadolu'da da, yayla veya otlak konaklarına, bu ad verilir.

2. ÇADIRLI ORDUGÂH VE ORDU MENZİLİ : R a b g u - z î, bir asker konağından söz açarken, «sağ yana 6 ak çadır

örge; *sol yana da 6 ak çadır örge diktirdi*», diyordu (R, 1, 1228). Aslında burada çadırın adı, *örge* idi. Yine *Ç a ğ a t a y* Türk kültür çevresinde, *örüg*, Şeyh Süleyman Efendi'ye göre, «*ordu menzili*» (*menzil-i ceyş*), demekti (a. yer, 1223). Aynı kültür çevresinde, «*örk bolmak*», gezide dinlenmek için, konaklamak veya durak yapmak anlayışında söylenmiştir (a. esr., 1227). Dinlenme ve huzur bulma anlayışı, Kutadgu Bilig'de de, *örüg* sözünde vardır. Bu anlayış, yukarıdaki ve aşağıdaki maddelele, daha da pekiştirilmiş olacaktır.

3. *SARAY VE HAKANLIK OTAĞI ANLAYIŞIYLA*: Bu anlayışa daha çok Kuzey Türk destanlarında rastlıyoruz. Yiğitlere ve hakanlara ait olan ve saray diye anılan bu otağlar, altın ve aklıkla tanımlanıyordu. «*Orguge, örge*» adlı bu çadırları, Kalmuk Moğollarında da görüyoruz. Kalmuklarda üç türlü ev vardı. Adını andığımız «örge» evler, beylere ve büyüklere aitti. Orta ve normal evlere ise, *ger* deniyordu. Bu söz moğolcadır ve Moğolların Gizli Tarihi içinde de görülür. *Koş* adlı çadırlar ise, fakirlere aitti. Bunlar üzerinde de durmuştuk.

a) *Alplların, «Ak evleri»*: Bir yiğit, «*atın bile çevresini dönemediği, büyük bir ak-ev (ak-örgö) yaptırıyor*» (Pb, II, 478, 3379). Yine başka bir Kuzey, Sagay-Türk destanındaki bir yiğid, «*7 kuleli (bastıg) bir ak-saray (Ak-örgö), yaptırıyor*» (R, 4, 1192). Otağın aklıgı, *Dede Korkut* ile *Babür*'ün hatıralarında da görülüyordu.

b) *Altın-saray*: Bu cildimizde Türk hakanlarının altın otağları ve altınlı saraylar üzerinde, uzun uzun durmuştuk «*Altınlık örg*», eski Uyğur yazılarında, altın taht manasıyla görülmektedir (TT, II. A, 68). Bu da otağ ve saray gibi, bir hakanlık makamıdır. *Altay* Türk destanlarında, «*altın örgö*», yani «altın saray» deyiş ve anlayışlarını da, ayrıca görüyoruz (R, 1, 1230). Bu Türkler belki de başlangıçtan beri, gerçek sarayı görmemişlerdi. Bu da, bir otağ olabilirdi.

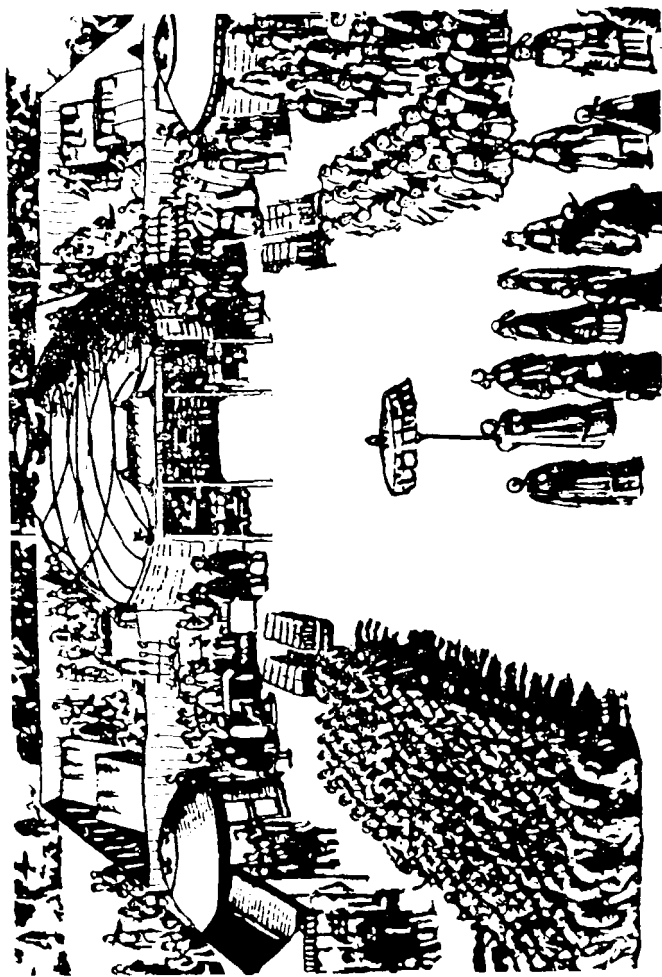

62. Yine Kanunî'nin Zîğetvar otağı : Önünde Macar esirlerini ka-
bul ediyor. Bu otağın arkasında, -belki de galerili-, iki otak ile bir say-
van veya *günüük*, daha görülüyor.

9. «T E R G E»

HAKKINDA BİR KAÇ NOT

Altayların kuzeyindeki Teleüt Türkleri, b a ş k e n t için, *Terge* diyorlardı. Daha dogrusu, «*Kan tergesi*», yani han tergesi. başkent demekti (R, 3, 1070). Onların komşuları olan Koybal Türkleri ise, s a r a y için, «*tirge*» diyorlardı (a. esr.. 3. 1374) Bu söz, yayılmış bir deyim değildir. Hayvancı Kırgız Türkleri, ise, «t a h k i m etmek» manasına, «*tergemek*» derlerdi (Yud. 727). Bu, aynı zamanda kadınlar için yasak ve t a b u olan bir şey idi. Bu konuda kesin bir şey söyleyebilmek bizim için, zor. Sözüñ ekine göre yorum yaparsak, bu daha çok, bir masa gibi, bir alet adı gibi, bir mana ortaya çıkıyor.

63. Çin İmparatoru Kien Lung (1736 - 1796), Ortaasya içlerine ve Türkistan'a, çok derin akınlar yapmıştı. Resimde Çin İmparatoru, Peking'deki eski Ortaasya tipi ordugâhı ile keçe otagında, Türkistan ve Moğol Kalmuklarından gelen elçileri kabul ediyor : (P. Senart. , a. esr., a. yer).

10. TABUR

Şimdi çok önemli bir konuya gelmiş bulunuyoruz. Bu konuda başlıca iki görüş ve iki güçlük vardır :

1. «*Tapkur*», sözü, Türkçede asker birliği demektir. Bu, Moğolca «*dapkur*», yani «çift, kat» manasına gelen sözden geliyordu.

2. «*Tabur*», Németh ve diğerlerine göre bu, «*tabor*» diye okunmalıdır. «Savunma için, araba dizisiyle çevrilmiş konak» veya askerî birlik demektir. Bunun hangisi doğrudur? Bizce biraz ihtiyatlı ve esnek düşünmek gereklidir. Bu gelişme, her iki yönden de olabilir. Ancak biz burada M o n g o l i s t olanlara, bir soru ile söze başlayacağız. Daha doğrusu s o n sözümüzü, daha başta söylemiş olacağız :

— ÖNEMLİ NOKTA : Prof. Dörfer, bu konu ile ilgili bütün materyali, bir araya getirmiştir (Nr. 848). Derledikleri Moğol vesikalarında, «çift ve kat» manasının dışında, asker birliği ile ilgili herhangi bir anlayış görülüyor (s. 429). Sonradan, çift kat bir vergi düzeni oluyor. Derledikleri Türk vesikalarında ise, «asker birliği veya dizi» manasının dışında başka bir mana görülüyor (s. 430). Yani mana bakımından Türkçe ve Moğolca sözlerin aralarında ilişki yoktur.

«*Tapkur*» (Türk), «*dapkur*» (Moğol), diyerek, bunların gelişmelerini ayrı ayrı incelemek, daha doğru olmaz mı? Niçin her söz, Moğolcadan getirilmek isteniyor? Elbette ki İlhanlı devletinin, Osmanlı ve Memlûk devletleri üzerindeki tesirlerini, inkâr edemeyiz. Ancak burada da, öyle bir durum görülüyor. Yani Batı Türklerinde, eski A n a d o l u'da tapkur sözü, yalnızca Evliya Çelebi'de, o da Çingiz Han'ın ve Kırım hanlarının ordusu ile, ilgili olarak görülüyor (TS, 5, 3741). «*Tapkur*», Doğu Türklerinde henüz yaşarken, Batı Türkleri ile Anadolu'da yavaş yavaş unutulmuş gibidir. Ancak Ahmed Vefik Pa-

şa ile Redhouse, «*tapkur*» sözünün, «*savunma için araba dizileri ile çevrilmiş bir kamp*» manası üzerinde ısrarla duruyorlardı (Redhouse, 1218). Bunlar, Osmanlı kültürünü çok iyi bilen kimselerdir. Bunu derinleştirmek, Osmanlı tarihçilerine düşer. A n a d o l u'da, «*tapkur*» sözü kafile ve dizi karşılığı olarak söyleniyordu. Derleme Sözlüğü'nde gördüğümüz bu deyim ve bu anlayış, eski köklerden mi; yoksa dış Türk tesirleriyle mi geliyordu? Bunu bilemiyoruz.

«*Tapkur kolanı, diz tapkuru*» gibi A n a d o l u'da söylenen sözlerin ise, asker birliği manasındaki tabur ve tapkurla, bir ilgileri olmasa gerektir. «*Kur*», bağ, kuşak demektir. Belki de *tap*, taplama, yani takviye ve kuvvetlendirme ile, «*tap - kur?*» şeklinde bir birleştirme yapılmıştır. Ancak Moğolca «*dabkur*» dan gelmiş olmamalıdır. Belki de bu, çok eski bir Türk geleceğini bize getiriyordu. Çünkü at ve beşikle ilgili Türk terminolojisi, çoğu zaman eski bir karakter gösterirler.

1. «*T A B U R*», *ESKİ ANADOLUDA*, «*ORDUGÂH, İS-TİHKÂM VE SAVUNMA YERİ*» : Tabur, Tarama Sözlüğü'nde, bir asker birliği olarak görülmüyor. Evliya Çelebi bunun, «*ser-hâd lisânında*», yani sınırdakilerin Türkçesinden olduğunu söylüyordu. Savaşlar, sınırlarda yapıldığına göre, bu normal olmalıydı :

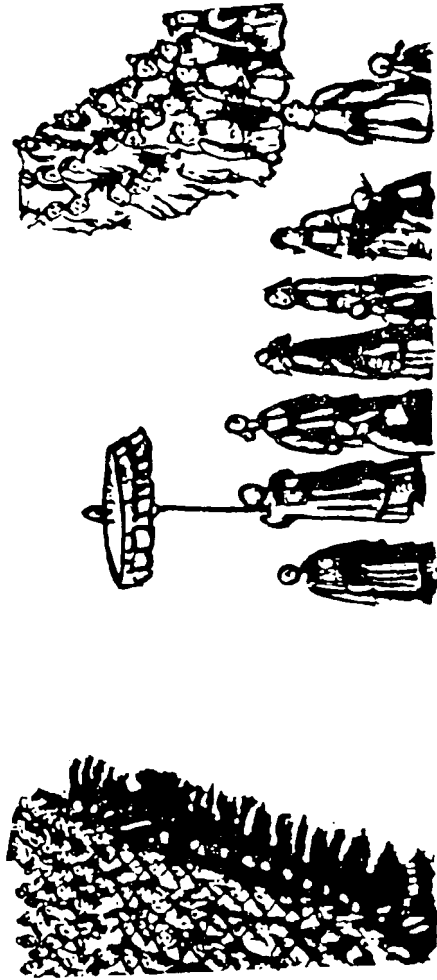
— A) *H e n d e k* ve toprak kale ile tabur : Bu bir çeşit tahkimattır. Elimizdeki kaynaklar, 17. yüzyıldan geliyorlar. Yani biraz geçtiler (TS). Kâtip Çelebi bunu, «*dağa arka verme*» yoluyla yorumluyordu (a. yer). «*Tabur kurdu, hendek kesüp her yana*» gibi, yorum yapan şiirler de görülmüyordu. —

B. «*T a b u r k u r m a k*» ise, tam bir ordugâh; savaşa veya

savunmaya hazırlanan bir ordu kampı gibi görünüyordu. (TS, 5, 3696). — C) «Arabalar dan kale», yani arabaların yanyana getirilmesiyle, çevrilmiş askerî savunma kampı, da, Osmanlı sözlüklerinde görülüyordu. Bilindiği üzere bu, Osmanlılarda çok yaygın bir savaş geleneği değildir. Belki sınırlarda görülüyordu. Bunu Osmanlı tarihçileri incelemelidirler. Bizce bu, Osmanlı kitaplarında görülen, bir K ı r ı m geleneği olmalıdır. Nitekim bu, Radlof'un Kırım'dan derlenmiş, Türk Halk Edebiyatı Örnekleri adlı eserinde görülmektedir (Pb, 7, 58, 15; Wb, 3, 978). Bu da, eski Moğollar ile Kalmukların; dolayısıyla Altınordu devletinin, «küren» e benzer, bir düzeni olmalıydı.

2. «T A P K U R», ASKERİ BİRLİK VE ORDU MERKEZİ MANASINDA: O s m a n l ı sözlüklerine bu anlayış biraz da Ahmed Vefik Paşa'nın, köklere inme eğilimi dolayısıyla, girmiş olabilirdi. Konunun derinleştirilmesini Osmanlı tarihçilerimize bırakmakla, bu konuda sözlüklerde yer alan bilgileri, toplu ve özet olarak sunalım : — A) «T a p k u r», kuşak. — B) Çit ve çevirme duvarı. — C) Sıra ve dizi : Özellikle at ve ineklerin sırası. — D) Arabalarla çevrilmiş bir savunma yeri veya ordu merkezi. Çağatayca Senglâh Sözlüğü, tapkur sözünün Osmanlı (Rumî) olduğunu yazıyor. Bu sözlükte Osmanlı tesirleri çoktur. Ç a ğ a t a y ve D o ğ u T ü r k kültür çevresinde, bu deyim daha geniş olarak görülür. Bir vesikada, Ali Şir Nevaî'nin, «Yedi tapkur kurmak» sözü geçiyordu.

S o n u ç : Mongolistlerin, dapkur'un, «çift, üç kat zırh» manası dışında, askerlikle ilgili anlayışları hakkında yeni vesikalar bulmaları gerekir.

64. Res. 63' deki bakur üzerine yapılmış resimden : Çin imparatoru *Kien-lung*'a bağlanan çeşitli ülkelerin elçileri, ordugâha giriyorlar. Ordugâhdaki çevresi ve askerleri, *diz* çökmüş olarak oturuyorlar.

11. «T U R A»

SİPER, KALE VE KALKAN

«Tura», A n a d o l u'da «Duvarı korumak için yapılan tahta siper» Kütahya, Antalya ve birçok yerlerde «kapı siperi, koruyucu siper» manasında kullanılır. Derleme Sözlüğü'nde, «dura, tura» maddelerine bakılırsa, bu konuda yeterli bilgi alınabilir.

A) «Tura kalkan», 11. yüzyıl Türklerinde daha çok, «düşmandan gizlenmek için kullanılan her şey», manasında kullanılıyordu (MK, 3, 221). Yine aynı kaynak, *tura* sözünün, şu iki manada söylendiğini de, yazıyorlardı: *Kalkan* ve *göğüs zırhı* (a. esr., 2, 356; Krşl. AM, Pr., 7, 9). Ancak asıl manası herhalde «siper ve korunak», demektir.

B) «Kale ve sığınak» manasında, yine bir 11. yüzyıl eseri olan Kutadgu Bilig'de görülüyordu. Ancak bu eserde *tura*, çoğu yerde kalkan anlamıyla kullanılıyordu :

«Şarap (bor) içme, fesada katılma, uzak dur (yıra)»;
«Bu iki şey, sarayı (karşı), ordugâhı (ordu) ve kaleyi (tura) bozar» (KB, 5263).

Moğolcada da ad olarak, bir *tura* sözü, vardır. P. Pelliot, herhalde Türkçe manasına bakarak bunu, «kalkan ve tahkim edilmiş» diye manalandırıyordu (Genghis Khan, 392). Tura, aynı zamanda bir ırmak adı olarak da geçiyordu (Bretschneider, Med. Res., I, 269). Ancak Moğolcadaki türeyişlerini bulamadık.

C) «Altın saray» (Altın tura), daha çok kuzey Türk destanlarında görülüyordu. «Dokuz köşeli altın saray» «tokuz bulunnıg altun tura», gibi (R, 3, 1446). Bu da belki, kale manasından geliyordu. «Şehir, kent» manası, daha çok Altaylarda geliyordu: *Tom-tura, Yaş-tura, Aba-Tura*,... gibi (a. esr., 3, 1446).

— «*DURAK, TURAG, TURAK*» : 11. yüzyıl kaynaklarında *turag*, «sığınak, sığınılacak yer», anlayışıyla söylenir (MK, 1, 16). *Turuglag* ise, «duraklık, konak» demektir. Bu ikisini birbirinden ayırmak gereklidir (MK, 1, 414). *A n a d o l u*'da da *durak*, «dirlik, düzenlik, güvenlik» manasında söylenir. *Durak ardı*, *durak önü* de, «cephe gerisi, cephe ilerisi» karşılığında söylenmiştir. Görülüyor ki bu konuda da eski Türk gelenekleri ile *A n a d o l u* arasında, pek büyük bir ayrılık yoktu.

— «*DURUK, TURUK*» : *Duruk*, *A n a d o l u*'da daha çok sıfat olarak kullanılır. Ancak *durukmak*, fiil olarak, durma ve durak manasında söylenir (DS). Bu konuda eski Türk düşüncesi ile Anadolu arasında bir ayrılık yoktur (MK, 2, 115). *Turuğ*, 11. yüzyılda, «dağlarda sığınılacak yer» manasında da söylenmiştir (1, 373).

G ö k t ü r k yazıtlarında ise, «asker ve atların azık bulup, dinleneceği bir *k o n a k*» manasında söylenmiştir. «*Bir turukı yer*» sözünde de, yine aynı yazıtlarda, «*m e n z i l*» anlayışıyla söylenmiştir. Bunun üzerinde daha fazla yazmıyacağız. (Bk. R, 3, 1453).

12. GECE MENZİLİ VE GECE YÜRÜYÜŞÜ

(*Tün katma*)

Bu deyiş, ve anlayış, biz Batı Türklerinde pek görülüyor. Gerçi biz de, «*geceyi gündüze katma*» sözünü, anlamıyor değiliz. Askerlik ve ordu deyimi olarak bu anlayış, daha çok *B a b ü r'ün* hatıralarında görülüyordu. «*Tün katar*», gece muhafızı anlayışıyla söyleniyordu. Bu anlayış daha çok gece yürüşleri ve menzilleriyle ilgiliydi. Bunun üzerinde, Rahmetli Arat hocamız durmuştur (*Vekayi*, s. 568).

13. K O N A K V E M E N Z İ L

(*Tüş, tüşün, düşün*)

A n a d o l u'da ve köylerinde, *düşün etmek*, «yolculukta geceyi geçirmek için mola vermek»; *düşelik*, «uğranılacak, dinlenilecek, kalınacak yer» anlayışlarıyla, söyleniyordu. (DS). Eski A n a d o l u'da da, *düş, tuş, tüş*, «yön, yol» ve dolayısıyla menzil ve konak manalarında söylenmiştir (TS).

K u t a d g u B i l i g'de *tüşün*, artık açık ve kesin olarak, «konak, konak yeri» manasıyla kullanılıyordu: — 1. *Kend içine girdi, bir konak (tüşün) bulmak diledi; ancak konak (tüşün) bulamadı, dünya ona dar geldi*» (KB, 488). — 2. *«Bu dünya, gelirli geçerli bir konak (tüşün) yeridir...»* (KB, 1202). — 3. *«Dünya, bir konak (tüşün); mezarın bir konak (tüşün); bu konak (tüşün) koparsa, konağın (tüşün) artık öbür dünyadır»* (KB, 1390). Burada konak ve durak çeşitleri üzerinde duruluyordu: — 4. *«Bu dünya bir konaktır (tüşün ol); sen kendini kervan say; Bir konakta (tüşünde), bir kervanın kalış günü, ne kadar olabilir?»* (KB, 1443). — 5. *«Geçmiş ile gelecek arasında, yalnız bir konak (tüşün) vardır...»* (KB, 3624). — 6. *«Ey konuk, bu dünya sana bir konaktır (tüşün); bu konak ve misafirhânedede (tüşün), sakınmalarını uzun tutma!»* (KB, 3561).

— HAKANLIKLA İLGİLİ OLARAK : — 7. *«Ey hakan! Bu köşk, bu saray, bu taht, sana değmiş ancak bir konak ve menzildir (tüşün), gör ve bil!»* (KB, 5176). — ORDU VE ASKERLİKLE İLGİLİ : Burada konakçılığı, «*tüşün bilse*», yani konakçılığı bilse, konak yerlerini düzenlemeyi bilse gibi, kısa bir anlayışla anlatıyordu : *«Konak yapmayı bilse (tüşün bilse), muhafız alayını (yortug) iyice düzebilse; nöbetçi (sakçı) erleri tutsa, kendisi de uyanık dursa!»* (KB, 2345).

65. *Fatih albümü* içinde bulunan çok değerli bir eser : Çin tesiri çoktur. Ancak, tam olarak Çin değildir. *Lamba tutan* askerin şapkası, Uygur - Çağatay tipindedir. *Mâiyette*, *teberdâr*, yani *baltalı* bulunması da bizim için önemlidir.

— **DURAK VE KONAK YERİ** : Türklerde ve Anadolu'da çoğu zaman, *düşmek* fiiliyle yapılırdı. 10. ve 11. yüzyılda da, öyle idi. Bazen sadece «*tüş*», bazen de «*tüşlük yer*» denirdi. Ordunun yürüyüşü, çoğu zaman «*gece yarısı başlar; öğleyin biterdi*». Bunun için öğle vaktine, «*tüşlük ödi*» de denmişti (MK, I, 330; 477).

14. «D Ö Ş V E R M E»

(*Konaklamada*)

A s k e r l i k t a k t i ğ i olarak, Dede Korkut kitabının içinde görülüyor. Ordu, bir yanını güvene alabilmek için, bazen o yanını bir dağa veya sarp bir yere veriyordu. Bu konu ile ilgili olarak, «*kol*» üzerinde dururken de yazmıştık. K o n a k yerleri, yaygın olarak, böyle yerlerde seçilirdi. Dede Korkut'ta, şöyle deniliyordu : «*Pasinun (Pasinin) Kara Dervend ağzına döş vermiş idik. Evnük kalasının beş yüz kâfiri üzerimize koyuldu...*» (DK, 71-8). Bu değerli vesikayı, burada sunmadan geçemedik. Anadolu'nun bazı köylerinde *döş*, bayır ve yamaç, manasında da söylenir (DS). Çingiz Han konaklama taktiğinde de görülür. Bk. HTSL : (Bk. Okuma).

15. «K O N A K Ç I, K O N A K Ç I B A Ş I»

O s m a n l ı devletinde görülen, önemli bir memuriyet ve rütbedir. Bu konuda Uzunçarşılı şöyle diyordu : «*Tuğların taşınmaları için tayin olunan dört otakçı'dan ikisine kondurucu ve diğer ikisine de, göçürücü denirdi. Bunların içlerinden birisi, konakçı başı olurdu*». (Saray, 267). «*Konakçı başılar, bazan beğlerbeği, sancakbeği ve çok defa, kapıcı başı rütbesinde olurlardı*» (a. esr., 271). Yukarıda, 11. yüzyılda görülen, «*konutçı*» gibi yüksek memuriyetler üzerinde durmuştuk. Osmanlı devletinde bu gibi askerî vazifeler, Türkçe ile; hem de çok eski bir karakter taşıyan Türkçe sözlerle anılmışlardır.

66. Üstteki resim, Fatih albümünden : Maiyette *teberdâr*, yani bir *baltalı* da vardır. Biraz geç bir *Çağatay* üslubu taşıyor. Alttaki, bir Osmanlı padişahını, avda gösteriyor. Muhafızı, yay ve ok taşıyor. Bu da, önemlidir.

6. B Ö L Ü M

TÜRKLERDE

«O R D U», KONAK VE KARARGÂH

DEDE KORKUT'A GÖRE : Dede Korkut kitabı, Çingiz Han'ın Gizli Tarihi'nden elbette ki çok değişiktir. Sevgi, yiğitlik, gelişmişlik, hep Dede Korkut'tadır. Oğuzların yeni yerlerinde güvenli bir yurt kurma dileği; bunun için Trabzon tek-furu ve Gürcistan kralı gibi, güçlü düşmanları yenme duygusu, heyecanı, bu hikâyeleri oluşturlardı. Çingiz Han'ın çevresindekiler gibi, güzel kızlar alalım, sığırları yağmalayalım gibi küçük dilekleri, Dede Korkut'ta görmek, mümkün değildir. Dede Korkut'taki Hanlar ile beyler, görmüş ve geçirmiş, gerçek hanlar ve beyler idiler. Onların da, hakanlık otağları ile tahtları vardı. Beyleri, Çingiz Han'ın Gizli Tarihi'nde görüldüğü gibi, eşkiya ve çete reisleri değillerdi. Dede Korkut'taki hanların ve beylerin çevresinde bulunan kırk yiğitler, hana törelerce bağlı kalmaları gerektiği için bağlı idiler. Onların bağlılıkları, Oğuz hanları ile beylerinin, iyi çapul ve yağma yaptırıp, mal kazandırılmalarından ileri gelmiyordu. Böyle bir giriş, gerekli gördük. Dede Korkut Oğuzlarını, Manas destanındakilerle de karşılaştıramayız. Elbette ki, Türk kavimleri arasında da, bir *gelişmişlik derecesi* vardı.

«*O r d u*» sözü Dede Korkut'ta, bir oba karşılığı gibidir. Ancak, bir oba gibi de değildir. Çünkü onun içinde aileler, kadınlar, çocuklar, beyler, yiğitler, kapıcılar, hizmetçiler, hekimler, tahtlar ve hazineler bulunurdu. *Ordu*, bir *karargâh* ve bir *ordugâh* gibidir. Oğuzların evleri, yurdları, sevdikleri ağaçlar

ve pınarlar, oradadır. Çevresinde, kendi yiğit ve soylu çobanları bulunur. Orası, hanların ve beylerin ordusu olduğu kadar, «baba ordusu» dur. Savaş hazırlığı, düğün dernek ile yas ve ağlayıp sızlama da, orada yapılır. Kutludur, sınırı ve çevresi vardır. Bütün bunları, böylece özetleyerek, konuları vesikasız ve havada asılı olarak bırakmak istemiyoruz. Artık Türk kültürünü, kesin vesikalara dayandırma zamanı gelmiştir. Bundan dolayı, Dede Korkut'ta ne kadar bilgi varsa derlenmiş, işlenmiş ve aşağıda sunulmuştur. Bir daha böyle bir zahmet ve çabalamaya gerek olmayacaktır.

1. DEDE KORKUT'TA, OĞUZ HANLARININ VE BEYLERİNİN «ORDU» SU : Ordu, bir ordugâh, karargâh ve hanlar ile komutanların bir konağı ve kamp yeri idi. Bundan dolayı ilk önce konuya, Oğuz hanları ile beylerinin ordularıyla başlıyoruz :

a) *Bayındır Han'ın ordusu* : Hanlar hanı Bayındır Han'ın ordusunda, anlaşıldığına göre, bir meydan da vardı. Burada, Bayındır Han'ın bir boğası ile devesi de, güreştiriliyordu. Anlaşılan beyler ile halk da çocukları ile birlikte bu şenliklere çağrılıyordu. Çünkü *Dirse Han*'ın, on beş yaşındaki tek oğlu da, bu şenliklere gelmişti : «*Oğlanın babası, (Dirse Han da), Bayındır Han'ın ordusuna karıştı*». Bu, bir protokol konusu idi. Ancak, «*meğer sultanım, Dirse Han'ın oğlancığı, üç dahi ordu uşağı, meydanda aşık oynarlar idi*». İşte bu sırada boğayı salıveriyorlar ve *Dirse Han'ın oğlancığı*, boğayı yeniyor ve bıçağı ile başını kesiyor. Kendisi, Bayındır Han'ın ordusundan değildir. Ancak, onun ordusundan olan çocuklara, «*ordu uşağı*» deniyordu. Ayrıca oğlana ad veriliyor ve «*Bayındır Han'ın ağ meydanında, bu oğlan cenk etmiştir*» deniyordu (DK, 15-18). Görülüyor ki hanın ordusu, geçici bir kamp yeri gibi değildi. Şenlik yerleri ve meydanlarla donanmıştı. Ayrıca, «*boğayı, s a r a y d a n çıkardılar*», deniyordu (DK, 15-13).

67. *Asaî Paşa, Keîfe kalesinde* : Padişahlara göre olan, bir *teberdâr* veya bir *baltalı* muhafıza sahiptir. Aşağıda, yine *Asaî Paşa'yı* esir eden, bir İranlı atlı görölüyor. Ancak bu İranlının, bayraklı miğferini yorumlayamıyoruz : (Schukin, 73 - 74).

b) *Dirse Han'ın «ordu» su*: Bu hikâye, bir mitoloji gibidir. «(Dirse Han), atının cılavısını (dizginini) döndürdü, ordusuna gelir oldu». Şimdi, orduda neler bulunduğunu ve yapıldığını, öz olarak gözden geçirelim : — 1) «Dirse Han'ın hatunu, oğlancığının ilk avidır diye, attan aygır, dededen buğra, koyundan koç kırdırdı». — 2) «Kanlı Oğuz beglerin, toylayayım, dedi». — 3) «Yumurlanıp, verinden örü durdu, kırk ince kızı, boyuna aldı» : (DK, 22-26).

c) *Kazan Beg'in «ordu» su*: Kazan Beg'in ordusu, obası, konak yeri Dede Korkut'ta şöyle anlatılıyordu : «... Salur Kazan yerinden durmuş idi. Doksan başlı Ban evlerin, yerin üzerine diktirmiş idi. Doksan yerde ala kalı ipek, döşemiş idi. Seksen yerde, badyalar kurulmuş idi. Altun ayak sürahiler, dizilmiş idi. Dokuz kara gözlü... kâfir kızları, kalın Oğuz beylerine sağrak sürüp, iççerler idi.» (DK, 36).

Ava gidince arkasından, ordunun düşman tarafından basılması, G ö k t ü r k yazıtlarında da görülen bir motiftir. Bilge Kağan ava gidince, kağanın ordusunu Oğuzlar basmış; *Kül Tegin*, kağanın hatununu, gelinleriyle kızlarını zor kurtarmıştı. Burada da, ava giden Kazan Beg'in ordusunu, kâfirler bastılar :

«...Kazan Beg'in ordusuna geldi. Altın ban evlerin kâfirler çaptılar. Kaza benzer kızı gelini çığrışdurdılar. Tavla tavla, şahbâz atlarını bindiler. Katar katar, kızıl develerini yettiler. Ağır hazinesini bol akçasını yağmaladılar. Kırk ince belli kız ile, boyu uzun Burla Hatun, esir gitti. Kazan Beg'in karıçuk olmuş anası, kara deve boynunda, asılı gitti. Han Kazan'ın oğlu Uruz Beg, üçyüz yiğid ilen eli bağlı, boynu bağlı gitti...» (DK, 30).

Yukarıdaki vesika, bir Oğuz beyinin ordusunda, nelerin ve kimlerin bulunduğunu açık olarak göstermektedir. Ordu dışında ise, Kazan Beg'in sürülerini güden, ermiş *Karaçuk Çoban* vardı. Herhalde bu, baş çoban idi.

68. Üçüncü Mehmed'in Eğri seferinde, Macar esirlerini kabul ederken, omuzda kılıç tutan *silahdar* ağa ile iki sıralı *enderun* ağaları (?) görüşüyor. Bu bir kılıç alayı değil; bir *kabul resmi* idi. Bunun üzerinde ayrıca duracağız. Krşl. Res. 4.

2. OĞUZ BEYLERİNİN ORDU VEYA KAMPLARINI KORUYAN NÖBETÇİ VE MUHAFIZLAR : Yukarıda, Kazan Beg'in ordusunda, kimlerin ve nelerin bulunduklarını görmüştük. Salur Kazan ile, diğer Oğuz beyleri a v a gitmeğe karar verdiler . «... (Bunun üzerine) At Ağızlı Aruz Koca, iki dizinin üstüne çöktü, şöyle dedi (aydur) : Ağam Kazan, sası dinli Gürcistan ağzında oturursun. O r d u n üstüne kimi korsun? Kazan da, şöyle dedi (aydur) : Üç yüz yiğid-ilen oğlum Uruz, benim evim üstüne dursun...» (DK, 37). Alparslan Tuğ Tekin ile savaşa giderken, karargâhında oğlu Melikşah ile vezirini bırakmıştı (I. Kafesoğlu, Melikşah, 10).

M u h a f ı z l ı k, yukarıda da görüldüğü gibi, «evin üstüne durmak» deyişiyle anlatılıyordu. 300 kişilik bir nöbetçi birliği bırakılıyor ve bunların üzerine de Uruz Beg, komutan oluyordu. Ancak bu, yetmeyecekti. Konuyu, uzatmak istemiyoruz. Dede Korkut'ta, buna benzer başka örnekler de vardır. Ancak Göktürklerde Kül Tegin, ağabeysinin ailesini esir düştürmemişti.

3. HAN VE ORDU HALKININ ŞİKÂYESİ : Dede Korkut'ta Aruz Beg, aldı T e p e g ö z'ü, evine getirdi : «... Beslediler, hüyyüdü gezer oldu. Oğlancuklar ile oynar oldu. Oğlancukların, kiminin burnun, kiminin kulağın yemeğe başladı. Elhasılı o r d u, bunun ucundan katı incindiler. Aciz kaldılar. Aruz'a ş i k â y e t e d ü p, ağlaştılar...» (DK, 217).

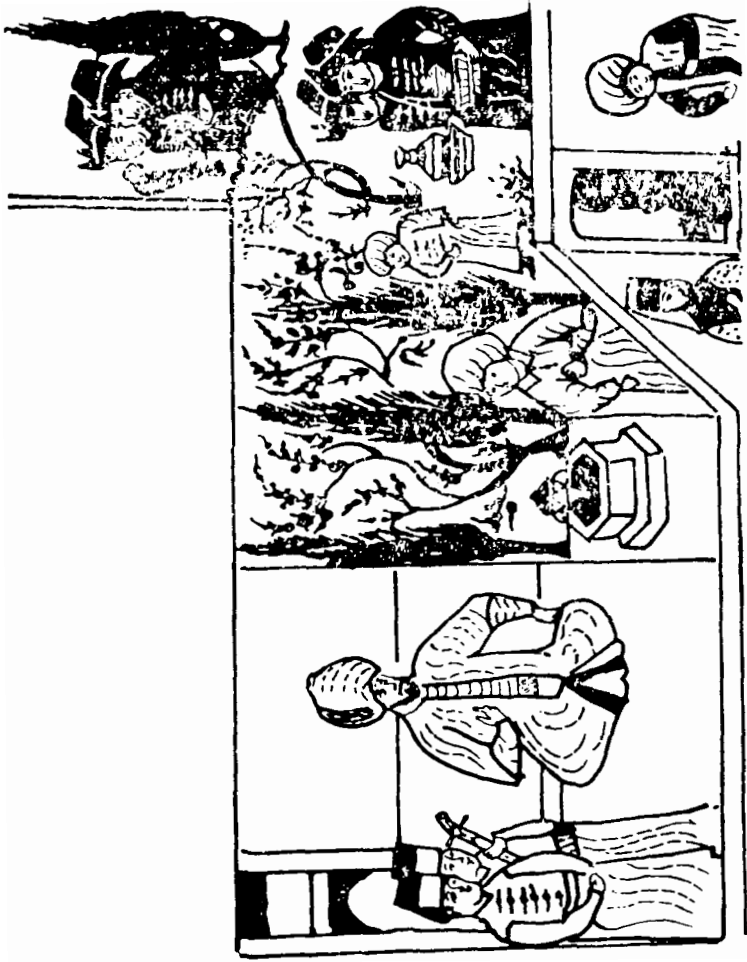
Yukarıda da görüldüğü gibi o r d u halkı, yalnızca bey ailesinden oluşmuyordu. Ordu halkı beye incinip, güceniyor ve şikâyetle bulunuyordu.

4. BABA ORDUSU : Dede Korkut'un Beyrek hikâyesinde, baba ordusundan, sık sık söz açılmaktadır. Bu ordu veya konağın içinde, baba evi de vardır : «...Andan, babasının o r d u s ı n a geldi. Meger evlerinin önünde, bir büyük ağaç var idi. Dibinde, yahşi bir bınar var idi...» (DK, 102-2). Bir başka yerde, «Beyrek, kopuz aldı, babasının ordısına, yakın geldi...»

(DK, 101-4). Ancak Bey Beyrek hikâyesi dikkatle okunacak olursa, Beyrek'in baba ordusunda, Oğuzların ileri gelen bazı kişileri de vardı. Sınırdı, çobanlarıyla karşılaşmıştı.

5. ORDUNUN İÇİNDEKİ MÂİYET, AİLELER MUHAFIZLAR VE DİĞERLERİ : Oğuzların ordusu veya kampları, yalnızca bey ailesinden oluşmuyordu. Yüksek mâiyet ile muhafız yiğitlerin ve bakıcıların aileleri de, var olmalıydı. Ancak Türklerdeki «*orun ve ülüş*» töresine göre, onların otağları, biraz daha dışarıda dizilmiş olabilirdi. Ordu veya kamp içinde görülen önemli kişileri, şöyle sıralayabiliriz :

1) *Beg ve ailesi*: Hatunu, oğlu, kızları, gelinleri. — 2) *Hatunun çevresi*: Kırk ince belli kız, sağrak süren kâfir kızları, dayalar, yani dadılar, Kısırca yenge vb.. — 3) *Çocuklar ve ordu uşağı*: Dede Korkut'ta, beyin ordu veya konağı içindeki bütün çocuklara, *ordu uşağı* deniyordu. Dirse Han'ın oğlu, Bayındır Han'ın odrusundaki çocuklarla, meydanda aşık oynamıştı. Bundan da anlaşılıyor ki, Oğuzların ordu veya konak yerlerinde sınıf yoktu ve bir demokrasisi vardı. (DK, 16), — 4) *Kapıcılar*: Bu da Begil'in hikâyesinde görülmektedir (DK, 243-2). — 5) *Kadın hizmetçiler*: *Karavaş* adı verilen bu hizmetçiler, ordu sözüyle birlikte geçmektedir. Yine aynı yerde geçen *karavaşçı* da, hizmetçilerin başı olmalıdır (DK, 243-2). — 6) *Hekimler*, ordu içinde yalnız bir yerde geçmektedir: «...Oğlanı alubanı, ordusına gittiler, hekimlere ısmarlayıp, Dirse Han'a sakladılar..» (DK, 29-5). — 7) *Ordu komutanı*, veya baş muhafızı, Dede Korkut'ta pek görülüyor. Çingiz Han ordu veya hakanlık konağında, her nöbetçi bölüğü kendi kendine yetkili; sonra da hana bağlanıyorlardı. Ancak Kazan Beg'e, «*ordun üstüne kimi kosun*», sorusuna; Kazan, «*Üç yüz yigid-ilen oğlum Uruz, menüm evim üstüne dursun*», diye cevap vermişti : (DK, 37-5). Bundan da anlaşılıyor ki büyük sorumluluk, Türk geleneklerine göre, Salur Kazan'ın oğlunun üstüne veriliyordu.

69. *Kanuni*, sarayının bahçesinde : *K o r u* içinde, *kuşçular* görüyor. *Kılıç* tutan muhafızı, ayrıca yorumlayacağız : (Lokman'dan).
Bk. Res. 70.

6. ALTUN TAHT İLE HAZİNE DE, ORDU İÇİNDE İDİ : Yukarıda da belirttiğimiz gibi Oğuzların ordusu, yani hanlık kampı, basit bir göçebe kampı değildi. Askeri de öyle idi : «Gümbür gümbür nakaralar döğüldü; burması altun tuç borular çalındı...» Bu sözler, düzenli, gelenekli bir askere ve orduya aitti. Şu sözler de, Salur Kazan'ın ordusu hakkında bize bazı bilgiler verebilir : «Kazan Beg ordusunu, oğlanını, uşağını, hazine sini aldı, geri döndü. Altun tahtında yine evini dikti. Karaçuk Çobanı, imrahor eyledi. Yedi gün, yedi gece, yeme içme oldu. Kırk baş kul kırnak, oğlu Uruz başına azad eyledi. Cılasun koç yigidlere, kalaba ölke verdi; şalvar, cübbe çuka verdi...» (DK, 65). Bunların hepsi, Kazan Beg'in ordusunda olmalıydı. Bunun için de ordu, küçük bir ilçe veya kente benzemeliydi.

7. ORDUNUN SINIRI VE DIŞINDAKİ SÜRÜLER, ÇOBANLAR : Çingiz Han'ın ordu veya konağının da, bir iç bölümü ve bir de çevresinde kalan yerler vardı. Çingiz Han, çevreden geçen yollara da, yetkili nöbetçiler koydurmuştu. Ancak Çingiz Han'inki, bir «savaşı konağı» gibiydi. Doğu Anadolu'da yurt kuran Oğuzlarınki ise, yerli ve kalıcı konaklar ile duraklardı. Bundan dolayı, Oğuzların ordularının sınır ve çevreleri, Çingiz Han'inkinden, daha değişik olmalıydı :

a) «Ordu'nun ucu» ve sınırı : Bu anlayış ve deyişi Dede Korkut'ta, yalnızca bir yerde görebiliyoruz. Yaralanan Begil, «Ordusu ucına geldi» ve orada karşılandı (DK, 241-4). Daha önce gördüğümüz gibi, Kutadgu Bilig içinde de, «Uç ordu begi» deyimini görmüştük. Bunun, bir sınır ordusu veya kenti olduğunu düşünmüştük.

b) Ordunun dışı ve çobanlar : Ordunun ucu veya sınırı, neresi olabilirdi? Çadırların dışı mı; yoksa daha açıkları mıydı? Temim ibn Bahr'ın anlattığı Uyğur ordusunun, askerlerle çevrili bir sınırı ve çiti vardı. Ancak Dede Korkut'tan aldığımız aşağıdaki bölüm, ordunun yakını hakkın-

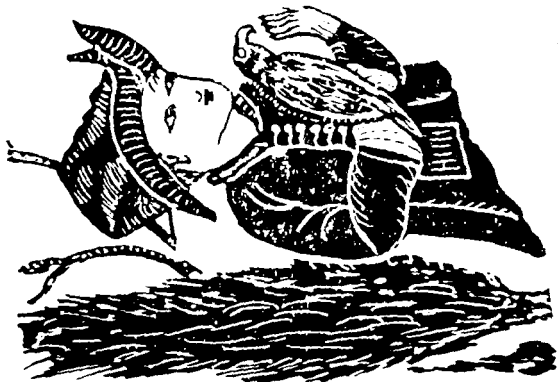
da bize bir bilgi vermektedir : «... *Beyrek kopuzu aldı, babasının ordusuna yakın geldi. Bakdı, gördü, birkaç çobanlar yolun kıyısın almışlar, ağlarlar. Hem durmayıp, taş yığarlar... Andan babasının ordusuna geldi...*» (DK, 101). Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılıyor ki, dışarıdan orduya yakın gelince, sürüler ve çobanlar ile karşılaşılıyordu.

«*Karaçuk Çoban*»ın yeri ve ağılı bir başka bölümde ise, Kapulu Dervend'de bulunuyordu. Salur Kazan'ın burada, 10.000 koyunu vardı. Herhalde bu çobanın, kendisi çobanların başı idi. «*Erenler evreni Karaçuk Çoban*» diye adlandırılıyordu. Kazan Beg, sonradan onu imrahor tayin etti (DK, 39 vd).

8. *DEDE KORKUT İLE GÖKTÜRK YAZITLARINDA, «AVA GİDENLERİN ORDULARININ BASILMASI» MOTİFİ* : Yukarıda da belirttiğimiz gibi Göktürk Bilge Kağan ordusu veya konağından ayrılınca, Oğuzlar onun ordusunu basmışlardı. «(*Kül Tegin olmasaydı*), *annem hatun, büyük annelerim, ablalarım, gelinim, câriyelerimden sağ kalanlarının hepsi, Oğuz'a câriye olacaklardı*». Böyle diyordu, Bilge Kağan yazıtı. Nedense Göktürkler, daha çok ordudaki kadınlara önem veriyordu.

Çingiz Han ise, saray otağları ile arabalarına bakan nöbetçilere, savaşta yerlerinden hiç ayrılmamalarını, emrediyordu. Avda ise, ordu nöbetçilerinin yarısı, ordu ve konağı bırakıp, ava gelebilirlerdi. Herhalde bu avın, barış ve güven içinde yapıldığıındandı (YCPS, 229, 234).

9. *BASILAN ORDUNUN HABERİNİN SULARDAN, KURTTAN VE ÇOBANDAN SORULMASI* : Bilindiği üzere Göktürklerde de, halkın yaşadığı yerler ile sular, ıduk, yani mukaddestir. Kazan Beg'in ordusu, kâfirler tarafından basılıp götürülünce, Kazan Beg ordu konağının haberini sudan sormuştu : «... *Kızıl develer gelip, içtiği su; ak koyunlar gelip,*

70. Kanunî'nin k o r u s u içindeki kuşçular. Krşl. Res. 69.

çevresinde yattığı, ordumun haberin bilir misin? Degil manğa (bana söyle)! Kara başım kurban olsun sana!...» (DK, 45-7). K u r d a ise, ordusunun haberini sormuş ve «kara başım kurban olsun kurdum sana», demişti (DK, 46). Ç o b a n a da, «kara başım kurban olsun çoban sana» diyordu. K a r a c a Ç o b a n ise ona, ordusunun kara haberini vermişti (a. yer). «Evlerinin önündeki bir büyük ağaç ile dibinde yahşı bir pınar» da öğülüyordu (DK, 102-2).

-- Y U R D ve O R D U. Dede Korkut'ta zaman zaman, yakın manalarda kullanılıyordu (DK, 43). «Ordu, yurd, ev», yanyana ve yakın anlayışlarla görülüyordu.

1. DEDE KORKUT'TA SAVAŞ VE OTAĞ

O s m a n l ı devletinde padişah akına çıkarken, meraşim yapılır ve ondan sonra otağlar mehterlere teslim edilirdi. Padişahın iki otağı vardı. Birinde oturur; diğerini de, hayme mehterleri alıp, daha önceden giderler ve belirlenmiş yere dikerlerdi. Bazı tarihçiler, «çadırları Türkler kadar çabuk kurran, bozan ve toplayan bir millet yoktur», diyorlardı (Saray, 270). Sınırdaki padişahın otağı kurulacağı zaman, t o p l a r ile birlikte, yeniçeriler de, üç el silah atarlardı.

1. DEDE KORKUT'TA, SINIRA OTAĞ KURMA: Dede Korkut'ta sınır için, ya «uç»; ya da serhâd denilir. Kâfir tarafından yağmalanan bezirgânların ulusu, büyüğü tutulmuş; küçükleri de Oğuz'a gelmişlerdi: «Bakdı gördi Oğuz'un u ç ı n t a bir ala sayvan dikilmiş, bir imirze hub yigit, kırk yigit ilen sağında solunda otururlar...» (DK, 71-2). Avlanıp, babasının tavlalarını veya at sürülerini ziyaret eden Bamsı Beyrek, sınırdaki Kara Derbend üzerinde konmuştu.

a) «*S ı n ı r d a d u r m a* ve konaklama, gelenektendir : «*(Kan Turalı) kırk yigidin yanına bıraktı. Yedi gün yedi gece yortılar. Kâfirin serhâddına erdiler, Ç a d ı r d i k t i l e r . Y ü g r ü k a t ı n y ü ğ ü r d ü p Kan Turalı gürzün göğ e atar; inip yere düşmeden, karvar tutar...*» (DK, 177-6). Sınırd a konaklayınca, Kan Turalı bir konuşma yapıyor ve askerin cesaretini yükseltiyor ve «kırkınıza kurban olsun benim başım», diyordu.

b) «*S a v a ş d ö n ü ş ü , s ı n ı r d a k a r ş ı l a n m a*» : Bu, Dede Korkut'ta sık görülen bir gelenektir. Savaş dönüşünde, «*Oğuz'un serhâddı*»nda duruluyor, çadır dikip konaklanıyor ve karşılanmaları bekleniyordu : «*(Kan Turalı), yedi gün yedi gece yordı. Oğuz'un serhâddına çıktı. Ç a d ı r d i k t i . . . Haber eylen babam bana karşı gelsin, dedi*» (190-8). O s m a n l ı padişahları da savaş dönüşünde, özel ve büyük bir merasimle karşılanırlardı.

2. SAVAŞTAN ÖNCE, CEPHENİN ÖNÜNE OTAĞ KURMA : O s m a n l ı devletinde padişahın iki tuğu sınıra kadar gider ve sınırd a dururlardı. Dede Korkut'ta ise, şöyle deniliyordu : «*Ağ alemli, egni bek demirli tonlu, Oğuz'un önünce geldi, ç a d ı r ı n d i k t i r d i*» (286-1). Dede Korkut'un her yeri iyice anlaşılamıyor. Az sonra da şöyle deniyordu : «*Mere yiğit! Önünce bu çerinin bir ak sancaklı alay çıktı. Çadırın, ilden öndin dikti*» (286-13). Bu il, savaşa gelenlerin mi; yoksa bekleyenlerin miydi? Bu Oğuz taktiği, Trabzon tekfur u için de uygulanıyordu : «*T e k ü r , çerisin devşirip, maydana gelib, ç a d ı r d i k t i r d i*» (285-8). F e d â i l i k de, kendisini şu sözlerde gösteriyordu : «... Savaşalım, döğüşelim; ölenimiz ölsün; kalanımız, o d a y a gelsin?» (194-1). Oda üzerinde, durmuş-tuk.

71. T ü r k m e n beylerinin, bir a v sahnesi. (Vambery'den).

2. EV VE SOSYAL ANLAYIŞLAR

1. *BABA VE OĞUL EVLERİ*: — A) «*B a b a e v i*»: Selcen Hatun, Kan Turalı ile konuşurken, şöyle diyordu: «*Babamın ağ-ban evinden çıkar idim...*» (200-2). Yani kızlığındaki evlerinden söz ediyordu. Kan Turalı'yı öğerken de şöyle diyorlardı: «*Babanın ağ ban eşiğinde, karavaşlar inek sağar görmedin mi?*» (181-8). Kan Turalı ise bir yerde, «*Babamın ağ-ban eşiğine düşdüğünde...*» (197-10), diyordu. Eşik, burada, ev manasıdır. Eşik üzerinde ayrıca duracağız. — B) «*O ğ u l e v i*»: «*Dünlüğü altun ban evimin, kabzası oğul!*» (DK, 52-8; 119-2; 163-5). Dede Korkut'ta çeşitli yerlerde geçen bu söz, Türklerde aile anlayışı ve baba-oğul ilişkileri hakkında, bize kesin bir bilgi verir. Yine sık sık geçen ve bu kez, babadan geline söylenen, başka bir söz ise şöyledir: «*Dünlüğü Altun ban evim, sana gölge olsun!*» (118-5). — C) «*K o c a e v i*»: Deli Dumrul, karısına şöyle diyordu: «*Dünlüğü altun ban evim, sana gölge olsun; katar katar develerim, sana yüklet olsun!...*» (167-1).

2. «*EVİM SANA GÖLGE OLSUN!*»: Dede Korkut'ta, baba oğluna; koca ise karısına, evim senin olsun veya evimi sana vereyim, demiyorlardı. *Evim sana gölge olsun*, diyorlardı. Bu bir içinde oturma ve içinde barınma mı demekti? Ancak yine aynı kitapta, dağlardan, yaylalardan söz açılırken de, böyle deniyordu. İnsana hayat ve varlık veren de, bu yurtlar ve tabiat çevreleri idi.

3. *EV VE EVİN ÇEVRESİ, YURDU*: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, «*e v , y u r d u i l e v a r d ı r*». Yurtsuz ve çevresiz ev olmaz. Kâfir, Kazan Beg'in evi ile obasını alıp götürünce, Kazan Beg şöyle demişti:

«Kavim, kabile benim, kuma yurdum! . Seni yağı nereden darımış, (yağma etmiş), güzel yurdum! Ağ ban evler dikilende, yurdu kalmış!...» (44-7). Yani evler ve otağlar önce dikili dururken, hepsi gitmiş, şimdi yalnızca yurdu kalmış, deniyordu. Evin çevresi, toprağı ve suyu, yurddur.

4. **EV VE GERDEK YERİ**: Dede Korkut'ta otağlar, aynı zamanda *gerdek* adıyla da anılmıştır. Ancak gerdek çadırı veya otağının yeri, ok atılarak bulunur ve gerdek otağı, oraya kurulurdu. Güveyinin kendi oturduğu evinin ise, protokola, «*orun*», yani konuş töresine göre, konak yerinde özel bir yeri vardı: «*Beyrek Melik'in kızın aldı, ağ-bân evine, ağ otağına döndü, düğüne başladı*». Bundan sonra düğün ve yarışlar başlar. «*Beyrek, yiğitleri ile, murad verdi, murad aldı*», denir (121-12). Ondan sonra da, ok atma yoluyla gerdek çadırının yeri bulunur. Bu, bir mitoloji motifi olsa gerektir. Çünkü güveyinin, ayrıca bir ağ-ban evi ve ağ otağı vardır.

5. **YASLI EVLER**: Bu konu üzerinde, tuğ ve bayrak ile ilgili bundan önceki cildimizde, geniş olarak durmuştuk. Doğu Türkleri, ölünün çıktığı eve, bir bayrak asarlardı. Çoğu zaman, bayrak siyah olurdu. «*Şehid evinin bayrağı ise, beyaz olurdu*. Dede Korkut'ta ise, daha eski bir özle yaslı evlere, «*karalı göklü otağ*» deniyordu. Evler için de, «*şivân*» sözü kullanılıyor ve ölüm için yalnızca, «*şiven girdi, şiven kopdı*», deniyordu: «*Dünlüğü altun ban evine babamın, şiven girmiş*» (97-6). «*Uşun Koca'nın ağ-ban evi önünde, şiven kopdı. Kaza benzer kıztı, gelini ağ çıkarıp, kara giydi*...» (256-3).

E ve yıldırım düşmesi: «*Gökden ıldırım (yıldırım) ağ-ban evim üzerine şakır gördüm!*...» (43-1). Salur Kazan, bu kötü rüyayı, («*kara kaygulu vakı'a*») içinde görmüş. Bu inanış, Göktürklerde de vardır.

72. U y g u r sarayında avcı kuşlar ve sehpası.

3. OTAĞLARIN ÖNÜ VE KABUL YERİ

Otağların önü, düz ve geniştir. Çünkü otağın önünde, «tuğ, bayrak ve davullar» bulunurdu. Çingiz Han'ın buyruklarında, tuğ, davul ve bayraklarla birlikte, *mutfak eşyaları* da yer alıyordu ve bunların, aynı gece nöbetçileri tarafından korunması, emrediliyordu. Bunlar en yetkili asker ve subaylar idiler. *Kabul resmi* de, yine bu otağların önünde yapılırdı. Bu arada *mâiyet* ve ileri gelenler de burada yerlerini alırlardı. Herhalde *nevbet* de, otağın önünde çalınırdı. «Göklere aşanmış ala sayvan» da, otağın önünde yer alıyor ve tören ile büyüklere, gölgelik yapıyordu. «Altunluca günlük» de, otağın ön tarafında, yerini almış olmalıydı.

GEYİK HİKÂYELERİ VE OTAĞLARIN ÖNLERİ: Dedekorkut'ta, Türk mitolojisi ve geleneklerinin her bölgesinde rastlanan bu motif, görülmektedir: «... *Bamsı Beyrek, (bir geyiği) kova kova bir yere geldi, ne gördü: Sultanım gördü kim, gök çayının üzerine bir kırmızı otağ dikilmiş... Otağın önünde erişi geldi geyiği singirledi...*» (DK, 76-8). Bu otağ, Beyrek'in nişanlısı Banı Çiçek'in idi. Türk Mitolojisi adlı eserimizde, bunun diğer örneklerini, İslâmiyetin hiç girmemiş olduğu Altay Türklerinin masallarından da verdik. *Geyik hikâyeleri* ile *Bektaşî menkıbeleri* içinde de, avcı geyiği kovalar ve ermiş bir velinin, çadırının önünde geyiği vururdu. Ancak evliyanın da, aynı yerden yaralanmış olduğu görülünce, don değiştirmiş olduğu, anlaşılırdı. Bu örnekleri ev veya otağ önlerinin, ayrı bir değer ve önem taşıdığını gösterebilmek için sunduk.

4. OTAĞLARIN KURULDUĞU YERLER

Bu konu üzerinde kamp ve *konak yerleri* ile ilgili bölümümüzde yukarıda geniş olarak durduk. Otağın yeri için savaş zamanlarında, daha çok stratejik yerler seçiliyordu. Osmanlı devletinde *konakçılar otağları kuruyorlardı. Yeniçeriler üç el silah ve top atıyorlardı. Davud Paşa'daki ilk*

konak ile sınırdaki konaklamada, ayrı bir tören yapılıyor ve dua ediliyordu. Bunlar, Osmanlılarla başlamıyordu. En eski Türk gelenekleri, böylece devam edip, gidiyordu.

DEDE KORKUT'TA OTAĞ YERLERİ:

Birçok eserlerimizde andığımız gibi, Dede Korkut'taki han otağları «y e r i l e g ö k a r a s ı n d a» yer alıyor, gibydiler. «Otağ, kara yere dikiliyor, ala sayvanı da gök yüzüne aşanıyordu». Bu, din ile karışık Türk devlet anlayış ve düşüncesinin, çok eski çağlardan beri gelen izleriydi. Şimdi otağların kurulduğu yerleri, örneklerle sıralayalım. Bunlar, dikkatle derlenmiş; belki de eksiksiz vesikalardır:

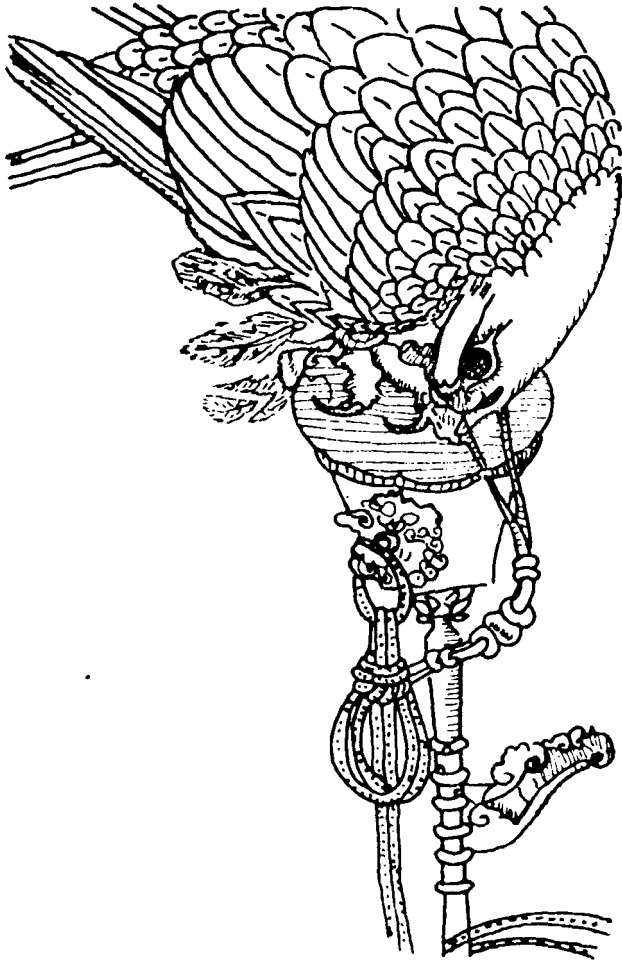
I. ÇEMENE: — 1. GÖRKLÜ ÇEMENE: «Kazan (Beg) görklü Çemene çadır otak diktirdi...» (DK, 290-11). — 2. GÖK ALA GÖRKLÜ ÇEMENE: «Kazan gök alan görklü çemene çadır diktirdi, otağın kurdu...» (303-6). «... Gök ala görklü çemene çadır dikti...» (200-11) (126-11).

II. GÖK ÇAYIRA: «... Sultanım, gördü gök çayırın üzerine, bir kırmızı otağ dikilmiş...» (76-5).

III. KARA YERE: — 1. KARA YERİN ÜZERİNE: «... Kara yerin üzerine, ağ-ban evin dikmiş idi...» (202-1). — «... Ağ-ban evini kara yerin üzerine dikdirmiş idi...» (235-6). — «... Deli Karçar dahu ağ-ban evini, ağ otağını kara yerin üzerine, kurdurmuş idi...» (82-12). — «Kara yerin üzerine otahların diktirmiş idi...» (122-10). — 2. KARA YERDE: «... Kara yerde ağ otaklar dikem, der idim...» (140-1) — 3. «... Kıran yerde tikilmiş otakların...» (222-13).

V. YER YÜZÜNE: «... Ala çadırın yer yüzüne diktirgil...» (14-15). — «... Şami günlüğü yer yüzüne diktirmiş idi...» (10-2). — 2. YERİN ÜZERİNE: — «... Doksan başlı ban evlerin, kara yerin üzerine diktirmiş idi...» (36-3). — 3. YER ÜSTÜNE: Bk. DK, 67-1.

V. DİĞERLERİ: — 1. KIRK YERDE: (DK, 189-11). — 2. ALA DAĞDA: (DK, 293-11). — 3. SAPA YERDE: (DK, 109-3; 204-12).

73. Çin'de bir avcı kuş : Bu gelenek Çin'e, Ortaasya'dan gelmiştir.

5. OTAĞLARDA DANIŞMA MECLİSİ

(OTAĞIN SAVAŞTA KURULMASI)

Meşveret ve kengeş meclisi, Türk devlet hayatında büyük bir yer tutar. Bu, her çağda böyle olmuştur. Bunun üzerinde, Türklerde Devlet Anlayışı adlı kitabımızda, çok geniş olarak durmuştuk. O s m a n l ı padişahlarının da üç otağları vardı. Bunlardan birisi, «*divan müzakeresi*» için ayrılmıştı (Saray, 271). Ç i n g i z H a n ve oğulları, *kurultay* için çok büyük otağlar kullanmışlardı. *Kurultay otağları* ile hakanın oturduğu otağ, herhalde ayrı olmalıydı.

«*Otağın savaş için çıkarılması*», O s m a n l ı devletinde, büyük bir törenle olurdu. *İlk konak* olan Davutpaşa'da otağ, dua ve törenle kurulurdu. Rahmetli Uzunçarşılı, bütün bu merasimleri, kaynakların izni kadar, bize verebilmiştir (Saray, 270).

D e d e K o r k u t'ta her hikâyeye başlanırken, şöyle bir başlangıç yapılıyordu: «*Han Bayındır, yerinden turmuş idi*». Bayındır Han bir iş veya akın için, ayağa kalkmış, harekete geçmişti. Bundan sonra da, «*Kara yerin üstüne ağ-ban evin diktirmiş idi; ala sayvan gök yüzüne aşanmış idi*». Otağın dikilmesinin sebebi de, bundan sonra geliyordu: «*İç Oğuz, Dış Oğuz begleri, Bayındır Han'ın sohbetine, derilmiş idi*». Bundan sonra «*Bayındır Han'ın sağında ve solunda duran Oğuz beyleri*» diye, oturma protokolu anlatılırdı.

1. «*HAKAN OTAĞININ KURULMASI*», ya savaş, ya danışma veyahut da toy, yani yeme içme dolayısıyla olurdu. Ancak Türklerde, hiçbir şeyin yeme içmesiz olmayacağını da, unutmayalım. Ayrıca bu toylara, yalnızca beyler değil; halk da katılırdı. Yukarıda adı geçen kitabımızda, bunun üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Bazen de oğlunun gelmesiyle, «*babası seviyor, çetir otağ, ala sayvan diktiriyordu*». Ayrıca, toy ile yeme ve içme yaptırıyordu (DK, 73-11).

Savaş başlangıcı da, otağların dikilmesi için bir nedendi: «Dış Oğuz begleri hep yığnak oldu. (Aruz), ala bargâh otağların, düze dikti» (DK, 294-6). Yalnız savaş başlangıcı değil, «savaşın bitimi» ile de otağlar kuruluyor ve yeni bir tören ile toy başlıyordu: «Aruzun evini çaptırdı, ilini gününü yağmalattı. Yigit begler doyum oldu. Kazan gök alan görklü çemene çadır diktirdi, otağın kurdı» (DK, 303-4). Konuyu daha fazla uzatmıyacağız.

2. OTAĞA, TOPLANTIYA ÇAĞIRMA : (Okumak) : Anadolu da bugün, komşu ve tanıdıkları, düğüne veya mevlide çağırnanlara, «okucu, okuyucu» derler. Bu çok eski bir sosyal anlayışı ve deyimidir : «... Kalın Oğuz beglerini, hep okudular, odalarına getirdiler, ağır konukluk ettiler...» (DK, 81-13). Bu, bir davet idi. Yalnızca beylerin toplantıları için değil; Hanların toyları için de, bütün halk çağrılıyordu.

«Danışma için davet», okuma, yani çağırma, önemli konular olduğu zaman yapılıyordu : «Oğul! Kalın Oğuz beglerini odamıza okuyalım, niçe maslahat görürlerse, ana göre iş edelim...» (DK, 81-11). Bu toplantı, önemli veya gizli olduğundan, otağda değil; «odamızda» yapalım, deniyor, gibiydi. Bazen de danışma için, han veya beyin odasına gidiliyordu : «... El hâsıl, ikisi bile (birlikte) vardılar, Kazan'ın odasını a girdiler...» (DK, 301-4). Konuyu uzatmıyalım. Bu açık vesikalardan da anlaşılıyor ki, Osmanlı devletinde olduğu gibi, hanlık otağının çıkması, kurulması, büyük bir iş ve hareketin başlangıcı olduğunu gösteriyordu. Hakan, «yerinden kalkıp yükselince», yani yerinden örü durunca, artık her şey başlamış oluyordu (DK, 14-4). Bu deyiş, eski Uyğur yazılarında da vardır.

74. Kanuni, elinde bir şahin tutmuş olarak, sürekli avını seyrediyor. Saray dışındaki avlarda, padişah için konak yeri veya karar-gâh kurulurdu. Çingiz Han'ın muhafız birliği de, bu avlara gelirdi.. Bk. Res., 78,

6. OTAĞLARIN DİZİLİŞ PROTOKOLU

DEDE KORKUT'A GÖRE : Büyük hocamız ve üstadımız Prof. Abdulkadir İnan, ünlü Orun ve ülüş adlı araştırmasında, bu konuda yeterince bilgi verebilmiştir (Makaleler, s. 241-254). Prof. Dörfer, bu derin ve ana araştırmayı görmemiş ve onun maddesinde, Moğol hanlarının oturuş düzeni hakkında Marco Polo ve Pardenone'de bulunan bazı bilgileri vermiştir (Dörfer, 43). Biz, Türklerde Devlet Anlayışı adlı kitabımızda, azıcık da olsa, hocamıza bazı katkılarda bulunmağa, çalıştık. «Kabul» ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde, yeniden duracağız. Ancak Dede Korkut'a gelmişken, obadaki otağların, protokol ve rütbe işaretleri üzerinde durmadan da geçemiyecğiz.

RÜTBEE GÖRE DEĞİL, AİLE DURUMUNA GÖRE OTAĞ : Dede Korkut'taki demokratik düzene, ünlü Rus tarihçisi Barthold da şaşmıştı. «*Bayındır Han'dan buyruk böyledir*», deniyor : Oğlu olanı ak otağa konduruyorlar; kızı olanı kızıl otağa konduruyorlar; oğlu kızı olmayanı da, kara otağa konduruyorlar. Dirse Han, Oğuz hanlardan biridir. Ancak ne oğlu ve ne de kızı vardır: «... (*Bunun için Dirse Han'ı*) getirip, kara otağa kondurdular. Kara keçe altına döşediler. Kara koyun yahnısından önüne getirdiler» (DK, 11-9). Görülüyor ki halk çok iyi ağırlandı, bir Han olan Dirse Han, «Tanrı ta'ala kargadığından», yani oğlu ve kızı olmadığından, toplulukta küçük görülüyordu. Aslında bu bir emsâl ve mitoloji motifi-dir. Ancak önemlidir.

«*Benden alçak kişiler*» ağırlandı da, ben niçin ağırlandımadım, diye Dirse Han soruyordu. Burada «*alçak kişi*» sözü, bir r ü t b e veya sınıf tanıtması mı olmalıydı? Ancak han, bu kısrılgın suçunu, karısına yüklemiyordu : «*Senden midir, benden midir?*» diye karısına söyleniyordu. Tarihçi B a r t o l d buna şaşıyordu. Çünkü bu çağda, ne doğuda ve ne de batıda, kadına karşı böyle bir saygı görülüyordu.

7. DEDE KORKUT'TA OTAĞ SAYILARI

Dede Korkut kitabı, bir destanlar topluluğudur. Bir tarih değildir. Askerî raporları, içinde toplamaz. Bundan dolayı kitapta görülen sayılar, Türk mitolojisinin *kutlu sayıları*, idiler. O s m a n l ı padişahlarının, birbirine bağlı üç otağları vardı. Bunlardan birincisi, *padişah* otağı; ikincisi, *divan* toplantısı için otağ; üçüncüsü de, *hazine* idi. Bu otağlardan biri, *bir konak* ileri giderdi. K a n u n î'nin zigetvar otağı, *yedi* direkli idi. 3 ve 7 sayıları da *Türklerce kutludur*.

D e d e K o r k u t'ta, «Kazan vardı otağına, *yedi gün* divana çıkmadı» (300-10). «*Doksan* başlı ban evlerin, yer yüzüne diktirmiş idi» (36-3). «*Kırk yerde* otak diktirdi» (189-11). «Kazan, *kırk otak* diktirdi» (153-9). «*Altı yol* ayırdına, çadır dikem» (261-10).

Buradaki «6, 7, 40, 90» sayıları, ister Şamanist olsun; isterse Müslüman olsun, bütün Türklerde kutlu ve uğurlu sayılan sayılardır. Ç i n g i z H a n'ın da, «9 otağ ordusu (*ordo*)» vardı. Dördü, hatunlara ait idi. Eski Türkler ile Doğu Türklerinde, 9 sayısı önemlidir.

7. BÖLÜM

TÜRKLERDE HAKANLIK OTAĞLARI

ALTIN OTAĞLAR

(*Türklerin hakanlık sembolleri*)

Türklerin, özellikle Göktürk ve Uygur kağanlarının altın-
lı kağanlık otağlarından, kendileriyle ilgili bölümlerde söz aç-
mıştık. Şimdi konuyu yaygın ve genel olarak, bir daha gözden
geçirelim :

1. UYGUR KAĞANLARININ ALTIN OTAĞI: K ı r g ı z
Türklerinin başı, Uygur kağanı ile yaptığı savaşlarda, şöyle
demişti : «*Senin kaderin artık belli oldu, mühürlendi. Senin
a l t ı n  a d ı r ı n ı  alacağım. Senin  adırının önünde at oy-
natacağım. Benim sancağımı da, senin  adırının önüne dikece-
ğim*» M. S. 840 yılındaki savaşta Uygur kağanı, Kırgızlar tara-
fından öldürüldü. Beyleri ile prensleri de dağılıp, çeşitli yön-
lere kaçtılar. Kırgız kağan, «*Uygur kağanının oturmak için
kullandığı a l t ı n  a d ı r ı , bizzat kendisi yaktı*» (TS, 217B,
20a). Göktürkler ile ilgili bölümümüzde de gördüğümüz gibi,
altın başlı kurt bayrağı, Hakanlık otağının önünde dikilirdi.
Burada da Kırgız kağanı, «*altın otağının önüne sancağımı di-
keceğim*», diyordu. Ancak herhalde bunu yapmamış; otağı yak-
mıştı.

**2. UYGUR KAĞANLARININ BAŞKENTİ VE ALTIN
OTAĞI:** (Arap kaynaklarına göre) : Bu konuda çeşitli Arap
kaynakları bize bazı bilgiler veriyorlardı. Herhalde bunların
kaynağı daha çok, Temim ibn Bahr olmalıydı : «... (*Hakanın*)
şehrine henüz erişmeden beş fersah önce, kağana ait olan a l

t ı n o t a ğ görölüyordu. Onun sarayının (kasr) yüzü, satlı, 100 kişi alıyordu» (Minorsky, BSOAS, 1948, s. 279, 5). Herhalde en orijinal Arap kaynağı, bu olmalıdır. Minorsky, diğer bazı Arap kaynaklarını da toplamıştır. Çadırın, 100 kişi aldığı, doğru olmalıdır. (a .esr., 294). Abu Dulaf, «otağ 1000 kişi alır» diyor ki, bu abartılmış olmalıdır. Başka bir kaynak ise, şöyle diyordu: «Sarayının tepesinde, altın bir çadırı vardır. (Bu çadır) 100 kişi alır. 5 fersahlık bir uzaklıktan görülebilir. Bayrakları, siyahtır (?) ...» (a. esr., 295n). Bu da Temim'den yararlanmış olmalıdır. Sarayın üzerinde altın bir çadırın bulunmasını düşünebilmek çok zordur. Özbek hanlarının, saraylarının avlusunun ortasında, otağ kurmak için bir yer yapılmıştı.

3. OĞUZ DESTANLARINDA, OĞUZ HAN'IN ALTIN ÇADIRI: İlk önce Ebülğazi Bahadır Han'ın Türkmenlerin Şeceresi adlı kitabıyla konuya başlayalım. Gerçi bu eser, diğerlerine nazaran çok daha yenidir. Ancak Türklerin ve Türkmenlerin, gelenekleriyle inanışlarını da, içinde toplaması bakımından, ayrı bir değer taşımaktadır:

a) T ü r k m e n l e r i n Ş e c e r e s i' n e göre: Oğuz Han'ın bilgisi İrkıl-Hoca'nın öğütleri üzerine, Gün Han bir kurtay topladı ve Oğuz Han'ın soylarının hepsini, bir araya getirdi: «... Gün Han, Oğuz Han'ın yaptırdığı altın evi dikti. Bu evin sağ yanına, altı ak çadır; sol yanına da altı ak çadır (örge) diktirdi. Sağ tarafa kırk kulaç bir direk diktirdi. Bunun başına bir altın tavuk bağlattı. Sol tarafa da kırk kulaç bir direk diktirdi. Başına da bir gümüş tavuk koydurdu...» (B. Ögel, Türk Mitolojisi, s. 211). Burada Oğuz Han'ın otağına «e v» deniyor; on iki soyunun çadırlarına da, «ak örge» adı veriliyordu. Bunun üzerinde, ayrıca duracağız.

b) O ğ u z d e s t a n ı n a göre: (Farsça Oğuz destanı): Bu destanda, Oğuz soyunun hanlarının otağları için, «bargâh» deniyordu. Aynı sözü, D e d e K o r k u t'ta da, han otağı olarak görüyoruz. Farsça Oğuznâme'de şöyle deniyordu:

«O ğ u z 'u n y u r d a v a r m a s ı ş e r e f i n e , d o k s a n b i n k o ç v e d o k u z - y ü z k ı s r a k k e s i l m e s i n i e m r e t t i . B ü y ü k b i r t o y y a p t ı . A l t ı n e v i , k u r d u r d u . . . » (Z . V . T o g a n , O ğ u z d e s t a n ı , s . 47) . G ö r ü l ü y o r k i O ğ u z d e s t a n ı n d a d a , D e d e K o r k u t ' t a o l d u ğ u g i b i s a v a ş - t a n d ö n ü ş t e , b ü y ü k t o y v e k u r u l t a y l a r i ç i n a l t ı n o t a ğ k u r u l u - y o r d u . Y a n ı a l t ı n o t a ğ h e r h a l d e , h e r z a m a n k u r u l u d e ğ i l d i . B u b a k ı m d a n , O s m a n l ı g e l e n e k l e r i y l e b i r b e n z e r l i ğ i v a r d ı .

1. ALTIN OTAĞIN «VERÂSETİ»

A t a l a r d a n k a l a n « a l t ı n e v » : O s m a n l ı d e v l e t i n d e p a d i ş a h l a r a k ı n a g i d e m e y i n c e , e s k i p a d i ş a h o t a ğ l a - r ı n ı , s a d r a z a m l a r a v e r m i ş l e r d i . K a n u n ı ' n i n y e d i d i r e k l i Z i g e t v a r o t a ğ ı , a k ı n a g i d e m i y e n Ü ç ü n c ü M u r a d t a r a f ı n d a n S a d r a z a m S i n a n P a ş a ' y a v e r i l m i ş v e o n d a n s o n r a d a , d i ğ e r s e r - d â r l a r a g e ç m i ş t i (S a r a y , 270) . O s m a n l ı d e v l e t i n d e b u n l a r , « h a k a n ı n a k ı n o t a ğ l a r ı » i d i l e r . E s k i T ü r k l e r d e i s e a l t ı n o t a ğ , b i r s a r a y v e d e v l e t i n s e m b o l ü i d i . F a r s ç a O ğ u z d e s t a n ı , ş ö y l e d i y o r d u :

« . . . E r t e s i g ü n K ö l E r k i H a n b ü y ü k b i r t o y y a p t ı . T u m a n ' ı n a t a l a r ı n d a n k a l a n a l t ı n e v i n i , d i ğ e r e v l e r l e b i r l i k t e , (d i ğ e r m e t n e g ö r e , « d i ğ e r e v l e r i n ö n ü n d e ») , k u r d u l a r . K ö l E r k i H a n , K o r k u t ' u , b ü t ü n O ğ u z u r u ğ u n u , b ü y ü k l e r i (e k â b i r) v e d i ğ e r i l e r i g e l e n l e r i (e ş r â f) t o p l a y ı p , ş ö y l e d e d i : « O t u z i k i y ı l d a n b e r i b u t a h t t a o t u r u y o r u m . B u g ü n h a k T u m a n ı n d ı r v e o n a b a - b a s ı n d a n k a l m ı ş t ı r . . . » (T o g a n , O ğ u z d e s t . , s . 61) .

O s m a n l ı d e v l e t i n d e d e , O t a ğ - ı h ü m a y u n p a d i ş a h d a n p a d i ş a h a g e ç i y o r d u . A n c a k p a d i ş a h l a r a k ı n a g i d e m e y i n c e , b a ş - k o m u t a n l a r a , s e r d a r - ı e k r e m l e r e g e ç m e ğ e b a ş l a d ı .

75. *Fatih albümü* içinde, eski karakterli şahinli avcılar. Aşağıda şahinli bir Osmanlı şehzadesi görülüyor. Bu avlara birliklerle gidilir ve *askeri konak* kurulurdu.

2. DEDE KORKUT'TA «ALTIN OTAĞLAR»

Çingiz Han kültür çevresine geçmeden önce, bugünkü yurdumuzu kuran, güçlü Oğuz geleneğine gelelim. Çingiz Han kültür çevresinde çok eski Türk unsurlarının bulunmasına rağmen, gelenekler katı ve oldukça geridirler. Dede Korkut'ta görülen altın otağları burada, özlerine göre ayırıp sunacağız. Ayrıca, gelecek nesillerimiz için, materyalin tümü, eksiksiz olarak verilmeğe çalışılacaktır :

1. «*ALTUN BAN EV*»: — 1) «Altun ban evlerin kâfirler çaptılar» (DK, 38-5). — 2) «Altun ban evine sürüp vargill» (143-9).

2. «*ALTUN BAŞLI BAN EVLER*»: — 1) «Altun başlı ban evler senin gider ise...» (33-13). — 2) «Altun başlı evler gider ise, benim gider» (32-10).

3. «*ALTUNLUCA GÜNLÜK*»: — 1) «Basat, altunlu günlüğün dikip, oturur idi» (221-3). — 2) «Arız dahi, altun günlüğün dikmiş idi» (292-2). — 3) «Uşun Koca'nın günlüğü altunluca odasına geldiler» (271-5). — 4) «Kanlı koca çadır dikti... Altunluca günlüğün dikip...» (221-3).

4. «*DÜNLÜĞÜ ALTUN BAN EV*»: (*Dünlük, baca veya baca kapağı*): — 1) «Kazan Beg'in dünlüğü altın ban evlerini, biz yıkmışız» (40-5). — 2) «Dünlüğü altın ban evine babamın, şiven girmiş» (97-6). — 3) «Dünlüğü altın ban evini getirmişiz» (58-6). — 4) «Dünlüğü altın ban evimin...» (57-9). — 5) «Dünlüğü altın ban evimin kabzası oğul!» (52-8, 163-5, 119-2). — 6) «Dünlüğü altın ban evim, sana gölge olsun!» (166-13, 119-2).

3. ÇİNGİZ HAN'DA «ALTIN OTAĞ»

Çingiz Han'ın, kendi altın otağından söz açan bir vesikayı, biz bulamadık. Ancak altın, Çingiz Han'ın Gizli Tarihi

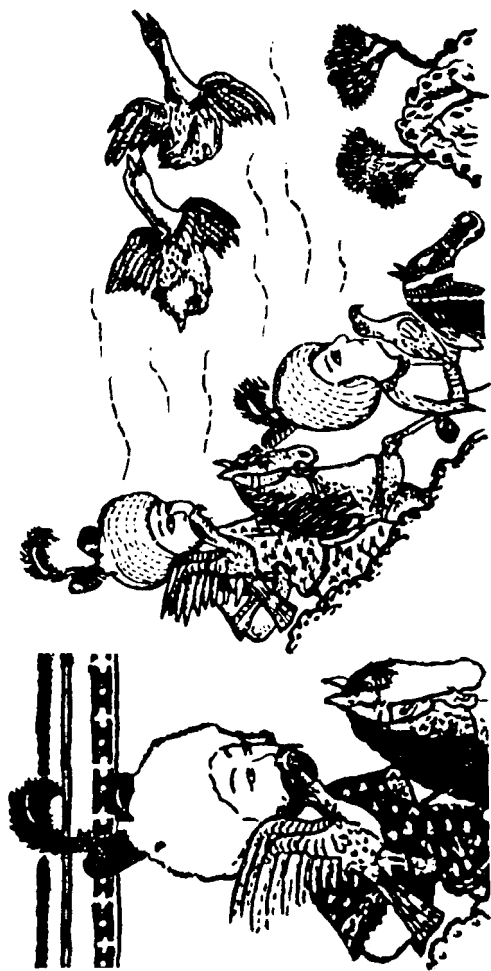
içinde, bir imparatorluk sembolüdür. Çin'deki Kin devletinin hakanının adı da, Altun Han idi. Çingiz Han'ın Uygur hakanına verdiği öz kızının adı ise, Al-altun idi. Moğolca *altan amin*, «*hakanın hayatı*»; *altan beye* ise, «*hakanın vücudu*» demektir. «*Altın dizgin*» sembolü ise, hakanın hâkimiyeti için söylenmiştir.

«*Altın ordu*» da, bir gerçektir. *Ordu*, bir otağ veya otağlar obası demektir. Ancak bu, çok geç bir deyimdir. *Altın otağ*, yalnızca Çingiz Han'dan önceki veya çağdaşı Kerait Han'ı Ong-Han ile ilgili olarak görülmektedir. Moğolların Gizli Tarihi içinde şöyle deniliyordu :

«(Çingiz Han'ın elçisi gittiği zaman), o sırada Ong-Han, Altın otağını (*altan terme*) kurmuş; bir toy (ziyafet) hazırlıyordu» (YCPS, 184). Moğolların Gizli Tarihi'nde, altın otağ ile ilgili, tek vesika budur. Çadır manasında söylenen «*terme*» sözü üzerinde ayrıca duracağız. Aynı kaynakta «*terme ger*», günlük karşılığı olarak, iki yerde kullanılıyordu (265, 266).

UYGUR-TÜRK GELENEĞİ VE ALTIN OTAĞ: Kerait Han'ı Ong-Han eski Uygur başkentinin topraklarında oturuyordu. Ayrıca eski bir geçmişi de vardı. Nayman hanlığında da derin Uygur gelenekleri vardı. Reşideddin de, bunu açık olarak söylemektedir. Bizce Ong-Han'ın altın hakanlık çadırı, bu eski kültür çevresinin bir görüntüsü olmalıydı. Çingiz Han'ın buna ne derece uyabildiğini ise, bilemiyoruz .

Yabancı tesirlerin çok az girdiği Kuzey Türk destanları içindeki «*Altın örgö*», *Altın saray* (Rad., 2, 733); «*Dokuz köşeli altın ev (tura)*» gibi deyimler de, çok eski Türk geleneklerinin izleri olmalıdırlar.

76. Kuşla avlanan Osmanlılar (1539 - 40) : (Topk., H. 845, 34).

4. ANADOLU SELÇUKLULARINDA OTAĞ

Anadolu Selçukluları ile ilgili kaynaklar, edebiyat üslubu ile yazılmış, Farsça eserlerdir. Bunlarda, otağların kesin şekilleri hakkında bilgi bulabilmek çok zordur. Sayın F e d a Ş. A r ı k, İbn Bibî'den otağ hakkında çıkardıkları notlarını bana verdiler. Bundan dolayı kendilerine teşekkür etmeği bir vazife bilirim Bizim buradaki konumuz, Türk kültürünün devamlılık ve sürekliliğini izlemektir. Bundan dolayı vesikaları, kısa olarak, bu görüşle değerlendirmeye çalışacağız. Vesikaların tamamını yayınlama, elbette ki kendilerine aittir.

1. «*DEHLİZ-İ MUBAREK*» (1216) : *Dehliz* üzerinde, az sonra Mısır Memlukları ile ilgili bölümümüzde, geniş olarak duracağız. *Dehliz* bu çağda hakanlık otağı veya kabul salonu anlayışıyla kullanılmıştır. Birinci İzzeddin Keykavûs, Antalya seferine çıkarken, otağını Konya'nın Ruzbe ovasında kuruyor ve ordusunu burada topluyor. O s m a n l ı devletindeki Davut Paşa gibi, ilk konak çok önemlidir. Herhalde bunun için bu ilk konak, fal ve uğur ölçüleriyle tayin ediliyor ve hakanlık otağı, (*dehliz-i mubarek*), orada kuruluyor. Akına çıkış yeri, (*sefere huruc*), saray veya başkend değil, ordunun diğer bölümlerinin de toplandığı ilk konak sayılıyor gibiydi.

«*Ordunun toplanma konağı*», *B a b ü r*'ün hatıralarında, «mölcer, bulçar veya mulçar» sözleriyle karşılanıyordu (Vekayi, 633). R. Rahmeti hocamız, Radlof Sözlüğü'ne bakmamışlar ve büyük devlet kültüründen uzak, Kırgız Türkçesine göre bu sözün, mölcer olabileceğini düşünmüşlerdi. Halbuki Babür-nâme'nin aslında, «*sağ ve sol kola (barangar ve cuvangar golga), toplanacakları yer tesbit edildi (bulcar tayin kılıb)*», deniyordu (Bb., 334, 6; R, 4, 1854). *Bulcar*, ordunun sağ-sol ve diğer kollarının toplanıp, savaş için gerekli düzeni kuracakları ilk konak demektir. Bundan dolayı *Vekayi* içinde de, «karara göre o, ... toplanma yerini nerede tayin ederse.», «ordunun top-

lanacağı yeri bildirmek için...», söyleyişle açıklamalar geçiyordu (Vekayi, s. 81, 82, 633). *Bolcar*, aynı zamanda bir mühlet ve vakit vermedir. (R, 4, 1674). «*Mulcar kılğan vakit*», tayin edilmiş zamanda, düşman üzerine yürünecektir (Vekayi, 633).

Böylece Birinci İzzeddin Keykâvus ordunun toplanacağı ilk konağı, fal ve diğer uğur işaretleriyle tesbit ediyordu. Çünkü savaşın başlangıç yeri burasıdır. Gelecek cildimizde de belirtteğimiz gibi harekete, kös ve davulların vurulması ile geçilirdi. Ayrıca dua ve ilâhilerle!..

«*M u b a r e k o t a ğ*» deyimini de, ilk kez burada görüyoruz. İlhanlı çağında, «*tuğ-ı mubarek*», yani sancak ile tuğun mubarek olduklarından sık sık söz açılıyordu. Bu anlayışı Anadolu Selçuklularında da göreceğiz. Fakat hakanlık otağlarına «*mubarek*» dendiğini, şimdilik göremedik. Bu konu üzerinde, bundan önceki cildimizde durmuştuk.

2. «*DEHLİZ-İ CİHÂNGİR*»: 1223'de Alaeddin Keykubad'ın Alâiye kuşatması dolayısıyla bu tanıtma hakanlık otağı için söyleniyordu. Ancak burada bir savaş otağı söz konusuydu. Savaşta ve barışta hakanlık otağları üzerinde, ayrıca durmuştuk. Savaşta, «*ümera-i devlet*», hakanlık otağının kapısında, hazır bulunuyorlar (İbn Bibi, T, 243). Savaşta, sık sık «*ayak divânı*» kurulurdu.

3. «*SERÂPERDE-İ MUBAREK*»: *Serâperde*, Türklerde de çadır manasında söylenmiştir. Ancak savaşın ve menzilin, hızına ve hareketliliğine göre, günlük ve sayvan karşılığında da kullanılmıştır. 1214 Sinop kuşatmasında otağın, «*seraperde-i mubarek*» in, indirilip, kurulma yerini, bizzat sultan tayin ediyor ve emrediyor (İbn Bibi, T. 149-150). Yukarda da belirttiğimiz gibi otağı, konakçılar kuruyordu. Ancak merkezdeki komutanlık çadırının yerini, stratejik olarak, baş komutan veya komutan tayin ederdi. Çünkü bu otağ, «*ordu*» veya orta idi.

4. «*SERÂPERDE-İ CİHÂNGÎR*»: O s m a n l ı devletinde de olduğu gibi, savaşa giderken ilk konak; başkente dönerken de son konak, büyük bir önem taşıyordu. Alaeddin Keykubad, savaştan Konya'ya dönerken, Ruzbe ovasında konaklamayı emrediyor ve otağını, yine oraya kurduruyor. Bu bir «*zafer otağı*», (*seraperde-i cihângîr*), idi. (İbn Bibi, T. 215). Bundan önceki cildimizde, «*tuğ-ı zafer*» sözünün manası üzerinde durmuştuk.

5. «*BARGÂH-I SULTANÎ*»: D e d e K o r k u t'taki otağ anlayışını incelerken, *bargâh* sözü üzerinde, çok geniş olarak durmuştuk. Buradaki *bargâh*, saray manasında da söylenmiştir. Kalenin sahibi aşağıya inerek, Alaeddin Keykubad'ın sultanlık *bargâh*ında, yani otağında özür diliyor (İbn Bibi, T. 248).

Bargâh, 1230 yılında, Alaeddin Keykubad ile Melik Eşref'in otağlarının kurulması dolayısıyla da, söz konusu ediliyor. Bu arada, «*hamam, gencine (hazine), ferrâşhâne, taştâhâne, şarabîhâne ve mutfak*» gibi çadırların kurulmasından da söz ediliyordu. Yukarıda *çerge* denilen, gezici hamam ve hastahanelerden söz açmıştık. O s m a n l ı devletinde hazine ve defterdarın çadırı, padişahın hemen çadırının önüne kurulurdu. *Asafnâme*'de bu açık olarak görülüyordu. (Krşl. İbn Bibi, T. 386). Ç i n g i z H a n'ın otağı ile konak yerinde de durum böyle idi. Gece tuğ ve davullar ile mutfak eşyaları, hakanlık otağının önünde dururdu. Ç i n g i z H a n'ın, gece nöbetçilerine, (kebte'ül'lere) verdiği emirlerde, bunu görüyoruz. Bu emir ve yarlıkları, aynen sunmuştuk.

6. «*ÜÇ BAŞLI OTAĞ*»: (*ALAEDDİN KEYKUBAD'IN*): Sayın F e d a Ş. A r ı k'ın bulduğu bu vesika, bize Anadolu Selçuklularının kültür çevresinden bir ışık tutmaktadır. İlgili bölümlerde belirttiğimiz gibi, «*otağların başları*» direklerle göre belirlenmişti. Bunlar hakkında, eski Türk tarihinden olduğu kadar, Osmanlılardan ve ayrıca Kuzey Türk destanlarından da örnekler vermiştik. (Krşl. İbn Bibi, T. 459).

77. Kanuni'nin seyrettiği süre avından, bir sahne : Süleyman -
nâme, 1558, Topk., H. 1517, 576). Sürek avları, ordugâhıdır. Krşl. Res.
74.

— «**SANCAK-I MUBAREK**»: İlhanlı çağında, «*Tuğ-ı mubarek*» tanıtımları çoktur. Ancak bu deyişi diğer Türklerde bulamamıştık. Sayın F e d a R ı k'ın bulduğu bir vesikada, Sultan Alaeddin Keykubad'ın tahta çıkmak üzere Konya'ya hareketi ve Kayseri'ye gelişinde, «*sancak-ı mubarek*» den, söz ediliyordu (İbn Bibi, T. 212). *Proto-Türk* kültüründe, «*tahta çıkış*» ve «*savaş ilânı*» bayrakla ilan edilirdi. *Sancak* da, Türkçe bir sözdür. Önceki cildimizde bunun üzerinde, geniş olarak durulmuştur. I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Bizans üzerine yaptığı Alaşehir seferinde de, ordunun harekete geçme haberi, saltanat sancağı ile veriliyordu (İbn Bibi, T. 143).

OTAĞ VE «DEHLİZ» HAKKINDA

Anadolu Selçuklularında, otağ karşılığı olarak kullanılan *dehliz* sözünü gördük. Quatremères, Memluk Sultanları Tarihi adlı eserinde, *dehliz* sözü üzerinde, çok geniş olarak durmuştur (II, s. 190-193). Biz onun çok değerli notlarına dayanarak, okuyucularımıza kısa bir bilgi vermeğe çalışacağız: Yazar, *dehliz* için öz olarak şöyle diyor: «*Dehliz, özellikle savaşta, sultanın kabul için kullandığı bir ön çadır veya otağının ön bölümü, demektir*» (s. 191n). Bilindiği üzere O s m a n l ı padişahlarının, birbirine geçilen üç otağı bulunuyordu. D e d e K o r k u t'ta ve O s m a n l ı minyatürlerinde görüldüğü gibi, kabuller daha çok otağın önündeki, *günlük* veya *sayvan* (*sâyebân*)'da yapılıyordu. Bunun üzerinde, yukarıda geniş olarak durmuştuk. Quatremères de *dehliz* için, otağın önü veya avlusu (vestibule) olduğu görüşündedir (a. yer). Verdiği bir çok vesikalarda, bunun ikinci bir çadır olduğu da görülüyor. Otağın ön salonu anlayışı bu vesikalarda, daha ağır basıyordu. Yalnızca, otağ manasında da kullanılıyordu.

78. Saray ve k o r u içinde yapılan, bir Osmanlı avı ve *sekb*anlar.

5. MISIR MEMLÜKLARINDA

1. MISIR MEMLÜK SULTANININ, GECE ORDUGÂHI VE OTAĞI: Bilindiği üzere Mısır Memlûk devletinde askerlik ve ordu geleneği daha çok, Türkler üzerine kurulmuştur. Ayrıca bu devletin kültür bakımından, Selçuklu ve Osmanlı devleti üzerinde, birçok tesirleri olmuştur. Bundan dolayı, Quatremères'in Mesalik ül-Ebsar'dan aldığı bir metinle bazı notlarını burada sunmağa çalışacağız. Bu bilgiler o çağdaki, Türklerin otağ ve ordugâh hakkındaki anlayışlarına, daha bir açıklık getirecektir :

«Sultan, savaş yürüyüşü sırasında, ne bayrak ve ne de diğer sultanlık sembollerini bulundurmuyordu. Arkasından, yedekte tutulan birçok at geliyordu. Geceden başka zaman da, konaklamamaya çalışıyordu. Menzile geldiği zaman, önünde meşaleler ile aydınlık veren şeyler taşınyordu. Çadırına girdiği zaman da, çadıra altınlı şamdanlar üzerinde yanan, balmumundan yapılmış, mumların konduğu görülüyordu. Ç a v u ş l a r, bağırıyolar ve konakta ki herkes de, onlara uyuyorlardı. Yalnızca onun arkasında silah taşıyan muhafızları, onlara bağırarlara uymuyorlardı. Mâiyet sultanı izliyor; teberdar, yani baltacılar da, sultanın çevresinde yer alıyorlardı. Sultan, ilk dehlizine, yani otağın bölüme veya avlusuna girerken, böyle bir tören yapılyordu. Burada attan iniyor ve şakkah denilen bölüme, giriyordu. Bu, yuvarlak ve çok geniş bir çadırıdır. Ondan sonra da, çok küçük bir çadır, (şakkah, veya çadır bölümü?) vardır. Bundan sonra da «alaçuk» denen bir çadır, bulunur. Alaçuk'un önünde, ağaçtan yapılmış, bir köşk görülür. Bu köşk, Sultan'ın geceyi orada geçirmesi için, özel olarak yapılmıştır. Şakkah denen çadırın önünde, bir hamam konmuştur. Bu hamamın, kurşundan bir kazanı ile, bir de küçük bir havuzu vardır. Ancak bu hamam, şehirdekilere göre, çok küçüktür.

«Sultan uyuduğu zaman, askerler (Memlûkler) onun çevresinde sıra ile nöbet tutarlardı. Bir asker birliği ise, sultanın uyuduğu yeri, çepeçevre çevirmiş olarak dururlardı. Sultan uyuduğu ve uyandığı zaman, nöbetçiler iki kez devriye gezerlerdi. Gece nöbetçileriyle devriyelerin başlarında, *bâbdâr* denilen bir komutan bulunurdu. Bu, diğer komutanlar arasında, birinci dereceye sahipti. Sultanın çevresinde, meşâleler ve davul ile flütlerle (?) dolaşırlardı. Nakibler ile harem ağaları ise, dehlizin kapısının önünde yatarlardı» : (Quatremères, *Mısır Sultanları Tarihi*, s. 192n).

H a m a m, görülüyor ki hakanlık otağının vazgeçilemez bir bölümü idi. Osmanlılardaki *cerge* ise, gezici hamamlardı.

6. OSMANLILARDA

— *OSMANLI ORDUGÂHLARI HAKKINDA BAZI NOTLAR* : 16. yüzyılın başında Lütfi Paşa'nın da yazdığı gibi, Osmanlı ordugâhları ve konak menzilleri hakkında tutulmuş bir çok defterler ve notlar vardır. Biz burada biri Türk; diğeri de Türk olmayan, iki kişinin görüşlerini ele alıp, eski Türk gelenekleri bakımından, değerlendirmeye çalışacağız. Elbette ki bizden sonrakı nesiller, bu defter ve kayıtları ele alıp, işlemiş olacaklardır. Yeter ki bu Türk geleneğinin, Abbasoğulları veya bir Bizans alıntısı olmadığına inansınlar ve konuyu, bir Türk olarak ele alsınlar.

A) *L ü t f i P a ş a ' y a g ö r e (1488-1563)* : Lütfi Paşa, Asafnâme adlı küçük kitabında, -özelllikle yanında bulunduğu-, Yavuz Sultan Selim'in geleneğine, önem veriyordu. Doç. Dr. Ahmed Uğur'un bugünkü dilimize aktardığı kitapçıkta, şöyle deniliyordu : «*Asker konduğunda, sadrazamın padişahın biraz uzağa konması gerekir. Padişah, askerin ortasında konmalıdır. Etrafını askerler kuşatmalıdır. Askerin, padişahın çadırından, bir mil uzakta olması gerekir*» (s. 21).

Ordu, dolayısıyla eski Türkçedeki *ortu ve orta*, sözü hakan veya komutanın otağı ile sancağının ortada bulunması nedeniyle söylendiği üzerinde durmuştuk. «*Asker ile hakanlık otağı arasındaki bu açıklık*», Mısır Memlûk sultanının otağı hakkında bilgi veren, *Mesâlik ül-ebzar*'daki anlatışa da uyuyor. Küyük ve Mengü Han'ın otağları hakkında bilgi veren Rubruk ile Plano Carpini'nin gezi raporlarını da ileride sunacağız. Bunlar da, hanların otağlarına gelen devlet büyüklerinin bile, bir mil kadar ötede, atlarından indiklerini ve otağa kadar yürüdüklerini yazıyorlardı. Çingiz Han'ın yakın soyundan olanlar, elbette ki bunların dışında idiler. Onlar, atlarıyla geliyorlardı.

«*Sadrazamın çadırının uzakta kurulması*», pek anlaşılılmıyor. Ancak Memlûk sultanının otağının yanında, başka bir otağdan da, söz açılmıyordu. Çingiz Han devletinde de, hakanlık otağının yakınında, hatunların ordasının varlığından söz açılıyordu. Yani hakanın kendi evi söz konusu idi. Nitekim Rubruk, Han'ın kendi evi küçük olduğu için, büyük otağda kabul resmi yaptığını söylüyordu. Elbette ki konar göçer Çingiz Han ve oğullarının ordugâhlarını, yerleşik Selçuklu, Memlûk ve Osmanlı ordugâhlarıyla, tam anlamıyla karşılaştıramayız. Ancak temeldeki *Proto-Türk* özler, bize kendilerini gösterebilmektedirler.

«*Kırmızı çadır*» Osmanlılarda hakana ait idi (Saray, 271). Baybars Tarihi içinde de, «*buraya savaş çadırı kuruldu; rengi de kırmızı idi*», deniyordu (Quatremères, a. esr., s. 191, not).

«*Hazine ve divan (dehliz?) çadırı*» na gelince Asafnâme, ayrı bir hazine çadırından söz açıyordu (a. yer). Uzunçarşılı ise, şöyle diyordu : «*Padişah otağının yanında bir galeri ile ona bağlı diğer bir çadır vardı; bu çadırda padişah, divan müzakeresini dinlerdi; bu çadırın karşısında, yine bir galeri ile otağ-hümâyuna bağlı bir çadırda, hazine-i hümâyun bulunurdu*» (Saray, s. 271). Elbette ki çağlara göre bu kompozisyon, az

veya çok değişmişti. Ancak hazine ve dolayısıyla onun başı olan defterdar, padişahdan ayrılmamıştı. Kabul ve ayak divanlarının yapıldığı, -Mısır Memlûklerinin *dehliz* dedikleri bölüm de-, hakanın otağına bağlı kalmıştı. Asafnâme, «*m u h a f ı z b i r l i ğ i*» olarak her gece bir sancak beyinin karakol vazifesi yüklenmesini ve çadırın önünde de bir bölük ağasının beklemesini istiyordu.

B) W. Wratislaw'a göre: 1596 Eğri seferinde de, padişahın otağı ile hizmetlilerinin çadırları, ordugâhın ortasına kurulmuştu. Ayrıca mumlu bezlerle yapılmış kapılarla, veya çitle? Kamp, iyice tahkim edilmişti. Bu çevrede de muhafızlar bekliyorlardı. Biz burada Osmanlı muhafız teşkilâtını inceleyecek değiliz. Bizim vazifemiz, eski Türkler ile Osmanlı gelenekleri arasında bir bağ kurmaktır. Otağ- hümayun kurulunca, ordu da çevresinde, bir daire şeklinde kamp kurardı. Ancak hakanlık otağı ile asker arasında bir uzaklık olmalıydı. Ordu gece yarısı yürüyüşe geçiyor ve ertesi gün öğleyin de konaklıyordu. B a b ü r'ün hatıralarındaki «*tün-katar*» unvanını taşıyan, aynı zamanda hakanın otağ ve hayme muhafızı olan, gece yürüyüşlerini idare edenler üzerinde, ayrıca durmuştuk (Vekayi, 658). Gece yarısı yola çıkıp, öğleyin konaklama, bazı akınlarda, daha çok konakçılarda yaygın bir gelenek gibi görölmektedir. Wratislaw ayrıca, çadırların sessizce ve büyük bir sür'atle çözölüp, katır ve develere yüklenmelerine de şaşırmıştı. Hakanların, biri gelecek konak için taşınan; diğeri de ordugâhda kurulan, iki otağının bulunduğu da bir gerçektir. Bunun üzerinde de geniş olarak durmuştuk. (Krşl. Saray, 271).

«İ l k k o n a k», ordunun toplandığı yerdir. Doğu Türklerinde *Bulcar* dedikleri bu ilk konağa, Wratislaw da, büyük bir önem vermişti. Anadolu Selçuklularında da, Konya sahrasında bulunan Ruzbe adlı bir konak, Alaeddin Keykubad'ın akınlарında, büyük bir önem taşıyordu. (bk. yk.). Gece yarısından bir saat önce 500 kişi ile, ileri konakta otağ kurmak

79. K o r u l a r d a v e y a s ü r e k a v l a r ı n d a h i z m e t e d e n O s m a n l ı s e k b a n l a r ı . B u n l a r , o r d u g ä h h e a v l a r d ı r .

için yola çıkan Cerrah Mehmed Paşa da, *konakçı başı* veya *tün katar* (?) olmalıydı. Bu öncü birlikler, aynı zamanda burçlar ile siperleri de kurar ve hazırlarlardı: (Adventure of Baron W. Wratislaw, London, 1862, s, 194 - 195).

7. «OTAĞ» SÖZÜ

(Ev, aile birliği ve askerî birlik olarak)

Biz burada otağın bir devlet sembolü olarak önemi, savaşta ve akında sağladığı yararlar, yapısı ve dış tesirlere karşı dayanıklılığı, bölümleri, aile birliğini sağlaması gibi konular üzerinde duruyoruz. Yoksa etimoloji ustalarının yaptıkları gibi, bu söz Türkçe mi; değil mi deyip, konuyu bitirmeye istekli değiliz. Bizim vereceğimiz vesikalar, kalıcı olmalıdırlar. Biz dilci de değiliz. Ancak tarihçi, her türlü vesikayı kullanıp, sentez yapabilen bir kimsedir.

Otağ sözü Türk kültüründe ilk kez, 11. yüzyılın ikinci yarısında, Karahanlı kültür çerçevesinin eseriyle görülüyor. Ancak hakan ve komutan otağlarıyla onların devlet sembolü olan tuğları ve sancaklarıyla görünmesini, Hunlar, Göktürkler ve Uygur kağanlarıyla ilgili bölümlerimizde gösterdik. Eski Çin kaynakları, hakanların, başkentlerin ve devletin tek sembolü olarak, bu «*altın otağları*» görmüşlerdi. Konu, bundan ibarettir.

1. «*A S K E R Ç A D I R I*» var mıydı; yoksa yok muydu? Yüz veya iki yüz bin atlı bir ordunun, asker çadırlarının bulunmadığını söylemek, güçtür. Kaşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılda derlediği, şöyle güzel bir atasözü vardır :

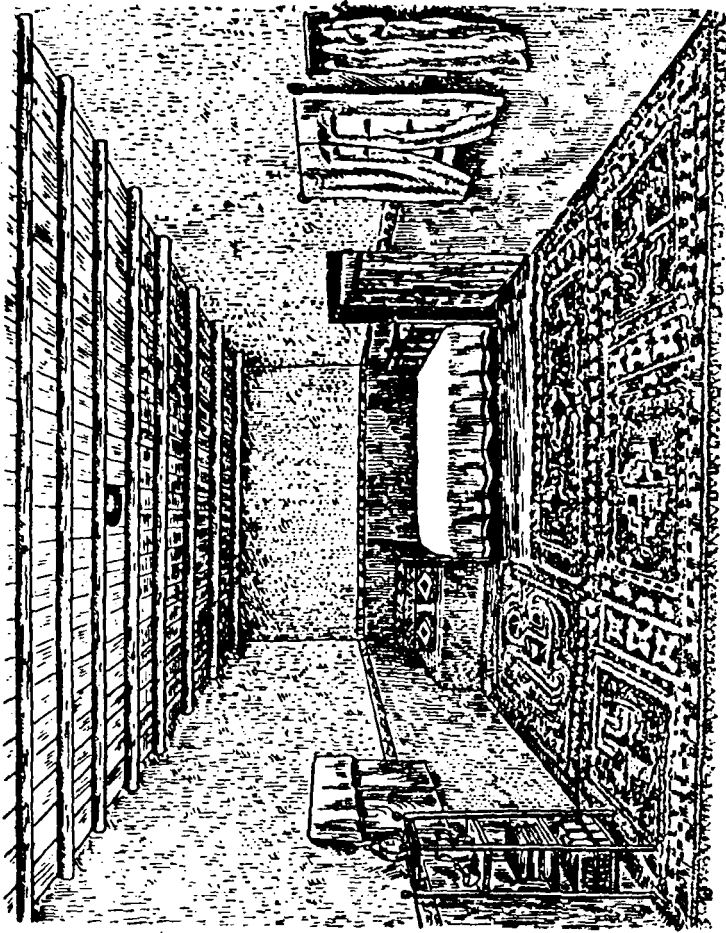
«*O t a ğ a öfkelenip, askerle konuşmadı*». Aynı kaynaktan, bu sözün yorumu da, şöyledir : «Çadırdaki arkadaşlarına kızarak, askerlerle konuşmadı. Bu söz, birisinin işediği bir iş yüzünden, öbür arkadaşlarına da kızarak, konuşmayan kişi için

söylenir» (MK, 3, 208). Burada herhalde, kendi çadır arkadaşlarına kızarak, bütün ordu ile konuşmayan, bir asker söz konusu olmalıdır. Brockelmann da bu sözü, böyle yorumluyordu : KSz, 18, 41, n. 2 : Spr. 98.) Kaşgarlı Mahmud burada otağ sözünü, ar. *hayme* sözüyle yorumlamıştır. (3, 156).

2. «ON OTAĞLIK» ASKERİ RÜTBE : Burada, hiçbir yerde görüp, bulamadığımız, bir vesika üzerinde duracağız : «Eğer sana takım (*hil*) veya o n - o t a g (rütbesi) değerse, (*nâsib olursa*); malını dağıtıp, kılıç ve yaya sarılmalısın» (KB, 4139. Burada t a k ı m, birlik anlayışı, *hil*; yani ar, *hayl* sözü ile karşılanmıştır. «*Hil başı*», takım başı, Kutadgu Bilig'de altı yerde görülüyordu. Daha çok «*kapug başlar*», yani kapıcı başı'nın, emri altındaki asker birliği veya takımı olarak görülmektedir (KB, 2537, 2539, 2559). Bu da sarayın en önemli muhafız birliğini oluşturmaktadır. Bu takım başlarının yanında, at ile aygırlara bakan, *il başları* da vardı (KB, 4064). Arapça *hayl* sözü Türklere, İran yoluyla girmiş olmalıdır. Bu söz, «atlı birlik» demektir.

«*O n o t a ğ b a ş ı*», ne demektir? Bunu yorumlamak, çok güçtür. «*On begi, on başı*» olmamalıdır. Eski Türk kaynaklarında bu deyim pek görülüyordu. Ayrıca bu, on otağlık bir birlik de olabilirdi. Bir otağ da kaç asker bulunuyordu? Ayrıca burada otağ dendiği zaman, tek bir otağ mı; yoksa otağlar birliği mi, söz konusu ediliyordu? On-ok ve On-Uygur deyimlerini de hatırlayalım. Bunların da köklerinde, ordu ve kabile karargâhının bir düzeni olmalıydı. Moğollarda, geç çağlarda görülen, «*otog, otok*» düzenine kadar da, uzanmak istemiyoruz.

3. «O T A Ğ», OTURULACAK EV VE ODA : Şimdi yine Karahanlı çağında duruyoruz. Yani bu çağ, yukarıda da geniş olarak durduğumuz gibi, «*ordugâhdan başkente; otağdan da, saraya ve odaya*» geçildiği bir çağdır. Odası veya evi olmayan,

80. Bir Kara - Kalpak evinin içi : Çadırın, Oda döşeme üslubu-
na geçilmiştir.

yabancı ve garip bir kimsedir. Böyle bir insanın, yüzü gülmesi ve herkesle kaynaşabilmesi için bir evi ve odası olmalıdır:

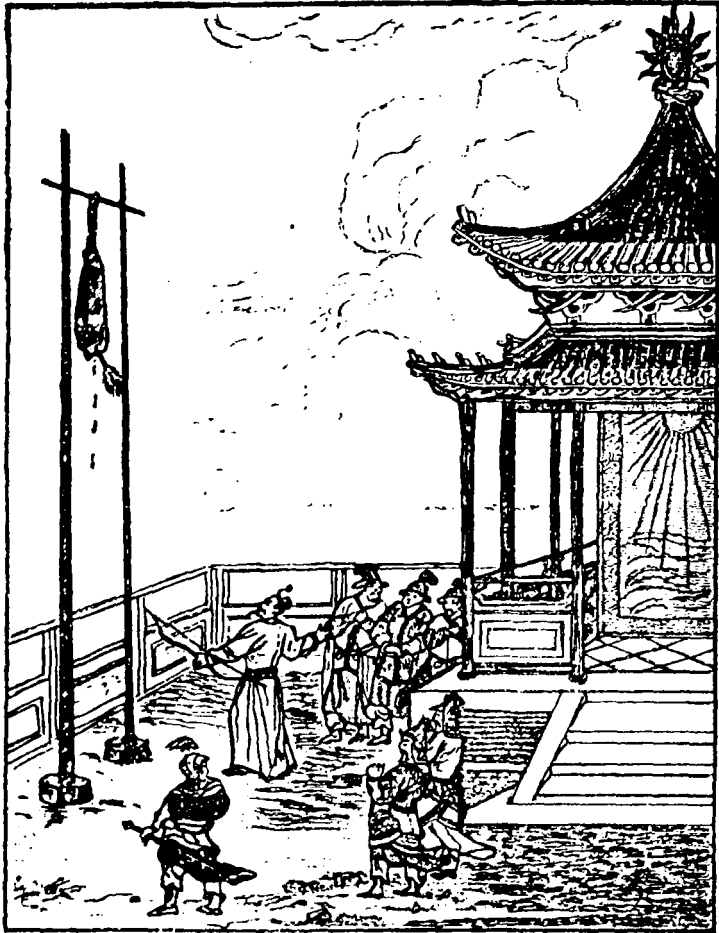
1) «Yad ve yabancı bir kişi hizmete gelirse; onu görme-li, otağı ile eşlerini, arkadaşlarını bulmalıdır» (KB, 2562).

— 2) (Garip ve yabancı kişi), «En sonunda o kişiler ile tanış-tı, bilişti; otağ tuttu, yüzü gülmeye başladı» (KB, 499).

4. «O T A Ğ» SÖZÜ: ANADOLU DIŞINDA VE MISIR TÜRKLERİNDE: Otağ ile ilgili küçük notları, Mısır Memlûk devletinin Türk kültür çevresinde yazılmış iki Türkçe sözlüğün-de görüyoruz. Bu eserlerde Kıpçak ve Türkmen Türkçelerinin tesirleri vardır. Prof. Dörfer ise bunları, hemen Çağatay etki-sine bağlıyor (Nr. 489). Bu çağda Çağatay ağzı henüz oluşma-mıştı. Kitabını 14. yüzyılın başlarında tamamlayan ABU HAY-YAN, «otak»sözü için iki mana veriyordu:

1) Hayme, (çadır). — 2) Kırdaki (berri) vatan (?) — 3) Diğer bir anlayışı da, «m e n z i l» diye yorum-luyordu.— İBN MÜHENNA ise otağı ocak, «ateş yeri» diye yorumluyor; otagcı sözünü ise, otağcı ve hergâcı diye açıklı-yordu (İ Müh. 155). Kırdaki bir kulübe de, hakan otağı da, bir otağ olabilirdi. Bu söz, aynı çağda Arapçaya da «vitak» şeklinde geçmişti. Bunun üzerinde ayrıca duracağız.

5. «O T A Ğ» VE OTAĞ AKRANLARI ANLAYIŞI: C. Brockelmann, yukarıda sunduğumuz asker otağı ile ilgili ata-sözünü yorumlarken, «otag» sözünü, «otag arkadaşlığı, akran-lığı» (Zeltgenossenschaft), diye yorumlamıştır. (Spr. 98 ve İn-deks). Çünkü Arapça metinde, «otag akranı» denmiştir (MK, 1, 156). Ancak biz de bugün, birisi için, «eve kızmış» dediğimiz zaman, evin kendisine değil; evin halkına kızmış olduğunu, an-latmak istiyoruz. Burada söz konusu olan asker de, otağ veya çadırdaki, kendi arkadaşları ile akranlarına kızmış olabilirdi.

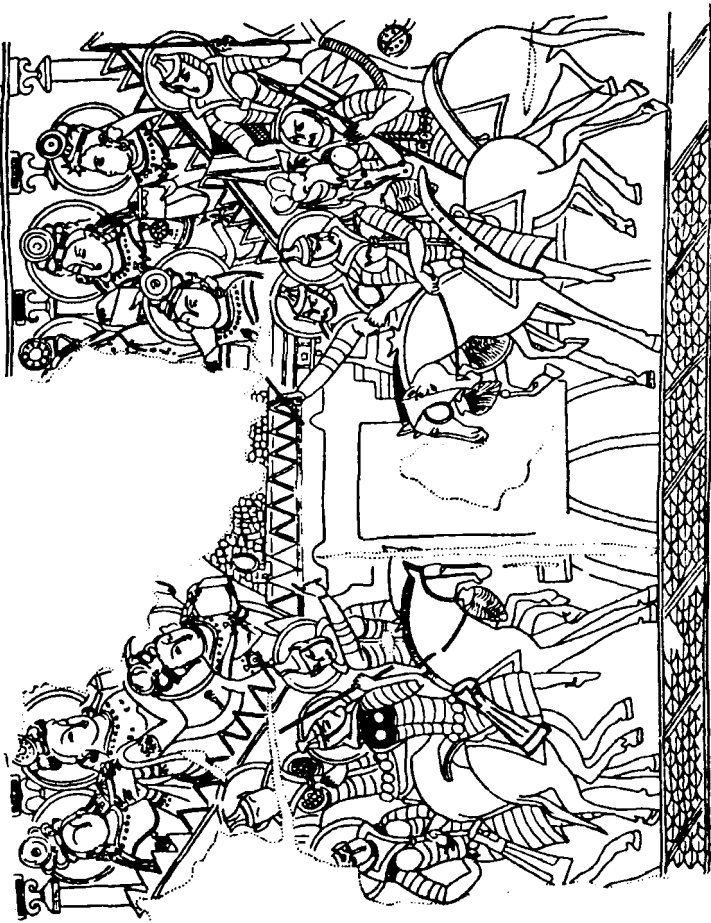
81. Çin sarayında bir «o k atma yarışı» : Bu düzen, aşağı yukarı Türklerde de vardır. Ancak eskiden, ok atma eğitiminin, hareket halinde olduğu anlaşılıyor.

8. DEDE KORKUT'TA HAN,BEY VE TOY OTAĞLARI

D e d e K o r k u t kitabı, çeşitli çağların Türk dil, düşünce ve üslublarını içinde toplar. Bu hikâyeleri anlatan meddahlar, kendi çağlarının, dil ve düşüncelerini de yansıtmışlardır. Ancak bazı bölümler ile şiirler, dualar vardır ki, bunları çok eski atalarının dilleriyle söylemişlerdir. Bundan dolayı Dede Korkut'un tümü şu yüzyılda söylenmiştir, diyemeyiz. Ancak, şu yüzyılda derlenmiş ve toplanmış veya kaleme alınmıştır, diyebiliriz. Hikâyede bezirgânlardan söz edilirken; şiirde birdenbire duruluyor ve *bezirgân* yerine, *arkış* denme yoluyla, Göktürk çağının dili ve düşüncesi, söze getiriliyordu. Prof. Dörfer, otağ sözünün Osmanlıcaya Çağatay Türk ağzından geldiğine işaret ediyordu. Dede Korkut ise, notlarında yer almıyordu. Almış olsalar bile, İtalyanca tercümesini, İtalyanca olarak veriyorlardı.

Otağ sözü Dede Korkut'ta bizim araştırmamıza göre 25 yerde geçiyordu. Bu, daha da çok olabilirdi. Bu da bize gösteriyor ki otağ sözü, Dede Korkut'ta yerli ve yerleşik eski bir söz gibi görünmektedir. Konuları kökten bir çözüme kavuşturabilmek için, kaynakta bulunan bütün materyali, toptan derleyerek, ele alıp ve bunları işlemek gereklidir. Belki böyle bir araştırma, çok zaman ve çok yer alır. Ancak konuyu, kalıcı ve oldukça kesin bir sonuca ulaştırır:

1. HAN VE BEY OTAĞLARI: 1) «*Meger sultanım, Deli Karçar dahı, ağ ban evini, ağ otağım, kara yerin üzerine kondurmuş idi*» (DK, 82-12). — 2) «*Kalkubanı Kazan Han, yerinden turı geldi; Ala dağda çadırın otağın dikti...*» (DK, 293-11). — 3) «*Kazan, gök alan görklü çemene çadır dikdürdi; otağın kurdu. Dedem Korkut gelüben, sazılık çaldı...*» (DK, 303-6) — 4) «*Bir gün Ulaş oğlu Kazan Beg, yerinden turmuş idi. Kara yerin üzerine, otağların tiktürmüş idi...*» (DK, 122-10).

82. Türkistan'da *Türk olmayan* kavimlerin atlıları, giyinikleri ve kaleleri : Türkistan'da oturan herkes, Türk değildi. Bunları, birbirinden ayırmak gerekilirdir : (Kızıl, Paşeri - Maya).

2. EVLENME VE GERDEK OTAĞLARI: — 1) «*Ala gözlü gelin alam der idim. Kara yerde ağ otağlar, dikem der idim. Yorıbanu oğlu ulu gerdege keçürem, der idim!...*» (DK, 140-1) — 2) *Beg Böre begin oğlancuğu Beyrek, Melik'in kızın aldı, ağ ban evine, ağ otağına geri döndü. Düğüne başladı...*» (DK, 121).

3. KIZLARIN OTAĞI: — 1) «*Oğlu olanı ağ otağı, kızı olanı kızıl otağı kondurun...*» (DK, 10-11). — **B a n ı Ç i ç e** k'in otağı: — 2) «*Sultanum gördü, gök çayırın üzerine bir kırmızı otağ dikilmiş*» ... «*Haberi yok ki alacağı ala gözlü kızın otağı olsa gerek*» ... «*Bakdı gördü, bu otağ Banı Çiçek otağı imiş ki, Beyregın beşik kertme nısanlısı, adahlısıydı*» ... «*Beg yigidim, bu otağ Bay Biçen Beg kızı Banı Çiçegindir, dedi*» (DK, 76, 77).

4. YASLI OTAĞLAR: — 1) «*Karalığöklü otağı sorar olsam, gölge kimin?...*» (DK, 103-4) — 2) «*Ağam Beyrek gideli, şölenim yok; karalı göklü otağı sorar olsan, Ağam Beyreğindir!...*» (DK, 104-2). — 3) «*Ağ otağı koyuban, kara otağı giren kızlar! Ağ çıkarıp, kara giyen kızlar!...*» (DK, 105-5).

5. TOY VE DÜĞÜN OTAĞI: — 1) «*Babası sevindi, çetir otağ, ala sayvan dikdirdi, ipek halıçalar saldı...*» (DK, 73-11). — 2) «*Sığın, geyik yıkalım, kayıdalım, otağımuza düşelim, yiyelim, içelim, hoş geçelim*» (DK, 36-13). **G e r d e k o t a ğ ı** üzerinde ayrıca duracağız.

6. OTAĞA YAPILAN BASKINLAR: Göktürk yazıtlarından, Dede Korkut'a kadar hep otağ baskınlarından söz edilir; — 1) «*Beyrek, ap alaca g e r d e ğ i içinde, yeyip içip, bihaber oturur idi. Dün uykusunda kâfir, otağı koyuldu...*» (DK, 90-8). — 2) «*Kıran yerde kurulmuş otağların, o zalım (Tepegöz) yıkdırdı ola, kardaş...*» (DK, 223-13). Buradaki gerdek de, otağ demektir. Bunun üzerinde ayrıca duracağız. **K a r a o t a ğ a**

konuk edilen kişi, «*benden alçak kişileri ağ otağa oturttunuz*», diye kavgaya ediyordu (DK, 11-13).

9. OSMANLI YAZI DİLİNDE « O T A Ğ »

Bazı Batılı Türkologların yaptıkları gibi, Osmanlılar otağ sözünü, 14. yüzyıldan sonra öğrendiler gibi, saplantıları burada eleştirmeyeceğiz. Eğer çok geniş bir kesimde bu söz kullanılıyorsa, o toplulukta bu deyim, köklü ve eski demektir. Dede Korkut'u İtalyancasından okuyanların, yukarıda sunduğumuz örneklere bakmaları gerekir. Biz burada bir karşılaştırma yapmak için, yalnızca Tarama Sözlüğü'ndeki materyali, bu bölümle ilgilendirerek, sunacağız : (Bk. TS, V, s. 3022) :

1) PADİŞAH OTAĞI : « ... *Padişah dağı kendi otakların dışarı çıkardı...* » « ... *Kaygu çerisi hanına üç kızıl otak...* »

— 2) VEZİR OTAĞI : « .. *Vezir otağına geldi, halife çok ku-*

maşlar... » — 3) BEY OTAĞI : « .. *Beğlik için işlenen otak yakalarını işleten rencberlerden Hacı Temürbaş...* » — 4)

BAY OTAĞI : «*Eğer bayın otağı keyvan ola...*» — 5) TUĞ-

LU OTAĞ : «*Melâmet mülkünün sultanıyam, tuğum otağım var*».

— KIZIL OTAĞ : — 1. «*Kızıl otak ve günlük ve serâperde.. (Tar. Sel.)*» — 2. «*Kaygu çerisi hanına üç bir kızıl otak*».

— 3) «*Taze dağı sinemin, anına kızıl otağıdır*».

— GÜLGÜN OTAK : «*Kuruldu beğlerin gülgün otağı*». Bu da penbe otağıdır. Ayrıca bk. «*Konak sureti otak, yemeksiz otak, çemende otak...*». Bu örnekler de bize gösteriyor ki, Osmanlılarda çeşitli yer ve çağlarda *otak* sözü ile anlayışı, yerli ve köklü bir mana taşıyordu. Mütercim Asım Efendi *otak* sözünü, *bargâh* ile eş manada tutuyordu. Dede Korkut'taki «*bar-gâh*» ile ilgili bilgileri, ayrıca sunacağız.

83. Osmanlılar ile Tatarlar arasında, *Keçe* kalesindeki bir savaş (1568) : Tüfeklerin kullanılmasına rağmen, ok ve yay da, savaşta önemli bir rol oynuyordu : (Asaî Paşa'nın, *Şücâ'at-nâmesi*, Yıldız, 2385/105, 207).

10. DEDE KORKUTTA «ALTIN EVLER»

Bu konuda da, Dede Korkut kitabı içinde geçen, *ev* ile ilgili bütün sözler ile tanıkları bir araya getirerek, bir sonuca varmak istiyoruz. Elbette ki her zaman kesin sonuca varılamaz. Ancak bütün materyali içinde toplayan bir araştırmanın da, ayrı bir değeri vardır. Konularda açık bir yer bırakılmamalıdır. Bizden sonrakiler bu bilgileri, belki daha iyi değerlendireceklerdir.

1. ALTIN VEYA ALTINLI EVLER :

Yukarıda da sık sık belirttiğimiz gibi, bütün tarih boyunca altınli otağlar, Türk devletlerinin birer sembolü olmuşlardır. Farsça Oğuz destanında da bu gelenek, bütün ağırlığıyla görülür. Dede Korkut'ta bu evler daha çok «*dünlüğü*», yani «*Pencere, bacası altın ev*» olarak görülüyorlardı. Osmanlı çağında ise otağların üzerindeki baca delikleri kaybolmuştu. Otağın üzerinde bir *tepecik* bulunuyordu. Çoğu zaman altınli olan bu tepelikleri, Mütercim Asım Efendi, «*ba-ha*» diye adlandırıyordu. Dede Korkut'taki evlerde ise, bir baca var gibiydi :

1) «DÜNLÜĞÜ ALTUN, BAN EV» — «Kazan Beg'in dünlüğü altun ban evlerini biz yıkmışız; tavla tavla şahbaz atlarını biz binmişiz» (DK, 40-5). — «Dünlüğü altun ban evine babamın, şiven girmiş» (DK, 97-6). — «Bay Böre Beg'in dünlüğü altun ban evine şiven girdi» (DK, 91-10). — «Mere Şöklı Melik, dünlüğü altun ban evlerimi getirip durursun, sana kölge olsun» (57-9). — «Mere Kazan, dünlüğü altun ban evini getirmişiz, bizimdir» (58-6). — «Dünlüğü altun ban evimin kabzası oğul» (52-8), 163-5, 119). — «Dünlüğü altun ban evim sana gölge olsun»: (Geline: 118-5). (Karısına: 166-13, Krşl. 57-9). 2) «ALTUN BAN EV» :

- «Altun ban evlerin kafirler çaptılar» (38-5). - «Ba-
ba geri döngil, atun b a evine sürüp vargil» (143-9). —
3) «**ALTUN BAŞLI BAN EVLER**»: «Altun başlı ban evler
senin gider ise, benim de içinde odam van» (33-13). - «Al-
tun başlı b a ev vergi! bu oğlana, gölge olsun, erdemlidir» (18
13).

2. DİĞER HAN VE BEY EVLERİ:

1) «**KARA YERE DİKİLEN**»: - «Deli Karçar dahı,
ağ-ban evini ağ otağını, kara yerin üzerine kurdurmuş idi»
(82-12). - «Kara yerin üstüne ağ-ban evin diktirmiş idi.
Ala savyan, gök yüzüne aşanmış idi» (Bayındır Han'ın) (66-
13). Krşl. 235-6, 202-1. - «Alan (?) *sabah sapa* yerde
yerdı diki/ende, ağ-ban evli» (204-12). — «Doksan başlı
ban evlerin, kara yerin üzerine diktirmiş idi» (36-3).

«**Doksan başlı ev**» ne demektir? Bu, anlaşılmıyor.
Osmanlı otağlarında olduğu gibi direklerin uçlarındaki başlık-
lar damı, hesap ediliyordu. S e l ç u k l u Alâeddin Keykubad'
ın otağı, «Üç başlı» idi. Bilindiği üzere 90 sayısı, Türklerce kutlu
bir sayıdır. Bir gerçek varsa, 90 ayrı otağdan söz açılmadığı-
ydı. Bizim duyuş ve görüşümüz bu yoldadır. Ancak bu, gerçek-
ten çok muhteşem ve görkemli bir söyleyiştir.

2) «**AĞ - BAN EV**»: Buradaki *aban*» sözünü Türkler
Ortaasya'da iken, Taciklerden almış olmalıdırlar. Manası, ulu
ve çok büyük demektir. Ancak Türklerin ağ sözüyle birleştir-
mişlerdi: — 1) Kazan Beg, yağma edilen evini sudan, kurttan
ve çobandan soruyor ve şöyle diyordu: «Ağ-ban evim sudan
geçmiş gördün mü?» (47-7). — 2) «Ağ-ban evler dikilin-

de, yurdu kalmış» (44-7). — 3) «Alar (?) sabah, sapa yerde diki/ende, ağ-ban evli!» (109-13). — 4) «Deli Karçar dahi, ağ-ban evini ... kurdurmuş idim (82-12). — 5) «... ağ-ban evine, ağ otağına geri döndü» (121-6).

— «Ağ-ban eşi k»: — 1) "Babamın ağ-ban eşiği.,» (197-10). — 2) «Babamın ağ-ban eşiğinde, karavaş/ar (hizmetçiler) inek sağar görmedin mi?» (181-8).

— «Ağ-ban ev, ve ağ otağ»: Ev ile otağ, iki yerde birlikte geçmektedir. Nedense, «ağ-ev, ağ-ban (?)» otağ deyişine rastlıyamadık. Bu konudaki deyişler ile tanıtımlar Dede Korkut'ta, kitabın başından sonuna kadar, kesin ve tek düzenle söylenmektedir. «Ağ-ban ev, ağ otağ» birleşik sözleri için bk. (DK, 82-12; 200-2).

3) «ATLAS GÖK SAYVANLI OTAĞ»: Dede Korkut kitabında bazı şiirler, çok eski ve arkaik bir karakter taşırlar. Bundan dolayı da sözler ve manaların kesin olarak yorumu, çok güçleşir. İşte bunlardan birisi: «Alar sabah sapa yerde dikilende ağ-ban evli; atlas ile yapılanda gök sayvanlı; tavla tavla çekilende şahbaz atlı...» (109-13). Sayvan, O s m a n l ı otağlarında, «sayeban» diye geçer.

4) «HANLIK, BEYLİK ARMAĞANI OTAĞ»: Davul ve bayrak ile hil'ât gibi, otağ da bir beylik ve hanlık sembolü olarak görünüyordu. Sık sık belirttiğimiz gibi altın hanlık otağı, Farsça Oğuznâme içinde, bir ata mirâsı gibi görü-lüyordu. Dede Korkut'taki şu söz de, çok manalıdır:

"Hey Dirse Han, beglik vergil bu oğlana, taht vergil erdemlidir!.. Altun balı ban ev vergil bu oğlana, gölge olsun; çigini kuşlu cübbe ton vergi[bu oğlana!..,» (103-12).

84. Çingiz Han'ın kalesi ile muhafızlarını tanıtan bir Avrupa resmi : Pencerelerde, hayvanlara benzeyen insanlar görülüyor : (Yule'dan).

11. DEDE KORKUT'TA HAKANLIK OTAĞI, «BARGÂH»

T ü r k i s t a n'da Tacikler ile yanyana oturan Türkler, Fars kültüründen epey şeyler almışlardı. Uzun süre sonra bazı kültür sözleri, böylece Türkçeye yerleşmişti. Ancak *bargâh* ile yine Farsçada çadır anlamına gelen *hargâh* arasında bir ayrılık yapmak gerekir :

1. *HAKAN OTAĞI VE «KORU» ANLAYIŞI* : *Koru*, içine izinsiz veya yetkisiz girilmesi, yasak olan bir yerdir. Bu da saraydır, haremdir veya hakan kampı veya karargâhdır. Ç i n g i z H a n'ın bu konudaki kesin yasa ve buyruklarını biliyoruz (YCPS, 229, 234). Mütercim Asım Efendi. «*bargâh*» sözünü, öz olarak şöyle yorumluyordu : «*Desturla girilen yerdir. Hayme-i selâtin, (yani sultan çadırıdır) ki, buna o t a ğ da denilir. İçine, izin ve ruhsat ile girilecek yerdir..*» (Bürhan, 95). D e d e K o r k u t içinde *bargâh* sözü daha çok, beylere verilen büyük toy ve ziyafetler dolayısıyla söyleniyordu. Bunlar da gerçek birer han otağlarıydı :

a) *T o y ve şö len l e r d e* : Uşun Koca kardeşinin kâfir elinden kurtuluşunu duydu : «*Gümbür gümbür davullar çalındı, altun tuç borular aĝarıldı. Ol gün ala bargâh otaklar dikildi...*» (DK, 271-2). Böyle bir toy da, Dış Oğuz için yapılmıştı : «*Ala bargâh otakların düze dikti. Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırdı...*» (294-6). Otağı, niçin düze diktiyordu? Bu da anlaşılmıyor. Belki de toy ve şölene geniş bir alan hazırlamak içindi.

b) *A n d d a , y e m i n d e bargâh* : Kazan Beg'in otağına girebilme veya bu izne sahip olma, bir onur ve saygılanma gibi görünüyor : «*Ala bargâh otağına çok girmişim, bilmez isem bana zıندان olsun!,,,*» (296-10). Yukarıda da belirttiğim gibi, hanlar ile beylerin veya komutanların otağına girme, izne ve yetkiye bağlı idi.

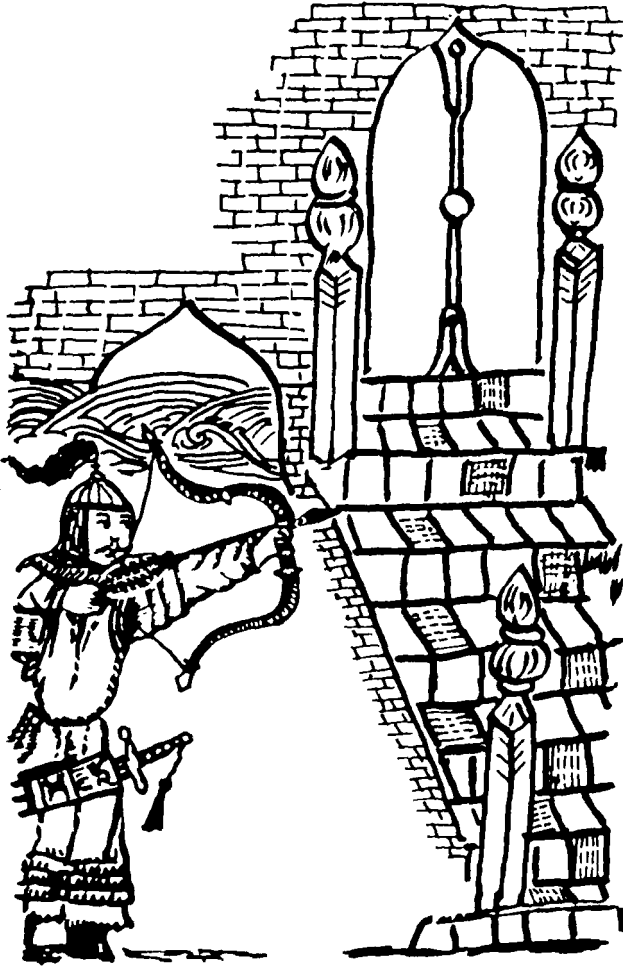
c) «Ala bargah otağ»: Bu konu üzerinde, otağ-ların renkleri ile ilgili bölümümüzde duracağız. Ancak, "ala bargdh otağ" ile lala sayvan», bir hakanlık sembolü gibi görünüyordu. Bizce burada ala sözü, renkten çok; bir tanıtma idi.

2. «BARG A İLE «HARGAH» I, BİRBİRİNDEN AYIRMAK GEREKLİDİR : Sonradan Osmanlıcada, hargah sözü de, hakan otağı, «otağ-ı hümayun» manasına kullanılmıştır. **A s ı m Efendi**, geniş ve derin bilgisiyle bu anlayışı düzeltiyordu : «Hargdh.... önceleri Kürt çadırlarına derlerdi... Türkmenin keçeden evi idi. Sonradan padişah ve vezirlerin otak/arı için de söylenmiştir» (Bürhan, 239). Görüldüğü gibi bargah, **Dede Korkut** ile halk diline girmiştir. Çok erken çağlarda, Türk diline ve kültürüne, -doğru manası ile-, mal olmuştur. Arapça ruvak; Farsça barca ve beşkem sözlerini de, bunlardan ayırmak gereklidir. Ancak «O d a ğ» sözü, Farsçaya da girmiştir.

12. DEDE KORKUT'TA « G Ü N L Ü K V E O T A Ğ »

Günlük, güneşe karşı koruyan, bir dalda veya gölgelik demektir. Günlük, otağın diğer bir adı mıydı; bunu kesin olarak söyleyemiyoruz. Şemsiye şeklinde, yanları açık bir çadır da olabilirdi. Böylece günlük içindekiler çevreyi de görmüş olabilirdi. **Dede Korkut'ta** görülen «şami günlük» deymi de bize bunu hatırlatmaktadır. Farsların hargôh dedikleri çok büyük kıl çadırlara da benzeyebilirdi. Arab ve ekrad beğlerinin bu çadırlarını **A s ı m E f e n d i**, «kara ev» diye adlandırır (Bürh., 239). Türkmenlerin keçe çadırları ise, oturaklı ve kışlıktır. Şdme de, kadınların başlarına örttükleri örtüdür (a. esr., 380). Her ne olursa olsun, bunun köklerinde Arap değil; Fars ve Tacik kültürünün izlerini aramak gereklidir :

1. «Ş A İ GÜNLÜK»: - «...Han Bayındır yerinden durmuş idi. Şami günlüğü yer yüzüne diktirmiş idi. Al2 sayvanı

85. *Çağatay - İlhanlı* üslûbunda bir *saray* merdiveni ve bir okçu.

gök yüzüne aşanmış idi. Bin yerde ipek halıçası, döşenmiş idi...» (DK, 10-2). Burada şâmî sözü, bir kumaş adı gibi de görünmektedir. Ancak sözler arasında otağ, pek görünmemektedir.

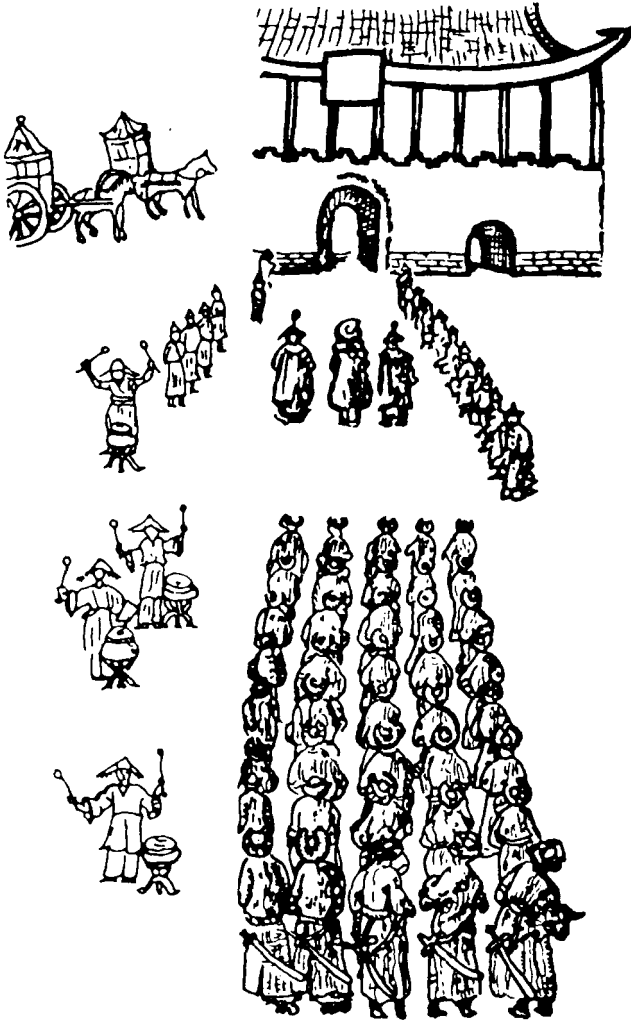
2. «**ALTINLI GÜNLÜK**» : Bilindiği üzere altınlı veya altın otağ, G ö k t ü r k çağından beri bir hakanlık sembolüdür. Ancak Dede Korkut'ta bu konuda, bazı güçlükler de karşımıza çıkmaktadır. Metni bölerek incelememiz, daha yararlı olacaktır :

—«... (1) *Kanlı Koca oğlıyla geliniyle Oğuza girdi. Gök ala görklü çemene çadır dikti., Düğün etti. Kalın Oğuz beglerin ağırladı.* — (2) *Altunluca g ü n l ü ğ ü n dikip, Kan Turalı gerdeğine girip, muradına maksuduna erişti...*» (200-13). Toy ile düğün, çadırda; gerdek ise, günlükte yapılıyordu. Günlük, gölgelik, çevresi açık, şemsiyelik bir çadırda gerdek, elbette ki olamazdı.

3. «**GÜNLÜĞÜN ALTUNLUCA ODASI**» : Bir diğer güçlük de bu deyimle ortaya çıkmaktadır. Burada da, önce otağdan sonra da günlükten söz açılmaktadır: —«... (1) *Ol gün ala bargâh o t a k l a r dikildi... Koca Beg (Uşun Koca) oğullarına karşı geldi... Hoş mısız, esen misiz oğullar dedi.*

(2) *G ü n l ü ğ i altunluça odasına geldiler. Şadılık, yemek içmek oldu...*» (271-5). Çevresi açık günlüğün, bir odası nasıl olabilirdi? Belki de büyük günlüğün içinde bir oda vardı (?).

4. **BEYLERİN ALTUNLU GÜNLÜKLERİ** : «...*(Kazan Begin dayısı) Aruz dahi, altun g ü n l ü ğ ü n dikmiş idi. Oğullarıyla oturmuş idi...*» (292). Burada bir günlük söz konusu olmakta gibidir. Bir başka örnek daha sunalım: «...*Meger hanım, Aruz oğlu Basat gazaya gitmiş idi. Ol mahalda geldi. ...Basat, altunlu g ü n l ü ğ ü n dikip, oturur iken, gördüler ki bir hatun kişi gelir...*» (292-2). Dede Korkut kitabının 5 yerinde görülen günlük hakkındaki bilgiler bunlardır.

86. Çingiz Han'dan sonra Çin'de, Çingiz Han kültür çevresinin, «saray ve ordugâh gelenekleri» yerleşmişti. Yukarıdaki Çin kabul resminde, düzenli asker birliği ile arabalı evleri ve köşçüleri görüyoruz (Ayrıntı). Krşl. Res. 8.

13. DEDE KORKUT'TA S A Y V A N V E O T A Ğ

Sayvan Dede Korkut kitabında, 9 yerde geçmektedir. *Sayvan* deyişi de, Tacik ve Fars kültürü yoluyla, Türklere Türkistan'dan gelmiş olmalıdır. «*Sâye bân*» Farsçada, «duran veya taşınan bir gölgelik» demektir. Ahmed Vefik Paşa ile Redhouse'a göre, sözün bu manası Türkçede değişmiştir. *Sayvan* veya *sayban*, Osmanlıcada «saçak veya kenar» demektir. Çoğu zaman düzdür ve kenarları da saçaklıdır. (Redhouse, 1032b). O s m a n l ı çağında da, Dede Korkut'taki bu anlayış devam ediyor gibiydi: «(*Yavuz*), *Nil civarında bir kızıl otağ ve sâye bânlar kurdurup, culûs eyledi*» (Saray, 270, n. 1). Burada kızıl otağ ile sâye bânlar birbirinden ayrılmış görünüyorlar. Ancak resimlerini sunduğumuz O s m a n l ı otağlarının önlerinde de, getirilmiş gölgelikler vardır. (Res., 89, 90). Kanunî Sultan Süleyman'ın otağının üzerindeki sâye bânlardan da, söz açılıyordu (A. eser., 271, n. 3).

1. «*ALA SAYVANLI*» HAN OTAĞLARI : Bilindiği üzere, Dede Korkut Oğuzlarının en büyük hanı, Bayındır Han idi. Bayındır Han'ın sayvanlı otağları hakkındaki bilgileri sunalım : — «*Kara yerin üstüne ağ ban evin diktirmiş idi. Ala s a y v a n gök yüzüne aşanmış idi...*» (DK, 67-1). Bayındır Han otağının aynı tanıtmasını, (DK, 202, 1) de de, bulabiliyoruz. Sözleri de, aynıdır. Bu sözler Dede Korkut'ta, üçüncü bir yerde de yenilenmiştir (235-6). Aslında bu deyiş, Dede Korkut'ta çok yaygın ve kalıplaşmış bir söyleyiştir.

K a z a n B e g'in otağı da, Hanların ki gibi aynı tanıtma ile yapılıyordu. Yalnızca ufak bir değişiklik olmuştu : «*...Kazan Beg, yerinden turmuş idi. Kara yerin üzerine otağların diktirmiş idi. Bin yerde ipek halıçesi döşenmiş idi. Ala s a y v a n gök yüzüne aşanmış idi*» (122-10). Görülüyor ki burada halılar öne geçiyor, ancak sözde bir değişiklik olmuyordu.

2. HANA VE G K SAYVANLI OTACINA ALKIŞ .
«...**Kalktı**, Bayındır Han'ın nazarına vardı yüz yere kadı, şöyle dedi (aydur) : Alan sabah sapayerde dikilende ağ ban evli; a t l a s ile yapılanda **g ö k s a y v a n l ı**...» (204-12). Bu sözlerin, hepsini anlayabildiğimizi, söyleyemeyiz. Sayvan, güneşliğin atlas kurnaştan yapıldığını da öğreniyoruz. Ancak, niçin «gök sayvanlı» deniyordu? Bu alkışın, Kazan Beg için de söylendiğini görüyoruz (109, 13). Bundan da anlaşılıyor ki bu alkışlar, kalıplaşmış idiler.

3. **BEY OTAĞLARI DAHA HAFİF İDİ** : Bey otağlarının tanıtması, hanların kalıplaşmış; fakat muhteşem ve görmekli alkışlarının yanında hafif kalıyordu : «... (Beyrek'in) babası sevindi, çetir otağ, ala s a y v a n diktirdi. İpek halıçalar saldı, geçti oturdu...» (73-10).

O s m a n l ı tarihçileri de Kanunî'nin otağının ilk önce «divanhaneli haymeleri», sonra «sayebanı», en sonra da, «**kalıçeler** (halılar)»i üzerinde duruyorlardı. (Saray, 271).

14. DEDE KORKUT'TA «GERDEK» VE TOY OTAĞLARI

G e r d e k sözü, kök olarak farsçadır. Türkler Türkistan'da Taciklerle içiçe oturdukları çağlarda, Türk diline ve kültürüne girmiş bir söz olmalıdır. Bir yuva kurulurken, yerleşik olan Farslar ile Taciklerin, bir çadır içinde zifâfa veya gerdeğe girdiklerine ait, bir bilgimiz yoktur. Aslında yerleşik olan ve evlerde yaşayan Farsların, böyle bir zorunlulukları da yoktur. Bu söz nasıl olmuşsa olmuş, Türkçeye girmiş ve Türk geleneği ile uyuşarak, Türklerdeki yerini almıştır.

A s ı m E f e n d i, geniş bilgisi ve derin yorumuyla bu konuda da bizim yardımımıza gelmektedir: «Hargah (çadır) manasınadır. Oba denilen büyük çadırlar. Bazılarına göre bu,

padişahlara mahsus bir çadır (hayme) idi.. Gerdek, hâcle manasınadır ki, zîfâf - hânedir. Gerdek evi adı verilir. Türkçedeki gerdek, bundan gelir» (Bürh., 239). Fars kültürünün bu anlayışı, Türk gelenekleriyle uyuşturulmuştu. Bu yeni deyişlerin doğmasında, aydın ve şehirli Türklerin de rolleri olmuştu.

1. GERDEK OTAĞININ, KURULACAĞI YERİN SEÇİLMESİ: Normal olarak gerdek evi, obanın içinde oğlana ait bir otağ olmalıydı. Ancak bu konuda Dede Korkut'ta şöyle deniliyordu :

«O ğ u z zamanında, bir yiğit ki evlense, o k a t a r idi. Oku ne yerde düşse, anda gerdek diker idi. Beyrek dahı okun attı, dibine gerdeğin dikti...» (DK, 89-5). «Dibine» sözünü, niçin kullanıyordu? «Okun dibine» demek isteniyorsa, bu deyişin de bir anlamı olmalıydı. Türk mitolojisindeki, toprağa çakılı ok ve kılıçlar üzerinde, ayrıca durmak gereklidir. Bizce gerdek otağının kalabalıktan uzakta bulunması isteniyordu. Ancak güveni, nasıl sağlanıyordu?

2. GERDEK OTAĞI, KUTLU VE MUKADDES OLMALI: Türklerde ev ve yuva kurma, bir bakıma kutlu ve mukaddes sayılmıştır. Bundan dolayı söz kesimi de, geniş bir halk topluluğunun katıldığı, and ve yemin şeklinde olmuştu. Dede Korkut'ta da buna benzer bir çok izler vardır :

A) Ulu Gerdek : *«Ala gözlü gelin alam, der idim; kara yerde ağ otağlar dikem, der idim; yoruyubanı oğlu, ulu gerdege geçürem, der idim!..» (DK, 140-2) — B) Görklü gerdek :* *«Yanal ala ev yanında, dikilse gerdek görülü, tene fi (ipi) görklü !...» (7-2). Buradaki yanal (yanğal) sözü, kesin olarak anlaşılamıyor. Eğer yan tarafta denmek, isteniyorsa, o zaman yine gerdek otağının, evlerin uzağında kurulması söz konusu ediliyordu.*

3. GERDEK OTACININ RENGİ: Aslında gerdek ve er-
genlik rengi, kırmızı idi. Ala, ap alaca diye anışlarda ise, yüce
bir duygu ile manevî anlayışlar, dile getirilmiş olsa gerektir .

a) **Kızıl-alagerdek**: «... Kırk yerde otak dik-
dirdi. Kırk yerde kızıl-ala gedek dikidirdi. Kan Turalı ile kızı
getirip, gerdeğe koydular...» (189-11). Ancak Kan-Turalı,
«beg babamın, kadın anamın yüzün görmeden, bu gerdeğe gi-
rer isem», diye yemin etti. Gerdeği çözerek geri döndü. Buna
benzer bir olay ve motif daha vardır. Bunda da gerdek çadırı,
kızıl-ala idi.

b) **Ap-alagerdek**: «... Bayburt Hisarından
uça görgil, ap-alaca gerdeğine, gele görgil!...» (96-13) Bu,
Han Beyrek için yapılan, çok güzel bir çağrıdır. Yoksa yavuk-
lusunu, başkası alacaktır. Başka bir yerde de bu, şöyle anlatı-
lıyordu: «... Bayburt Hisarından parlayıp uçan, ap-alaca ger-
değine karşı gelen; kalın Oğuz imrençesi, Kazan Beg'in ınağı,
boz aygırlı Beyrek...» (151-1). Aynı tanıtma, diğer bir yerde
daha yapılıyordu. Ancak burada, «yedi kızın umudu», sözü de
katılıyordu (61-4).

c) **Altunluca gerdek**: Burada, kesin olarak bu
söylenmiyordu: «... Düğün etti. Oğuz beglerin ağırladı. Altun-
luca günlüğün dikip, Kan Turalı gerdeğine girip, muradına
maksuduna erişti...» (201-1). Ancak bunların daha önce, ev-
lenmiş olduklarını biliyoruz. Bundan sonra, «Dedem Korkut
geldi şadılık çaldı... gazi erenler başına ne geldiğini söyledi»,
deniyordu.

4. GERDECİN SAHİBİ: Dede Korkut'un içinde, iyice
anlaşılamıyan birçok yerler vardır. Bu, yanlış yazıldığından

de il; enüz bilgimizin yeterli olmadığından ileri geliyordu. **Uruz Bey**, ölmeye hazırlanınca babasına şöyle diyord : "...Yad kızı helalıma destur versin, bana tutan gerdeğe, ayruk girsin..." (144-12). Kitabın b şiir bölümleri, çok eski bir dil karakterine sa iptirler. «Bana tutan gerdeğe», yani benim akkım olan, benim için azırlanan gerde e başkaları (ayruk) girsin, deniyordu. Buna ra men, aile de erleri ile mananın derinliklerine de, inmiş olamıyoruz :

«... Can yaçuğın (yayını) egmişsin, okcuğazın kurmuşsun, adın gerdek komuşsim..." (110-10). Bu sözlerle, ne demek isteniyordu? Bu, bir gerdek ota ının tarifi, tanıtması mıydı? Gerçi bu sözler bir dü ün dernek sırasında söyleniyordu. Bunlar, gerdek ota ının mı, yayı ve okları idiler? Konuyu uzatmıyaca ız.

5. 1K1 VEYA DAHA ÇOK GERDEK OTACI, YANYANA : O uz beyleri gerde e girdikleri zaman, 40 yi itlerine de 40 gerdek çadırı kurdurup, onları da evlendiriyorlardı. Bazen de, «1 k i k a r d e ş, birbirine sağdıç oldular, gerdeklerine koşup (çapup) düştüler, murada maksuda eriştiler» (271-13) deniyordu.

- GERDEKTE KILIÇLA AND, bizi burada ilgilendirmektedir (DK, 189-12; 260-7). Bunlar üzerinde Türk ailesi ile ilgili kitabımızda duraca ız.

15. OTAĞLARIN RENKLERİ

O s m a n l ı devletinde, padişa otağı kırmızı idi : "Padişah, şehzade, vezir beğlerbeğilerden başkaları, kırmızı çadır kullanamazlardı. Fakat asıl kırmızı renk, hükümdara mahsus-tu» (Uzun çarşılı, Saray, 271). **Yavuz Sultan Selim de, Nil yakınlarında**, «bir kızıl otağ ve sdyebanlar» k r d r m ş t . Ancak eski Türk tari inde, hakanlar için, bir «altın otağ» söz kon s

87. Halkı, Türk olmayan Pencikend'de, *bahçe sayvanı* ve *günlük-leri* görüldüyor : Bunları, Türklerin«*savaş, ordugâh günlük ve sayvanları*»ndan, ayırmak gereklidir.

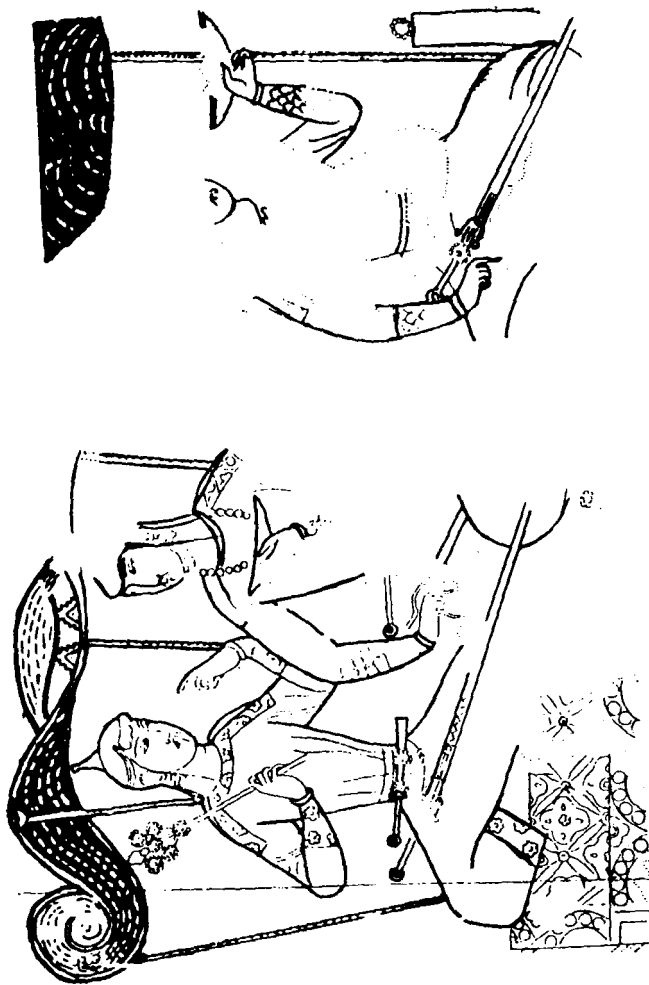
edilmiştir. Bu altın otağ geleneği; veya hakan otağlarının böyle anılması, bütün eski Türk tarihi boyunca devam etmiştir.

1. KIRMIZI OTAĞLAR

Hunlarda hakanlık otağı, sonraki geleneklere bakılırsa, herhalde altınlı idi. Bu konuyu pekiştirebilecek bir vesikamız yoktur. Ancak Hunların halk ve devlet kültürünün bir parçası olan Wusunların otağları hakkında bir vesikamız vardır. Wusunlara gelin gelen bir Çinli hatun, otağı hakkında bir şiir yazmıştı. Bunun tercümesini Hunlar ile ilgili bölümümüzde sunmuştuk. Bu şiirde, «*otağın içinin kırmızı olduğu*», söz konusu ediliyordu. (Ayrıca bk. De Groot, II, 125).

Hatunların otağı, kırmızı olabilirdi. Nitekim Dede Korkut içinde, de, bunu görüyoruz: «*Oğlu olanı ak otağa; kızı olanı da kırmızı otağa... kondurmuş idi*» (DK, 10-6). Banıçiçek Hatun'un otağı da kırmızı idi: «... (*Beyrek ne gördü: Sultanım gördü, gök çayırın üzerine, bir kırmızı otağ dikilmiş. Ya Rab, bu otağ kimin ola, dedi...*)» (DK, 76-5). Kırmızı, bir ergenlik rengi idi. Düğün hediyesi kaftan da kırmızıydı.

Eski Osmanlı kitaplarında da «*kızıl otağ*» hakkında bazı notlar görebiliyoruz. «*Kızıl otak ve günlük, serâperde*»yi, 15. yüz yılda hakanlık sembolü olarak görüyoruz. Bu notları, Tarama Sözlüğü'nden seçiyoruz: 16. yy. da, «*Kaygu çerisi hanının kızıl otağı*» ndan söz ediliyordu. Bu arada, «*aşk şahının kızıl otağı*» nın anılması da vardır. «*Beylerin gülgün otağı*», yani penbe otağ hakkında ise, bir şey söyleyemeyeceğiz (TS, V, 2023). Mısır Memlûk Türk kültür çevresinde de, savaş otağı kırmızı idi. (Quatremères, Mısır Sultanları Tarihi, s. 191 n). Kırmızı otağ, Osmanlı devletinde de, padişaha ait idi (Uzun çarşılı, Saray, s. 271).

88. Yine Türkistan'daki Pencikend resimlerinden, bahçe günlük
ve sayvanları. Krşl. Res. 87.

2. AK OTAĞLAR

Ak otağ deyimini görünce, hemen beyaz renk hatırmıza gelmemelidir. Aklık, arınılmışlığın, süzülmüşlüğü, erdem sahibi olmanın, bir sembolüdür. «A k - o r d U» ile ilgili ilk sözü, G ö k t ü r k yazılarıyla yazılmış, ilk U y g u r yazıtında, görüyoruz: «Aksırak ordu örgün anda *ititmiş*», yani «akımsı sarayını, tahtını orada yaptırmış», deniyordu. Ramstedt «aksırak» sözü için, «mükemmel» diyorsa da, sözün manası açıktır. (MÇ, D, 8). H a z a r devletinin başkenti Sarkel şehri de, Ruslar tarafından belajeva, yani «Beyaz çadır», Ak-ordu (?) adıyla anılmıştır. P. Pelliot, Altınordu adlı kitabında bu konu üzerinde durmuştur. (s. 214). Altınordu devletindeki «Ak-arda» meselesi, bizim buradaki konumuz dışında kalıyor (a. esr., 30).

H a y v a n c ı T ü r k l e r e kadar uzanma, belki bizim için daha yararlı olur. Çünkü onlar hâlâ, bu eski hayatı yaşıyorlar. Kırgız Türklerinde «ak-ordo», mükellef, beyaz bir oba demektir. (Yud. 598). Aslında keçenin rengi beyazdır. Ancak her zaman beyaz olmayabilir. Çünkü aynı Türkler, içinde karışık, kötü insanlar bulunan obaya ise, «alaş-ordo» diyorlardı. Görülüyor ki A k - o r d u sözünün manası, daha çok manevî idi.

«Göklere yükselen ak-o t a ğ» konusunda, D e d e K o r k u t içindeki Bayındır Han'ın, ala sayvanı göklere aşanmış otağını, incelerken durmuştuk. Dede Korkut içinde de bu otağlar «ağ otak» veya «ağ-ban en» adı ile anılıyorlardı. Hayvancı Kırgız Türklerinde «zangkaymak», göklere doğru yükselmek, yüce olmak demektir. «Zangkaygan ak-üy», yani ak-ev ise, «göklere yükselen bir ak otağ» anlamına geliyordu (Yud. 804). Yine bu Türkler, «Muhteşem ve görkemli bir görünüşe sahip olmaya», çatıray derler. «Çatıraygan ak üy» sözü ise, «muhteşem görünümlü a k - e v» karşılığında söyleniyordu (a. esr., 258). Göze batacak kadar büyüklükteki evler, otağlar için de, «badıray ak-üy», yani yine a k - e v diyorlardı (a. esr., 255).

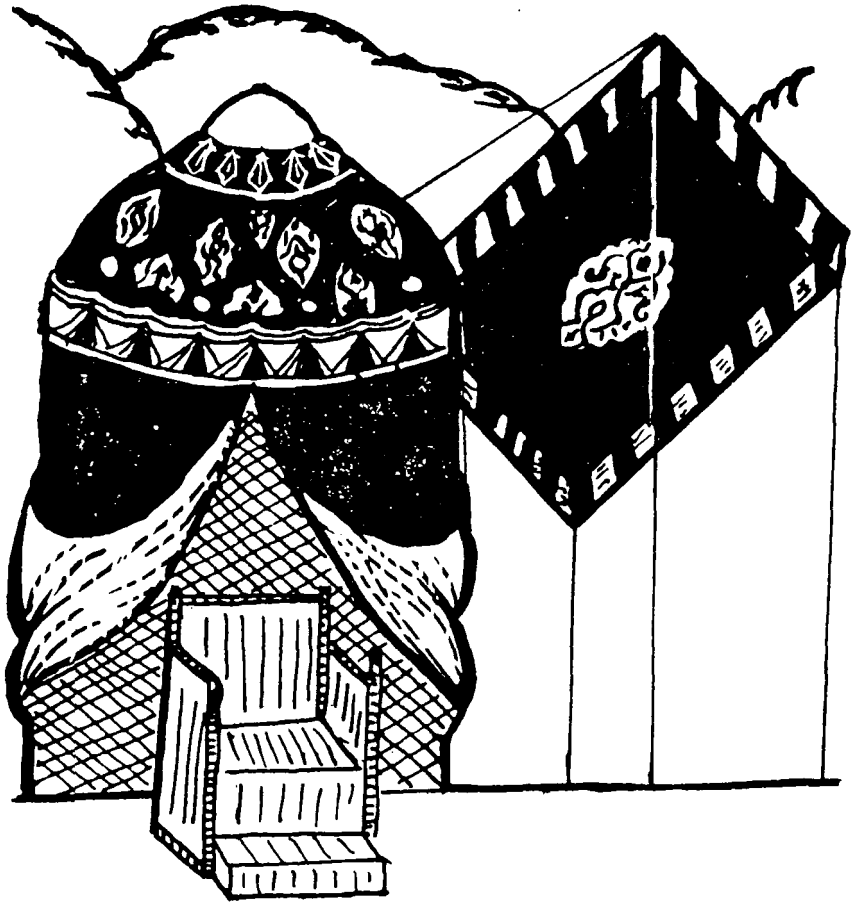
Kötü evler için ise, caman-üy, yani «yaman - ev» diyorlar ve bun aklık ile tanıtmıyorlardı (a. esr., 436).

Y karıda vesikalar da bize gösteriyor ki, içinde saygı değer kişiler oturan, büyük ve göz alıcı veya otağlar; beyaz olmasalar da, ak·ev, ak-otağ diye anılıyorlardı. Bu bilgiler, De-de Kork t'a da aydınlık tutabilirler. Çünkü bu ayvancı Türkler, henüz eski keçe ota larda oturmaktadırlar.

1. BEYAZ GERDEK EV/, OTACI : Ali Rıza Yalın, Cenup-ta Türkmen Oymakları adlı, gerçekten ünlü eserinde, «Düğünlerde çiftlere b e y a z çadır kurmak uğurludur. Bir gecelik de olsa bu adete uyulur» (a, esr., 1977, s. 422). «Akça-otağ», Kırgız Türklerinde g e r d e k çadırı manasında kullanılmıştır. «Ağca otağa girme» ise, e v l e n m e karşılığında kullanılan bir sözdü (Rad., 1, 128). Kırgız çadırlarının, Anadolu Türkmenlerinde oldu u gibi beyaz olup olmadı nı bilmiyoruz. Ancak verdiği bu mana da, bizim için yeterlidir. Redhouse'a göre, çadır bezinden yapılan çadırlara (canvas), «ak-ev» adı verilir (Red., 232).

2. DEDE KORKUT'TA «AK-OTACLAR» : Bu konu üzerinde y karıda çeşitli nedenlerle sık sık durmuştuk. Burada da, birkaç örnek verelim : — 1) «Ağ-otağ» : «Ağ otağını kara yerin üzerine kondurmuş idi» (DK, 82-12). - «Kara yerde ağ otağlar diken...» (140-1). - «... Ağ otağına geri döndü, düğüne başladı» (121-6) — 2) «Ak-çadır» : - «Ak-çadır diktiler» (DK, 178-6). — 3) «Ağ-ban-e v» : — «Kara yerin üzerine ağ-ban evin dikmiş idi» (DK, 201-1; 235-6). — «Ağ-ban evini, ak otağını kara yerin üzerine kurdurmuş idi» (121-6).

3. TÜRK MITOLOJİSİNDE «AK EVLER» : Burada her konu üzerinde azıcık durabiliyoruz. Bir Kuzey Türk efsanesine göre Dudar-Kız, atını altıya bölüyor ve bundan, «altı kanatlı bir ak ev» yapıyor (Pb, 3, 318/385). B n n ayrı bir manası vardır.

89. K a n u n i 'nin, Zigetvar'daki savaş otağ ve sayvanı : Zigetvar otağının, «yedi direkli» olduğu söylenir. Burada, öyle görünmüyor. Bu, konaktaki ancak bir kabul otağı, olsa gerek. «Divanhaneli» ve galerili büyük otağ, burada görülüyor : (Ahmed Feridun Paşa Topk., Haz., 1339, 16).

Ak evler, kutlu evlerdir. Bu konuda, Türk Mitolojisi adlı eserimizde geniş bilgi verilmiştir.

4. ALP ERENLERİN YURDU, Kuzey Türk destanlarında, «ak-örgö», yani ak otağ veya ak saray, diye anılıyordu (R, 1, 94). Örg, Göktürk çağında da hakanlık otağı ve sarayı demekti. Ayrıca, ak ve kara çadırlar için bk. Prof. Eberhard, *Oriens*, 2 (1949), s. 157.

Manas'ın otağı için hep «ak otağ, ak çadır, ak ev» deniyordu. Kaşgar Han Bok-Murun'un otağı ise «boz-otağ» idi. Bununla Manas'ın sosyal derecesi daha üstün olmalıydı (B. Ögel, *Türk. Mit.*, 522). Çingiz Han'ın, ordusu ile mezarında da, «9 ak-otağ» vardı. Bunların dördü hatunlara aitti.

3. AKLI — KARALI, EV VE OTAĞLAR

Bu söz, daha ziyade yaşlı evler için kullanılmıştır. Örnek olarak Dede Korkut'un bir yerinde, şöyle deniliyordu : «Ağ otağı koyuban, kara otağa giren kızlar!» (DK, 105-6). Burada daha çok, ölüm dolayısıyla bir yas, söz konusu idi. Bununla ayrıca, kötü bir kader de anlatılmış olunuyordu. Ayrıca, «kara yer-ağ otağ» gibi eşlemeler de, Dede Korkut'ta pek çoktur. Bunun manevî manası, edebiyat üslubundan, daha ağır olmalıydı.

4. ALA BERGÂH VE ALA SAYVANLAR

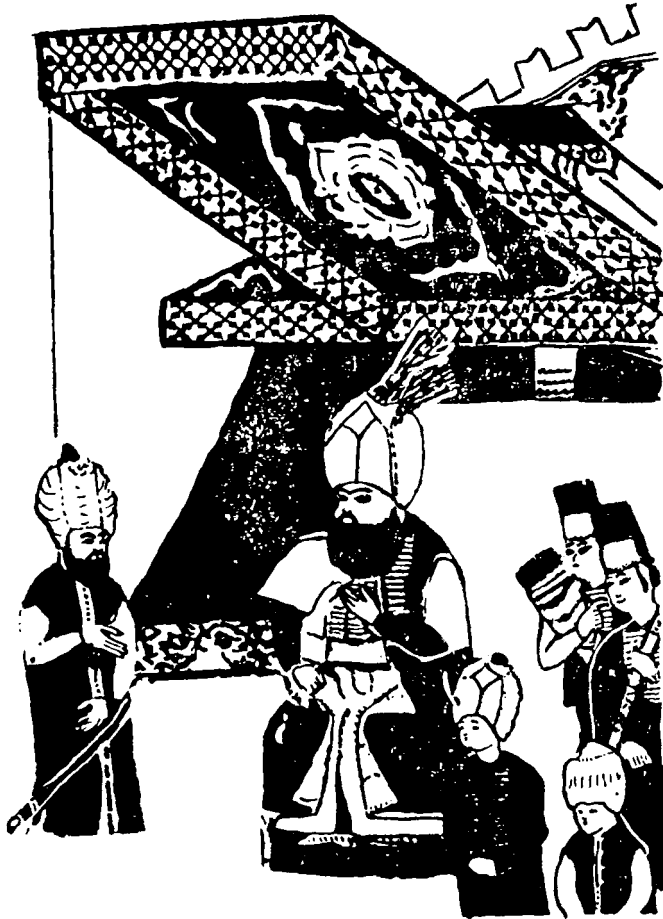
Dede Korkut kitabında bu deyimler çok sık görülür. Hakanların çadır ve otağları için sık sık bargah sözü kullanılıyordu. Dede Korkut ile ilgili bölümümüzde, bunlarla ilgili vesikalar, geniş olarak verilmiştir. Birkaçını da burada sunalım :

1) «**A l a B a r g â h o t a ğ**» : — «Ala bargah o/ağların düze dikti» (DK, 297-7). — «**O l** gün ala bargah otaklar dikildi» (271-2)... — 2) «**A l a s a y v a n**» : — «Çetir otağ, ala savyan diktirdi» (73-11). - «Ala sayvan, gök yüzüne aşanmış idi» (122-11; 235-6)... 3) «**A l a e v**» : — «Yanal ala ev yanında, dikilse gerdek görk l i(7-2)... — 4) «**A l a - ç a d ı r**» : - «A l a çadırın yer yüzüne diktürgil» (14-)...

Burada ala tanıtması, bir renk olmaktan çok, ihtişâm ve görkemi göstermek için, söylenmiş olmalıydı. Bu konuda, önceki cildimizin, «Renkler ve Türkler» başlıklı bölümünde, daha geniş bilgi verilmiştir. Yine Dede Korkut'un bir yerinde, «ap alaca ordusuna (obasına) şiven girdi», deniyordu (94-8).

5. KARA EV VE KARA OTAĞ

Burada, Kara-evli gibi, Türkmen boylarından veya kıl çadırlardan söz açacak değiliz. Biz daha çok Türklerin devlet ve sosyal anlayışları ile ilgili konuları burada el alacağız. Yoksa keçi besleyen Türkmenlerin çadırları kara; koyun besleyenlerinki ise, keçeden yapıldı ve beyazdı. D e d e K o r k u t'ta Bayındır Han, oğlu ve kızı olmayan Dirse Han'ı, «kara otağa kondurmuş, altına kara keçe döşemiş ve önüne de kara koyun *yahnısı*, koydurmuştu» (DK, 11-9). Bu bir orun ve protokol meselesiydi. Bunun için Dirse Han kızmış, «benden alçak kişileri, ağ otağa, kızıl otağa kondurdunuz», diye söylenmişti (DK, 11-13; 12-1). Gerçi bu bir destandır. Ancak toplumun düşünce ve inanışları da, bunların içlerinde yatıyorlardı. Ak ve kara çadırlar için ayrıca bk. Prof. Eberhard, Oriens, 2 (1949), s. 157. Kara renk ile ilgili Türklerin çeşitli düşünceleri için. 6. cildimizdeki «Renkler ve Türkler» başlıklı bölümümüze bakılmalıdır.

90. Dede Korkut'un diliyle, «gök yüzüne aşanmış, ala sayvanlı» bu Osmanlı otağı da, ayrı bir tiptir. Kılıklı silahdar'ın yanında bir de yay ve okluk taşıyan birinin bulunması önemlidir. Bu, üzerinde durulmaya değer, bir noktadır.

6. GÖK OTAĞLAR

Otağların boya ile gök renge boyanmış olabilmelerini düşünebilmek, çok zordur. Ancak Altınordu devletindeki, «ak orda ve gök orda», otağ ve ordugâh renklerine göre verilmiş, adlardı. Daha doğrusu, düşünce ve inanışlara dayanıyorlardı. Manas destanında Manas Han'ın mezarları içinde, «Ak saray-gök saray» denmiştir. Bu konular, Türk Mitolojisi adlı eserimizde geniş olarak ele alınmıştır (I, s. 518). «A k - g ö k» ikilisi, Renkler ve Türkler adlı bölümümüzde, özetlenmiştir.

KARALI G KLÜ, daha çok Dede Korkut'ta, bir yas rengi olarak görülmektedir: «Karalı göklü otağı sorar o/sanı, kölg e kimin?» (DK, 103-4). Y aslı otağa, niçin «karalı-göklü» deniyordu? Bayrak mı asılıyordu? Bez mi sarılıyordu? «A k - k a r a b a y r a k», Türklerde bir yas ve ölüm işaretiydi. Beyaz bayrak, şehidler için asılıyordu. Ancak Dede Korkut'taki bu geleneğin, nasıl uygulandığı, bilinmiyordu. Y aslılar, ölüsü olanlar, ağ elbiseleri çıkarıp; kara giyiniyorlardı. Bu, anlaşıyordu. Düğünlerde, beyaz çadır kullanılıyordu. Bu konularda, da «Renkler ve Türkler» adlı bölümümüze bakılmalıdır.

Türk Mitolojisi içinde, elbise olarak, gök çizme ile gök kaftan görülüyordu (B. Ögel, a. esr., 507). Bunlar da semboliktir. Gök yüzlü, Gök sakallı Hızır, hep ilâhî tarafları olan sembollerdir. Bu konuyu da, bu kadarla yetinelim,

91. Yine bir «Z i g e t v a r o t a ğ ı» nın üst bölümlerinin, başka bir yön ve renk ile sunuluşu : Bunlar gerçekten, «gökyüzüne aşanmış» otağlar, idiler. Türklerde Hakanlık otağı, adı bir çadır değildi : (Schukin, 32).

8. B Ö L Ü M

OTAĞ VE ÇADIR TÜRLERİ

Anadolu'dan Derleme Sözlüğü, ev, çadır, kulübe, çardak ile ilgili deyimlerle doludur. Çok değerli bir kültür hazinesidir. Bizim görüş ve duyularımıza göre bu kültür deyimlerinin, hemen hemen yarısı, Ortaasya ve eski Türk gelenekleriyle ilgilidir. Bunların bir çoğunu ele alıp inceledik. Buradaki örnekleri daha çok tarihten ve dış Türklerden alıp sunmağa çalışacağız. Tabii olarak, yerimiz ve bilgimizi el verdiğince. Ara sıra Anadolu'ya da gireceğiz. Bu bir deneme, izleme ve dolayısıyla, bir yol gösterme olacaktır. Vesika ve örneklerin, hepsi de bunlardan ibaret değildir :

OTAC VE ÇADIRLARIN GELİŞMESİ : Türklerde ve Türk tarihinde bu gelişmeyi izlemek, çok zordur. Çünkü Türkler çor erken çağlarda büyük devlet yaşayışına girmişlerdi. Güç ve zenginlik, insanların yaşadığı evlerini de değiştiriyordu. Ancak bir gerçek varsa, İslâmiyetten önceki çağlarda ve eski Anadolu'daki hayvancı Türkler, keçe topak evleri, -özellikle kışın, diğer evlere-, tercih etmişlerdi. Hatta Çin'e esir düşen Göktürk kağanı, kendisine verilen sarayda oturmamış ve topak keçe evinde yaşamıştı. O çağlarda Çin'de, saraylar bile kışın rahat oturmağa, o kadar elverişli değillerdi. Hatta yukarıda Türk otağlarının rahatlığı için yazılmış Çin şiirleri bile sunmuşuk.

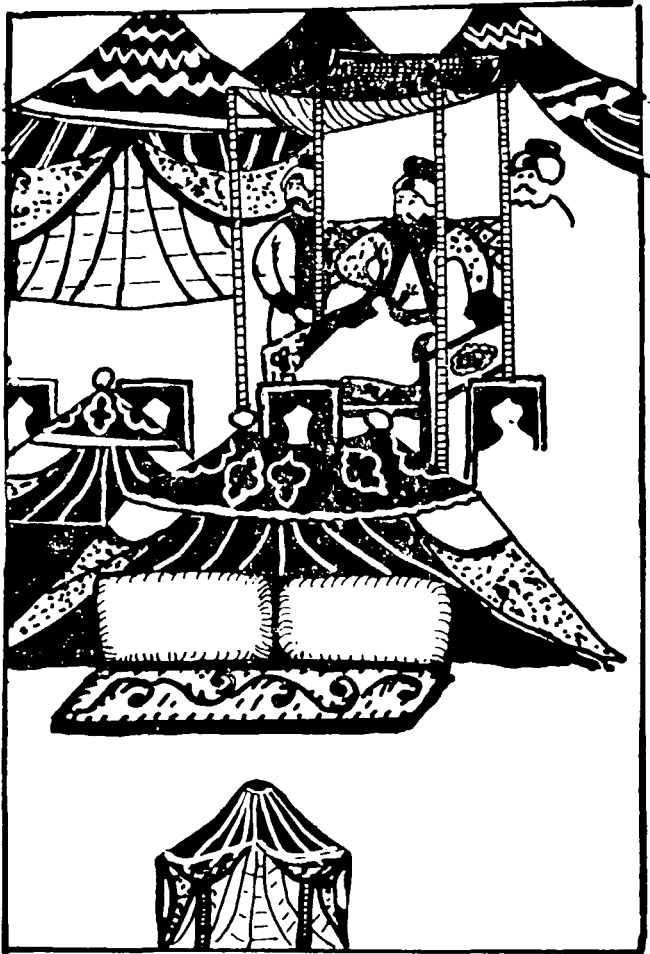
Türklerle yakın kültür çevrelerine bağlı; daha doğrusu henüz Proto-Türk kültür çağlarını yaşayan, Moğollar gibi komşu kavimlerde ise bu gelişmeyi, daha kolay görebiliyoruz. Ancak unutmayalım ki, Hunlar ve Göktürkler çağında bile Türk-

ler, gelişmiş keçe çadırlarda yaşıyorlardı. Vladimirtsov'un da dediği gibi, «eski zaman Moğolları, yalnızca âdi göçebeler değil; belki de göçebe avcılar idiler.» Bunlar ormanda yaşıyorlardı; yani ormanlı idiler. Ormanlı avcı göçebeler ile koyuncu göçebeler arasındaki ayrılık, şu idi:

Koyuncuların işleri, koyun beslemektir. Avcı göçebeler ise, koyun sürüleriyle uğraşmağa tahammül edemezlerdi. Bundan başka bu iki topluluk arasında, ev ve mesken bakımından da büyük ayrılıklar vardı. Koyuncu ve avcılar, «keçe çadırlar» içinde, yani üzere keçe ile örtülmüş çadırlarda yaşarlardı. Çünkü bunları dikip, toplama oldukça kolaydır. Ormanlı topluluklarda ise, böyle çadırlar görülmez. Bundan dolayı bazı eski Moğol destanları, bazı çadırları şöyle anlatıyorlardı: «Çadırların çatıları ile iskeletleri, ağaçtan değil; yaban hayvanlarının kemiklerindendi. Çadır ve evlerin çatı ve örtüleri ise, keçeden değil; hayvan derilerinden yapılıyordu» (Vladimirtsov, Moğolların içt. teşk., tere., s. 68). Önemli olan nokta budur. Nereden, nereye gelinmiştir!

«ESKİ VE YENİ ÇADIRLARIN AYRILIĞI»: Bugün Ortaasya'da birçok Kırgız ve Moğol çadırlarıyla, Anadolu'da da toprak evler görüyoruz. Bunlar, eski Türk otağlarıyla aynı mıydı? Türkler bakımından, bunu tesbit edebilmek çok güçtür. Ancak Moğolları, daha dar bir alanda yayılmışlardır. Bundan dolayı Vladimirtsov, Çingiz Han çağındaki Moğol çadırlarının, bugünkülerle aynı olmadığını görebilmiştir. Çünkü gezgin Rubruk, Çingiz Han çağındaki çadır evleri, çok güzel anlatmıştır. Bu günkü evlerde, baca deliğindeki boyun görülmemektedir (a. esr., 68). Vladimirtsov, Çingiz Han çevresiyle, bugünkü Moğolların çadır evlerinin gelişmelerini şöyle özetliyor:

1) Ormanlı avcılarının salaşları. — 2) Hayvan derileriyle örtülmüş çadırlar. — 3) Çingiz Han çağındaki boyunlu çadırlar. — 4) Bugünkü Moğol çadırları. Bu gelişme Hun, Göktürk

92. «Şenlik ve eğlence otağı» : 1720 şenliğine aittir : (Vehbi 3594). Burada, taht da görölüyor. Çevresi yine bir tahta perde veya çit ile çevrili. Bu, çok eski bir Türk geleneğidir. (Bk. okuma).

ve Uygurların dışında ve kuzeyinde yaşayan geri toplulukların gelişmesidir. Ancak bu komşu topluluklarda *Proto-Türk* kültürlerin, birçok iz ve bağları vardır. Daha geniş bilgi için, «Türk çadır sözlüğü» adlı bölümümüze bakılmalıdır.

1. DEDE KORKUT'A GÖRE «İ Y İ E V — K Ö T Ü E V»

(*Oğuzların evi iyi; kâfirlerin evi kötü*)

1. HUNLAR İLE GÖKTÜRKLERİN EVLERİNİN, ÇİN EVLERİNDEN İYİ OLUŞ ANLAYIŞI: Hunlar ile Göktürklerin otağları ile ilgili bölümümüzde, bu anlayış ve inanış üzerinde durmuş ve ilgili vesikaları sunmuştuk. M. Ö. 169 yılında Hun vezirinin Çin elçisine, «*ey, toprak kulübelerde yaşayan kişi*», diyerek, nasıl azarlayıp, aşağı gördüğünü de, vesikaları ile birlikte yorumlamıştık. Yine ünlü bir Çin şairinin, Çin evlerini beğenmeyerek, bir *G ö k t ü r k* otağında yaşadığını da anlatmıştık. Ayrıca, «*Mavi otağa vedâ*» adlı iki şiirini de, tercüme edip sunmuştuk. 630'da Çin'e esir düşen Göktürk kağanı, kendisine verilen sarayda oturamamış ve sarayın bahçesine kurduğu otağında, ömrünün sonuna kadar yaşamıştı. Bu konularda ilgili bölümlere bakılmalıdır.

2. «KARA TONGVZ DAMI»: Bu, *D e d e K o r k u t*'ta görülen bir deyimdir. İslamiyetten önceki ve sonraki Türkler, ne domuzdan hoşlanmışlar ve ne de domuzu yemişlerdi. Buradaki kara domuz damı, «*domuz ahır*» demektir. Dede Korkut Oğuzları, birbirlerine, «*tonguz oğlu tonguz*» diye söğerklerdi (108-4). Kâfirlerin, *d ö ş e k v e y a s t ı k* gibi yaygılarını da beğenmez ve şöyle derlerdi: «*Küçücük t o n g u z şölenli; saman döşekli; yarım kerpiç yasduklu*», diye onları küçümserlerdi (281-13). Türklerce nedense, koyun ağılı ile at tavlasi iyi; tavuk kümesi ile sığır damı ise, kötü idi :

- A) «Kara kıldan sicim boynunu takılı değil; k a r a t o n g u z damında yatar (yatur) değil; kıl kepenek boyunçuğun sürer değil!...: (144-4). Kendisini kâfirlerin elinde böyle gören babasını Urüz, halkıma böyle gördüğünü, söyleme diyordu. — B) «Bencileyin karusundan, ağ ellerin bağlayaban; t o n g u z damında yatur mı, olur?...» (267-6). — C) «... Kazan Beg'i (kafirler), getirdiler, t o n g u z damına habsa saldılar...» (281-12). Domuz eti dolayısıyla da kâfirler, küçük görülür. Bu örnekler de bize gösteriyor ki, Oğuz beylerinin domuz ahırında hapsedilmeleri, onların çok ağırlarına gidiyordu. Kâfirlerin evleri de, domuz ahırından, pek farklı değildi.

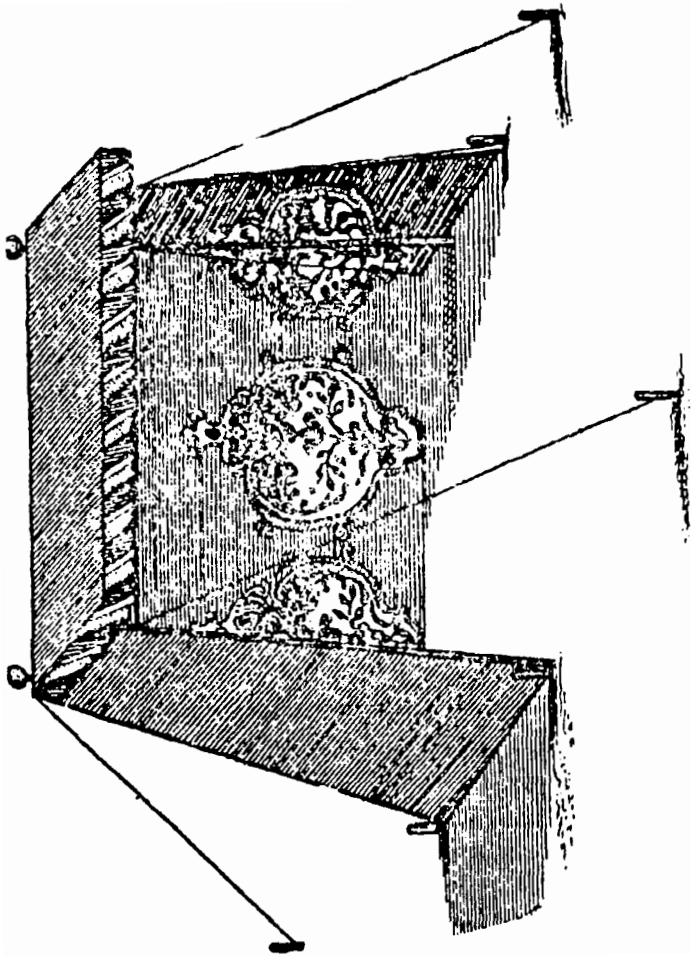
3. «TAVUK KÜMESİ VE SICIR DAMI, SICIR AHIRI»: D e d e K o r k u t, kadınların iyilerini kötülerini sayarken, şunları söyler. Kadının bazısı, sabah elini yüzünü yıkamadan, öğleye kadar gezer. Evine gelir ki, «hırsız (uğrı) köpek ile bii-yük dana (yeke tana), evini birbirine katmış; (ev) tavuk kümesine sığır damına (ahırına) dönmüş...» (DK, 8-11).

4. H E L A : «AY AKYOLU»: «Ev temizliği ile el yüz temizliği», Dede Korkut'un bu çok güzel girişinden anlaşılmaktadır. Anlaşılan bunlarda, h e l â da vardı. Çünkü bir yerde, «Seyrek mest oldu, taşra a y a k y o l u n a çıktı» deniyordu. Bk. DK, 256-9. Ancak bu helânın, nasıl olduğunu bilmiyoruz.

2. O D A

(Evde, orduda, devlette, yuva, vatan)

1. c O D A C, VE OTAC : O d a ğ, Anadolu'nun ilk yazı dilinin, Şeyyad Hamza, Süheylü nevbahar ve Kadı Burhaneddin gibi öncülerinin eserlerinde görülür. Tarama Sözlüğü'nde odağ için beş örnek ve tanık verilmiştir (TS, V, 2917). Bu tanımlar dikkatle okunacak olunursa, bu sözler içinde geçen odağ, çadır veya otak değil; bir oda manası içinde görünmek-

93. «S a v a ş günlüğü» : (Marsigli'den). Savaşta, otağların koma yerlerine taşınması, pratik ve kolay değildi. Bundan dolayı, hemen bir günlük kuruluyor ve komutan, orada yerini alıyordu. Bunu, Dede Korkut kitabının, içinde görüyoruz.

tedir: "Bizim höcremizden, adağın senin», gibi. Bu vesikaları, çok zorlamak da doğru değildir. Şimdi oda sözümüze gelebiliriz:

2. TARİHTE VE ANADOLU DIŞINDAKİ GELİŞMESİ:

Her zaman söylediğimiz gibi, burada da etimoloji yapacak değiliz. Radlof oda sözünü, otağ deyiminin Türk ağızlarındaki değişik, "odag, odav, otav, otuu, odak» söylenişleriyle birleştirmişti. (1, 1120). Bu görüşü kabul etmek zordur. Ancak konuyu zorlamak da, doğru değildir. Çeşitli bölgelerdeki Türkler, otağlarını çeşitli materyaller ile yapmışlardır. Kimine göre keçe; kimine göre kilim, kimine göre de çalı çırpıdan yapılan bir kulübe, bir otağ idi. Radlof ile diğer Türk ağızlarının sözlükleri, bu anlayışları içlerinde toplamışlardır. Oda sözümüz, herhalde Anadolu yoluyla, Arapçaya da geçmiştir. Çünkü Mısır'daki Türk M e m l a k kültür çevresinde bu sözü görmüyoruz.

3. ESKİ ANADOLU YAZI DİLİNDE «O D A»: Tarama Sözlüğünde oda ile ilgili dört tane tanık veya söz verilmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi eski Anadolu'da otağ da, zaman zaman odağ yazılmıştır. Tarama Sözlüğü, oda sözünün anlamını, «yer, mesken ve melce» olarak yorumlamıştır. Örnekleri geniş ve esnek bir anlayışla okuyunca, bu yoruma hak vermek de, elimizden gelmemektedir (TS, V, 2915 vd). Ancak bizim bildiğimiz oda ile odağ anlayışı, yine de bu örnekler içinde yatmaktadır. Bu örnekler içinde, «odanız kandadır» sorusunu; Abu Hayyan'ın verdiği, «otakın kanı» sorusuyla karşılaştırabiliriz (AH, 15). Ahmet Vefik Paşa ile Redhouse haklı olarak, odayı, bir oda kadar; bir devlet dairesi ve asker ocağı olarak da yorumlamışlardır.

4. DEDE KORKUT'TA «O D A»: Dede Korkut kitabında oda, aşağı yukarı oniki yerde geçmektedir. Dede Korkut'ta oda, iki anlayış içinde söylenmiştir :

A) *Ev içinde, bir oda*: Aşağıda da belirteceğimiz gibi Dede Korkut'ta *ev* ile *otağ*, aynı manada kullanılıyordu. Dirse Han'ın şu sözünde, hem *oda* ve hem de *otağ* anlayışı vardır :

«*Altun başlı evler gider ise, benim de gider; senin de içinde odan var ise, değil manğal...*» (DK, 32-11). Oğlan da ona şöyle cevap vermişti: «*Altun başlı ban evler senin gider ise; benim de içinde odam var; komağım yok kırk namerde!...*» (DK, 33-13). - B) *küçük ev*: Kesin olmamakla beraber, burada *oda*, *küçük ev* gibi görülmektedir. (Bk. yk.).

5. *OTAĞIN İÇİ ANLAYIŞIYLA «ODA»*: Artık konuyu sağlam bir temele oturtmak gereklidir. Bundan dolayı bütün vesikaları bir düzene koyarak sunmağa çalışacağız. Belki bizden sonra, diğer kaynaklardan bunlara paralel, yeni sözler ve tanıklar bulunabilir :

A) *Han ve bey odası*: Savaşa izin almak için, Salur Kazanın katına çıkma: «*El hasılı, ikisi bile vardılar, Kazan'ın odasına girdiler. Selam verdiler...*» (DK, 301-4). - «*(Beyrek ölünce), Kazan vardı, odasına girdi, yedi gün divana çıkmadı, ağladı oturdu*» (DK, 300-10). — B) *Odada konuk ağırlama*: «*Kalın oğuz beglerini hep okıdılar (çağırdılar), odalarına getirdiler, ağır konukluk eylediler*» (DK, 81-13. — C) *Odada danışma ve kurultay*: «*Oğul, kalın Oğuz beglerini okıyalım (çağıralım), nice maslahat görürler ise, ana göre iş edelim*» (DK, 81-11). — D) *Odada toy ve so bet*: «*Beyrek odasında yiğitleri ile yeyip, içerdi*» (DK, 295-12). - E) *Oda, sılave vatan*: «*Savaşalım, doğuşelim; ölenimiz ölsün; diri kalanımız odaya gelsin, dedi*» (DK, 194-1). — F) *Otağ yerine oda*: «*Günlüğü altunluca odasına geldiler*» (DK, 271-6). Bu tanıtmaya daha çok hakan otağları için veriliyordu.

6. BAZI ANLAŞILAMIYAN DEYİŞLER: Sel o n Hatun,, eyle sandı kim yağı basıldı. Kılıcının balçağı kan, o d a y a geldi. Ol mahalda Kan Turalı'nın babası anası çıka geldi. Gör-düler kim bu gelen kişinin kılıcının balçağı kanlı, oğlu görün-mez...» (DK, 194-3).

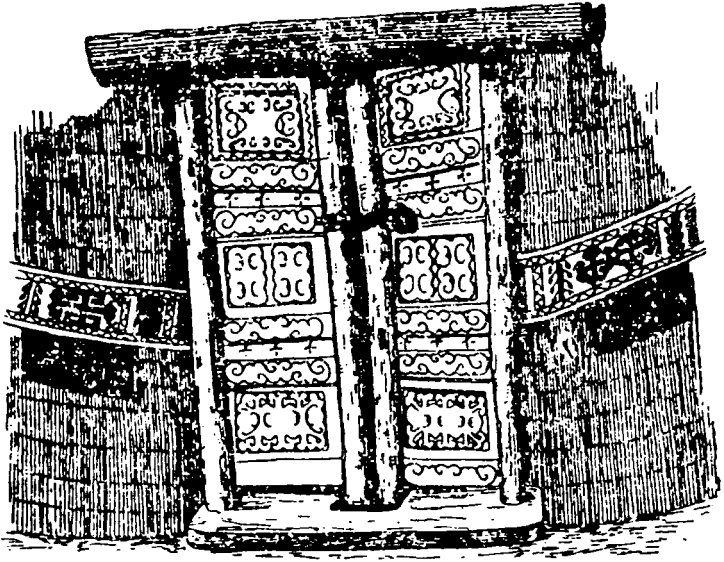
Selcen Hatun odaya geliyor, o yerde Kanturalı'nın babası anası, çıka geliyorlar. Sözler biraz kararanlık, ancak yine de bir şeyler anlaşılıyor. Ancak bundan sonraki sözleşmede oda sözü büsbütün karanlık kalıyor: «Kız bildi kim kayın anası, kayın atasıdır. Kamçıyle işaret kılıp, o d a y a d ü ş ü n, ne yerde iner karışır toz var ise ve ne yerde karga kuzgun oynar ise, anda isteyelüm dedi...» (DK, 194-4). **Çok derin ve görkemli bir söz! Selcen Hatun, kayın atası ile kayın anasına, «odaya düşün» yani otağda kalın mı diyordu?**

Dede Korkut'ta, günlük yaşayışla ilgili olarak oda anlayışını görüyor ve öğreniyoruz. Oda deyiminin ordu ve devlet anlayışıyla ilgili yönleri vardır. Odalar, orduda ve savaşta, daha çok otağlardır. İdareler ve bürolar da, bu otağların ve çadır-ların içinde kurulmuştur. O s m a n l ı devletinde, saray ve çadır odası, devlet ve ordu teşkilâtı, birbirlerinin manalarının yerlerini almışlardı. Bunlar da İslamiyetten önceki çağlardan gelen geleneklerdi.

3. EVİN PENCERESİ, BACASI, KAPISI

(Altın bacalı ev; göğe açılan pencere)

G ö k t ü r k ev ve otağları hakkındaki Çin şiirlerini sunarken, bu otağların pencere ve bacaları hakkında, güzel ve doyurucu bilgiler öğrenmiştik. Eski Türkler ev veya otağın pencere veya baca delikleri için, yaygın olarak, «tünglük» derlerdi. Burada sözün etimoloji ve köklerine girmeyeceğiz. U y g u r Türk kültür çevresinde, özellikle Çince Uygurca sözlükte, tünglük sözü, «b a c a k a p a ğ t» diye yorumlanmaktadır

94. Bir K a r a - k a l p a k çadırı : *Kapısı* tahtadan, böyle keçe evler, çok az görülüyordu. *Kapı örtüsü*, hasırdandır. *Çadır kolanı*, çok güzel süslenmiştir. Çadırın alt bölümü, toza ve çamura karşı, «*çiğ, çığ*» denen, sazla kaplanmıştır : (Tolstov'dan).

(Rad, 3, 1545). 11. yüzyıldaki kaynaklarımız, ise *tünglük* sözünü da a çok, baca ve pencere olarak yorumlamakta idiler. (MK, 3, 383). A n a d o l u'da bacaya, «*tütüselik, tütünselik, tütünük, tütün serigi...*», denir.

- BACA VE PENCERE KAPACI, daha çok Brockelmann'ın yatkın olduğu bir yorumdur. (İndeks, 224). Arapça metinleri bizler, onun kadar yorumlayamayız. Kendisine tam olarak uymamakla birlikte, onun görüşüne saygı duyuyoruz. Çünkü 11. yüzyılda Kaşgarlı Ma mud, pencere kapağı için başka bir deyim daha vermiştir. Ona göre, «*tünglük tuğı*», «pencere, ocak gibi evdeki deliklerin kapağı» A n a d o l u'da

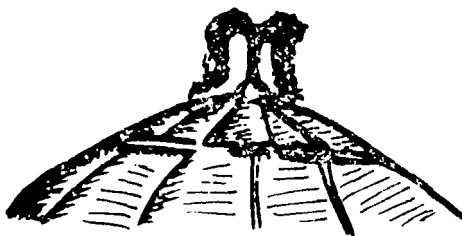
da «tuğ», tıkaç demektir. Havuz veya gölün, tıkaçı gibi. Bir gerçek var ise, oda Türk otağlarının pencere ve baca deliklerinin kapaksız olmadığıdır.

«Güç, (yani zulüm) evden girerse, töre (ve insaf) baca-
dan (veya pencereden) çıkar». Bu çok eski bir atasözüdür
(MK, 2, 18). Güçlü (küçlüg) de, zulmeden ve âdil olmayan bir
kişi demektir. Bize yaklaştıkça, M ı s ı r Türklerinde tünğlük
sözü, «evin duvarındaki delik» manasında söylenmeğe başlan-
mıştı (İMüh, 179). Bazen de, «salonun devri, bütünü» diye
anlaşılmıştır (AHayyan, 40). Bu söz, Kuzey Türklerinde de
yaygındır (Rad., 3, 1545).

«T ü t ü n l ü k», baca ve eski Türkçe tünğlük sözü için,
bize en yakın bir yorum gibi gelmektedir. Nitekim Radlof da,
Ortaasya Türklerinin «*tünğnik*» sözünü, tütünlük diye yorum-
lamıştır (3, 1545). Anadolu'da bunun örnekleri de pek çoktur.
Elbette ki bu kesin değildir.

- «DÜNLÜĞÜ» A TUN BAN EV: D e d e K o r k u t,
bu deyişlerle doludur: - 1) «Kazan Beg'in, dünlüğü altun
ban evlerini biz yıkamışız...» (DK, 40-4) Dünlüğü altun
ban evimin, kabzası oğul!...» (527-7, 119-1, 163-5). — 3) «...Me
re Şökli Melik, dünlüğü altun ban evlerimi getirip, durursun,
sana gölge olsun...» (57-9, 118-5, 166-13). — 4) «... Mere Ka-
zan! Dünlüğü altun ban evini getirmişiz, bizimdir!,, "" (58-5).
5) «... Bay Böre Beg'in dünlüğü altun Ban evine şiven gir-
di...» (91-10). — 6) «...Dünlüğü altın ban evine babamın,
şiven (yas ağıt) girmiş, kaza benzer kızı gelini, ağ çıkarmış,
kara giymiş!...» (97-5)...

H â k i m i y e t s e m b ö l ü gibi görünen bu altun dün-
lük, yine Brockelmann'ın yorumladığı gibi, bir baca veya pen-
cere kapağı olmalıdır. Ancak görüldüğü gibi bu söz, «ban ev»
deyişinden de ayrılmıyordu.

1

2

95. 1. Ali Rıza Yalçın'a göre, Güney - doğu A n a d o l u Türkmenlerinin, *topak* evlerinin, *sığır kuyruğu* ile yapılmış, bir *tuğ* veya başlığı. — 2. Şehnâmelerden, bir «*kuşlu otağ*»: Bu, bir S a f e v i geleneği olsa gerektir. Safevilerin bayraklarında da bu kuşlu başlıklar vardır. (bk. 6. cilt).

4. A L A Ç U K

(Yoksul çadırı)

Alaçuk, derme çatma yapılmış, bir salaş ve fakir çadırıdır. Türk dünyasında ve en çok A n a d o l u'da görülen bir deyimdir. Tabii olarak, bütün Türk tarihi ile dünyasında da, en çok görülen bir sözdür. Prof. Dörfer, alaçuk'un ek ve köklerinin Türkçe olmadığını ispata çalışmıştı. Şimdi Türkçeyi iyi öğrendikten sonra, ümid ederiz ki görüşünü değiştirmiştir (Nr. 519). Bu konuya bizde ilk defa K ö p r ü l ü dokunmuştu (Türkiyat Mecm., 1942, s. 13). Biz burada yalnızca birkaç örnekle tari i gelişmesi üzerinde duracağız. Biz dilci değil; tarihçiyiz.

U y g u r kültür çevresinden itibaren alaçuk deyişini yazılı kaynaklarda görebiliyoruz: «(Tanrı Indra) ... Kariçantri Tegin'in a l a ç u arkadaşlığı, (veya konukluğu) ile yürüyüp, (yaşayıp) gider iken...» (Uig., III, s. 91; 6, 2; 7, 25). Buradaki alaçu, çadır mı, otağ mı, yoksa bir kulübe mi idi, bu anlaşılmıyor. Bu vesikanın eski Türkçesi, şöyledir: «... (Indra) ... Kariçantri Teginning a l a ç u tuşusunda yonyur er kem». Vesikada gayet ra at ve alışık bir söyleyişle söyleniyordu. A n a d o l u'daki gibi, «tuşu», konak, oturulacak yer manasında kullanılmıştır.

K a r a a n l ı ve onbirinci yüzyıl Türk kültür çevrelerinde de, bu U y g u r geleneği devam ediyordu: Kaşgarlı Mahmud, alaçu diyor ve Arapça "fdze ve fustdt" olarak yorumluyordu (MK, 1, 122, 4). 18.-19. yüzyıl O s m a n l ı eserlerinden Tuhfe-i Asım da, Arapça fôze sözünü, «alaçık, iki direkli çadır», diye yorumluyacaktı (TS, 1, 85). Bu, bir kavmin kültür geleneğinin bir devamı ve yaşama belirtisi olmalıydı. Dilciler, etimolojistler, ne derlerse desinler. Yine Divan'da, «alaçulanma» için, «er alaçuk edildi» deniyor ve yorumu da yine aynı Arapça sözle yapılıyordu (MK, 3, 153, 15). Yalnız S e l-

ç u k l u devletinin çekirdeğini oluşturan O ğ u z kesimlerinde, alaçuk söz ve anlayışının durumunu bilmiyoruz. D e d e K o r k u t 'un güçlü Oğuzlarında, alaçuk sözünü göremiyoruz. Alaçuk, bir salaş ve bir fakir çadırıdır.

O ğ u z l a r, İbn Fadlan'ın gezisi sırasında varlıklı bir Türk kesimi idiler. Hayvan derilerinden çadırlarda oturan yoksul komşuları da olabilirdi (İbn Fadlan, Togan yay., 10). Bu yaşayışı, bütün Oğuzlara yayma, tarih gerçeğine uymaz.

1. ESKİ A ADOLU VE OSMANLI ÇAĞI, bu geleneği en sağlam inanışlarla devam ettiren bir dönemdir. Bütün Türk dünyasında da, alaçık geleneği çok geniş olarak yaygındır. Ancak Anadolu'da belirli bir gelişmesi vardır : — a) Yoksul alacığı, Anadolu'da elimize geçen kaynaklarda, 14. yüzyıldan itibaren görülüyor. Bu, daha önce, görülmüyor demek değildi. Yani görkemli, iyi çadır ve otağlara alaçuk denmiyordu. — b) 15. yüzyılda yoksul bir kadının çadır veya kulübesi için, «*karıcuğun alacığı*», deniyordu. — c) «*bağ alaçığı*», bağ kulübesi veya çardağı, 16. yüzyılda ortaya çıkıyordu.

- d) «*Güneşsiz yer, alacuk*», anlayışı da aynı yüzyılda anılıyordu. Derleme Sözlüğü'ne göre ormanların ortasındaki boşluklara da, *alacık*, denirdi. — «*Çör ve çöpten yapılan çadırlar ve alaçık*» anlayışı, belki de de Farsça sözlüklerin tesiriyle, Farsça neser karşılığı olarak kendini devam ettiriyordu. (17. yy).

- e) «*Saz ve ot alaçık ve salaç*», 18. yüzyılda A s ı m E f e n d i ile görünür (Bürh., 215). Zaten bunun karşılığı olan Farsça çeper sözü de Anadolu'da, derme çatma bir çit demektir. Asım Efendi, salaç ve muhtasar mesken anlayışını aynı eserde devam ettirir (a. esr., s. 508). Ahmed Vefik Paşa da Lehçe-i Osmani 'sinde Asım Efendi'nin tesiri altındadır (s. 40). Redhouse ise, Paşanın çok yakını olmasına rağmen bunu, keçe çadır olarak yorumlamıştır (s. 180). (TS).

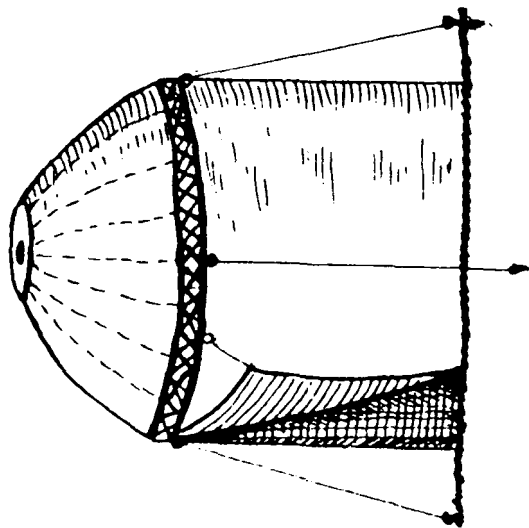
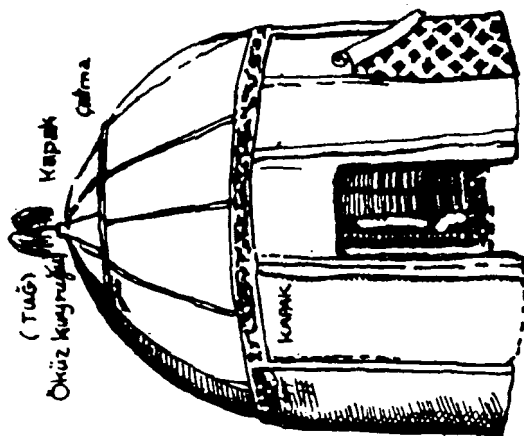
2. **ÇADIR VE ALAÇIK**, yine eski Anadolu kitaplarında sık sık yan yana gelmektedir. Bu, pekiştirme nedeniyle söylenmiş olmalıdır. 15. yüzyılda söylenen, «*ne çadır, ne alaçık*», gibi...

— 1) «*Hayme ve alaçık direği*» diye yorumlanan Arapça *hâlife* sözü, Anadolu'da da *kalif* diye söyleniyordu — 2) «*Sâ-yebân ve alaçık*» yorumu, 16. yy. a ait iki sözlükte görülüyordu. Bu, sözlük yazarlarının, geleneği de olabiliyordu. — 3) «*Derim obaları ve alaçukları*» söyleyişi ise, Evliya Çelebi'nin kaleminden çıkıyordu. Bu da, yerli bir anlayıştır. — 4) «*Arapların keçeden alaçuğı*» yorumu ise, 15. yüzyılda yapılmıştır. Arapların keçe çadırları yoktur. Bu, bir Türk olan Amasyalı Şeyh Mahmud'un kendi yorumudur. — 5) «*Alaçuk ve yağmurluk*» birleştirilmesi de normaldir. Bu, bir günlük gibi de olabilir. Dede Korkut'taki çardak da, kısa bir süre için, gerilen bir bezdir. — 6) «*Kıl çadır ve alaçuk*» benzeştirilmesi, yine Asım Efendi tarafından yapılmıştır (Kamus, 1, 48). (TS, 1, 85).

3. **ALAÇUK VE GÖMELE**: Eski Anadolu kitaplarında alaçuk, «*gömele, gömelte, gömelti*» sözleriyle karşılanmıştır. *Bağ gömelesi, avcı gömelesi*, ağaçla çatılan, otlarla örtülen basit çardaklardır (TS, 3, 1442 vd.).

4. «*ALAÇI*», Güneydoğu Anadolu'da, A. R. Yalçın'a göre, tünel şeklinde, çatılı bir çadırıdır. Keçeden yapılır (a. esr., II, 418). Buradaki *alaçı* sözü, çok eski bir öz taşımadır.

6. **TÜRK DÜNYASINDA**, alaçuk hakkında o kadar çok bilgi vardır ki, bunların hepsini burada vermeğe, yerimiz yeterli değildir: «*Alaçık, küçücük keçe ev, obacık, kulübe*» (Yud., 18). Bir yoksul Kırgız han otağı ile kendi kulübesini karşılaştırırken, hakan otağına, «*Han evi*» (Kan üyü) derken; kendisinininkine, «*kara alaçığım*» diyordu. Ancak kendi kara alaçığının, hanın otağından geniş olduğu inancındaydı (a. esr., a. yer). Derleme Sözlüğü'nde de alaçık, bir fakir çadırıdır. Sözü kökleri de «-al, ala-» gibi sefâletle ilgili anlayışlardan geliyordu. 6. cildimizde bu konu üzerinde durmuştuk.

96. Yine Ali Rıza Yalgın'a göre, Güney-doğu Anadolu Türkmenlerine ait, çok değerli iki vesika: Soldaki, Türkmenlerin ünlü «*derim evi*» dir. Sağdaki de, *öküz kuyruğu* ile yapılmış, bir «*tuğ*», başlık taşıyan, ağaç (kerege) iskeletli, gerçekten muhteşem bir eserdir.

5. DEDE KORKUT OĞUZLARINDA «Ç A D I R»

DAHA ÖNCEKİ TÜRKLERDE, «Ç A D I R» SÖZ VE ANLAYIŞI : Çadır, Farsça bir kökten gelir. Türkler herhalde bu sözü, Türkistan'da iken komşuları Taciklerden, Fars kültürü yolu ile almış olmalıydılar. Çünkü 11. yüzyılda, çeşitli Türk ağızlarında çadır «çatır, çaçır, çaşır» söylenişleriyle görülmektedir. Oğuzlar çadıra, çaşır diyorlardı (MK, I. 401). Bu köklü değişimlere bakılırsa sözün, Türkçeye daha önceki çağlarda girmiş olması da düşünülebilir. Çingiz Han çağındaki Moğolcada da *cacir*, deniyordu. Bu da Moğollara, Türklerden geçmiş olmalıydı. Kaşgarlı Mahmud çadırı, (ar. Hayme), yani normal çadır olarak yorumluyordu (1, 340). İbn Mühenna da hayme diyordu (s. 180). Ancak Abu Hayyan çadırı Farsça «*hargih*» ile yorumlayarak, bunlardan ayrılıyordu *hargâh* da, âdi ve ilkel bir bir aşiret çadırıdır. Zaten bu anlayış, çadır sözünün kavramı içinde de bulunmaktadır. Anadolu'daki, kılçadırlar gibi..

«*Gün* çadırı», Uygurca Çince sözlükte, şemsiye karşılığı olarak söylenmiştir. Kuzeye gidildikçe söz ve mana daha soysuzlaşıp, dejenere olur. Örnek olarak Teleüt Türkleri, ağaç kabuklarından yapılmış çadırlara da, çadır-ail derlerdi (Rad., 3 1904). Anadolu'da olduğu gibi, çok uzaktaki Türkler de, örtüye, perdeye, baş örtüsüne çadır derler (a. esr., 3, 1898).

DEDE KORKUT'TA «ÇADIR» VE OTAĞ

Konuya böyle bir giriş yaptıktan sonra, Dede Korkut'taki çadır sözünün ikinci sıradan bir deyim olduğunu belirtmek, daha kolay olacaktır. Zaten sık sık «ç a d ı r - o t a k» denme yoluyla mananın güçlendirilmesi ve pekiştirilmesi de, bunu göstermektedir.

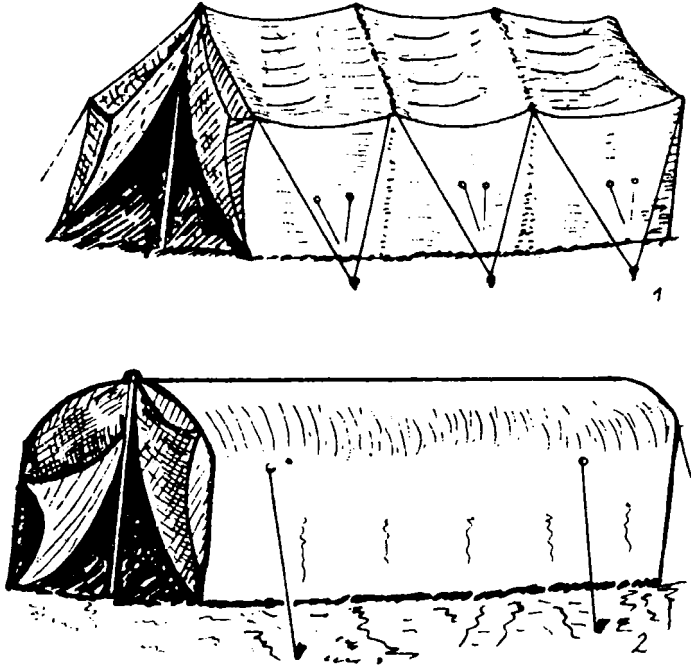
1. **ORDU VE SAVAŞTA ÇADIR:** Savaş çadırları, kolay taşınan çadırlardır. Dede Korkut kitabında çadır sözü, 18 yerde geçmektedir. Bunların büyük bir bölümü savaşta veya savaş karargâhlarında kurulan çadırlardır. Diğerleri için ise, çoğu zaman *çadır-otak* tanıtması yapılmıştır.

A) **Savaş çadırları:** «*Alp Uruz, çadırların açtırdı, cebehanesin yükletti; Kara-Göne çeri başı oldu. Boru ağardıp (çalıp), yola girdiler*» (DK, 283-9)... — «... *Leşker önünce, bir ağ-boz atlı, ağ alemli, egni bek demür tonlu, Oğuzun önünce geldi, çadırın diktirdi, alay bağladı, durdu... Kazan Beg: Mere yigit, önünce bu çerinin bir ak sancaklı alay çıktı, çadırın ilden öndin dikti... Ol yigit ne yigittir, kimin nesidir*» (DK, 286, 1, 13).

Görülüyor ki ordu gelince, komutan çadırını diktiriyor ve alay bağlatıyor; böylece savaşa hazır oluyorlardı: «... *Tekür (tekfur) çerisin devşirip, meydan geldi, çadır diktirdi*» (285-8). Bu da başka bir örnektir.

B) **Sınıra çadır dikmek:** «...(*Kan Turalı*), *Oğuzun serhaddine çadır dikti ...*» (190-9). — «... *Kâfirin serhaddine erdiler, çadır diktiler*» (177-7). — *Yol ayır-dında çadır:* Bu da, üzerinde durulması gereken, bir anlayıştır: «*Altı yol ayırdına çadır dikem*» (261-10). Altı yol deyimi de, eski Türk destanlarında görülür.

2. **KENT VE OBA DIŞINDAKİ ÇADIRLAR:** Oba veya kentin içinde kendi yerli otağları vardır. Ancak Kazan Beg, avda oğluyla karşılaşınca hemen orada, «*Gök alan görklü çemene çadır dikti*» (126-12). Yine Kanlı Koca Oğuz'a girdi. «*Gök ala görklü çemene çadır dikti... (Ondan sonra) altunluca günlüğün dikip, Kanturalı gerdeğe girdi...*» (200-11). Bu da, büyük otağların dışında görülüyor.

97. A a n d o l u 'da, *Bulgar dağındaki* çadırlar: 1. «*K a r a ç a d ı r*»: 4 direkli, keçi kılından bir çadır. — 2. «*A l a ç ı k ç a d ı r*»: Yünden yapılmış, keçe bir çadır. (Ali Rıza Yalın'dan).

«ÇADIR-OTAĞ», BİRLEŞİK DEYİM

1. «*ÇETİRLİ OTAK*»: Böyle birleşik bir deyim, nasıl ve ne zaman doğuyor, bunu bilemiyoruz. Anlaşıldığına göre Dede Korkut destanlarını söyleyen ozanlara, yalnızca *çadır* sözü yetmiyordu. Bir de, *otağ* sözüyle tanıtmaya yapıyorlardı. Ancak bir yerde, «*ç e t i r l ü - o t a ğ*» gibi, çok ilgi çekici deyim de, görülüyordu: «...*Mere deli ozan, menden ne diler-sin, çetirlü otak mı diler-sin?*» (111-1). Bizim bildiğimiz *çert*

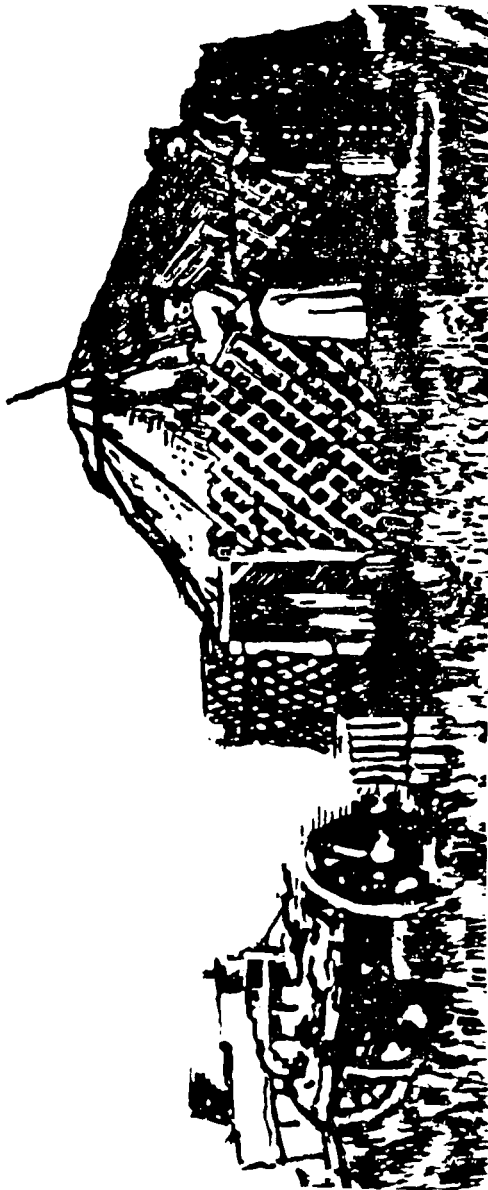
ile otağın, burada bir ilgisi görölmüyordu. Bizce ozana çetir veya çadır sözü yabancı olduğı için, böyle bir benzetme de yapılmış olabilirdi :

2. *TOY İÇİN KURULAN ÇADIR-OTAKLAR* : Oğlu için, «Kazan, görklü çemene çadır otak diktirdi...» (290-11). Bir başka yerde otağın diğer özellikleri de sayılıyordu : «... Babası sevindi, çetir otak, ala sayvan diktirdi..» (73-11). Savaşta toy için : «... Kazan... Ala tağda çadırın otağın dikti..» (293-11). Bu söyleyiş ve yazılış, biraz geç de olabilir.

3. «ÇADIR OTAK» BAĞIŞLAMA : Yukarıda yine Dede Korkut'tan, «bu oğlana beylik için otağ ver, erdemlidir» gibi söz ve anlayışları sunmuştuk. Salur Kazan sarhoş olunca, «çır-gap çır-gap çadır otak bağışlar idi...» (123-6). Buradaki «çır-gap, çargap» altın işlemeli, süslü elbise demektir. Ancak öndeki ve sondaki sözlere uymuyordu.

4. *AK VE ALA ÇADIR* : «... İzzet hörmet eylediler. Ak çadır diktiler, ala kalı döşediler...» (178-6). Renk ve toy düzeni, eskidir. Ancak çadır sözü buraya geç bir çağda girmiş olmalıdır. Çocukları olmayınca Dirse Han'a hatunu, toy yapıp, herkesi yedirip, içirmesini söylüyor. Han da, «Ala çadırın yer yü-züne diktirdi...» (14-4). Toy böylece başlıyordu.

Sonuç : Yukarıda sunduğumuz örneklerde çadır sözü, biraz yadırganmakta ve yabancı düşmektedir. Destanları sonradan söyleyen ve yazarların alışkanlıklarıyla da, bu söz Dede Korkut'a girmiş olabilirdi. Bundan dolayı, sık sık «çadır otak» deme yoluyla, bir pekiştirme ve tanııtma da yapılmış olunabilirdi.

98. Ağaç iskeleti veya, kerege'si yapılan bir K ı r g ı z çadırı :
Bu iskeletin üzerine, keçe ile örtülecek; alt yanları da,kamışla kaplanı-
caktır : (Yule'dan).

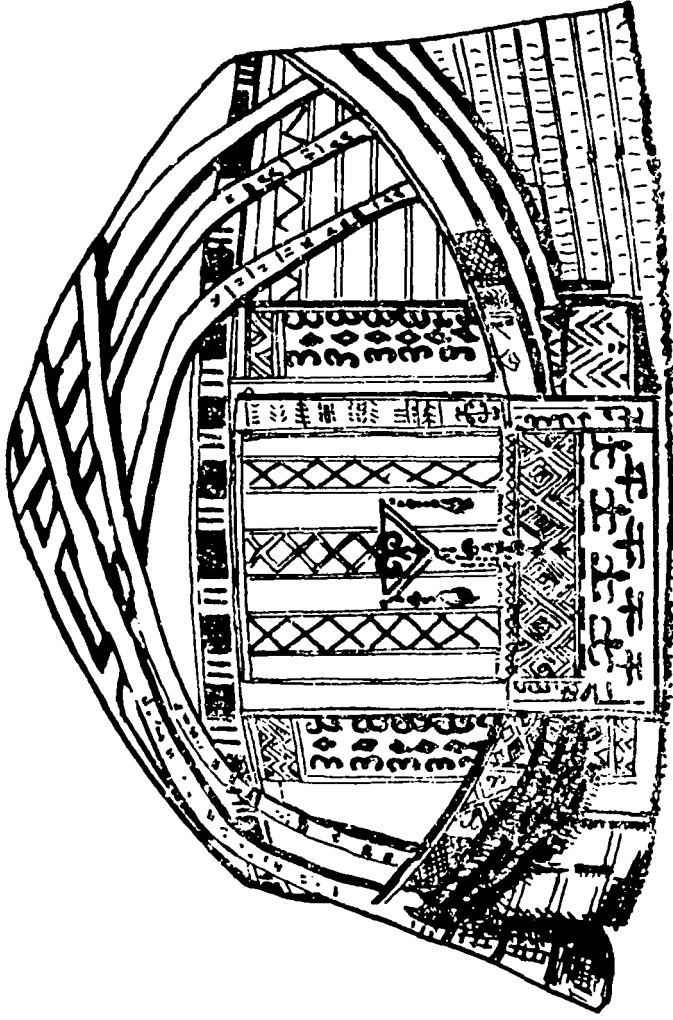
6. DİĞER TÜRKLERDE

«Ç A D I R»

Çadır sözü Türklere eski İran ağızlarından girmiş olmalıdır. S e m e r k a n d ve dolaylarında oturan *Soğdlar* yoluyla gelen *soğdça* bir söz müydü? Yoksa *çadır* sözü, 10. yüzyıllarda, *Tacikler* ve *Tacikçe* tesiriyle, mi Türklere girdi? Bunu bilemiyoruz. Ancak bir gerçek varsa çadırın, 11. yüzyılda, Kaşgarlı Mahmud'un eserinde görüldüğüdür. Ona göre O ğ u z l a r, çadıra «*çaşır*» diyorlardı. Çadır sözünün, *çaşır* şeklinde söylenebilmesi için herhalde epey bir zaman gerekiyordu. Yine aynı kaynağa göre çadır sözü, bazı diğer Türklerce, «*çaçır*» diye de söyleniyordu. Ancak yine o çağın Türkleri arasında, çadıra «*çatır*» diyenler de vardı. Ancak *çatır* daha çok, Türklerin «*küçe*» dedikleri, amonyak manasında kullanılıyordu. Kaynak, çadır sözlerinin hepsinin manasını da, Arapça «*hayme*» ile karşılıyordu. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi aynı kaynak, hakanlık otağlarıyla halkın keçe çadırlarını, başka Türkçe sözlerle de, açıklıyordu. Çadır bu çağda, hafif bez çadırlar da, olmuş olabiliirdi.

U y g u r yazısıyla yazılmış *Oğuz destanı* içinde de çadır, «*çaşır*» yazılışıyla, yani Oğuzların söyleyişiyle görülür (Bang-Rahmeti, 48, n. 273). Bu eser, Kaşgarlı'da geç olmalıdır. Ancak «*Uygurca çince sözlük*» içinde ise, «*kün çadırı*», yani *şemsiye*, *oldukça geç bir söylenişle görülmektedir* (Rad. 3. 1904).

H a r e z m ş a h l a r Türk Kültür çevresi, Anadolu için de önemlidir. *Mukaddemet ül-Edeb*'de, Oğuzların eski deyişiyle (?) hem «*çaçır*» sözü ve hem de «*çadır*» görülmektedir. *Çaçır*, bu kaynağa sonradan, Moğolcanın tesiriyle de girmiş olabiliirdi. *Kefen* ve *çadır* manasıyla açıklanmıştır. B a t ı T ü r k l e r i ile Mısır'daki M e m l û k devletinde, artık eski söyleyişler kaybolmuş; bunların yerine «*çadır*, *çatır*» deyişleri geçmişti. Avrupa'daki K u m a n kültüründe de, artık *çatır* sözü

99. *Kara - Kalpak çadırı* : Bu muhteşem çadırın ikinci bir örneğini göremedik. Herhalde daha önceleri, bunun pek çokları vardı.

yerleşmişti (Co., 74). Hatta bizlerden çok uzakta olan Ç u v a ş çevresinde bile «çader» sözü yer almıştı (Paasssonen, 10). M ı s ı r M e m l û k Türklerinde ise, çatır çatırcı, Arapça «hayme, hargâh» diye açıklanıyorlardı (İMüh, 155/180; AH, 42).

Ç i n g i z H a n çevresine çadır sözü, «cacir» söylenişiyle, nasıl girmişti? Herhalde bu yayılış da, 11. yüzyılda bu sözü böyle söyleyen Türkler tarafından yapılmış olmalıydı. Çadır sözü Moğolların Gizli Tarihi'nin en sonlarında, *Batu'nun* bir konuşması dolayısıyla yer alır. *Batu*, «büyük çadır» (yeke cacir)'in kurulup, ziyafet verildiğinden söz açıyordu (YCPS, 275). *Batu*, Güney Rusya'da ve Batıda bulunuyordu. Bu sözün Moğolların Gizli Tarih içine *Batu* yoluyla girdiğini düşünebilir miyiz? Bizce bu söz, Kaşgarlı Mahmud'un da dediği gibi, daha önceki Türklerde de vardı. Çingiz Han kültür çevresi de, bunlardan yararlanmış olabilirdi.

7. «Ç E R G E

Çerge sözü ile anlayışının Türk tarihinde önemli bir yeri vardır. «Gezici ordu hamamı ve hastahane» manasında da kullanılmıştır. Harezmşahlarda, Akkoyunlular ile Osmanlılarda görülüyordu (0. Turan, Cihân hâkimiyeti, 2. baskı, s. 187). Yine h a s t a h a n e anlayışıyla Bizans'a da, «tsergas» sözüyle geçmişti.

E s k i A n a d o l u kitaplarında daha çok yoksul çadır, çingene çadırı veya sadece, bezden örtülmüş bir gölgelik manasında geçiyordu. 18. yüzyıl şairi Fazıl'ın şu sözleri de çerge hakkında bize bir görüş ve anlayış verebilir: «Dil kara, çehre kara, çerge kara; iki dünyası kara, ol fukara» (TS, 2, 761). Derme çatma bir ev veya çadır demektir. A n a d o l u'da da «çerge, çergi», bazen hafif göçebe çadırı, tente ve bazan da kilim anlayışıyla söylenir. (DS, 3, 1146). Osmanlı ve Ç a ğ a t a y Türk kültür çevrelerinde, Radlof'a göre, iki direkli küçük Çingene

çadırına da çerge deniyordu. Yine Osmanlı sözlüklerinde, Çingeneler için, «çerge çerisi» deyimleri de yer alıyordu.

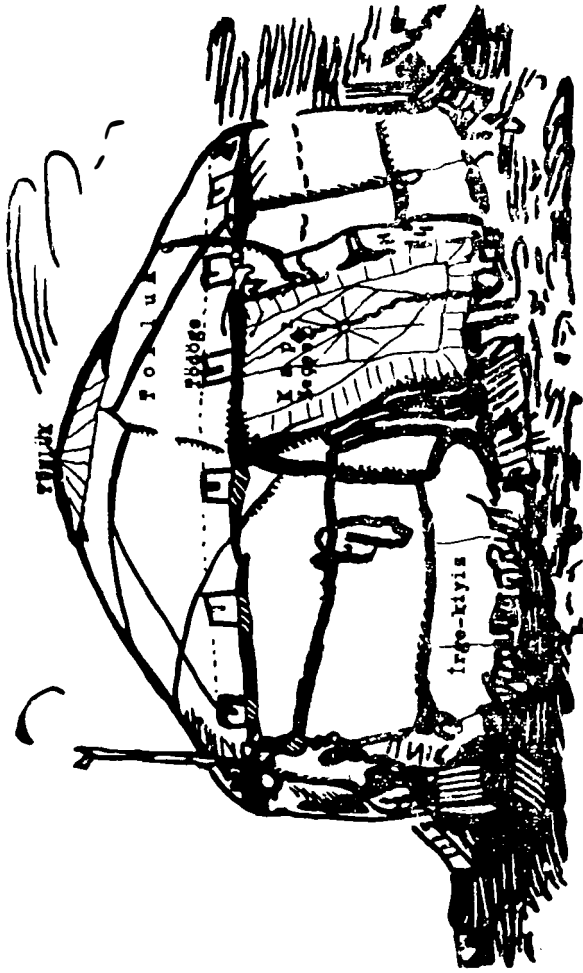
Çağatay Türk kültür çevresinde, sonbaharda, -belki de bağ bostanları beklemek için-, yapılan ve içinde uyunan çadırlara da «çergelik» deniyordu (R, Wb, 3, 1971). Yine Radlof'a göre Çağatay kültür çevresinde, kulübe manasına söylenen, bir «çeri» sözü de vardı. Hatta «çeriler kıldı» diye bir örnek de verilmektedir (a. yer).

Ordugâh anlayışıyla kullanılan çerge üzerinde ayrıca durduk. Sıralanma ve saf tutma da bu anlayışın içindedir. Ancak bizden çok uzaktaki Kırğız Türklerinin destanlarında bu deyim, «han otağı ve sarayı» karşılığında da söylenmekte idi (yud., 203). Dağınık ve hayvancı Türk kesimlerinde, bu gibi mana değişikliklerini, normal görmek gereklidir.

8. «DERİM EVİ»

Derim veya *derim evi*, çok eski bir Anadolulu ve yöruk deyimidir. 18. yüzyıl Osmanlı yazarları ile Mütercim Asım Efendi, Türklerin *derim* ev sözünün, Farsça «*târem*» deyiminden, değiştirilerek alındığını ileri sürmüşlerdir (Bürhan, 172). Ancak bunun «*ferme, tırme, terbe*» gibi diğer Türkçe ve Moğolca benzerleri de vardır. Burada, bu benzerler ile, içlerine aldıkları diğer manalar üzerinde de duracağız.

«*Derim*», eski Anadolu Türkçesinde cemiyet ve toplantı demektir. «*Derim yerine derilmek*» sözünde olduğu gibi (TS, 2. 1105). Bugünkü Anadolu da ise «*derim evi*» deyişi, şu iki manada söylenir: «1. kafes şeklinde tahtadan yapılan portatif ev, çadır iskeleti — 2. Keçeden yapılmış çadır (Konya)» (DS, 4, 1939). A. Rıza Yalgın, derim evinin diğer adının da, «*Bekdik çadırı*» olduğunu yazıyordu (a. esr., I, 246). *Bekdikler*, güney doğu Anadolu'da, bir Türkmen boyudur. Hatta

100. Normal bir Kırgız çadırı : Hayvancılar tarafından yapılır, soğuk girmemesi için de, kaba keçelerle örtülüdür. Tabanı, bastırılmış topraktır. Kalın hasırlar üzerine de, halılar serilirdi. *Tünük*, yani *baca*, bu resimde kapalıdır.

rahmetli Yalğın, bu deyim ile bu adı taşıyan çadır tipini, K ı r g ı z çadırlarıyla bile karşılaştırıyordu. Yine güneydoğu Anadolu'daki bu keçe çadırlara, «*dürüm evi* de denirdi. Herhalde derim evi, daha doğru bir söyleyişti.

Türkmen çadırı manasıyla derim evi, hemen hemen bir çok eski Anadolu kitaplarında yerini alır (TS). 18. yüzyıl açıklamalarında yapılan, «*derim evi ve t o r l u k dedikleri beyt-i Türkmânî*», gibi yorumlar da, bizim için çok önemlidir (a. yer.). Buradaki «*torluk*» üzerinde, eski Türklerdeki *togur* deyimini incelerken, ayrıca duracağız. Hemen hemen bütün eski Anadolu kaynakları, bu Türkmen evlerinin *keçeden* oldukları üzerinde birleşmişlerdir. 16. yüzyılda Trabzonlu bir yazar tarafından yazılmış, menâzır ül-avâlim adlı eserde, «*arabalı derim evi*» inder söz açılır ki, bu çok önemli ve tek bir vesika-dır : «... (İki hörgüçlü develere) büyük arabalar koşup, bu arabalar üzerinde, türkıde derim evi dedikleri nemetten (keçeden) hargâhlar tertip etmişlerdi» (a. yer). Çift hörgüçlü develer, Ortaasya develeridir. Acaba yazar Çingiz Han ve oğullarıyla ilgili eserlerden mi esinlenmişti? Bunun üzerinde önemle durmak gerekir. Çünkü kitap, Anadolu'da yazılmıştır.

Fuad K ö p r ü l ü de, «Yeni fariside Türk unsurları» adlı yazısında, bu konu üzerinde durmuştur (Türkiyat Mecm., 7 - 8, s. 6). Köprülü Farsça *tarem* veya *tarım* sözü üzerinde dururken, «gök yerine; Türklerin derim ev dedikleri keçe çadır, hükümdar çadırı ve nihayet gök manalarına gelmiştir» (s. 6). Keçe çadırı kullananlar, Türklerdir. Bu çadırlar, eski İran veya Arap kültürünün özellikleri değildir. Dörfer'in bu konuyu uzatıp ve karıştırmasına bir gerek yoktu (Nr. 1340). Farsça «*tarım*», Türkçe «*derim*» iki kültürün deyimleridirler. Türkler bu *topak ev* veya keçe çadırlara Farsça «*gerdek*» adını da vermişlerdir. İki yakın kültürün deyim alışverişleri, Türklerin keçe veya topak evi İran'dan aldıklarını göstermez.

Prof. D ö r f e r, kültür unsurlarını, tarihin gelişmesi içinde ele almalıdır. Ayrıca geniş Türk kitlelerine biraz saygı göstermelidir. Dede Korkut'u bile İtalyanca tercümesinden okumakta ve vermektedir. Dede Korkut uyarınca bir eser vermiş olan kitleri, söz benzerlikleriyle unutmak doğru değildir. Çünkü bu çağda Avrupa'da Dede Korkut düzeyinde bir eser yoktu. Hele terim ve terme sözlerini, kesin olarak eski Yunancaya bağlamasını ise, ilmi görüşüne değil; duygusuna bağlıyoruz. Bu Rumca söz, güneydoğu Anadolu'nun yaylalarında yaşayan Türkmenlerin, keçe çadırlarına, nasıl ulaşabilmiş de, onların yuvalarına bir ad olabilmiş?

— «*DERİM EVİ*», ÇADIR VEYA ÇARDAĞIN AĞAÇ İSKELETİ: Bu anlayışa güney Anadolu'da çok yaygın olarak rastlanır. Bu, Ortaasya'daki bir çeşit *kerege* karşılığı gibidir. Keçe topak çadırdan, ziraata geçişi de gösterebilir. Moğolların Gizli Tarihi içinde de «*terme*» sözü, çadır duvarının ağaç iskeleti manasında kullanılmıştır. Bu konuya az sonra geleceğiz. Biz burada Farsça tarım sözünün Türkçeden gitmiş olduğunu söylemiyoruz. Ancak «*derim*» ile «*terme*», aynı manada kullanılan, «*Doğu ve Batı Asya kültür*» unsurlarıdır. Birbirlerine yakın veya uzak akrabadırlar. Prof. D ö r f e r, Anadolu'dakilere benzer eski bir «*terim*» sözünün bulunmadığını söylüyor. Oğuzlar ile Türkmenler, Kaşgarlı Mahmud ile diğer kaynakların daha batısında kalan Türk kesimleridir. Ancak Kaşgarlı'nın kitabında, «*terimsendi*» sözü vardır. Konuyu uzatmayalım. Eski Anadolu kitaplarında, derim evin hemen yanında, «*Torluk*» deymi de görülür. Aynı söz, aynı manada Moğolcada da vardır. Görülüyor ki, işi hafife alma doğru değildir.

Yine Prof. D ö r f e r'in görmediği Radlof'un bir notunu da burada sunalım. *Dirim* öy (çağ), göçebe çadırı; *dirim*, çadırın ağaç iskeleti (*kerege*) (Rad., Wb, 1763). Bu deyim, Anadolu'dan Çağatay Türkçesine de gitmiş olabilir. Ancak Türk ve Altay kültürlerini parçalamadan, ele alma daha doğru olur. Derim, derimdir.

9. «T E R M E»

Çadır manasında bu deyiş ve anlayış ilk olarak Ç i n g i z H a n kültür çevresinde ve Moğolların Gizli Tarihi içinde görülür. P. Pelliot'nun, Histoire des campagnes de Genghis Khan adlı eserinde, bunun üzerinde çok önemli bir notu vardır (s. 181). Bu çok önemli kaynakta, keçe ve kürklerle sarılı bir «*kımız* arabası» ndan söz açılır. Pelliot, bununla ilgili olarak, terme adlı çadıra geçer. Bu da, keçeden yapılmış bir çadırdır. Bundan sonra da, Çingiz Han'ın Gizli Tarihi ile Çin kaynaklarında görülen, Moğolların tolok dedikleri, keçeler üzerinde durur. Az sonra, bu konu üzerinde, biz de duracağız. Türkler dolayısıyla.

«*Altın otağını dikip*», Ong - Han bir ziyafet veriyordu. Moğolca metinde, yalnızca «altan terme», yani altın otağ sözü geçiyordu (YCPS, 184). Çincesi de aynıdır. Ancak Haenisch gibi metni tercüme edenler bunu, «büyük altın saray çadırını» dikti, diye yorumluyorlardı (s. 75).

— *HAKANLIK OTAĞI İLE EV VE YURT AYIRIMI* : Çingiz Han'ın Gizli Tarihi'nde, Ong - Han'ın saray otağı, cterme» adı ile anılmıştır. Aynı kaynakta terme sözü, iki yerde daha geçmektedir (YCPS, 265, 266). Bu iki yerde ise deyim, cterme-ger''' yani cçadır-ev» şeklinde görülmektedir. Çinca ara yorumları da bunu doğrulamaktadır. Yani terme, çadırdır. Yani Moğolların bildiği ve onların oturduğu, Moğollar arasında yaygın keçe çadır, ev (Zeltjurte) değildir. Bu bir inceliktir. Biz bu inceliği göstermekle yetiniyoruz. Manalardan sözlere doğru girmek bizim yolumuzdur. Anlaşılan bu deyiş ve anlayış, Çingiz Han devletinin genişlemesinden sonra, diğer Türk kesimleriyle Rus ve Polonya dillerine de geçmişti. Ancak Çağatay ve Batı Türkleri, doğudan gelen bu *Türk* -Moğol tesirlerine karşı direnmişlerdir.

«*ALTUNDAN ULU BÜYÜK DERİM BAN EV*»: Dede Korkut'taki ban evler üzerinde, bütün materyali sunma yoluyla geniş olarak durmuştuk. Bu söz ve anlayışı, Yazıcıoğlu Ali tarafından 1436'da Türkçeye çevrilen, Tari-i âl-i Selçuk adlı kitapta görüyoruz (TS, 2, 1105). Yazıcıoğlu yaygın olarak metne bağlı kalmamış; tercümesinde kendisinden ve kendi çevresinden, birçok şeyler vermiştir. Büyük bir Türk kitlesiyle, bir imparatorluk kültürünü, bir dincinin iptidaî moğolca terme sözü üzerindeki spekülasyonuna feda etmek doğru değildir. Batı Türklerinin de kendilerine göre bir gelişmeleri vardır.

10. KORIGAN» (KURIKAN, KURGAN)

Korigan ve *kurgan*, aslında siper, tabya ve müstahkem mevki demektir. Bunun üzerinde ayrıca duracağız. *Kurikan* ise, Göktürklerin kuzey sınırlarında bulunan bir kavim adıdır. Uygur Oğuz destanı içinde, *korigan* sözünün, *kurikan* şeklinde okunması daha uygun bulunmuştur. (Bang-Rahmeti, 12, 3; 15, 9). Oğuz destanının Uygur yazısıyla yazılan bu el yazmasında, *korigan* veya *kurikan* sözü, çadır ve hakanlık otağı manasında görülmektedir. Bu söz ve anlayış, daha çok *Doğu Türk* kültür çevresine ait olmalıdır.

11. «KEREGÜ»

11. yüzyıl Türk kaynaklarına göre «*keregü*» Türkmenlere göre, çadır demektir. Yerleşik ve oturaklara göre ise, *kışlık ev* karşılığı olarak söylenen bir sözdür (MK, I, 373, 9; Brock., İndeks, 104). Besim Atalay'ın yorumuna göre ise, «göçebelere göre kışlık ev» demektir (I, 447). Ancak her iki durumda da bunun, keçeden topak ev olduğu anlaşılıyor. Hatta bu konuda eski bir atasözü de görülmüyordu: «*Yokluk ve sıkıntı (kök) gördü; çadırımı (keregü) sırtına yükledi*» (MK, I, 404). Bunun en iyi yorumunu, Brockelmann yapmıştır (Spr. 83).

G ö k t ü r k yazılı Turfan el yazmasında da keregü, ev veya otağ manasıyla görülmektedir: «*Keregü'nün içi nasıldır? Onun duman deliği veya bacası (tüğünüki) nasıldır? Pencere-leri (közünükgi) nasıldır? Manzarası (körüglüg), damı (eğni) nasıldır? İyidir: İpleri (bağışı) nasıldır?...*» (Ths, II, 27;; H. N. Orkun, II, 77, 27). Görülüyor ki bu çok eski ve değerli vesikada geçen ev, bir otağ veya çadır idi. Diğer bazı Uygur yazılarında da aynı sözü, ev ve keçe topak ve anlayışını da görebiliyoruz (TT, I, 13, 145). Uygur kültür çevresinde de bu anlayış devam ediyordu.

Anadolu ile Ortaasya Türklerinde bu anlayış, nedense birdenbire kayboluyordu. Ortaasya hayvancı ve konar göçerlerin, keçe çadırlarının, yalnızca ağaç kafeslerine «*k e r e g e*» denmeye başlandı. Bu söz, A n a d o l u'da ise, hiç görül-müyordu. Tıpkı ilk M o ğ o l kaynaklarında da, otağa «*terme*» denirken; *terme* sözünün, sonradan evin kafesine ad oluşu gi-bi «*D e r i m e v i*» de Anadolu'da, daha çok çadırın veya çar-dağın kafesini kapsıyordu. Derleme sözünde bunu görüyoruz. «*Derim evi, çadırın ağaç iskeleti demektir*». Çadır manası ise yalnızca Konya'da görülür. *Kerege* üzerinde, ayrıca duracağız.

12. «ÖRG, ÖRÜK»

Bu anlayış üzerinde, saray dolayısıyla da durmuştuk. *Otağ-ı hümayun* da, aslında bir saray gibidir. Radlof'un da, *örge* deyimini ele alırken, bunu «*ör-ge*» kökünden getirmesi yerindedir (1, 1228). A n d a o l u'da da bu kök, biraz değişmiş ve gelişmiş olarak, yaşamaktadır. Hayvanların otlatıldığı «*örük*» sınırlı gece ve gündüz merası da aşağı yukarı eski karargâh anlayışını içine alıyordu. Derleme Sözlüğü içinde, bunun çe-şitli örneklerini görebiliriz. *Ordugâh* ve *karargâh* dolayısıyla, bu konuya yeniden döneceğiz.

G ö k t ü r k ve U y g u r k ü l t ü r ç e v r e s i n d e k i ü n l ü «*il örgi*», yani devlet sarayı, otağı veya evi üzerinde, çok durmuştuk. Ramstedt, bu Türk deyimine paralel olarak Moğolcadaki «*orguge, orge*» deyimlerini vermekteydi (Şine Usı, 60). Böyle Türk-Moğol parallerinin bulunması normaldir. Ancak eski Türklerde *örg* sözü, daha çok t a h t anlamında kullanılmıştır.

1. *OTAĞ, EV SARAY ANLAYIŞINDA*: Az önce, G ö k t ü r k yazılarıyla yazılmış, ikinci Uygur kağanının yazıtında geçen, *il örgi* üzerinde durmuştuk. Altaylardaki Türkçe destanlarda da, «*altın örgü*» (*altın saray*) gibi tanıtılmaları görüyoruz (Rad., Wb, 1, 1230). «*Al p - y u r d u*» veya çadırı da, Rabguzî gibi biraz geç kaynaklarda bile, «*ak-örgö*» adıyla anılıyordu (a. esr, I, 1228). Alplik ve yiğitliğin özü, aklıktır. «*A k - s a r a y*» da, yine kuzey destanlarında, aynı adla anılmıştır: «*Yedi uçlu, (yani kuleli) aksaray (ak-örgü) (sag.)*» (a. esr., 4, 1192).

2. *KARARGÂH VE ORDU MENZİLİ ANLAYIŞINDA*: Bu konu üzerinde, ordugâh ve ordu kampları ile ilgili bölümümüzde duracağız. Bazen, 6 çadır sağda ve altı çadır solda olmak üzere düzenlenen, protokol çadırlarına da, *örge* veya *örk* denirdi. Bu deyişler de yine Türkçe «ör-» köklerinden gelmiş olmalıydı (a. esr., 1, 1228).

13. «TORLUK» VE «TOGURLUK»

A n a d o l u 'da da çok geniş olarak kullanılan bu deyiş, daha çok çadır üzerine örtülen, keçe örtü manasında kullanılır :

1. «*T o r l u k*»: A n a d o l u 'da Sındırgı, Bozüyük ve Domaniç köylerinde, *torluk «aşiret çadırı»* demektir. İstanbul Kartal Kurtköyde ise «*çoban kulubesi*» manasında söylenmekte idi. Bilindiği üzere balıkbaşı, kadın çarşafı, kadın carı, havlu gibi şeylere de, Anadolu'da *tor* denilir.

2. «*Torluk*»: *Anadolu*'da İnegöl Karacabey'de, Aydın Karaçakalda, «*çadır üstüne örtülen keçe*» demektir. — B) Beypazarı, torul ve Sivrihisar köylerinde, «*ağıl yanındaki çoban evi*»; — C) «*Etrafı çubuk, üzeri çulla örtülü ufak çadır*» Karacasu ve Tavşanlı köylerinde. — D) «*Keçi kapamağa mahsus ağıl ve saya*»: Afyon Aziziye... (bk, DS).

3. «*Turluk*»: Herhalde torluk, turluk'tan geliyordu: — A) «*Çadır*: Görele ve diğerlerinde. — B) «*Bağ kulübesi*»: Söğüt Akköy'de. (DS).

E s k i A n a d o l l u kitaplarında da, *torluk* sözünü görüyoruz: «*Kubbe: Keçe ve bezden olan mevki, derim-evi ve turluk dedikleri beyt-i Türkmânî*» (TS, 2, 1106). M ı s ı r M e m l û k devleti kültür çevresinden olan Abu Hayyan da, «*turluk, çadırın üzerine örtülen keçe*», diye yorumluyordu (AH, 62).

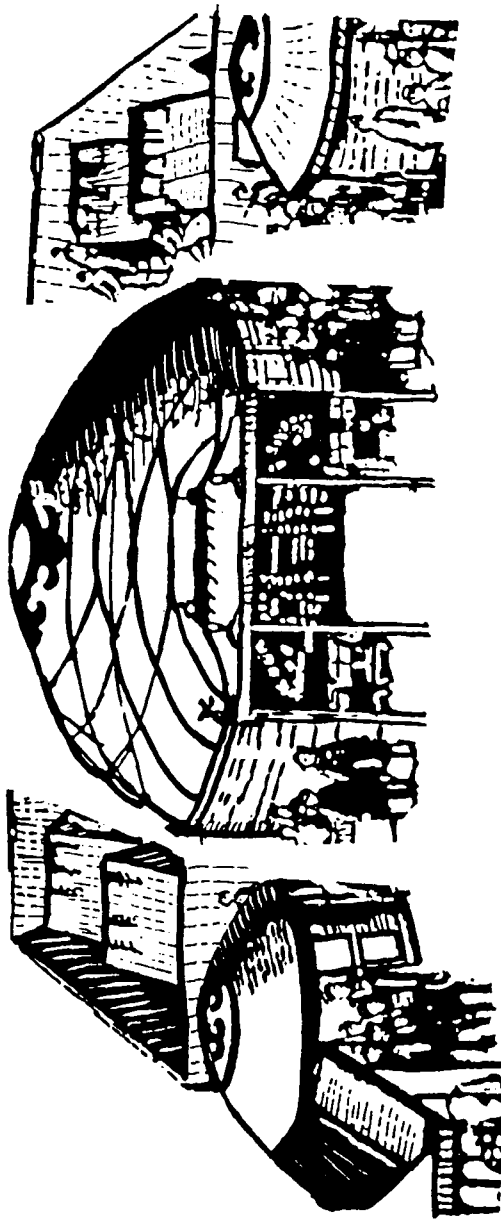
«*Turluk*», K ı r g ı z kültür çevresinde, «*çadırın alt kısmının örtüldüğü bir keçe*» demektir (Rad., Wb, 3, 1460). Görülüyor ki, Anadolu'dan Mısır'a, oradan da Ortaasya'ya kadar, uzaşıp giden, büyük bir gelenek söz konusuydu. Türklere Derim-evi sözünü fazla gören; ancak Dede Korkut'u bile İtalyancasından okuyabilen, Türkolog ve Mongolistlerin kulakları çınlasın.

Ç i n g i z H a n kültür çevresinde «*tolok*» sözü de, «*büyük keçe örtü*», demektir (YCPS, 189). Burada Ong-Han'ın kesilen kafasının konduğu, büyük beyaz bir keçe söz konusudur. Metnin Çince açıklamaları bunu, «*büyük keçe*» olarak yorumluyordu. Bunun bir din manası olsa gerekti. P. P e l l i o t da, bu konu üzerinde durmuştu (Hist. des campagnes de Genghis-Khan, 181). O çağın (YS) gibi Çin kaynaklarında bu keçe, «*tolok (t'o-lo) keçesi*», diye geçmektedir.

14. «TOGUR, TOGURLUK»

Bizce torluk gibi anlayışların kökleri, buradan geliyordu. Bu deyiş ve anlayış, daha çok Ç a g a t a y Türk kültür çevresinde görülüyordu : — 1) *Togur, tugur*, Vambéry'ye göre «uzunca bir keçe çadır» demektir. — 2) Yanyana gelen çadırlar manasınadır. — 3) Av kuşlarının konduğu. yüksekçe bir tahtadır. — 4) *T o g u r l u k*: «Çadırın üstünü örten keçedir» (*Rad. Wb, III, 1163, 1432*).

Bu deyiş ve anlayışların, çok eskileriyle, aralarını dolduran çağların örneklerini de bulmak ve gelişmeyi tesbit etmek gereklidir. Ancak biz bu kadar bulabildik veya bu kadarcıkla yetindik. Umarız ki bunlar da bize az çok bir yol göstermiş olsun.

101. Çin imparatoru Kien Lung'un, «*ordugât otağı*» : Resim, bakır üzerine işlenmiştir. Arkasında, Peking sarayları görülür. Savaşçı bir hakan olan bu imparator, kabullarını burada yapardı (1736 - 1796). Yuvarlak ve kubbeli bu keçe otağlar, eski Çin kültüründe yoktu.

9. B Ö L Ü M (O K U M A)

OTAĞ, KABUL VE ORDUGÂHLAR HAKKINDA BAZI VESİKALAR

Çeşitli tarih kaynakları ile gezi raporları, hakanların otağları ile kabul sahneleri ve yine hakanların konak yeri veya ordugâhları, karargâhları hakkında, çok değerli bilgiler vermektedirler. Bu değerli vesikaların araştırma bölümlerimizdeki sahifeler arasında, kaybolmasını veya okuyucuların gözlerinden kaçmasını, isteyemezdik. Bundan dolayı bu vesikaları, ayrı olarak sunmayı daha doğru bulduk. Bu bizim, birçok kitaplarımızda uyguladığımız bir metoddur. Bunun yararlı olduğunu da gördük. Yalnızca vesikaları sunmakla yetinmeyeceğiz. Yeri geldikçe, karşılaştırmalı açıklamalar yapmaya da çalışacağız.

1. HUNLARDA

1. KORKUNÇ BİR SAHNE :

«M. Ö. 110 yılında Çin imparatoru sınırlarda bir teftiş gezisi yaptı... Sonra da hemen Hun hakanına bir elçi gönderdi. Elçi, gelir gelmez, «hemen hakanı görmek istiyorum, onunla görüşeceğim», dedi. Hakanın yanına kabul edilince de, şöyle konuştu :

«— Güney Çin'deki Yüeh kavminin kiralının başı, Çin başkentindeki Kuzey sarayında asılı durmaktadır. (Bununla elçi, bir örnek vererek, Hun hakanını korkutmak istiyordu).

Eğer Hun hakanı Çin'e hücum edip, bizimle savaşabilecek güçte ise; İmparatorumuz, ordusu ile birlikte sizi sınırda beklemektedir. Yok eğer savaşamayacaksanız, yüzünüzü güneye, (yani Çin'e) dönünüz, bağlılıklarınızı bildiriniz. Artık eskisi gibi kaçıp, gidemezsiniz! (Büyük Çin orduları gelince Hunlar, bozkırlar ile vadilere çekilip, kayboluyorlar ve böylece Çin ordusunu yoruyorlardı). Kuzeyin otsuz, susuz ve soğuk bozkırlarında saklanamazsınız! Siz, hiçbir şey yapamazsınız!»

«Bu sözleri duyunca Hun hakanı çok kızdı. Ayağa kalkıp, kılıcını çekti. Kabul törenini düzenleyen büyük Hun memurları ile bu hakanlık otağında bulunup da, bu saygısızlığı görüp, duyanların, hepsinin hemen orada, başlarını kesti» (Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II, s. 74).

— HUN HAKANI, ELÇİNİN SAYGISIZLIĞINI HUNLAR DUYMASIN DIYE, OTAĞDA BULUNANLARIN BAŞINI KESİYOR: Hun hakanı, böylece savaş hazırlığı için vakit kazanmak istiyor. Çünkü Hunlar ile Hun ordusu bu saygısızlığı duymuş olsalardı, savaş hemen başlamış olurdu. Bu saygısızlığın öcü alınacaktır. Ancak Hunlar büyük bir devlet olarak, elçinin dokulmazlığına bağlı kalıyorlar. Kuzey denizinin, yani Baykal gölünün kuzeyine sürgün olarak gönderiyor: «...Hakan bundan sonra, Çin'in kuzeyindeki yağma akınlarına izin vermedi. Bu barış sırasında atlarına ve savaşçılarına baktı. (Savaş harlığı) için, ok ve yay ile, askerlerine atış talimleri yaptırdı. Birkaç kez de Çin'e elçi gönderip, dostça ve tatlı dille barış kurmak istedi...» (a. yer). Uzun savaşlar ve kuraklık nedeniyle, Hunların büyük kitleleri, Batıya doğru göçe başlayacaklardı. Az sonra ise, Çin ile çetin savaşlar başlayacaktı.

2. ELÇİNİN, «YÜZÜ KARARTILARAK» HUN HAKANININ OTAĞINA SOKULUYOR: «...M. Ö. 107 yılında Çin imparatoru, Hunların içlerinde neler olup bittiğini öğrenmek için Hunlar, elçi Wang Wu'nun başkanlığında, bir elçilik gönderdi».

102. Yine aynı Çin İmparatorunun ordugâhı : İmparatorun keçe otağının önünde bir Çin günlüğü görüüyor. (Kısl. Res. 12 - 16). Bundan başka beş tane daha küçük keçe otağ görüüyor. Çevre, bayraklı çitlerle çevrilidir. Bu gelenekler Çin'e kuzeyden ve batıdan gelmiştir. (Kısl. Res. 101).

«Hunların t ö r e s i şöyle idi: Hiçbir Çin elçisi, (Çin imparatorunda aldığı) mektubu veya itimatnâmesini vermeden, Hun hakanının otağına giremezdi. Ayrıca hakanın otağına giren elçinin, yüzünü de karartırlardı. Elçi..., Hun geleneklerini biliyordu. Bundan dolayı Çin elçisi, itimat mektubu ile belgesini, (Hun saray memurlarına) verdi. Sonra da yüzünü kararttı ve böylece hakanın otağına girdi... Hun hakanı çok memnun oldu. Tatlı sözlerle ve içten konuşmağa başladı...» (Aynı esr., s. 75).

Çin'de Çin imparatorunun vücudu gibi, yüzü de t a b u idi ve görülmesi yasaktı. Ancak Hunlarda elçinin yüzünün karartılmasının nedenleri, pek anlaşılmıyor. Bununla, elçinin yüzüne örtülen bir örtü mü, söz konusu ediliyordu. Ancak metinde bir örtü sözü yoktur. Böylece, hakanın yüzünün görülmesi, önleniyordu. Ancak sonradan böyle bir gelenek görülüyor. Zaten Hunlar ile protokol gelenekleri çok basit ve günlük hayattan pek ayrı değildi.

3. VEZİRLER İLE BÜYÜK SARAY MEMURLARI ELÇİ KABULUNDA, «HAKANIN SÖZLERİYLE HAREKETLERİN/ KONTROL EDİP, DÜZELTİYORLAR»: «M. Ö. 8 (?) yılında Çin elçileri, Hun hakanının otağına geldiler. Eskisi ile değiştirilmek üzere, yeni mührü verdiler. Hun hakanı da iki defa alnına vurarak, yeni mührü aldı. Çinli Tercüman, eski mührün kordelesi ile birlikte geri verilmesini istedi. Hun hakanı mührü vermek için iki eliyle aldı ve ayağa kalktı. Bu sırada Hunların Kuhsi Prensi içeri girdi. Hakana yaklaşarak şöyle dedi»:

«— Yeni mührün üzerindeki yazıyı henüz okumadınız. Eski mührü onlara vermeyiniz!» dedi. (Çin'de tahta çıkan ve dünya tarihinin en büyük entrikacılarından biri olan Wang Mang, yeni bir mühür verme yoluyla Hun hakanının, uluslararası unvanını düşürmek istiyordu. Anlaşılan Hun hakanı, Çin yazısı ile Çin protokolunu bilmiyordu. Bunun için Hun veziri, hakanı uyarıyordu).

103. Bir ş e h n â m e sahnesi : Çadırın neden yapılmış olduğunu, bilemiyoruz. Örtülü cins atlar, çadırın arkasında duruyorlar. (Krşl. Res. 95).

«Bunun üzerine hakan durdu ve eski mührü vermedi. Yalnızca elçilere otağda oturmalarını rica etti... Ancak Çin elçileri yine, «eski mührün hemen şimdi verilmesi gereklidir», dediler. Hun hakanı da; «öyle olsun», dedi. Yeniden ayağa kalkarak, mührü iki eli ile tuttu. Tercümana vermek istedi. Fakat Hun veziri yeniden hakana, «yeni mührün yazısını okumadınız, eskisini vermeyiniz», dedi.

«Hakan vezirine, «mührün üzerindeki yazı niçin değiştirilsin», diye sordu. (Anlaşıyor ki Hun hakanı, ya işin farkın da değildi; ya da karışıklık çıkmasın ve ilişkiler bozulmasın, diyordu. Bundan dolayı vezirlerine de kızıyordu. (Kendi vezir-

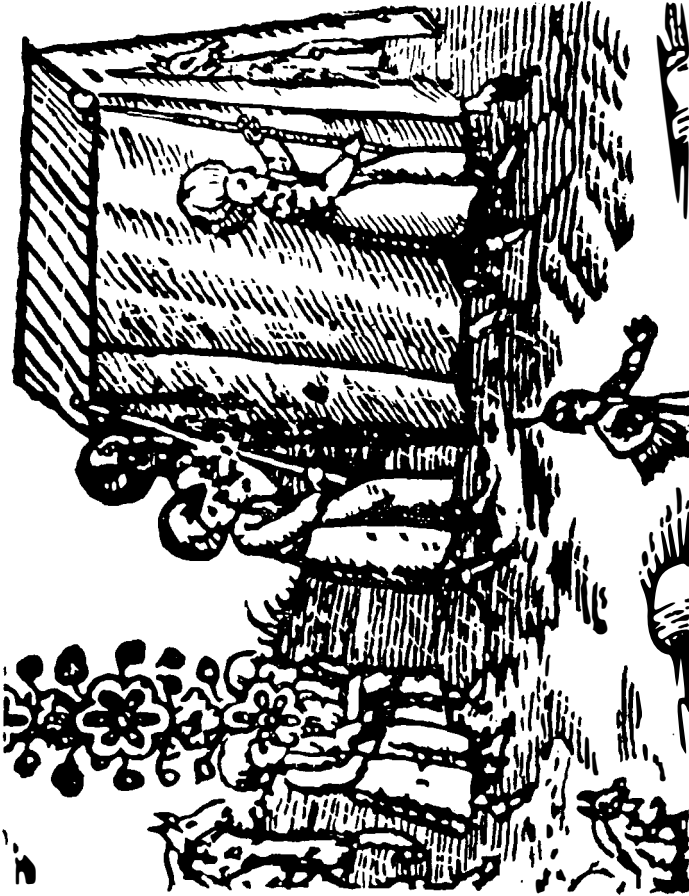
ferinin, hakanlık otorite ve iradesine karışmasını istemiyor, gi-biydi). **Hakan, mührü bohçasından çıkardı ve Çin elçisine ver-di.** Ondan sonra da yeni mührün üzerine bakmadan aldı ve boh-çasına koydu. Bundan sonra karanlığa kadar, yenilip içildi... (Anlaşıldığına göre, karanlık basınca toplantı bitiyordu).

(Sonra hakan işin farkına varıyor). «Benim eski mührü-mü geri veriniz», diyor.. (Ancak sonuç alınamıyor. Bunun üze-rine de kaynak şöyle devam ediyordu) : «Çin sarayı Hun haka-nının eski mührünü geri vermedi. Bunun üzerine Hun hakanı Çin sınırlarında akınlar ile yağmalara başladı. Pek çok kişi-yi öldürdü. Birçoklarını da sürükleyerek, götürdü....» (A. esr., II, 212).

4. **ELÇİ KABULUNDA ULUSLARARASI KONUŞMA PRO-TOKOLU VE TÖRESİ**: Bu çok önemli bir noktadır. Her bey veya kiralın istediği gibi konuşamayacağı görülüyor. Wusunlar, Tanrıdağlarındaki Isıggöl'ün çevrelerinde oturuyorlardı. Me'te'den beri de Hunlara bağlı idiler. Fakat Wusun kiralı, küçük bir kiral olmasına rağmen, Çin hakanını bir Hun hakanı gibi karşılayınca, durum değişiyor :

«Çin elçisi Ch'ien, Wusunlara geldi. Wusun Kiralı Kun-mo, kendisini bir Hun hakanı gibi gösterdi. Çin elçisini, Hun hakanlarının yaptıkları protokol ve tören ile, kendi otağında kabul etti. (Bu vesika Hun hakanlarının sarayının çevredeki tesirlerini de göstermektedir). Çin elçisi, (Wusun kiralının kendisini böyle üstün görmesine ve bir Hun hakanı gibi görün-mesine kızdı). Yabancı kavimlerin, (Çin mallarına karşı olan) hırs ve isteklerini de bildiğinden, şöyle dedi» :

«— Çin imparatoru bu armağanları size gönderdi. Fakat ey kiral! Siz bu armağanları saygı ile, (yani küçük bir kiral gibi) almazsanız, onları alıp geri götürürüm!» (Çin elçisi Wu-sun kiralına, «kiral» demekle, Hun imparatoru olmadığını ve küçük bir kiral olduğunu, hatırlatıyordu. Çin imparatorunun

104. Schweigger'e göre, bir O s m a n l ı «gelin çadırı»: Bu çadırın arkasında ve önünde gelin alayları da vardır. Diğer resimleri, bundan sonraki ciltlerimizde, değerlendirmeye çalışacağız.

armağanlarını da, Hun hakanı gibi değil; küçük gibi, saygıyla almasını öğütüyordu.) «Bunun üzerine kiral, ayağa kalktı ve (Çin imparatorunun) gönderdiği armağanları, saygıyla ve selamlıyarak aldı... Bundan sonraki törenler, eskisi gibi, (yani küçük bir kiral a ait protokol ile), devam etti...» (A. esr., II, s. 56).

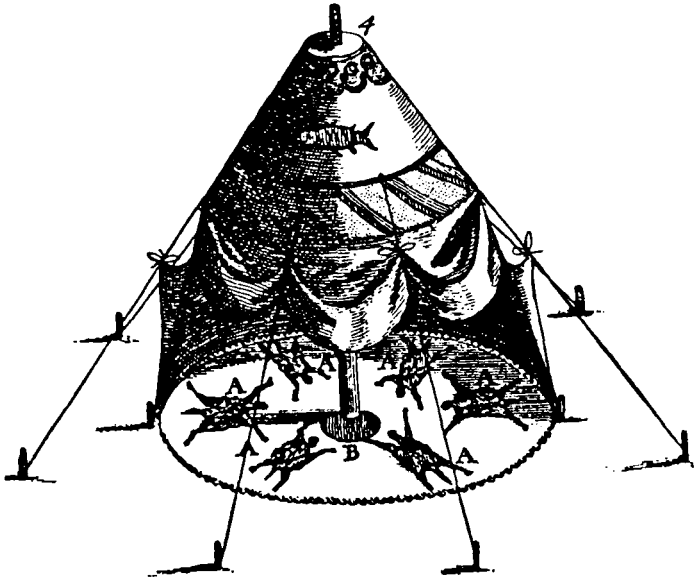
5. *ÇİN HAKANININ, TÜRK OTAĞI HAKKINDA YAZDIĞI BİR ŞİİR* : Bu şiir üzerinde, Göktürkler ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. Göktürk devleti içinde ayrılıklar doğup, Kimin Kağan'ın Çin'e gelmesiyle. Çin imparatoru H u n çağında olup bitenleri de hatırlamıştı. M. Ö. 53 yılında, Hun hakanının kardeşi Huhanye de, Çin'e gelmiş ve böylece, Hun imparatorluğu ikiye bölünmüştü. Dağlara tırmanıp Türklerle savaş yapmaya ne gerek vardı. Onlar zaten çözülüp, geliyorlardı. Bu durumu Çin imparatoru, şiirle şöyle anlatıyordu :

«Kuğu sürüleri, Geyik geçidine konup, durdular! (Herhalde Çin imparatoru, Çin'e sığınan Göktürklerden söz açmaktadır). Yeşil hakanlık faytonum ise, ejderhalı sarayıma döndü! (Artık savaş bitti, denmek isteniyor). (Otağın) keçe perdeleri, rüzgârla yukarıya doğru yükseldi! (Otağların) kapıları, artık güneşe doğru döndü! (Yani Hunların bize kapalı olan evleriyle yurtları, bizim rüzgârımızla bize açıldı .Ayrıca otağların kapıları, Hunların yüzleri de güneşe, yani güneye, Çin'e doğru döndüler. Yani bize bağlandılar). Hun hakanı Huhanye, vezirini atadı. (Kendisini hakan ilan etti). Bilgeleriyle uzun diziler yapmışlar ve (bize doğru) geliyorlar! Sorguçlu kişiler de, koyun kızartması taşıyorlar! (Sorguç takma ve koyun kızartması yemek, Türklerin gelenekleridir. Artık Çin imparatorunun çevresinde, böyle kişiler ile yemekler de görölüyordu). Bu ne görkem ve ne haşmettir, (özellikle) bir Çin hakanı için! (Atam Çin hakanı, Türkleri yenmek için), Şanyü (dağlarının) sekiline, boşuna tırmanmıştı!» (bk. bk.).

2. ATTILA HUNLARINDA

Attila Hunlarında, Attila'nın otağını ve kabul sahnelerini anlatan, özel bir vesika veya gezi raporu yoktur. Yalnızca P. Vaczy, vesikalardaki ayrıntıları bir araya getirerek, bir bütünleme yapmıştır. Bu bütünlemeyi sunarken, verilen bilgileri, Büyük Hun imparatorluğu ile, diğer Türk devletlerinde görülen, geleneklerle karşılaştırıp, bazı açıklamalar yapmağa çalışacağız :

«... Erk ve gücünün en yüksek olduğu bir çağında bulunan, Attila'nın yerinde başka birisi olsaydı, görkemli elbiseler içinde gezer ve altınlar ile gümüşler içinde yüzerdi. Fakat Attila

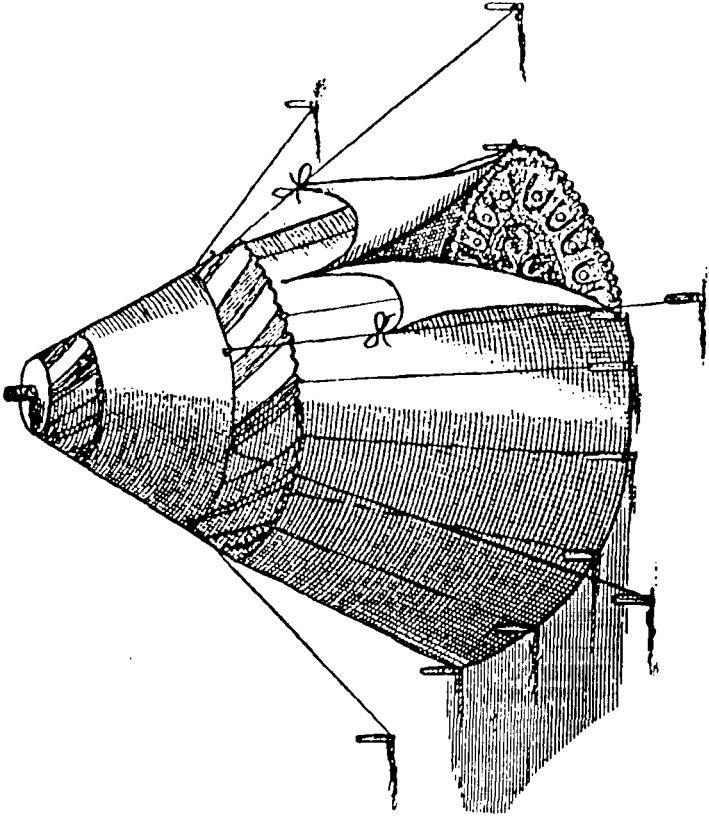

105. Marsigli'ye göre, bir Osmanlı çadırı : Ön perdesi açılmıştır. Yerde ise, oturmak için hayvan postlarının konmuş olduğu görülüyor. Bu, bir *ordu çadırı* idi.

böyle yapmadı. O, sadeliği seviyordu. Attila, elçi Priskos'u otağına kabul ettiği zaman, *tahta bir koltukta oturuyordu*. Oturduğu çadır da, -buna bakılırsa-, herhalde o kadar görkemli değildi. Hiçbir yanında, büyük hakanların ihtişam ve görkemi görünmüyordu. Başkentinde kendisi için, iyi işlenmiş bir *tahta saray* yaptırdığı, biliniyordu. Buna rağmen imparator Attila'nın yaşayışı, herhangi bir Hun vatandaşından ayrı değildi. Yaşayışı, halk gibi sâde idi. Konuklarına gümüş tabaklar içinde, çeşitli yemekler ikram ediyordu. Kendisi ise, *tahta bir tabak içinde, et yemeğiyle yetiniyordu*. Elçi Priskos, Attila'nın bir çok konularda, ılımlı ve itidalli bir kimse olduğunu yazıyordu. Konukların önlerine çok sayıda altın ve gümüş kadehler konuyordu. Attila ise kendisi için, *ağaç bir kadeh* kullanıyordu. *Giyimi* de çok sâde idi. Ancak *temizliği* ile, ilgileri üzerine çekiyordu. Ne değerli bir kılıç kayışı, ne de komşu ve vatandaşlarının kullandıkları, çarık bağları vardı. Atının koşumu da, eski İskitlerde görüldüğü gibi, altın ve gümüşlerle süslenmemiştir. (Yazar, bundan sonra kardeşi ile karşılaştırarak, Attila'nın kişiliği üzerinde duruyor).

«Attila'nın güldüğünü veya gülümsediğini görebilme, çok güçtü. Ziyafetlerde bile, sessiz ve alçak gönüllü bir yüzle otururdu. Ozanların kendi zaferleri hakkında söylediklerini herhalde duygu ile izlemiştir. Ancak yine de neş'esini açığa vurmamıştır. Attila'nın yüzü, gülümsemeden yoksun ve asık idi. Ancak en küçük oğlu Ernek, kapıyı açıp içeri girdiği zaman, yüzünü birdenbire bir gülümseme kaplamıştır...» (Attila ve Hunlar, terc., s. 118). Aslında bu alıntıyı, Priskos'un raporundan aktarmak istedik. Fakat bu raporda o kadar ayıklanacak şeyler ile kötü sözler vardı ki, bunu Türk okuyucuları için yarsız bulduk.

Hunlarda hakanın yüzü tabu mu? Yukarıda, Hun hakanının katına giren Çin elçisinin yüzünün karartıldığı üzerinde durmuştuk. Bu karartmanın bir örtü mü; yoksa boya ile mi, yapıldığını ise, cevapsız bıraktık. Attila'nın yüzünün

106. Yine bir O s m a n l ı o r d u çadırı : Biraz Batı tesiri vardır. Tabanına post yerine, halı serilmiştiir. (Marsigli'ye göre).

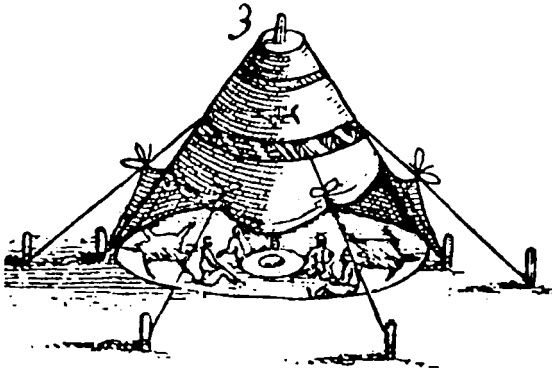
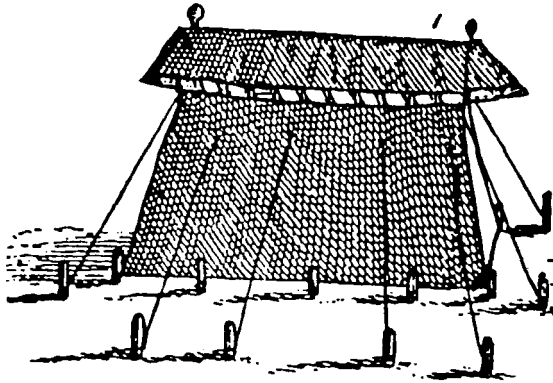
tabu olduğu; yani hiçbir kimsenin, onun yüzüne bakamadığı da söylenir :

«Attila ile konuşmak isteyen Hunların titrediklerini, Bizans elçisi duymuştu. Hatta Attila'nın büyük oğlu Ellak bile, babasının gözlerine bakamazdı. Bizans elçisi Priskos'un yazdığına göre, Attila'nın büyük oğlu Ellak bir ziyafette, saygı gereği babasından uzakça bir yerde oturmuş ve gözlerini yere dikmişti. Yani babasının yüzüne bakamıyordu. Herkes Atilla'nın buyruklarına bir kul gibi itaat ederdi. Jordanes'in yazdığına göre, «kırallar ile çeşitli kavimlerin başları, onun buyruğunu beklemişlerdi. Attila'nın bir göz işaretiyle, hemen onun önüne gelmişler; buyruklarını korku ile kesin olarak yerine getirmişlerdi» (a. esr., s. 113).

Elçilerin soyluluğu: Çin, Hunları küçültmek için, aşağı sınıftan birini, yeni unvanlar vererek, zaman zaman Hunlara elçi olarak gönderiyordu. Hunlar ise buna karşı geliyorlar ve soylu Çinlilerin, elçi olarak gönderilmesini istiyorlardı. Böylece bazı olaylar olmuştu. Bu konu üzerinde Büyük Hun imparatorluğu Tarihi adlı eserimizde durmuştuk (II, s. 76). Attila da, elçilerin soyluluk ile rütbe ve tecrübelerine, önem vermişti. Roma ve Bizans imparatorlarının, «her sınıftan, olur olmaz insanları» elçi olarak göndermelerini, büyük bir hakaret saymıştı. Zengin ve itibarlı elçilere, iltifat ederdi. Değişir ve nâzikleşir, onları dinlendirmek için, her türlü şeyi yapardı. (a. esr., 114).

3. GÖKTÜRKLERDE

Daha önce bu konu üzerinde durmuştuk. Göktürklerin otağ ve kabul törenlerini, karşılaştırma ve bir sonuca varmak için, vesikaları ele almıştık. Hiçbir kuşgumuz olmasın iki Göktürkler, hem Doğu ve hem de Batı ile ilişkiler kurmuş; gelişmiş bir imparatorluk düzenine doğru yönelmişlerdi. Devletin çekir-

107. Marsigli, çeşitli O s m a n l ı «orduçadırı» örneklerini, bu ayrıntılarla çizmiştir. Biz de bunları, aynen alıyoruz. Teknikleri ile biçimlerinde, Batı tesirleri görülüyor.

deği olan Doğu Göktürk, sürekli Çin tehdidi altında idiler. Bunun için yerleşmekten ve belirli yerleri devamlı yurt edinmekten çekiniyorlardı. Bundan dolayı hakanlık otağları daha çok, bir ordugâh ve askerî kamp görünümünde idi. Batı Göktürkleri ise, Çin'den uzak ve ticaret yolları üzerinde idiler. Bundan dolayı daha zengin idiler ve sürekli konak yerleri kurmağa doğru yöneliyorlardı. «*Göktürk otağları hakkında Çince şiirler*», Göktürkler ile ilgili bölümümüzde verilmiştir.

1. «*Kurt başlı bayrak ve otağ : «Bayrak ile otağ», devlet sembolü olarak, birbirinden ayrılmaz, bir bütünü oluşturuyorlardı. Nitekim Uygurların başkenti veya hakanlık otağları için de Çin kaynaklarında, «bayraklı otağ», yani Çince (ya-ch'ang) deniyordu. Çin kaynağı Göktürklerin hakanlık otağları için ise, şöyle diyordu : «Göktürklerin hakanlık otağlarının girişine, bir bayrak dikilmiştir. Onlar, atalarının kurt olduğunu unutmamak için bu bayrağı, bir kurt başı ile süslemişlerdi» (SS, 84, la; LMT, 40). Devletin sembolü olan bu otağ ile önündeki bayrak, Göktürk imparatorluğunun bütün haşmet ve görkemini, gözlerimizin önüne sermektedir.»*

2. 555 yılında, Göktürk hakanı Mohan Kağan güney-doğudaki Tuyuhunlar üzerine akına gitmişti. Bu akında, bir Çin generali ile işbirliği yaptılar. Bundan dolayı Göktürk kağanı, memnun kaldı : «*Muhan Kağan ile Çin generali ... karşılaştılar. Göktürk kağanı, Çin generalinin elinden tuttu. Onun yiğitlik ve cesaretini öğdü. Ona kendisinin güzel atını, armağan etti. Kendi hakanlık otağına çıkmasına izin verdi. Çin generali ayrılırken de, onunla yürüdü ve ayakta olarak uğurladı...*» (CS, 20, 4 b, LMT. 22).

3. 584 Yılında Göktürk kağanı Işbara Kağan, Çin imparatoruna yazdığı mektubunda, şöyle söze başlıyordu : «*Gökte doğmuş, göğün oğlu, bilge ve mukaddes, Büyük Göktürklerin kağanı, ilikülü(?) Şad, Bağa Işbara Kağan'ın, (Çin'deki) Büyükle Sui sülalesine mektubudur :*» Bu mektuba cevap olarak

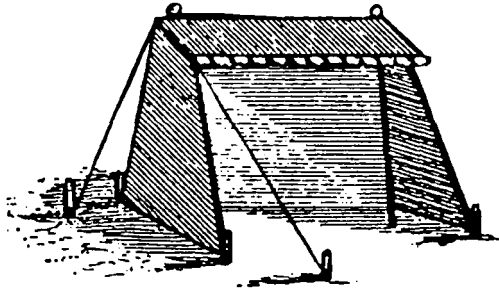
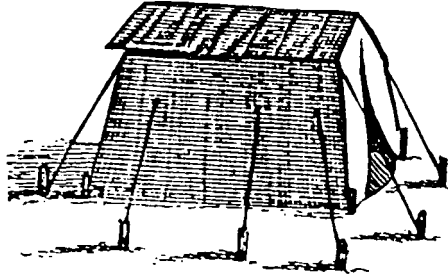
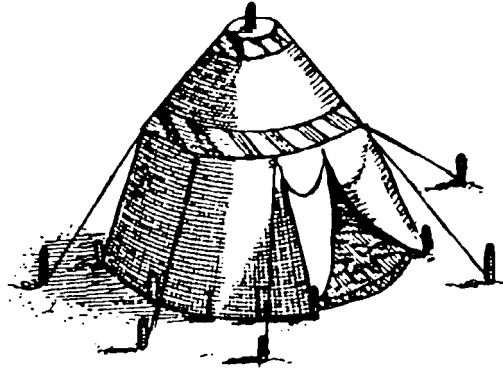
yazılan Çin imparatorunun mektubu ise, şöyle başlıyordu : Büyük (Çin) Sui'lerin (imparatoru) Gökün Oğlu'nun, Büyük Göktürklerin... Şad ve Baga İşbara Kağan'ına gönderdiği mektubdur» : Çin imparatoru, Göktürk devletinin. «Büyük Göktürkler» olduğunu söylüyor; ancak hakanının gökün oğlu ve mukaddes olduğunu kabul etmiyordu :

«Çin elçisi gelince, Göktürk İşbara Kağan, askerlerini dizdi ve hazinesini de herkes görsün diye, serdi. Elçi içeriye girdiği zaman, kendisinin hasta olduğunu ve ayağa kalkamadığını, bahane olarak ileri sürmüştü. Ayrıca şunu da söylemişti : «Benim babam ile atalarım, eğilmemeye büyük bir önem vermişlerdi!» Çin elçisi itimat belgesini kağana vermiş ve esenlikler dilemişti. Kağanın Çinli hatunu, elçinin kulağına eğilmiş ve gizlice şöyle demişti :

«— Kağanın karakteri, kötü ve kızgın bir kurt gibidir. Eğer onunla kavga çıkarırsan, seni ısırmağa başlayabilir!» (Göktürklerin yanında bulunan Çinli vezir, Kağanın kulağına bir şeyler söyledi ve ilişkilerin çok kötü olabileceğini), söyledi. Bunun üzerine Göktürk kağanı herhangi bir özür dilemeden kalktı. (İstemeyeerk) eğildi, mektubu diz çöküp aldı, başının üzerine koydu.

«Bunun üzerine çevresindeki kendi halkından çok utandı. Halk da toplandı ve utançlarından, yüksek sesle ağlamaya başladılar...» (SS, 84; LMT, 51). Bu sırada devlet, batıda Göktürk prensi Apa tarafından sıkıştırılıyordu. Ayrıca, kuraklık ve kıtlık da vardı. Bunun için İşbara Kağan, danışmanlarının öğütlerine uyarak, böyle yapmış ve Çin ile bir savaşı önlemişti. Ancak kendisi ile halk buna üzülmüş ve hep birlikte yüksek sesle ağlamışlardı. Siyaset ve feleğin cilvesi!

4. «M. S. 605-606 yıllarında Göktürk kağanı Çulo, devleti sert olarak idare etti. Devlet içindeki pek çok kişi ve topluluk, baş kaldırdı. Tölöslere karşı sık sık akın yapmak zorunda kal-

108. Marsigli'ye göre, O s m a n l ı ordu çadır ve günlükleri.
(Kırs. Res. 93).

miş ve bazı yenilgilere de uğramıştı... Çin ordusu da Tunhuang yakınlarına gelmişti... Çin elçisi geldiği zaman kağan, çok gururlu ve taşkındı. Çin'in mektubunu, ayağa kalkarak kabul etmeyeceğini söyledi... (Ancak Kimin Kağan'ın kendisine karşı hazırlandığını duyunca), ayağa kalktı, ağlayarak iki defa eğildi; bundan sonra da diz çöküp, mektubu aldı...» (Chavannes, *Documents*, s. 16). Örnekleri uzatmıyacağız.

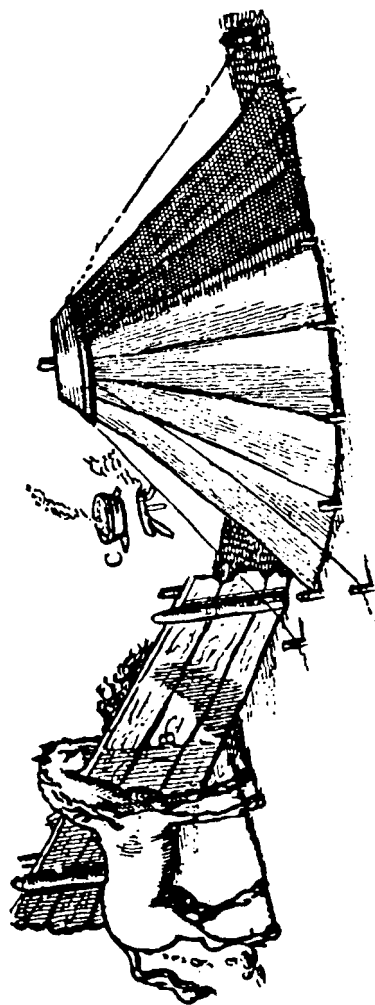
4. UYGURLARDA

Uygur Türklerinin, kültür ve sosyal hayattaki gelişmelerinin başlıca üç çağı vardır : 1. çağ, *G ö k t ü r k* idaresinde gelişir. 2. çağ ise, 744'den sonra bağımsız bir Uygur kağanlığının kurulmasıyla başlar. Başlangıçta, yazıları da Göktürk yazısı idi. Çin ile yakın ve eşit ilişkiler kuruldu. Çin'in içlerinde Uygur ticaret kolonileri görüldü. Mani ve Buda dinleri, onların ilişkilerini genişletmeleri için yol açtı. Şehirleşmeğe önemli adımlar atıldı. 3. çağ, M. S. 840'dan sonra, yani Kırgızlara yenilip de, Orhun'u bırakarak, güneydeki ticaret ve kültür şehirlerine inmekle başladı. Bu çağ, çok geniş bir Türk edebiyatı ile mimarlık çağıdır.

Savaş devleti, artık bir «*kültür, ticaret ve barış*» devleti haline dönüşür. *Hayvancılık* ise, ölmemiştir. «*Ordu-devlet a ğ ı l ı*» şeklinde bir gelişmeye dönüşmüştür. Kağanlık otağı ile ordugâh veya kamp yerlerini, bu anlayışla ele alacağız :

1. «*TEMİN İBN BAHR*» A GÖRE, UYGURLARIN KAĞANLIK OTAĞI, BAŞKENTİ VE KONAK YERLERİ: Minorsky'ye göre Temim, 840 yılından önce, Uygurların başkentine gitti. Bizce bu gezi 840 yılından sonra olmuş olmalıydı. Ancak bunun, konumuz bakımından o kadar büyük bir önemi yoktur :

«Temim ibn Bahr diyor ki, onların (Türklerin) ülkesi çok soğuktur. Bir yılda yalnızca altı ay seyahat edilebilir. *Dokuz Oğuz (Toguzguz)* hakanının kendisine gönderdiği atlarla, Do-

109. Bir O s m a n l ı komutanının çadırı, atı, yemliğı ve yemek pişirilecek yeri. (Marsıglı'ye göre).

kuz Oğuz hakanının ülkesine gitti. Katı bir yürüyüşle, mümkün olan süratle, gece ve gündüz, üç menzille, gitti. İçlerinde köy ve şehir bulunmayan, ancak pınarlar ve çayırliklarla dolu bozkırlarda 20 gün at sürdü. Bu bozkırlarda, yalnızca çadırlarda oturan, menzil görevlileri bulunuyordu. Onlarla 20 günlük azık ve yiyecek taşıyordu... Bundan sonra da 20 gün, birbirine yakın olan köyler ile ekilmiş imâret ile yerlerden geçti. Bu bölgenin halkının hepsi veya çoğu, T ü r k idiler. Bunların arasında ateşe tapan, Maniler ve Zındıklar vardı.

«*H a k a n ı n ş e h r i*»: Bütün bugünlerden sonra, *hakanın şehrine vardı*: Diyor ki, burası büyük bir kenttir. Surlarla çevrilmiştir (hasînatun), ziraat bakımından çok zengindir. Çevresi, birbirine yakın köyler ve ekinlikler ile çevrilmiştir. *Şehrin 12 büyük kapısı* vardır. Bu kapılar, çok büyük çaptadırlar. Şehir, çok kalabalık ve içinde de, çok kimse vardır. Ticaret yerleri ile bazarları bulunur. Onların arasında, Zındık dini çok yaygındır. Uzaklıklara gelince Temim, burasını Çin'den, 300 fersah kadar bir uzaklıkta görüyor. Ancak burası, daha da uzak olabilir, diyor. Toguzguzların hakan şehrinin sağı (güneyi?), *Türklerin* ülkesidir. Onlarla hiç kimse karışmamıştır. Solda (kuzeyde?) ise, *Kimeklerin* oturduğu yerler vardır. Onların hemen karşısında ise, *Çin* vardır.

«*H a k a n ı n a l t ı n o t a ğ ı*»: Hakanın şehrine girmeden beş fersah önce, hakana ait *altın çadır*, görünmeğe başlar. Kalesinin içinde, düz bir yere kurulmuştur. *Çadır içine, aşağı yukarı 100 kişi alıyordu*. Toguzguz hakanı, Çin kiralı ile evlenme yoluyla ilişki kurmuştu... Yukarı Nuşacan (Barshan?) çevresinde, dört büyük ve dört de küçük kent vardır. Yanında bir göl bulunan bir kentte, askerler vardı. Bunlar, silahlarla donanmış, 20.000 atlı idiler. Bütün T ü r k kesimleri arasında, onlardan daha güçlüsü yoktu. *Karluklar* ile savaş için toplandıkları zaman, onlar yüz; *Karluklar* ise bin olurdu. (Savaş?) böyle çıkarlardı. (Karluklar ile Barshan'dan söz açıldığına göre, bu rapor, 840'dan sonra yazılmış olmalıydı.)

Hakanın ordugâhı, ordu merkezi: «Temim giderken, Dokuz Oğuz hakanının ordu konak yerine rastladı. Hemen şehrinin dışında, yakınında bulunuyordu. Askerleri, onun otağının çevresinde yer almışlardı. Sayıları, hemen hemen 12.000 idi. Bunlardan başka, 17 komutan veya beyi vardı. Bu beylerin herbirinde, 13.000 askeri vardı. Bu beylerin her ikisinin arasında, askerî postalar (mesâlih) bulunuyordu. Böylece, bir «asker çevresi» oluşuyordu. Bu çevre içinde, (içeriye girip çıkmak için) dört kapı açıliyordu.»

«Otlağ içindeki, hakan ile ordunun bütün hayvanları, hakanın çadırları ile beylerin çevrelediği yerin ortasında kalıyordu. Böylece hiçbir hayvan, asker kampının dışına çıkmıyordu...» (Minorsky, BSOA, 1948, s. 278-285). Burada konumuz hakan ve orduların konak yerleri olduğuna göre, bu kaynaktan da alıntılarımızı, bu kadarcıkla yeterli bulalım.

2. ÇİN ELÇİSİ WANG YEN - T'E'NİN GEZİ RAPORUNA GÖRE UYGURLARIN BAŞKENTİ VE KONAK YERLERİ : Bu Çin elçisi, M. S. 981-984 yılları arasında, Uygurların T u r f a n ve B e ş b a l ı g kentlerine gelmişti. Güney Çin'deki Sung sülâlesinin gönderdiği bu elçi, Kuzeydeki H ı t a y devletine karşı, Uygurlardan bir yardım ve destek bulmak için gelmişti. Ancak Uygurlar, çoktan bir ticaret, zenaat ve barış ülkesi olmuşlardı. Bundan dolayı her iki Çin devletini de, idare ediyorlardı. Bu gezi raporundan, konumuzla ilgili olan bazı bölümleri sunmağa çalışacağız :

Elçi kabulü: «Elçi (Uygurların kuzey, yayla başkenti) Beşbalık'a geldiğinden 7 gün sonra, Uygur hakanı tarafından kabul edildi. Uygurlar elçiyi kabul etmek için, uğurlu bir günü beklerlerdi...» Yedi sayısı Türklerde kutludur.

At üzerinde kabul: Bilindiği üzere Türklerde, savaşta kurultay, elçi, kabulü, ölüm cezası ile evlenmelerde söz kesimleri, at üzerinde yapıldı: «Uygur hakanı elçiyi, oğulları ile muhafızlarını, at üzerinde sıralanmış olarak kabul etti. Ha-

kan, yanındakiler ile birlikte doğuya döndü ve doğu yönüne selam verdi». Türklerde, güneşin doğduğu yöne, yani doğuya selam verme, yaygın bir gelenektir. Çin elçisi ise bunun, Çin imparatorunun doğuda olması nedeniyle yapıldığını söylüyordu.

Doğuya yapılan selam sırasında bir müzisyen, elinde tuttuğu bir şeyi, ses çıkaran bir şeyin üzerine vuruyor ve böylece *selam törenine* tempo tutuyordu. Bu müzik ve törenden sonra sıra, Çin imparatorunun gönderdiği armağanları almağa gelmişti. (Elçiyi at üzerinde) karşılayan Uygur hakanı, Çin elçisine yaklaşıp armağanları almış ve bundan sonra da Çin imparatorunu, sembolik olarak selamlamıştı. Fakat hakan, atan inmemişti. (Çin elçisi) sonra da Hun hakanının oğullarına, kızlarına ve akrabalarına armağanlarını verdi. Armağan alma sırası gelen herkes, hemen atından inmiş, selam vererek, armağanlarını almıştı...» Alıntılarımızda, konumuzun dışına çıkmayacağız. Bununla yetinelim.

3. *ORHUN'DA KAĞANLIK OTAĞINDA YAPILAN BİR ELÇİ KABULU* : Uygur kağanlığı, 744 yılından sonra kurulmuştu. Bundan bir süre sonra da, Çin'den bir elçi gelir. Bu sırada Çin'de karışıklıklar ve baş kaldırmalar vardır. Uygur kağanlığı ise, güçlüdür. «*Hakanın kalpağı ve kırmızı kaftanı*», bu vesikanın en ilgi çeken bir yönüdür. Kaynak bunu «*Hu (yabancı) kalpağa*»; Yakinef ise, «*Türk kalpağı*» diye yorumluyordu:

«*Çin elçisi Yü, (kağanın) otağına, (veya sancaklı otağına) geldiği zaman kağan, bir (hu, yabancı) kalpağı ve bir de kırmızı elbise giymiş olarak, otağın ortasında oturuyordu. Onun önünde, çevresi ile devletin ileri gelenleri, parlak bir görünümle sıralanmışlardı. Çin elçisi Yü ise, çadırın dışarısında oturtuldu*». Bu vesika üzerinde, yukarıda da durmuştuk. Bu vesikada önemli olan nokta, «*elçinin otağın dışında oturtulması*» protokoludur. Belki de, kabul töreninden sonra elçi, dışarıya çıkarılmıştı. Bunun üzerine Çin elçisi kızmış ve kendisi-

nin, Çin imparatorunun elçisi olduğunu söyleyerek, tartışmaya girişmişti.

5. KARAHAHLILARDA

— *KONAK VE SARAY MUHAFAZI VE «KAPICI BAŞI»* : Ç i n g i z H a n yasasının temelini, konak ve ordugâhtaki gece muhafız ve nöbetçileriyle ilgili emirler oluşturur. Bu buyruklardan bazı alıntılar alıp, okuyucularımıza sunacağız. «*Paralel bir vesika ve araştırma örneği*» olarak, *Kutadgu Bilig*'deki 32. bölüm, bu bakımdan bize çok yardımcı olacaktır. Böylece, Karahanlı ve Ç i n g i z H a n düzeni arasında, bir benzerlik kurulmuş olacaktır. Aralarında, pek büyük bir ayrılık da yoktur. Yalnız *Kutadgu Bilig*'in bu bölümünün tamamını değil; seçilmiş bendlerini sunacağız. Sunarkende sözleri, eski Türkçe deyimlerle, pekiştirmeğe oturtmağa çalışacağız. Zaman zaman Rahmetli Arat hocamızın yorumlarından ayrılırsak veya tırnak arasında bazı açıklamalar yaparsak, bunlar da hoş görülsün :

Kapıcıbaşı'nın kişiliği : «K a p ı c ı başının (kapug başlar er), kalbden bağlı olması gerekli teni ve canı ile hizmetle dolu olması gerek. O, karanlık geceyi (Sabahlayıp), kapıda ağartmalı ve parlak güneşi de, yine kapıda batırmalıdır. Hizmet ederken, usûl ve töreyi bilmeli; yaratılış ile hareketleri de bu işe uygun olmalıdır. Tuzu, ekmeği bol ve eli açık olmalıdır... Gece olunca, yatmadan önce; emirle değme kişilere nöbet yerleri vermelidir...»

Vazifeleri : «Yad ve yabancıları sorguya çekmek gerekir; uyanık kimseleri, hakanın yakınına, hizmete alması gerekir. Saray kapısını (karşı kapug) pekiştirip, kapayıp çıkınca da; onun günlük hizmeti, tamam olmuş olur. (Görülüyor ki yazar, askerlik ve nöbet işlerine. oldukça yabancıdır). Ertesi gün yine kalkıp, kapı işlerine başlık etmeli; gece ve gündüz nöbetçilerini (turgak) ise, yerinden oynatmamalıdır».

Hakan katında: «Kabul zamanı (yol ödi) gelince, takımını toplamalı, onların başında görünmelidir. Hakanın katına çıkıp, görünüp, durmamalı; kendi çıkarsa da, orada bir kişi bırakmalıdır. Hizmetçilerin hepsi birden hakan katına çıkarlarsa; bunların yararlı yararsız ve layık olanlarını, görüp, seçmelidir...» (Yazar burada da Türk devlet otoritesine, biraz düşünce ve biraz da şiir katmaktadır). Memurların istekleri için, onlarla birlikte, hakanın huzuruna girip altın ve gümüş gibi, şeyler koparmalıdır, diyor. Bunlar olmayacak şeylerdir. Daha doğrusu şair, kapıcı başının, kendi mâiyetini korumasını istiyordu. (2540 vd). Ancak bu, gerçeklere aykırıdır.

Yemek töresi: «Yemek tepsisi (aş terki) girdiği zaman, tepsiye göz atıp, gözleriyle görmelidir; uygunsuz şeyler görülürse, onu durdurmalıdır. Şıra çıktığında, görüp korumalıdır; ona yolda, hiçbir el değmemelidir. Kapıdan yemek tepsisi çıkarken, düz ve eşit üleştirilmeli ve beyin şanını korumalıdır. Bu yemekten herkese, nice kap düşeceği bilinmeli; içeriği ve dışarısını, yemeksiz koymamalıdır».

Beylerin, bayrağı ve sofrası: «Beylerin ününü ve şanını, iki şey büyütür. ülkesinde bayrağı; sarayının baş köşesinde ise, sofrası. Bu iki şey, (devlet) kapısının görkümü ve süsüdür; beylerin adlarını büyütür ve kutluluk ile ikbâlîne yol açar: Bu iki kişi, yani hür bir kişi olan ulu hâcib ile, işinin ehli olan kapıcı, ülkenin (il) başlarıdır.

Kapıcı başı ve mâiyeti: «Bu iki kişi ile (devlet) kapısı düzenlenir; (beyin adı da) ululuk ile dünyaya yayılır. Kadehçi (şarapçı), döşekçi, aşçı ve tuğcuların hepsi, göz altında bulundurulmalıdır. Doğancı, avcı ve okçular da, bütün gün kapının önünde tutulmalıdır... (Bundan sonra emri altında bulunanlara, ne gibi yardımcılarının yapılacağından söz açılıyordu. Askerî bir hiyerarşi ve otoriteye dayanan Karahanlı devletinde, alt ve üst rütbelerin, böyle içli ve dışlı olmaları, pek düşünülemez).

A v d a k i a k ı n d a k i i ſ l e r i : Beyler atlarına binip akına, (ava) kuſa veya çevgen (çögen) oynamaya veya ülkeyi gezip görmeye çıktıkları zaman, bu yerlerde beyini, iyi korumalı ve gözetmelisin; ta ki onlara bir kaza ve talihsizlik değmesin. Eğer beylere yanlış ve görünmez bir kaza gelirse; ancak onlar avda kuſta ve akında oldukları zaman gelebilir. Bütün güvensiz kişiler, (hakandan) uzaklaştırılmalı; ſüpheli kişilerden de, sakınmalıdır».

M u h a f ı z a l a y ı : «Güvenli, doğru; onu seven ve ona gönülden bağlı kişileri, beyin yakınında bulundurmalı ve onun baſı korunmalıdır. Komutan (sü baſçı), muhafız alayını (yortug kurın) düzenlerken, kimsenin ileri gitmemesine ve sondakilerin de geri kalmamasına, dikkat etmelidir. Küçük rütbeliler, büyükler arasına girmemeli; uzakta, dışarıda durması gerekli olanlar da, yakınlaſmamalıdır. Herkesin saray kapısında yeri ne ise, bu iſ ve gidiſte de, öyle olmalıdır, ey ulu kiſi! (Saray) kapısını idare eden kiſinin içten bağlılığı, ey eli açık hakan, böyle olmalıdır. Kapıya baſlıg eden, beyinin ekmeğini yiyen ve onun iſini görenler, böyle olmalıdır! ...» (KB, 2590).

S o n u ç : Kutadgu Bilig yazarı Yusuf Has Hâcib, sarayın idaresine memur kapıcı baſını anlatırken, eski ve köklü deyimler kullanmaktadır. Türklerde *kapı*, *daha doğrusu saray kapısı*, devleti temsil eden bir semboldür. Anlaſıldığına göre muhafız alayı da, onun kontrolu altında bulunuyordu. Karahanlı devleti, bir kültür devleti olduğu kadar; ordu ve askerlik düzeni üzerinde kurulmuſ, bir devletti. Yazar yer yer bu disiplini gösteriyor. Ancak zaman zaman, ſiir ve felsefe yanı da ağır basıyordu. Bundan dolayı okuyucular, bu iki tesir ve eğilimi göz önünde tutmalıdırlar.

110. Bir İran veya Safevi otağı : Görüldüğü gibi bu çadır, Osmanlıların çadır ve otağına göre, çok geridir.

6. ÇİNGİZ HAN VE OĞULLARINDA

(Eski Proto-Türk geleneklerinin görünmesi)

Konuya, Proto-Türk geleneklerinin yeniden görünmesi diye başladık. Belki de binlerce yıl yanyana yaşamış olan kavimlerin, birçok kültür alışverişleriyle, gelenek bağlarının bulunması normaldir. Ancak uzun bir süre de ayrılma ve uzak düşme söz konusudur. Bundan dolayı Türk ve Moğolistan kültürlerinin ayrı gelişmeleriyle bazı ayrılıklar da doğmuştur. Ayrı ayrı gelişmelere rağmen, kökte bir birlik ve bundan dolayı da bir benzerlik vardır.

Biz burada Çingiz Han ve Oğulları ile ilgili vesikaları, bir tercüman veya bir meraklı amatör gibi sunmayacağız.

Mümkün olduğu kadar *Türk kültürüne ışık tutabilecek noktaları* seçeceğiz. Bazen bu seçim elimizde olmasa bile, yorum ve açıklamalarımızla, *Proto-Türk kültürünün*, temel ve özelliklerine inmeye çalışacağız. Çünkü konumuz, *Türk kültür tarihi*'dir.

İlk önce hiçbir Batı diline tercüme edilmemiş bir gezi raporunu sunmakla işe başlayacağız :

A. «HEI-TA SHIH-LÜEH»E GÖRE :

Ünlü Çin Bilgini Wang Kuo-wei tarafından yayınlanan bu çok önemli gezi raporu, içinde iki gezginin raporlarını toplar. Bu vesikanın ayrıca tamamını yayınlıyacağız. Şimdilik, otağlar ve kamplar hakkındaki bölümlerini sunmaya çalışacağız : (*HTSL, 4b*) :

1. *Otağ ve kampların taşınması* : «Onların başları (veya hakanları), *avlanmak* için, (otağ ve kamplarını) başka bir yere taşıtırlardı. Onların mâiyeti ve büyük memurları da, (çadırları ile birlikte) hakanlarını izlerlerdi. Bu çadırlara, «*kalkıp-konan saraylar*» (ch'i-ying) derlerdi» (*HTSL, 4b, 572*).

2. *Çadırılı arabalar* : «Onlar arabalarına, kendi sığırlarıyla atlarını ve develerini koşarlardı. Arabaların üzerindeki boş yerlerde, oturabilir ve yatılabilinirdi. Bu arabalara, «*çadır odası*» adı verilirdi. Çadır odaları, yaygın olarak, dört köşeli idiler. (Bu çadırları), bazen dört direk üzerine kurarlardı. Bazen de tahta ile ağaçları, çapraz getirerek, yaparlardı. Çadırların içinde, *Tanrıya ibâdet ederlerdi*. (Bu çadır ve arabalara onlar) bazen, «*yemek yeme arabası*» da, derlerdi».

3. *Araba katarları* : Bazen, *beş arabayı*, birleştirdikleri de görülürdü. Bunun için arabalar, âdetâ karınca gibi, arka arkaya dizilmiş olarak giderlerdi. Bu araba konvoylarının uzunlukları, bazan 15 Çin mili kadar uzardı. Konvoylar, sağ ve sol yanlara doğru, yayılırlardı. Bu yayılma da, uzunluğun ancak yarısı kadar olurdu. (Bu bilgileri, hiçbir kaynaktan bulamadık).

111. M a c a r k ır alı II. Lu'ın, k ır alık o ta ğ ı : G ır d ır l ır ki A v-
r u p a v e M a c a r o t a ğ l a r ı, T ır k v e O s m a n l ı ' o r d u ğ u ğ h v e o t a ğ l a r ı » i l e , k a r-
ş l a ş t ır ı l m ı y a c a k k a d a r g e r i v e y o k s u l d u r l a r . (S ı l e y m a n - n a m e 1 5 5 8 :
T o p k . , H . 1 5 1 7 , 2 0 0) .

4. *Konak ve konma düzeni (orun)*: «Araba kervanı, bir su yakınların gelince, dururdu. Buna, «*Konaklama*» (ting-ying) denilirdi. *Hakana* ait olan araba, en önde dururdu. Yüzü de, *güneye doğru* çevrilirdi. *Hatunların* araba çadırları, *hakan çadırının* arkasında yer alırlardı. *Nöbetçilerin* araba çadırları da, onların arkasında sıralanırlardı. (Hakanın) *büyük memurları* ile mâiyeti ve diğer geriye kalanların çadırları da, arka arkaya dizilmiş olurlardı».

5. «*Ordu*» ve *büyük ordu*: «Hakanın bu *av çadırlarının* tümüne, birden, «*ordu*» (wo-li-t'o) adı verilirdi: «*Büyük ordu*» ise, *hatunların* hep birlikte yatıp kalktıkları, *altın çadırlara*, denirdi. Bunlar, özel (harem) idiler. *Büyük ordu*'yu, yaygın bir gelenek olarak, rüzgârlardan korunmak için, bir tepe arkasına kurarlardı.

Tıpkı, başka bir yere göçüp yerleşen Çinliler gibi, onlar da bir yere konup, otururlardı. Ancak onların oturmaları, süreli olmazdı. Bazen bir ay, bazen de bir mevsim oturduktan sonra, yine giderlerdi».

6. *Altın çadırlar*: «Ben onların yurduna gittiğim zaman, bir altın çadır kurmuşlardı. Bu çadırla bize, (yani Çinlilere) güçlü görünmek için, bu altın çadırı kurduklarını sanıyorum. Çünkü bu sırada onlara, bir Çin elçisi gelmişti. Ancak daha önce, Kan-chou eyaletinden de elçiler gelmişti. Buna rağmen o elçiler için, (bu altın çadırı) kurmamışlardı. Kan-cheng ve buna benzer diğer ülkelerin elçileri geldiğinde de bu çadır, kurulmamıştı».

Altın çadırlar, bir bölümü topraktan yapılmış, keçe çadırlardı. Üst ve alt bölümleri, büyük keçelerle kaplanmıştı. Söğüt dalları kullanarak, çadırın ortasında, ışık görünsün diye, bir *denk* (baca?) yapılmıştı. Çadır, sayıları bini geçen *ip ve urganlar* ile, (yanlarından) getirilmişti (HTSL, 5b, 472). *Kapılar* ile eşikler ve direklerin hepsi, *altın* ile kap-

112. *Ilhanlı - Çağatay* minyatür okulundan, «*kale muhafızları*» :
Bu, Çingiz Han'ın kuşattığı bir kaledir. Ancak kaledekiler de, kendile-
rine benziyorlar. Bu resmi yayınlamış ve yorumlamıştık.

lanmıştı. Bu çadırlara altın çadır adı, bundan dolayı verilmiştir.

Çadırın içi, rahatlıkla birkaç yüz kişiyi alabilirdi. Onların hakanının çadırının içinde, tıpkı (Çin) mabedlerinde hocaların ders okuttukları, sandalyeye (?) benzer ve (hakan) tarafından kullanılan bir *yatak*, (*taht*?) vardı. Bu yatak da, altın ile kaplanmıştı. (Bu yatak tahtları, sunduğumuz resimlerde görebilirsiniz). *Hatunlar*, hakanın sağ ve solunda, bir ay, (veya eğilmiş bir parmak şeklinde), otururlardı.

7. *Çadırların çeşitleri*: Bu çadırların, iki çeşidi vardır: — 1) Yen-ching'de görülen çadırların çatıları, söğüt ağaçlarıyla yapılmıştır. *Kapısı* ise, *güneye* çevrilmiştir. Başka bir yere göç etmek istedikleri zaman, çadırın paravanaları ile eteklerini, toplarlardı (?) Kapının ön tarafında, bir kapı daha açılmıştı. Üst bölümü, bir şemsiyenin tepesini andırıyordu. Çadırın üzerinde bir delik açılmıştı. (Bu deliğe de), «*gök penceresi*» derlerdi. Hepsi, keçe ile yapılmıştı. (Bu çadırlar), atlar üzerinde de taşınabilirdi.

— 2) *Bozkır çadırları*, (biraz daha değişiktir). Çadırın çevresini, söğüt ağaçlarından, sert bir çerçeve ile yapmışlardır. Üstü de, keçe ile kaplanırdı. Bunlar, yerinde duran, sabit çadırlardı. Toplanıp, derlenemezlerdi. Ancak, *araba üstüne konarak*, taşınabilirlerdi. Çevredeki otlar ile sular sona erince, göç ederlerdi. Onların göçlerinin gün ve saatleri belli değildi»: (*Hei-ta Shih-lüen*, Wang Kou-wei yayını, 5b, 474).

B. R U B R U K'UN GEZİ RAPORUNA GÖRE :

«... Onlar, uyudukları evlerini, tekerlekler üzerinde yaparlar. (Risch, daire şeklinde bir taban üzerine yaparlar, diyor, s. 34). Birbirine geçmiş çubuklar, bir merkezi çevreleyerek, yukarıya doğru yükselirler ve böylece *bacayı* oluştururlar. (Bu baca, yukarıya doğru *boyun* şeklinde uzanırdı), Bu (ağaç iskelet), *beyaz bir keçe* ile kaplanırdı. Çoğu zaman, görkemli ve şaşalı görünmesi için, kireçle, beyaz bir toprakla veya kemik

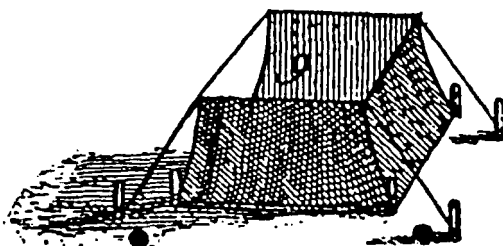
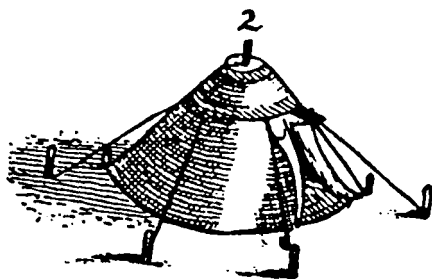
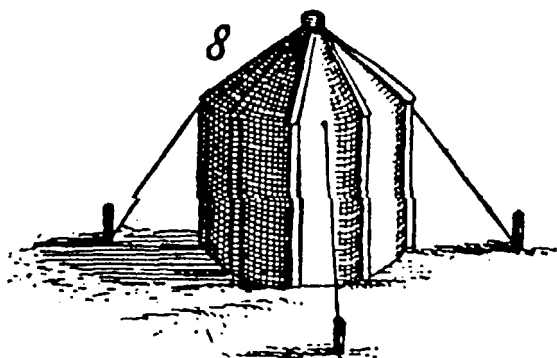
tozu ile boyanırdı. Bu çadırlar bazen de, *kara keçe* ile kaplanırdı».

1. *Bacası ve kapısı*: Çadırın, boyun biçimindeki *bacası* boyanır ve resimler yapılırdı. *Kapının* üzerine, gösterişli bir deri asılırdı. (Risch, bir keçe parçasıdır, diyor). Bu keçenin üzeri, boya ile yapılmış üzüm, ağaç, kuş ve dört ayaklı hayvanların resimleriyle süslenirdi.

2. *Çadırların büyüklüğü*, oldukça çok ve geniştir. O kadar büyüktürler ki, sadece genişlikleri, bazen otuz kadem uzunlukta olur. Ben bunları bizzat kendim ölçtüm. Bunların bir tanesinin, araba tekerleklerinin arası, yirmi ayak veya kadem genişlikteydi. Bu evler, arabanın üzerine konduğu zaman, yanlarından tekerlekleri, beş ayak kadar aşıyor ve taşıyordu.

3. *Çadır arabaları*: «Ben, bir evi taşıyan bir tek arabaya, 22 öküzün koşulmuş olduğunu gördüm. 11 öküz arabanın ön genişliğine paralel olarak dizilmiş ve koşulmuştu. Diğer 11 öküz ise, onların arkasına koşulmuştu. Arabanın *dingili*, tıpkı bir gemi direği veya sereni gibi büyüktü. (Arabacı olarak) tek bir kişi, arabadaki evin önünde oturuyor ve öküzleri sürüyordu. Ayrıca onlar, arabanın oturulacak dört köşe yerine, birbirine geçmiş kamışlarla bir kemer yaparlardı. (Bu sözler ve tanıtımlar, gezi raporunu tercüme eden ve yorumlayanlar tarafından da tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Biz burada, çeşitli tercüme ve yorumlara bakarak, noksansız bir çevirme sunmaya çalışıyoruz). Çadırın önünde küçük bir *kapı* vardı. Bu da (?), siyah bir keçe ile kapanmıştı. Üzeri de, yağmurun sızmaması için, iç yağı veya koyun sütü ile sıvanmıştı. Üzeri de, resimler veya işlemler ile süslenmişti. (Belki devam ediyor):»

4. *«Sandık arabaları»*: Bunlar kapalı bir sandık biçimindedir. Onlar bu sandıkların içine her türlü aletleri ile en değerli eşyalarını korlardı. Ondan sonra bu sandıkları sağlam

113. Marsigli'ye göre, iki Osmanlı «ordu çadırı»: En aşağıdaki, bir «helâ çadırı» olmalıdır.

iplerle, sıkı olarak bağlarlardı. Bu sandık çadırlarını, *develer çekerdi*. Böylece bu sandık arabaları, ırmaklardan bile geçebilirlerdi. Bu sandıklar, arabalardan asla düşmezlerdi.

5. «*Konaklamalar*»: Bazı yerlerde durdukları zaman, *çadırlarının kapısını güneye çevirirlerdi*. Sandık çadırlarını ise, biri diğerinden bir taş atımı uzaklıkta olmak üzere, evlerinin sağına soluna dizerlerdi. O şekildeki, evler iki duvarın arasındaymış gibi, (sandık) arabalarının, iki sırasının arasında kalırdı.

6. «*Kadınların arabaları*»: O kadar güzel yapılmışlardır ki, ben bunu bir türlü yorumlayamadım. Eğer ben bunu yorumlayabilseydim, size de anlatırdım. Zengin bir Moğol veya Tatar'ın, yüz veya iki yüz arabası vardır. *Ba tu (Han'ın) 26 hatunu vardır*: Onlardan herbiri, birer büyük eve sahiptirler. Onların arkasından da, birçok küçük arabalar gelirler. Bunlar, *hizmetçi* evleridir. Her (kadının?) evinin, kendisine ait 200 arabası vardı.

7. «*Büyük hatun*»: Bir yerde durulduğu zaman, kendi kampını *batı* yönünde kurar. Diğer kadınlar da *doğuya doğru* sıralanırlar ve yerlerini alırlar. İki kadının kampları arasında, bir taş atımı kadar, bir aralık bırakılır.

8. «*Araba çadırların kervanı*»: Zengin bir Moğol'un kamp veya konak yeri, tıpkı büyük bir köy kadar görünür. Adamları az olsa bile. Kadınların bile en az, yirmi veya otuz arabası vardır. Çünkü arazisi, arızalı değildir (Herhalde gezgin, Altınordu'dan söz açmaktadır). Öküzler veya develer ile çekilen arabalar, birbirlerine birer iple bağlanmışlardır. Böylece arkadaki bütün arabalar, en öndekini, aynı adımla izlemiş olurlardı. Eğer geçilmesi güç geçitler olursa, arabalar birbirlerinden çözülürler ve her araba, kendi kendisine giderdi. Arabaların yürüyüşü, tıpkı bir koyun veya öküzün yürüyüşü kadar yavaştı.

114. Bir O s m a n l ı, çadırın ordugâhı : (Ayrıntı). Komutanlar ile askerlerin çadırları, birbirlerinden ayrılabilirler. Burada, rütbelere göre, üç tip çadır görülüyor. Büyük komutanın çadırının çevresi ise, Türk gelenegine göre, çitlidir. (Marsigli'ye göre).

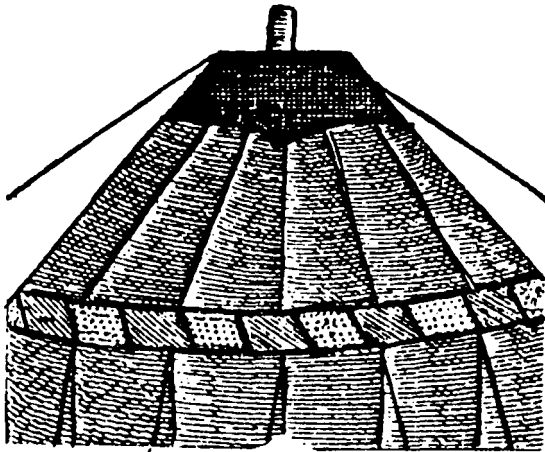
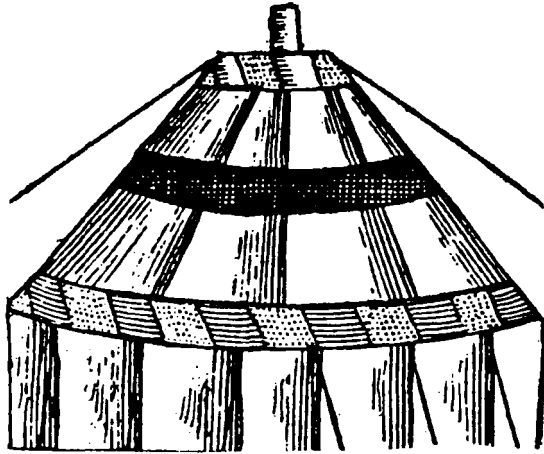
9) «*E v d e o t u r m a d ü z e n i*»: Konakta arabalar yerlerini aldığı zaman, evlerin kapıları *güneye* çevrilir. Evin sahibinin yatağı, kuzeye konur. Kadınların yerleri her zaman evin doğusunda, yani solunda bulunurdu. Erkeklerin yeri ise batıda, yani sağda idi. Erkekler eve girdikleri zaman, hiçbir zaman okluklarını, kadınların tarafına asamazlardı. (Bundan sonra Rubruk, içki içme ve yemek törelerini anlatmağa başlamaktadır).

C. PLANO CARPINI'YE GÖRE (1245-1247)

Onların ince çubukları ve direklerle yapılmış, yuvarlak çadırlar biçiminde, evleri vardır. Çadırın tepesinde ve tam ortasında, yuvarlak bir delik açılmıştır. Bu bacadan içeriye, ışık girer ve aynı zamanda duman çıkardı. Ateş yeri veya o c a k, her zaman çadırın ortasında bulunurdu. Duvarları ile çatısı, keçe ile kaplanmıştı. Kapıları da, keçe ile örtülmüştür. İçinde oturanların, zengin veya yoksul olmalarına göre, bu çadırlar bazan büyük ve bazan da küçük olurdu. Bu yurtlardan bazıları, hemen bir anda çözülür ve sonra da kurulurdu. Göçlerde de bunlar, yük hayvanlarıyla taşınırdı. (Halbuki *Rubruk*, yurtların yük hayvanları ile taşındıklarından, hiç söz açmıyordu. Ona göre çadırlar, yalnızca araba üzerinde taşınırlardı).

«*Araba çadırları*» ise, çözülüp, kurulamazlardı. Bundan dolayı da, araba üzerinde taşınırlardı. Küçük çadır arabalarını, bir öküz bile çekebilirdi. Daha büyüklerini ise, çadırın büyüklüğüne göre üç, dört veya daha çok öküz çekerdi. Nereye gitmek istiyorlarsa, ister savaşa; isterse başka bir yere olsun, her zaman bu kendi yurtlarıyla, birlikte giderlerdi. (Görülüyor ki, Plano Carpini Rubruk'a göre çok az ve yetersiz, ama gerçekçi bir bilgi vermektedir): (Risch yayını, s. 60).

— *İBN BATUTA'YA GÖRE KIPÇAKLARIN ARABALI ÇADIRLARI*: (1356'dan önce): Kıpçak'da üzerinde seyahat yapılan arabalara, «*araba*» adı verilir. (Bunlar, *Kıpçak* Türkle-

115. Marsigli'ye göre, Osmanlı «ordu çadırları»: Bunlarda, Batı tesirleri vardır.

ridir). Her arabanın dört tane büyük tekerleği vardır. Bu arabalara iki veya daha çok at koşulur. Koşum hayvanı olarak, bazen öküz ve deve de kullanılır. Arabanın, hafif veya ağır oluşuna göre. Arabanın sürücüsü, bir at üzerinde bulunur. Elindeki bir *kırbaçla*, atları sürer. Diğer elinde bulunan bir çubuk veya sırıkla da, atları yönlendirir. (Rubruk'a göre arabacı, arabadadır.)

A r a b a üzerinde, üstü bir kubbeye benzeyen, ağaç çubuklarla yapılmış, ince deri kayışlarla bağlanmış, bir çadır veya *yurt* bulunur. Kolaylıkla taşınan bu yurtların üzeri, keçe veya bezle kaplanmıştı. Bu yurtların kafesli pencereleri bulunur. Bu pencerelerden, siz dışarıyı görebilirsiniz. Ancak dışarıdakiler, sizi göremezler. İçeride gezebilir ve her türlü hareketi yapabilirsiniz. Bu arabalarla gezerken, içinde uyuyabilir, yiyebilir, okuyabilir ve yazabilirsiniz.

«*Eşya arabaları*» ayrıdır. Bunların içinde, çeşitli eşyalarla, yiyecekler bulunur. Bunlar da dışarıdan, bir çeşit çadırları andırırlar. Ancak bunların (kapıları?), bir sürgü ile sürgülenmiştir... *K o n a k l a r* da, arabaların üzerindeki bu yurtlar, aşağı indirilir ve konak yerine yerleştirilirdi. Çünkü onların taşınmaları, kolaydı. Onlar, namaz kılmak için *câmi* ve bazar yerlerinde, mal satmak için de, *dükkan* olarak kullanılabilirdi. (Rubruk'un anlattığı, araba üzerindeki çadırlar çok ağırdı ve arabalardan indirilmesi mümkün değildi. Sandık veya eşya arabalarından Rubruk da söz açmıştı). (*İbn Batuta*, Defremery, II, s. 361, 380) B

HAKANLIK OTAĞLARI VE KABUL RESİMLERİ

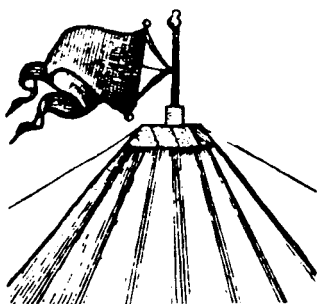
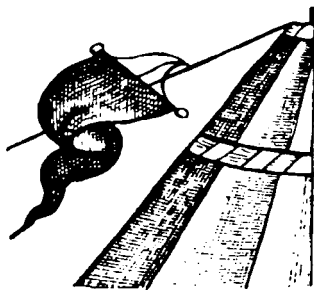
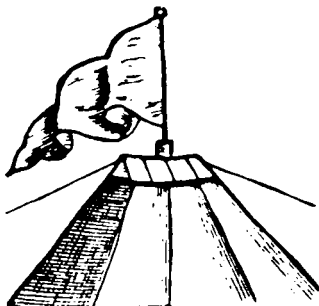
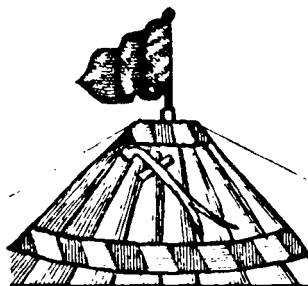
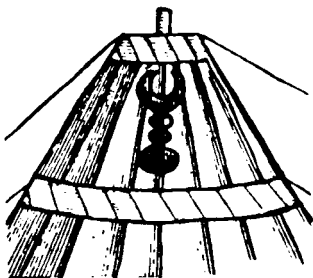
1) *KÜYÜK HAN'IN TAHTA ÇIKIŞI VE TÖREN OTAĞLARI* : Pl. Carpini'ye göre (1246) : Bu tahta çıkış töreninde, papanın temsilcisi Plano Carpini de bulunmuştu. Carpini'nin

gezi raporundan, konumuzla ilgili, bazı bölümleri, karşılaştırmalı olarak sunmağı, yararlı görüyoruz :

«... Ertesi gün (seçim için) kurultay vardı. Bizi, büyük bir çadıra götürdüler. Çadır, beyaz ve erguvan rengindeydi. İplerle gerilmişti. O kadar büyüktü ki, içine 2000 den fazla insan sığabilirdi. *Dış çevresi, tahta çit* ve doğramalarla çevrilmişti. Üzerlerine de boya ile bazı resimler yapılmıştı. İkinci ve üçüncü günler, onlardan yanımıza katılanlarla birlikte gittik. Artık prensler de gelmişlerdi. Onların her birinin, çevredeki dağlar ile düzlüklerde at süren adamları vardı».

Prenslerin giynişi, (her gün ayrı renklerle ayrılmıştı) : İlk gün, hepsi beyaz erguvan renkteki elbiseler giymişlerdi. İkinci gün K ü y ü k H a n da, bu çadıra geldi. *Kırmızı* giyinmişti. Üçüncü gün ise, mavi erguvan elbiseler giyinmişlerdi. (Yani törende bulunan herkes, *bir üniforma gibi*, aynı renkte elbiseler giyiniyorlardı. Bu elbiselerin renkleri de, her tören günü değiştiriliyordu). Dördüncü gün, herkes erguvan elbiseler giymişlerdi.

— *ÇİT İLE OTAĞIN Kapıları* : Otağın yakınında, tahta çitin üzerinde, iki tane oldukça büyük iki kapı vardı. Birisinden, yalnızca hakan girebilirdi. (Yani, «*hakan kapısı*» idi). Kapı, hemen hemen her zaman açıktı. Kapıyı bekleyen nöbetçiler de yoktu. Fakat hiç kimse o kapıdan girip çıkmağa cesaret edemezdi. 3. *kapı* herkesin girip, çıkmasına açıktı. Fakat kapının başında ok, yay ve kılıçlarla donanmış nöbetçiler duruyorlardı. Her kim ki çadıra yakınlaşırsa, hemen yakalanıyor ve kırbaçlanıyordu. Emirleri dinlemeyip, zorla veya kaçma yoluyla girenler, temrensiz ve kör oklarla oklanıyordu. Atlar, otağ çitinin, iki ok atımı kadar uzağında duruyorlardı. (Daha yakına yaklaştırılmıyorlardı). Prensler, silahlı adamlarıyla, ülkenin her yanından geliyorlardı. Yalnızca prensler, at ile gelebilirlerdi. Diğerleri ise atlar ile otağ arasında, yığınlar halinde yürüyerek geliyorlardı. *Prenslerin at takımları*, zırhlı göğüslükle-

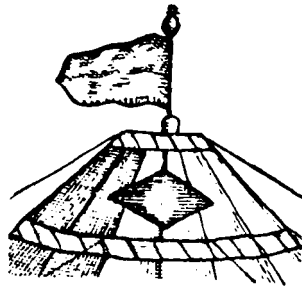
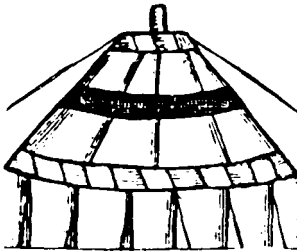
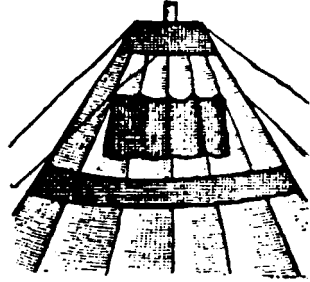
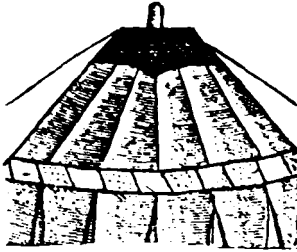
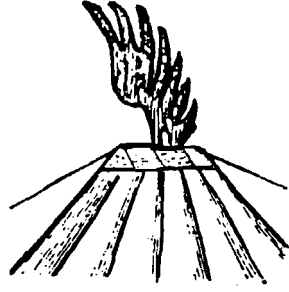
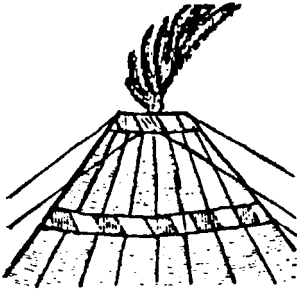
116. Marsigli'ye göre, Osmanlıların «bayraklı ordu çadırları». Çadırlarda, Avrupa tesirleri vardır.

ri ile eyerleri ve kuskunları, altından yapılmışlardı. Bizim hesabımıza göre bunlar, 20 marka değerinde idiler.

— *PRENSLER İLE KOMUTANLAR OTAĞDA; HALK İSE KONAK ÇİTİNİN DIŞINDA*: (Yukarıda da belirtildiği üzere bu otağ içine, 2000 kişi alabiliyordu). Prensler otağın içindeydiler. Aralarında, herhalde seçim üzerinde, konuşmalar ile görüşmeler yapıyorlardı. Halk ise, konak çitinin dışında toplanmış, bekliyorlardı. Böylece öğleye kadar kaldık. Ondan sonra kımız içilmeğe başlandı. Akşama kadar, (fıçıların dibi) kazınır-casına, - onların geleneğince -, kımız içildi. Bizi içeri çağırdılar ve bira verdiler. Çünkü biz, at sütü içmek istemiyorduk. Böylece bize, olağan üstü saygılama göstermişlerdi. Fakat verdikleri içkiyi de içemedik. Onlara çok yorgun olduğumuzu söyledik. Onlar da, daha fazla ısrar etmediler. (Carpini bundan sonra doğudan ve batıdan gelen prensler ile elçilerden söz açmaktadır). Bu elçilerin sayısı, 4000'i geçmekte imiş. *Elçilere, konak çitinin dışında yer gösterilmişti. Çingiz Han devleti, Çingiz aristokrasisi üzerine kurulmuştu. Diğerlerinin hepsi, konak çitinin dışında kalıyorlardı.*

— *KARA-KURUM'DA «SARI-ORDU»*: Yukarıda *ordu* üzerinde çok durmuştuk. Buradaki *Sarı-ordu* veya Moğolca «*Şıra-orda*», bir hakanlık otağıdır. Hakanlık otağı, bir devlet sembolü olarak, devletin bölümlerine ad olurdu. *Altın-ordu* gibi. Az sonra, altın ordu adlı, büyük hakanlık otağına geleceğiz:

«... Hatırladığıma göre, biz burada dört hafta kalmıştık. Edindiğimiz duygu, burada büyük bir *seçim töreni* olacağını gösteriyordu. Fakat bu açık değildi. Bununla beraber, Küyük'un adına *şarkıların söylenmesi*, bize bunu anlatıyordu. Küyük, çadıra girdiği zaman, herkes yerini almıştı. Dışarıdakiler ellerinde, kırmızı pamuktan püsküllerle süslenmiş, çok güzel gönderler, (tuğlar) tutuyorlardı. Küyük'ü eğilerek selamlıyorlardı. Böyle bir saygıyı, başka hiçbir prenese karşı göstermemişlerdi. Bu: «*ordugâh*» veya «*hakanlık sarayı*», «*Sıra-Or-*

117. O s m a n l ı ordusunda görülen, «tuğlu veya sorguçlu ordu çadırları» : (Marsigli'ye göre). Bu iki çadır başlığı, çok önemli vesikalar-
dır. Bunları, 6. cildimizde değerlendirmeye çalışmıştık.

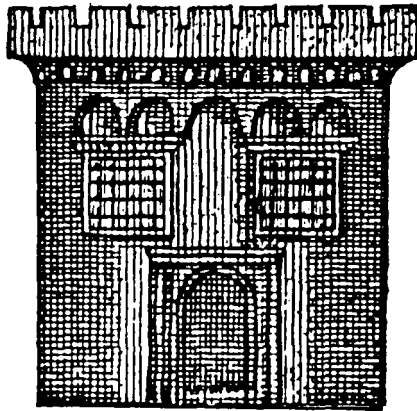
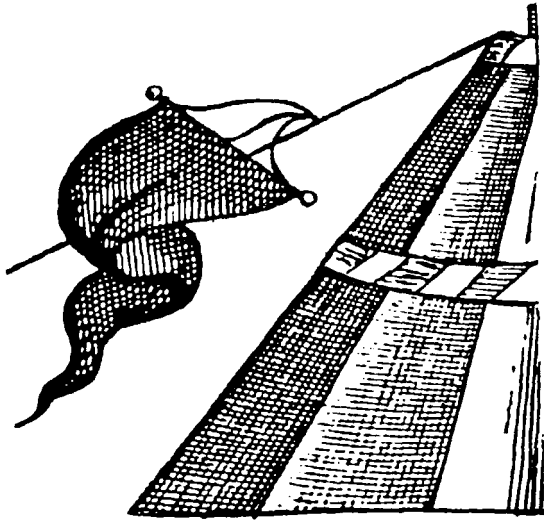
da» adı ile adlandırılıyordu. (*Sıra-orda,*) *Orhun*'daki başkent *Kara-kurum*'dan, bir yarım günlük uzaklıkta bulunuyordu. Burası, Ögedey Han'ın yazlık konağı idi. Burada altın işleme ile yapılmış bir ipek çadır daha vardı. İçine 1000 kişi kolaylıkla sığabiliyordu»: (Carpini-Risch, s. 52, 240).

— «*ALTIN OTAĞ*»: «*ALTIN-ORDU*»: «(Sarı-ordu'dan) ayrıldıktan sonra, atla birkaç menzil yol aldık. Geldiğimiz yer güzel bir düzlüktü. Dağlar arasından, güzel bir çay akıyordu. Orada, «*altın-ordu*» denen ayrı bir otağ vardı. 1246 yılının 15 ağustosunda Küyük, orada tahta çıkacaktı. Fakat çok zarar veren bir dolu yağmış ve bundan dolayı da, tahta çıkma töreni ertelenmişti. Bu otağın direkleri *altın plakalar* ile süslenmişti. Ağaç bölümleri ise, *altın çiviler* ile birbirlerine tutturulmuştu. Çadırın kubbesi ile duvarları, çok değerli kumaşlarla kaplanmıştı. Dışı ise, normal kumaşlarla yapılmıştı.

İbn Batuta, Kıpçak'ta *Özbek Han*'ın otağını şöyle anlatıyordu: «Burası büyük bir çadırdı. Dört direkli sütun üzerinde duruyordu. Çadırın direkleri altınlanmış gümüş plakalar ile kaplanmıştı. Bu direklerin yukarısında, sütun başlığı olarak, altınlı gümüşler parlıyordu.» (Defremery, II, 406; a. esr, 241).

— *ALTIN OTAĞIN YANINDAKİ TÖRENLER*: *Carpini*, otağın yanında yapılan din törenleriyle duaları andıktan sonra, içeri girip, hakani tahta çıkardılar diyor. 10. paragrafta ise, tahta çıkış törenini bütün ayrıntılarıyla anlatıyordu. Bundan dolayı biz ilk önce, 9. paragraftan alıntılarımızı yapacağız :

«24 Ağustos 1246'ya kadar, burada kaldık. Bu arada dalga dalga birçok insan geldi. Yüzlerini güneye doğru döndüler. Bunlar birbirlerinden, bir taş atımı kadar, bir uzaklıkta duruyorlardı. Adımlar atarak, dualarına başladılar. Sürekli olarak ileri gidiyorlar ve güneye doğru diz çöküp, eğiliyorlardı. Onlar, and veya yemin mi ediyorlardı; Tanrı veya başka bir varlığa mı secde ediyorlardı, bunu anlıyamadık. Bu tören ve dua'lar, uzun

118. Bir O s m a n l ı ordu çadırı ve arma olarak kullanılan, bir «hisar burcu». Arma eski bir Osmanlı köşkünü andırmaktadır. (Marsigli'ye göre).

bir süre sürdü. Ondan sonra çadıra girdiler ve Küyük'ü tahta çıkardılar. Bundan sonra da hakanlarının karşısında diz çöküp eğildiler. Bundan sonra, bütün halk da onlar gibi yaptılar. Biz hakana bağlı olmadığımızdan, eğilmedik».

— «**TAHTA ÇIKMA TÖRENİ**»: (**OTAĞIN İÇİNDE**): «... 1246 yılında Küyük-Han, hanlık... unvanını şu törenle aldı: Hanedan ve devlet büyüklerinin hepsi, otağın içinde yerlerini almışlardı. *Altın bir taht* getirildi ve otağın orta yerine kondu. Onun üzerine Küyük'ü oturttular. Önüne de bir kılıç koydular ve şöyle dediler: « - *Bizim hepimizin üzerinde, efendimiz ve buyruğumuz olmanızı, hem diliyor ve hem de istiyoruz. Eğer siz dilerseniz!*» O da, şöyle cevap verdi: « - *Eğer benim sizin hakanınız ve efendiniz olmamı istiyorsanız, buna hep birlikte karar vermiş ve hazırlanmış iseniz, bunun için gerekli her şeyi yapacaksınız, sizin gelmeniz için emrettiğimde, sizi çağırdığımda, sizi nereye olursa olsun gönderdiğimde, hatta ölüme bile göndersem, bana uyacak mısınız?*» Hepsi birden, «evet!» diye bağıldılar. O da şöyle dedi: «*O halde, benim en ufak bir sözüm için bile, kılıç kullanacağım!*» Yine herkes buna, «evet» dediler.

«**Keçe üzerinde kaldırma**: Tahta çıkacak olan hakanı, keçe üzerinde kaldırma, bilindiği üzere bir G ö k t ü r k geleneğidir. Çingiz Han devletinde bu gelenek, yeniden görülüyordu: «Yere bir keçe serdiler ve (Küyük'ü) üzerine koydular. Ondan sonra şöyle dediler» :

«— *Yükseklere bak, Tanrı'yı gör ve tanı! Yere bak, üzerinde oturduğun keçeyi gör! Eğer devletini iyi idare edersen, elin açık olursa, erdemle hareket edersen, hizmetinde doğruluktan ayrılmazsan, prensler ile devletin ileri gelenlerini, tattukları mevki ve vazifelerine göre saygılasan, parlaklığın ve haşmetinle idare edersen, bütün dünya senin hakanlığın önünde diz çöker, Tanrı da gönlün ne dilersen onu sana verir! Buna karşılık, zıd bir zihniyet tutum içine girersen, sefil ve biçâre olursan,*

*zayıf, saygıdan yoksun, biçâre olursan, ilk kez üzerine oturma-
dığın bu keçeyi bile, varlık olarak kaybedersin!»* Görülüyor ki
en basit ve normal bir varlık, yalnızca bir keçe parçasıyla anla-
tılıyordu.

H a t u n u da bu sözlerden sonra, keçe üzerine hakanın ya-
nına oturtulurdu. *Her ikisi de keçe üzerine oturduktan sonra,
keçe üzerinde havaya kaldırılırdı.* Bunun üzerine yüksek sesle
herkes bağırdı. *Halk, bağırarak hakanlığı tasdik etmiş olurdu.*
Bundan sonra ölen hakandan kalan altın, gümüş, değerli taşlar
ve değerli şeyler, yeni hakana sunulurdu. Yeni hakan bu değerli
şeylerin bir bölümünü çevresindekilere dağıtır; diğerlerini de,
kendisi için bırakırdı.

«Y e m e i ç m e, bundan sonra başlardı. Akşama kadar içi-
lirdi. Ondan sonra arabalarının üzerinde pişirilen tuzsuz etler,
her dört beş kişiye birer parça olmak üzere dağıtılrđı.» (Or-
dudaki, bu «*mutfak arabalar*» üzerinde de durulmalıdır)...
(Carpini, Risch, s. 242 vd.).

— O T A Ğ D A T A H T A Ç I K I Ş I A N L A T A N D İ Ğ E R B A Z I
K A Y N A K L A R : Plano Carpini'nin yukarıdaki anlatışı biraz kuş-
gulu görölmüşdür. Bizce bu tahta çıkış, G ö k t ü r k geleneğine
çok uygundur. H ı t a y devletinde de, yakın seramonileri gö-
rürüz. Bunun üzerinde, Türk Mitolojisi adlı eserimizde
geniş olarak durmuştuk. Şimdi de, İbn Arabşah'ın, Fakihat'ın-
dan bir örnek alalım :

«Tatarlar bir hakani tahta çıkarmak istedikleri zaman
kurultay (kuriltai) toplarlar. Orada hakanın oğlunu hakan ola-
rak seçerler. *Bir siyah keçe üzerine oturturlar.* Dört büyük göz-
de emir (komutan?) keçenin dört ucundan tutarlar ve yerden
yukarıya kaldırırldı. Bu arada da yüksek sesle hakan onlara
şöyle derdi : «— Ey hakan, ben hakan ve hükümdar olarak
yetki alamıyacağım. Çünkü ben, yeterince güçlü değilim. Bu
ağır sorumluluğu taşıyamıyacağım. Bu konuda uzun zaman tec-
rübe kazanıp, yetişmeliyim!» Halk ise ona şöyle derdi :

«— Evet, sen bizim hanımız ve efendimizsin! Siz bu yükü taşıyabilecek güçtesiniz!» Hakan yine, hakanlığı istemediği anlatan sözler söyler; halk da ısrar eder. Ta ki onu tahtın üzerine oturtuncaya kadar. Büyük ve küçük, idareciler ile halk, herkes sevinir. Bundan sonra Çingiz Han'ın T ö r e kitabını getirirler. Saygıyla alırlar ve sessizce okurlar. Bundan sonra hakanı, bu töreye uygun olarak idare edeceği üzerinde, yemin ettirirler... Sonra da, herkes onun önünde diz çökerler. Ondan sonra, *yüzlerini güneşe döndürür ve diz çöküp, dua ederler. Secde yaparlar.*

«Bu töreni daha çok *baharda* yaparlar. Hakan hazinesini açar. Altın, gümüş gibi değerli şeyler... ile, elbiseler armağan eder. Bu bayram ve eğlenceler, uzun süre devam eder ve birbirlerine gidip, kutlama yaparlardı... Bu gelenek zamanımıza kadar doğudaki bir çok devletlerde süre gelmiştir...» (a. esr., s. 243, n. 3).

«*Hakanlığı üç kez reddetme*», G ö k t ü r k devleti ile; yine onun devlet geleneklerinin tesirleri altında bulunan H ı t a y devletinde de bulunur. Türk Mitolojisi adlı eserimizde bu konular, çok geniş olarak ele alınmıştır. F. Risch, Haitum'da Çingiz Han'ın tahta çıkışı ile ilgili olarak, şu vesikayı bulmuştu:

«... (Otağın) ortasına bir taht koydular ve yere de siyah bir bez (?) germişlerdi. Çingiz Han'ı bunun üzerine oturttular. 7 milletin (*Yedi iklimin*) kırılları, bezin uçlarından tutup, onu yukarıya kaldırdılar. Ondan sonra da, tahtın üzerine oturttular... Diz çökerek, namusları üzerine yemin ettiler... Bu gelenek, şimdi bile Tatarlar arasında vardır. Ben bu töreni, onların hakanlarının tahta çıkışlarında, iki defa gözlerimle gördüm...» (a. esr., s. 243n).

2) KÜYÜK HAN'IN OTAĞINDA, «KABUL RESMİ» (1246): «Burada, (yani hanın tahta çıktığı otağda), hakan tarafından çağrıldık. Devletin baş sekreteri (Ulug veya yeke bi-

tikçi) Çingay, adlarımızı yazdı. (Çinkay, bir Uygur idi).... Yüksek sesle bizi tanıttı. Bizim önümüzde bulunanlar, dört defa sol dizleriyle diz çöktüler. Bize de, kapının eşğine dokunmamamız, önemle söylendi. Üzerimizde silah veya bıçak bulunup, bulunmadığı kontrol edildi. Kapıdan girdik ve otağın doğu tarafından yürüdük. Batı yanına ... girmeye, kimse cesaret edemiyordu. Batıdan, yalnızca hakanlar girebilirdi. Çünkü o yön, onun malı ve yanıydı. Ancak halk, kendi çadırlarında buna pek fazla önem vermiyorlardı. Küyük hakan olduktan sonra bu çadıra ilk kez biz giriyorduk. Diğer elçiler de içeriye alındı... Elçiler hakana, çeşitli armağanlar sundular...

- «Çin'den armağan gelen otağ»: «Küyük Han'ın otağından çıktık ve başka bir yere girdik. Kırmızı ve erguvan rengindeki kumaşlardan yapılmış olan bu otağ, gerçekten çok görkemli idi. Çin (Kitai) tarafından armağan edilmiş ve dikilmişti. Bizi içeri soktular. Bize içmek için, bira ile şarap ve yememiz için de, ne kadar istersek, o kadar çok et verdiler. Ti-yatro sahnesi gibi, bir kürsü (solarium) yapılmış ve üzerine de taht konmuştu. Taht, fildişi ile oyulmuş; altınlar, taşlar ve inciler ile süslenmişti. Tahtın bulunduğu yere, bir merdivenle çıkılıyordu...» (a. esr., 249).

- "Batu Han'ın tahtı": İbn Batuta bu tahtın, Kıpçak hanına ait olduğunu söylüyordu. Fakat bu sırada orada Batu veya oğulları bulunuyorlardı: «... Taht, otağın tam ortasında bulunuyordu. Taht, ağaçtan yapılmıştı. Üzeri, altın ve gümüş plakalarla süslenmişti. Ayakları ise, tüm olarak, altın ve gümüşle kaplanmıştı. Üzerinde ise değerli taşlardan, kakmalar yapılmıştı. Tahtın üst kısmında, büyük bir halı vardı. Oldukça büyük olan tahtın üzerine, bir minder konmuştu. Hakanın yanında *ulu hatunu* oturuyordu. Hatunun arkasında, ön saçları kadar uzun, bir topuz vardı...» (a. esr., 249n).

3) BATU HAN'IN OTACINDA: (*Rubruk'a göre: 1253-1255*): «Ertesi gün, saraya kabul edildik. Batu, büyük bir otağ-

da oturuyordu. Çünkü onun kendi evi, bu kadar insan ile kadını alamazdı. Kılavuzumuz bizi, Batu konuşmaya izin vermeden, konuşmamamızı tenbihledi. Bundan dolayı çok ve kısa konuştuk... Ondan sonra hanın otağına götürüldük. Bize, çadırın iplerine dokunmamamızı, sıkı sıkı tenbih ettiler. Çünkü bunlar, evin eşiği gibi kabul edilirlermiş. Biz rahip elbiselerimizi giymiştik. Ayaklarımız çıplak ve başımız da açıktı. Bu onlar için garip bir görünüş oldu. Plano Carpini, rahip elbiselerini değiştirmişti. Çünkü o, papanın elçisi idi. Bundan sonra çadırın ortasına girdik. Bizi diz çökerek selamlamaya zorlamadılar. Çünkü bu, elçilere ait bir gelenektir...

«Ba tu'n un ta h t ı, uzun ve geniş bir yatak gibiydi. Altınla süslenmişti... Yanında bir *hatun* oturuyordu. Erkekler ise, sağında ve solunda yer almışlardı. Çünkü kadınlar, çadırın bir yanını dolduracak kadar çok değildiler. Bunlar, Batu'nun hatunları idiler. *Kımız masası*, ortada duruyordu. Üzerinde altın gümüş ve değerli taşlarla süslenmiş, vazolar da vardı. Batu bizi, merakla süzüyordu... Yüzü, kıpkırmızı idi. En sonunda, bana konuşmamı emretti. Kılavuzum bana, diz üzerinde konuşmamı söyledi. Ben de tek dizimle çökmek istedim. Ancak iki dimizi de, yere koymamı işaret etti. Ben de, güçlük çıkarmadım. (Rubruk, Hıristiyanlık hakkında bir vaiz veriyor...) : Fakat benimle alay eder gibi ellerini vurdular. Kılavuzum korktu. (Bundan sonra Rubruk, Haçlı akınları üzerinde konuşuyor)... «Ondan sonra oturmamı emretti ve içmek için süt verildi. Onun evinde kımız verilmesi, bir saygı ve itibar işareti idi. Oturup, gözlerimi yere diktim. Belki de büyüden korktuğu için, yüzüne bakmamı emretti. Çünkü öne bakma, onlar için iyi bir şey sayılmıyordu. Yası ve ölüsü olanlar, böyle dururlardı...»

— Mengu' HAN'IN OTACINDA: (*Rubruk'a göre*: 4 Ocak 1255): «Hanın sarayına otağına) götürüldük. Otağda Nesturî papazlarını da gördüm. Hanın Hıristiyan olup, olmadığını sormadım. Bize, hangi yöne doğru ibadet ediyorsunuz, di-

ye sordu. Biz de, «doğuya doğru», dedik... (Bundan sonra Hıristiyan vaizleri verip, ilahiler okuyorlar...) Ortada bir *kımız masası* vardı. Fakat kılavuzumuz bizi durdurdu ve bir tabureye oturttu. *Hatunların*, tam karşısında bulunuyorduk. Evin tümü, altınla bir perde ile kaplanmıştı. Ortaya bir mangal konmuştu. İçinde (absinchi?) kökleri ile dikenleri yanıyordu. Buralarda, bunun çok olduğu anlaşıyordu. Ayrıca, öküz tezeği de vardı.

«Bir y a t a k üzerinde oturan han noktalı ve çok parlak bir kürk giymişti... Bir maymuna benziyordu. Orta boyluydu ve 45 yaşlarındaydı. Yanında en genç karısı oturuyordu. Genç bir kızdı. Çok çirkindi. Adı da, Cirina (Şirin?) idi. Arkasına konmuş diğer bir yatakta da, çocuklar ile akrabaları vardı... Sarayda, *annes*i baş kadın idi. (Bundan sonra içkilerin tanıtılmasına geçiliyor)... Bundan sonra çeşitli avcı kuşlar, atmaca ve şahinler getirildi. Hanın, elinin üzerine kondu. Han, bunlarla çok eğlendi...»

4) *KARA-KURUM'DA, MENGÜ HAN'IN SARAYI* : (*Rubruk'a göre*: 1253-55) : Mengü Han'ın Kara - Kurum'daki sarayı, O r h u n ırmağı kıyılarında idi. U y g u r kağanlarının başkentine yakın idiler. Burası, ana yollardan uzaktı. Zamanla önemini kaybetti. Kara-Kurum yazıtları, bu şehrin refah içinde büyüdüğünden söz açmıyorlardı (Pelliot, TP, 1930, 228-229). Kubilay Han tarafından bu başkent, Çin'e taşındıktan sonra, şehir birdenbire ölmeğe başladı (Pelliot, JA, 1925, I, s. 372-5). Rubruk'un anlattığına göre, o zamanlar da pek parlak bir şehir değildi :

«Mengü Han'ın Kara-Korum'da büyük bir sarayı vardı. Çevresi duvarlarla çevriliydi. Duvarlar, bizim (mabedlerdeki gibi), tuğladan yapılmıştı. Bu sarayda, yılda iki kez bayram yapılıyordu. Birincisi, yazın buraya dönüldüğü zaman kutlanırdı. Asıl büyük bayram, herkes ile devletin ileri gelenleri, vazifeden döndükleri zaman kutlanır ve bu arada çeşitli hediyeler verilir-

di. Hediyeler verilirken, sergilenirdi. Sarayın içinde, pek çok ev vardır. Ayrıca içlerinde hazineler ile yiyeceklerin bulunduğu, uzun anbarlar da görölüyordu. . . » Bundan sonra Rubruk, Hıristiyanların yaptıkları bazı şeyleri anlatıyor. . . Gezin, özellikle kiliseler ve gördüğü Hıristiyanları tanıtıyordu. *Sarayın çevresinin yazın, «kanallar ile sulandığını»* da sözlerine katıyordu. Düşünce ve görüşümüze göre bu başkent, Uy g u r şehri kadar görkemli değildi.

10. B Ö L Ü M

TÜRK ÇADIR SÖZLÜĞÜ

Bu kitabımızda otağ ve çadır, daha çok bir devlet sembolü olarak ele alınmaktadır. Devletin, hakanın ve komutanın sembolü ve oturduğu yer, ordu ve devletin idare edildiği bir yerdir. Bundan dolayı devlet anlayışı ile devlet otoritesinin çekirdeği ve temeli buradan başlıyordu. Hakanlık otağı ile onun çevresindeki ordugâh anlayışının başlayıp, gelişmesini bu cildimizde, geniş olarak ele aldık.

Ancak topladığımız bütün vesikaları, devlet ve hakanlık otağı ile ilgili olarak, ele alıp, kullanamadık. Bu çok değerli vesikaların, kitabın dışında bırakılarak, atılmasına da gönlümüz razı olmadı. Bundan dolayı geriye kalan vesikaları, «Türk Çadır Sözlüğü», başlığı ile, toplamağa karar verdik. Ancak sözlük adıyla vereceğimiz, yalnızca bir söz sırası da, gereğince yararlı olmayacaktı. Bunun için, önce karşılaştırmalı ve yorumlu olarak, çadırın bölümlerine göre bir inceleme yaptık. Bundan sonra da incelenen sözleri, bölümün arkasına bir söz dizgisi olarak sunduk.

I. BAZI EV ÇEŞİTLERİ

1). **AĞAÇ EVLER**: Hayvancı Türklerde ağaç ev, daha çok keçenin örttüğü ağaç iskelet karşılığında söylenir. Anadolu'daki «derim evi» deyişinde olduğu gibi. *Rabguzi*'de görülen ve alpların oturduğu «ak-örgö» de de, böyle bir özellik görülür (R, 1, 1228). Ancak Altay Türklerinde de çağaç üy», y a i ağaç ev deyimlerini görmüyor değiliz (R, 1, 150). Şimdiki

ağaçtan evler ise, dejenerleşmiş ve Ruslaşmışlardır : (Bk. Radlof, *Sibirya'dan*, I, s. 34, 114, 118, 336...).

2) *BALKONLU GÖÇ EVİ*: Bunlar çoğunlukla, arabalar üzerindeki çadır ve yurtlardır. Önünde bir gezemek vardır. Kalmuk Moğolları bunlara «*asr*»? derlerdi, (Ramstedt, *Kalm. Wb*, 16b).

3) *ALAÇI, ALAÇUK*: Bu evler üzerinde yukarıda durmuştuk. Bunların yerlerde, kümes gibi bölmeleri de vardır (R, I, 362).

4) *BABA EVİ, BÜYÜK EV*: (*Cong ev*): Bu anlayış, Anadolu'da da çok eski bir Türk geleneğini yansıtır. «Çong», «büyük ve ulu» demektir. «Ulu ve büyük ev», babadan miras kalmış, baba evi karşılığında söylenirdi. Yaygın olarak bu evde küçük oğul, baba ve annesiyle birlikte otururdu (Yudahin, 799).

5) *BALÇIK VE TOPRAK EV*: Hayvancı Türkler, bütün tarih boyunca bu evlerde oturmadan hoşlanmamışlardır. Dede Korkut'ta da bunlara, «*kara doğuz damı*» denmiştir. *Çağatay* Türk kültür çevresi ile çoğunluğu ziraatçı olan *Tarancı* Türklerinde *kerpiç* evlere, «*palçık öy*» (*balçık ev*) denmiştir (R, 4, 1172). *Kırgız* Türkleri ise, çamur evlere' «*tam üy*» (*dam ev*) demişlerdir (Yud., 799). D e d e K o r k u t içinde de «*tam, dam*» sözü, kerpiç ve çamur evler için söyleniyordu. «Sığır damı, doğuz damı»..

6) *BEZ EVLER*: Türklerin çoğunlukla, soğuk bölgelerde yayılmaları nedeniyle, bezden çadır kullanmıyorlardı. Yalnızca Mısır'daki *Memlûk devleti* kültür çevresinde *pamuklu* otağlara rastlanır. Çok gariptir ki Kalmuk Moğollarında da, «*bos ger*» (*bez ev*)'den söz açılıyordu (Ramstedt, *Kalm. Wb*, 56). Halbuki bu kavimler soğuk bölgelerde yaşıyorlardı. Vesika kaybolmasın diye, buraya koyduk.

7) **ÇARDAK**: Dede Korkut içinde de geçer. Bu söz Türkçeye Farsça «*çâr-tâğ*» sözünden girmiştir. Ancak Türklerde manası ayrıdır. Asım Efendi'nin de dediği gibi, «*dört köşe (murabba) çadıra dahi denir. Şiraz'da Şirvanî; Türkçede ise, oba derler. Mutfak (madbah) çadırına ise, aylak çadırı (?) denir*» (Bürhan, 213). Görülüyor ki, çadır çeşidine de, çardak adı verilmiştir. Aslında Türkler, «dört direk ve bir çatıdan oluşan» yapılara, çardak demişlerdir (Redhouse, 703). Dede Korkut'ta ise, direklerle yapılmış bir gölgelik gibi görünmektedir: «*Beyrek, yüce çardaktan baktı, bezirgânları gördü...*» (DK, 95-4). Bağcı, bostancı ve hayvancı köylülerin çok bulunduğu Anadolu'da ise, çardaklar çok önemlidir. Derleme Sözlüğü içindeki, çardakla ilgili «*ayaz cergi, çavuşkan, karaçav, turluk, yazlık*» sözleri üzerinde durulmalıdır. Bunlar da Türk çadırlarıdır.

8) «**COLA-**», **YOLLUK EV**: Kırgız Türklerinin, «*colamüy*» (*cola-m-üy*) dedikleri bu çadır tipi, küçük bir keçe çadırıdır. Yolda ve gezip kullandır (R, 4, 98).

9) **DERİ VE SAHTİYANLI ÇADIRLAR**: Türklerde bu tip çadırlar görülmemiştir. Ancak bununla ilgili iki vesikayı da sunmadan geçemeyeceğiz: Harezmi'nin kültür çevresinde *Mukaddemet ül-Edeb* de, «*sahtiyandın çadur*» sözü görülüyor. Bunun karşısında da, daha geç çağlarda, Moğolca «*sarisu çadur*» sözü yazılmıştır (ME, 319a). Aslında Asya'nın kuzeylerine doğru gidildikçe, geri ve yoksul Türk kavimlerinde, hayvan derilerinden yapılmış çadırlar görülür. Bunlara Abu Dulaf da görmüştür (Marquart, Komanen, 100, n. 100).

10) «**DÜRÜM EVİ**»: Güneydoğu Anadolu'da, Ali Rıza Yalın tarafından anılmıştır. Bu daha çok, Anadolu'daki bir benzetmedir. Aslı *dürüm* değil; *derim* olmalıdır (A. R. Yalın, Cenupta Türkmen oymakları, II, s. 422).

11) **ÇUL ÇADIR**: Bu, kıl çadır da değildir (a. esr., 2, 419)

12) **GECELEME ÇADIRI** : (*Oduulan*) (*Tel Kom.*) : Radlof, bunun nasıl bir çadır olduğu hakkında bilgi vermiyor (R, 1, 1133.)

13) **GERDEK ÇADIRI** : D e d e K o r k u t'taki, bu otağ hakkında bilgi vermiştik. Kırgız gerdeğe girilen çadırlara, *ak ev* derler (Yud., 799).

14) **KÖŞELİ ÇADIRLAR** : Keçe evler, köşeli olamazlar. Ancak Ali Rıza Yalgın *alaçık* çadırını köşeli gösterir. Destanlarda «*dokuz köşeli çadır*» (*tokuz bulunnıg üy*) lerden söz açılır (R, 3, 1446 : Sag.). Dokuz, uğurlu bir sayıdır.

15) **KOŞ** : Türklerde konak yeri, birlik düzeni olarak görülür. Moğolların Gizli Tarihi içinde ise bu söz, ev olarak görülüyordu (YCPS, 245). Bu gelenek, Kalmuk Moğollarında da devam eder (Kalm. Wb., 189b).

16) «**KARA EV**» : Kırgız Türklerinde, «*fakir ve yoksul evi*», anlamında söylenir (Yud., 799). Ali 'nin *Selçuk Tarihi* içinde de, «*çetr-i siyâh*» görülür (s. 74). Ali Rıza Yalgın ise «*kara çadır*», renk olarak tanımlamıştır (a, yer). A. R. Yalgın, ayrıca «*keşli ev*»den de söz açmaktadır. Açıklamayı gereksiz görüyoruz.

II. OTAĞ VE ÇADIRLARIN YAPILARI VE BÖLÜMLERİ

Bu kitabımız bir materyal ve kaynak eseridir. Kaynakların tam olarak ve sabırla derlenmesinden meydana gelmiştir. Kaynaklar derlenirken hiçbir şey önemsiz görülmemiş ve atılmamıştır. Elbette ki bütün belgeler, özellikle etimoloji bakımından, tam bir açıklığa kavuşturulmamıştır. Bu materyalin gelecek nesiller için, zahmetsizce ellerine geçen noksansız bir malzeme olması dileğindeyiz. Ancak gelecek nesiller şunu bilmelidirler ki, Radlof sözlüğünün sekiz bin sahifesi içindeki bütün materyal, noksansız olarak aşağıda sunulmuştur. Etimoloji zorlamalarına gidilerek, sözlerin asılları bozulmamıştır.

— GÖKTÜRKLERDE: Giriş olarak, Göktürk yazılarıyla yazılış bir Turfan el yazmasındaki, bir Türk evinin tanıtılmasıyla söze başlayacağız :

«Çadırın içi (kerekü içi), nasıldır (neteg ol)? Onun bacası, duman deliği (tüğünüki) nasıldır? Pencere (közünğükki) nasıldır? Manzarası (köriğlög), damı (eğni) nasıldır? İyidir! İpleri (bağışlı) nasıldır? Vardır! Bunu böylece biliniz! Fena, (burada?) iyidir!» (ThS, II, 28; H. N. Orkun II, 77, 28).

Göktürk yazılı bu vesikada baca, tütünlük; pencere, gözüngü; manzara, görüklög; ipleri, bağışı gibi bize çok yakın ve belki de bugünkü Türkçemizden daha güçlü olan söz ve malarla süslenmiştir.

A. BACALAR

— 1) Baca Türkçemize Farsçadan, -Ortaasya'da iken-girmiştir. D e d e K o r k u t'ta baca için, «dünlög» deniliyordu : «Dünlögü altun ban evim».. gibi, Dede Korkut ile ilgili bölümümüzde, bütün materyali sunmuştuk. Kuzey Türkleri de zaman zaman baca için «tüünük» diyorlardı (Pb, I, 49, 675; R, 1, 1117). A n a d o l u'da dabulbaz (davulbaz) bacanın şeklinden dolayı söylenir.

— 2) «Tütünlük, tütselik, tütünselik, tütün seriği» sözleri de çok güzeldir.

— 3) Kara - Kırgızların, «çamgara» (baca deliği) üzerinde durulmalıdır (R, 3, 1940).

— 4) Yine Kuzey Türklerinde baca deliği ve oluk için söylenen, «karaçı» (Kaç., Koyb., Şor), eski karakterde bir sözdür. (R, 2, 161).

— 5) «Küldröüş» (Kir), daha çok tavanda baca deliğini tutan tabladır (R, 2, 1479).

— 6) «Örökkö» (Alt.) de, «baca k a p a ğ ı» demektir. (R, 1, 1221). «Örü-, örü-» kökünden gelmelidir.

— 7) «Şangarak» (şanggırak) (Kır.), baca deliğinde bulunan bir ağaç halka, demektir (R, 4, 642). Bu halka, bacayı tutuyordu.

— 8) «Tümtük, tündük» (Koyb.) : Çok kuzeylerdeki bu deyim, Anadolu'ya da yakındır.

B. PENCERELER

— 9) Türk mitolojisi ve destanlarında görülen 40 pencere evler gibi motifleri buraya almıyoruz.

— 10) «Pencere, pencire», Türkçe değildir. Ancak Türkiye dışında, Kırım'da da söylenir. (Tarañçı Türkleri gibi çiftçi ve Çin'e yakın Türkler, «kağıtlı Çin pencereleri» için de, bu sözü kullanırlar. (R, 4, 1224).

— 11) «Közünük», pencere adının en eskisi ve en güzeli-dir. Gözünük, Göktürk yazılı, Turfan el yazmalarında geçer (H. N. Orkun, II, 77, 27).

- 12) «Köznektin çabığı» (Şor) : Közne, en kuzeydeki Türkler tarafından söylenir. «Çabığ», k e p e n k demektir (R, 3, 1931). Bk. Cabığ.

Anadolu'da pencere kapağı için söylenen *karak* da, eski karakterde bir sözdür. Bu deyim bizde, «gözünük, gözene» dir. Ali Rıza Yalğın'a göre güney-doğu Anadolu'daki yörük çadırlarına pencere yapmak, gelenekten değildir. Bulgar dağında, kapı da bir penceredir. Ancak zenginler, kapının yanına pencereler yaparlardı. (a. esr., I, 244).

C. BÖLMELER VE ODALAR

— 13). Osmanlı padişahları için çoğu zaman üç otağ kurulurdu. Bazen bu otağlardan birinden diğerine geçilirdi. (Saray, 271). Perdelerle ayrılmış bölmeler de vardı. Ancak Osmanlılar, belki de daha pratik olması bakımından, Çingiz Han

ile oğullarında olduğu gibi, çok büyük otağlar kullanmıyorlardı. Ancak otağın önündeki günlük veya sayvan (sayeban), kabul merasimlerinde bir rol oynuyordu. (Saray, 270).

- 14) «Bül-me» (Kas., Tob., Tüm.), yani bölme, duvar veya perde ile ayrılan yerdir (R, 4, 1896). Kuzey Türklerine ait bir deyimdir.

- 15) «Pölmö (Bölme)» (Bar.): Bu da, bizim çok uzaklarımızdaki Barbara Türklerinde böyle denir (R, 4, 1304).

- 16) «Pölünüş (bölünüş)» (Alt.): Bölme ve bölme duvarı veya perdesi (R, 4, 1303).

- 17) «Bül-dir-» (Kaz.): Bölen duvar (R, 4, 1894)

- 18) «Küşek» (Tob.): Kuzeybatı Asya Tobol Türklerinin deyimidir. Belki de köş (?). (R, 2, 1511). Oda manasıdır.

- ÇADIRIN EŞYA KONAN KÖŞELER/ : - 18a) «Çığdan» (Kır.): Çığden, yani kamıştan manasına gelir. Perde demektir. Bu perde, kadınlar bölümünde bulunur. Arkasına mutfak eşyası ile erzak konulur (Yud., 265).

- 19) KADINLAR BÖLÜMÜ: «Epçi, yani «evci cak.» yan»: Kırgız keçe evlerinde kapının sağ tarafına düşer. Bece-rikli ev kadınlarına da, «epçil», yani «evcil», derler (Yud., 334).

— 20) «Cabık» (Kır.): Cabık kapalı, örtülü demektir. Çadırın eteğinin önünde, ev eşyalarının konduğu yer. Diğer açıklamalar için bk. Yud., 160

- 21) «Dalaan üy»: Sofalı ev : (Yud., 203).

— 22) Bagana : (Türkmenlerde ve Hivede). Ön duvarla ilgili olan şeyler. Farsçadan : (R, 4, 1448).

— 23) BATU HAN /LE GÖYÜK HAN'IN OTACLARINDAK/ BÖLMELER: Bunlarla ilgili olarak gezginlerin raporla-

rında çok bilgi vardır. Biz burada, yalnızca Carpini ve Rubruk' dan birkaç sahife göstereceğiz : Beyaz keçeden harem çadırları için bk. Carp., 250. Hakan otağları : Carp., 227, 241, 249, 273. Rubruk : 123, 194. Buradaki sahifeler, F. Risch'in tercüme ve notlarına göre verilmiştir. Bu kaynakların otağlar ile ilgili bazı bölümlerinin tercümelerini sunduk.

24. GÜNEY - DOCU ANADOLU'DA ÇADIR BÖLMELER/ : Bu konuda, rahmetli Ali Rıza Yalğın, bizi epeyce aydınlatmıştır. Onun verdiği bilgilerin hepsini, burada vermediği gereksiz görüyoruz. Tabii olarak bu çadırların büyük ve küçüklüğü ile, yaşamaya elverişli oluşu, yoksulluk ve zenginliğe göre ayrılıyordu. Yeni doğan kuzuları saklamak için, çadır içinde topraktan açılan tabana, kaşak deniyordu. Kuzey Türklerinde ahır ve kümes de çadırın içindeydi (R, 1, 362).

Anadolu yöresinde çadırlarında, çadırın direkleri, önemli bir rol oynuyordu. Kapı önündeki direğe, «çoban çağı» deniyordu. Çobanlar gibi hizmetçiler vs. burada oturabiliyorlardı «Ocak çağı, ışık çağı» ise, çadırın başında idi. Kadınlar, bu bölmeye geçemiyorlardı. Ayrıca çadır eteklerinin önlerinde, «giyesi çuvalı, azık yükü» gibi giyecek ve yiyecek çuvaları ile, sandıkları bulunuyordu. (Bk., A. R. Yalğın, a. esr., II, 422).

Ç. ÇADIRIN KEÇE ÖRTÜLERİ VE DAMI

— 25) «Arığ» : Kaşgarlı Mahmud, bunun Barsganca çadır örtüsü olduğunu yazıyor (MK, 1, 63). Bir açıklamasını bulamadık.

- 26) Basturma : Yerleşik ve ev sahibi olan bir doğu Türkistan deyimidir. Çatı manasınadır (R, 4, 1439).

— 27) Böztök (Kır.) : Keçe ile örtülü yumuşak bir ev. Buradaki «böz», bez demektir (?). Bk. R, 4, 1706.

— 28) Çapma (Kır.) : Çapma, burada örtmek demektir. Keçe örtü manasına (R, 4, 56).

— 29) **Çapsar (Kır.)**: Yine aynı kökten, çadır örtüsü (R, 4, 56)

— 30) **Çabınmak (Kır.)**: Evi örtmek. Bk. *Yabın yabınmak*. (R, 4, 58).

- 31) Kat: **A. R. Yalğı'n'a** göre, kara çadırların kumaşına denir. Bu, kıl örtü olsa gerektir (a. esr., 419).

- 32) **Kıldırooç (Kır.)**: Keçe evlerde, tötögö'nün biraz altında bulunan keçe saçaklar (Yud., 451).

- 33) **KEÇE**: Kiyiz, kigiz (Kar.): **Keçe örtü**. «Kazak kiyizi»; **keçe bastı** (kiyiz bastı): (R, 2, 1344, 1408).

- 34) **AK KEÇEYİ ÇADIRIN İÇİNE YAYDI**: (Ak kiisti aylanıp, içinde yaydı): (R, 3, 5).

— 35) **ESKİ KEÇE PARÇASI**: (Kormuşı) (Kır.): **Sözün, eki ve kökü bellidir (R, 2, 578)**.

- 36) **Kuldraus (Kır.)**: Çadırın eteğindeki kırmızı band (R, 2, 989). Krşl. Küldröüş.

- 37) **Örmege**: Moğolların Gizli Tarihi içinde geçer. «boro ö.», boz keçe manto veya aba demektir. Pelliot, örmege diye okuyor (s. 22). Örmege aslında yün gömlek demektir Türkçe ile ilgisi de açıktır (YCPS, 95, 205).

- 38) **Perdi**: Azerî bir sözdür. Çatıdaki ağaç örgü manasınadır (R, 4, 1239).

- 39) **İsgei, sisgei**: Moğolların Gizli Tarihi'nde geçer. Keçe ve keçe çadır demektir (YCPS, 202). Bk. To'urha, togurka.

- 40) **Üy sıyrıldı (Kır.)**: Keçe evin örtüsü sıyrıldı, kaldırıldı (Yud. 653).

— 41) **Tiıgiç, tizlet** - (Kır): **Dizgiç, dizmekte keçe çadırın süsünü sıraya yardım eden (Yud. 741)**. Tiidetmek, dizletmek; keçe çadırın uuk'unu ip ile dizmek (Yud., 742).

- ÖNEMLİ KEÇE ÖRTÜLER: (Ortaasyadan Anadolu'ya): - 42) Togur, tugur (Kır): Keçe çadırın üstünü örten keçe. Tugurluk (Çağ.), çadırın üstüne örtü için kullanılan keçe (R, 3, 1432).

- 43) Turluk: Mısır Memlûk kültür çevresinde, çadırların üzerine örtülen keçe (AH, 62). - Anadolu'da Torluk. -

44) Tımrduk (Kır.): Çadırın ağaç iskeletini örten keçe. Dört parçadır. İki tanesi kapı yanını kapayan, ön tuurduk. İki tane de, arka tuurduk vardır. Bu keçeleri bağlamak için kullanılan ipe, t. bağı (boo) denir (Yud., 766). Anadolu'daki torluk ile karşılaştırabilirsiniz.

— 45) Torluk: Eski Anadolu'da, çadır keçesi (TS, 5, 38830).

- 46) To'urka, tu'urka: Moğolların Gizli Tarihi'nde görülür. Keçe elbise, çadırın keçe duvarı ve örtüsü demektir (YCPS, 202, 203). Yukarıdaki Türkçe deyimlerle ilgili olmalıdır. Birbirleriyle ilgili deyimleri yanyana getirdiğimizden, sözlerde alfabe sırasını, biraz kaybetmiş bulunuyoruz.

- 47) Tuburluk (Çağ.): (Tugurluk?) olabilir. Çadırın keçe örtüsü. Yanlış yazılmış olabilir (R, 3, 1516). - 48) Tebur (Tel. W): Yurt iskeleti üzerindeki keçe örtü (R, 3, 1128).

- 49) Tolok: Moğolların Gizli Tarihi'nde (YCPS, 189). Yukarıda bundan söz açmıştık. Krşl. «TuligU» (mo), çadırın baca deliğini kapama (YCPS, 246).

- 50) Tutuu: Çadırı örten keçeler. Tutmak'tan (Yud, 764). — 51) Tötögö: Obanın üst kısmını, baştan başa dolaşan süs. (Yud., 757). Bk. Tuurduk, üzük.

— 52) Üzük: Çadırın üst keçeleri. Açıklama için bk. Yud., 801. «Vuk», oyuk için de bk. a. esr., 788. «Yabın» için bk. Çabın.

— *SİYAH KEÇE ÖRTÜLÜ ÇADIRLAR İÇİN BK.* (Rubruk, Risch, 65) : Yıldırım çakınca Moğollar çadırların içlerine giriyorlar ve fırtına ile şimşeklerin dinişine kadar, dışarı çıkmıyorlar.

D. OTAĞ VE ÇADIRLARIN DİREĞİ

— 53) *Alaçuk direği* : «El-halife... ve dahi halife hayme ve alaçık direklerinden bir direğin ismidir (16. yy)» (TS, 1, 84). *Kalif* : Küçük çadır (DS).

— 54) *Bakan (Kır.)* : Keçe evin, iskeletin bir bölümünü kaldıran, bir sıırıktır. - a) *Ala bakan* : Askı vazifesini gören budaklı sıırık. b) *Kol bakan* : Yaylaya yanlarında götürdükleri küçük sıırık. - c) *Bel Bakan* : Rüzgâr veya yağmur sırasında *tündük*'ü (b. bk.) dayamak için kullanılan sıırık. *Bakanday*, (*bakanlı*) : Güçlü, kuvvetli (Yud., 80).

55) *Bagana (Yakut, Kır...)* : Direk, kazık, çadır direği (R, 4, 1448) : *Baganlamak (Çag.)* : Sırık, direk dikmek. 56) *Bagam (Çag)* : Duvara destek olarak vurulan direk (a. yer). - 57) *Bagapa (Kır., Kas.)* : Direk ve sütun (a. yer) : (*Bagana*'dan geliyor).

58) *Beldik (bellik) (Kır.)* : Bir şeyi veya çadırı desteklemek için vurulan, deste, bellik (R, 4, 1616). Kuşak manasına söylenir (Yud., 106).

59) *Betiklemek (Çag. V.)* : Çadırı keçe ile veya evi çatı ile örtmek (R, 4, 1619) : (Krşl. Batiklemek, patiklemek?, yuvarlama).

40) *Cağ (Güneydoğu Anadolu)* : (Krşl. *Çağ*) : Çadır direği : Baş, orta ve aşağı cağ : *Çoban cağı, ılık cağı, ocak cağı* : (A. R. Yalğın, Cenupta Türkmen Oymakları, II, 422). - 4) *Çevlik, çevlük* : Çadır direğine geçirilen, yuvarlak tahta göbek (A. Rıza Yalğın, a. esr., a. yer).

42) DİREK : Alaçık direği (bk. yk.); Çadır direği (Red, 701b); Kanunî'nin Zigetvar otağının yedi direği (Uzunçarşılı, Saray, s. 270).

43) E'ede (Moğ.) : Çadır direği (YCPS, 105, 209). - 44) Ger-luge (Moğ.) : Çadır direğinin altı, ayağı (YCPS, 121) - 45) Hılık : Güney - doğu A n a d o l u'da, çadırın orta direğinin ucuna asılan ipten yapılmış halka (DS), Krşl. halka.

46) Kalam (Kır.) : Direğin (ok), dört köşe üst ucu. - Baca deliğinin (köz) direği. Bacanın halkasını (tañğrak) kapatır. - Kalamdı, kalamlı (Kır) : Keçe çadırın çatısını direklerle dayamak (R, II, 235). Krşl. Kalem?

47) Kobuga? (tü?), Kobagi (mo?): Dikilen sıırıklar (ME, 299a). Bunun bir açıklamasını yapamadık. Şimdilik. - 48) Mamı (Kır.) : Oba veya çadırın önünde dikili, atların bağlandığı direk (Yud. 551).

48) OK, ev okı : Çatıya uzatılan direk (MK, I, 37). Ayrıca bk. R, 2, 235. Kağrı oku (DS). - 49) Öre (Çag. V) : Sütun, direk (R, 1, 1218).

- SIRIK : - 50) Sıran (Tel.) : Yurdun veya çadırın, 6 sıırığından birisi (R, 4, 639). - 51) Sırık (Alt. Tel. Kırğ. Osm.) : Vy sıırığı : Ev sıırığı (Kır) : Kötü havada vurulan sırık (R, 4, 640; 703). - 52) Siruk : Çadır direği, sırık (MK, 1, 381). Sırıkluk : Sırıklık (MK, 1, 503-5). - 53) Surug, sorug, (Çag.) : Çadır direği (R, 4, 544). - 54) Şurag (Kalmuk) : Çadır direği (Ramstedt, Kaim. Wb., 370a). - 55) Sülğü (Şor.) : Direk (R, 4, 833).

56) TAMA TAYAK (dama dayak) : D e d e K o r k u t'ta görülür : «Bir tama direk ururlar, ol tama tayak olurın, tururın...» (DK, 17-1). «Tülü kuşun yavrusu, Türkistan'ın direği» (DK, 110-4). - 57) Tik ağaç (Kom.) : Direk, sütun (R, 3, 1347).

TİREK (DİREK): - 58) *Tire* -: Dayamak veya direk dikmek (MK, 3, 262). - 59) *Tirek*: Direk (MK, 1, 387, 412; R, 3, 1366). - 60) *Tiregü*: Direk, kendisine bir şey dayanılan şey (MK, I, 447; R, 1, 1365). - 61) *Tirgeüş* (türgüş) (Tel.): Direk, çatı direği (R, 3, 1563). - 62) *Tirgük, Tirek*: Direk: «*Tirgük koydı tama*». Moğ. *Tulga* (ME, 354a). - 63) *Tirke*: Direk (R, 3, 1560). - 64) *Tirüş* (Krşl. *Tireüş*) (Tel.): Tavan direği (R, 3, 1372).

TİRGÜK, TÜRKÜK: - 65) *Türkük* (Kırg.): Destek, direk, çadırın içinde orta destek (Yud., 773). - 66) *Türtmek* (Kom., Çağ., DT, Kırg.): Keçe çadırı sıırıyla dikme (R, 3, 1563). - 67) *Tübürük* (Çağ., DT.): Odanın destek direği (R, 3, 1599). - 68) *Türklüğün* (Kırg.): Krşl. *Tirke*: Çadır direği (R, 3, 1560). - 69) *Uuk* (Kırg.): Obanın kubbesinin sıırıları: Yassı, aşağı kısmı. Yukarı, ince yeri. Bileği, aşağı bölümünün dış tarafı (Yud., 788).

70) *ANADOLU'DA, «DİREK» İLE İLGİLİ ŞU DEYİMLERE BAKINIZ*: (Bk. Derleme Sözlüğü): *Cağ, çağ, candı, çelik, dikke, dikki, dikme, direcen, diremeç, diren, koşama, sürgü, tirek...*

E. OTAĞ VE ÇADIRIN ETEĞİ

71) *Sapıg*, çadırın eteği ile ilgili olarak bulabildiğimiz, şimdilik en eski sözdür (MK, 1, 374). Belki de *sap* veya *sapı-mak*, yani sallamak köklerinden geliyordu.

72) «*Uzun eteklik çadır*» sözü, *Harizmşahlara* çağında, *Mukaddemet ül-Edeb*'de yer alıyordu. (ME, 370b). Zemahşerî bu örneklerini verirken, Türklerin dışındaki çadır tiplerinden de esinlenmiş olabilir.

73) *Irge* (*mo*): Moğollar çadırların alt bölümüne böyle diyorlar. (Mostaert, YCPS, 387). Ramstedt ise Kırgız Türkçesindeki «örg» sözü ile karşılaştırıyor (?). Bk. Kalm. Wb, 209a.

74) *Sitil*, Batı ve Güney-doğu Anadolu'da, çadırların etekleri için söylenen en yaygın sözdür: Ali Rıza Yalğın, Güney-doğu Anadolu'daki yörük çadırlarının etekleri hakkında, şu bilgileri veriyor: «... Çadırların uzunluğuna asılan eteklerin adına, «*sitil*»; darlığına indirilmiş eteklerin adlarına da, «*kapak*» denir. Bu kapakların birinde bir delik bırakılır ki, buna «*tütsü gözü*» adı verilir. Çadırın içinde yanan ateşin dumanı, buradan çıkar. Çadırın dört yanından sarkan püsküllü eteklere, «*saçak*» derler ki, yağmur ve kar damlaları buradan sızar. Kara çadırlarda o *çak*, çadırın güneyindeki sitilin (eteklin) ortasındadır. Çünkü bölgemizdeki oymaklar, gündüzleri çadırlarının yalnız güneye bakan sitillerini açmaktadırlar...» (A. Rıza, Yalğın, Cenupta Türkmen Oymakları, II, s. 420). Artık Türkiye'de bu çadırlar kalmadığı için, yukarıdaki satırlar çok değerli bir vesikadır. - **ETEKSİZ ÇADIRLAR**: A. R. Yalğın'a göre Anadolu'da eteksiz veya sitilsiz çadırlar da vardır. Bunlara, «*keşli ev*» diyorlardı.

F. GÜNLÜK VE SAYVAN

Dede Korkut ile ilgili bölümümüzde, Dede Korkut kitabında geçen günlük ve sayvan üzerindeki bilgilerin hepsini sunmuştuk. Bu bölümdeki materyal ise, noksansızdır. Bundan dolayı orada verilmiş olan materyali, burada yeniden verecek değiliz. *Günlük*, bu kitapta sunduğumuz resimlerde görüleceği gibi, çadırın önünde ve açıkta, durmak veya oturmak için, çadırın üst önüne gerilen güneşliktir:

75) *Günlük*: Dede Korkut'ta, «*altunluca günlüğün dikip...*», gibi birçok deyişler görülür. Bunların hepsini, ilgili bölümde sunmuştuk. Tarama Sözlüğü'nde ise, 15. yüzyıl ile ilgili şu açıklamaları görüyoruz: «*Sâyebân, günlük demektir*». Selçuk Tarihinde ise şu güzel sözler görülüyor: «*Kızıl otak ve günlük ve serâperde...*». Mermerden havuzlar yanında günlükler kurulmuş...». «*Şadırban (fa.),... günlük manasıdır ki, pa-*

dişahların *serdperdesi* üzerine tutarlar». «Tahm (fa), çadır önüne kurulan *günlük*». Bu 16. yüzyıl vesikası, bizim tanıtmamızı desteklemektedir. «*Saray perdesi*, ulu çadır *günlüğü*» de, bizi destekliyor. Bu, hakanlık günlüğüdür. «*Çadır ve günlük*», «*günlük ve çerge*» gibi, birleşik sözlerle de, yalnızca çadır manasında gösterilmektedir.

Ş e m s i y e ve günlük de zaman zaman yer değiştirmektedir. Bu konuda ağırlığını Mütercim A s ı m Efendi, her zamanki derin bilgisiyle ortaya koymaktaydı: «*Âftabgîr, şemsiyedir ki, günlük tâbir olunur*» (Bürhan, 40). «*Çetr, güneşden korumak için baş üzere tutulan günlük ve şemsiye manasındadır*» (Bürhan, 215). Her ikisinin de vazifesi güneşten korumadır. Ancak günlük, otağlarda daha çok, önündeki gölgeliktir. Bir çardak da, günlük olabilir.

G. ÇADIR YAPIMINDA HASIR VE KAMIŞ

Burada söz konusu olan, sazdan yapılmış bir çardak veya hayme değildir. Ağaç iskeletlerle kurulmuş, sağlam kışlık keçe çadırlarda da, sazla tamamlanmış bazı bölümler vardı. Biz burada bu bölümlerin, kesin tanımlarını yapamayacağız. Çadırın içindeki bölmeler de bazan, sazla ayrılabilirdi. Bazen de çevrelerine konabiliyordu :

76) Ç ı ğ : Bu kültür sözünün izlerini, A n a d o l u'da da geniş olarak görüyoruz. Derleme Sözlüğü'ne göre «*çığ*», *çadırlarda kamıştan yapılmış bölme*, demektir. Bu anlayış, Yuda-hin'in verdiği Kırgızlardaki örneğe uymakta idi (Yud., 265). A n a d o l u'da çadırla ilgili bu mana, daha çok Urfa, Mut, İçel ve Kerkük gibi, Türkmen ve Yörük bölgelerinde yaygındır. Daha içerilere girildikçe kamış, kağı ve pencere kafesi anlayışıyla, gelişmişti. Bundan da anlaşılıyor ki çadırlardaki bölme veya sazlı bölümler de, kafes veya hasır gibi örülmüşlerdi.

11. Y ü z y ı l T ü r k l e r i n d e , Besim Atalay'ın yorumuna göre, *çığ*, «göçebelerin sele sazından, (çığ otundan)

yaptıkları çadır örtüsüdür. Bu, kamıştan daha ince ve daha yumuşaktır» (MK, 3, 128). Bu, Türk kaynak ve tabiat bilgisine dayanan bir bilgidir. Brockelmann ise manayı, Arap botanik anlayışına göre çözümlemek istiyor ve «Artemisia» yaprakları, diye yorumluyordu (İndeks, 54). Besim Atalay, ar. *kaysum* sözünü, bize daha uygun ve daha yerli olarak yorumlamıştır. *P e r d e* manasına da, yorumlanabilir.

77) *Çığdan* (Kırg.) : Kırgız Türkleri *çiy* otundan veya kamışından yapılan *p e r d e* için de, bu sözü kullanırlar. Bu perde, çadırın girişinin sağ tarafında ve kadınlar bölümünde bulunur. Onun arkasında da, mutfak eşyaları ile yiyecekler korunur (Yudahin, 265).

78) *Çığ, çiy* (Anadolu, Kırgız) : *Çığ*, *A n a d o l u*'da Muğla'dan Konya'ya kadar, kamıştan örülmüş sepet ve sergi manasında söylenir. (DS). *K ı r g ı z* Türklerinde *çiy*, «yüksek ve sert bir ottur. Saplarından hasır yapılır. Keçe evin çevresindeki hasır da bundan yapılır» (Yud., 276). *Çiy kalamak*, obayı bu hasırla çevirmektir (a. esr., 387). — 79) *Çige* (DT, Tar.) : Bitki veya yaban kendiri lifi (R, 3, 2114). Krşl. Anad. *Çiye*.

— 80) *Çii, çu* (Kırg., Çağ.) : Kamış çadırın çevresini örtme (R, 3, 2106). — 81) *Şii* (Kırg.) : Sert bir bozkır bitkisi. Çadırın iskeletini dışarıdan kaplayan ve bu bitkiden yapılan bir hasır türü (R, 4, 1066). — «*HASIR KAPI*» : Çiy sazından yapılan örme çadır kapısı -«*Eşik Çiy*» - (Yud. 342).

H. OTAĞ VE ÇADIRLARIN KAPILARI

Türk çadırı denince, bugünkü çadırların bez kapakları hatıra gelmemelidir. Mesken olarak kullanılan, keçe topak evlerin kapıları da, sağlandı. Yan ve üst girişleri de vardı. Burada maddelerimizi, hem söz ve hem de ağaç kapı gibi, tanımlamalara göre kurmağa çalışacağız :

82) *AĞAÇ KAPI* : Kapı, çoğu zaman, özel kalın keçedenir. Ancak resimlerimizde de görüleceği gibi, sürekli kışlık ev-

lerde, ağaçtan ve pervazlı ve kirişli olarak da yapılırdı. Çok kuzeylerdeki Teleüt Türkleri ağaç kapılara «*kaalga*» diyorlardı (R, 2, 254).

83) *ALTIN KAPI* : Destanlar ile efsanelerde görülür : (Pb, 4, 119/155 : Hoca-Aul). Kapı eşğinde altın bulunuyor (!)

84) *ANAHTAR* : Çadırlarda daha çok tırkaz veya iplerle olur. Ancak çadırlı Türklerde de «*açkı, açgıç*» gibi anahtar karşılığı kullanılan sözler görülür .

85) *AÇMAK, kapıyı açma anlayışı* : (*Açık, teşik : Kapı ve pencere*) : Yukarıda sunduğumuz, Türk çadırları hakkındaki Çince şiirlerde de görüldüğü gibi, çadırların kapılarının açılması, önemli bir dönemdir. Bu, bahar veya yazın geldiğini gösteren bir belirtidir. Ancak hem kapı ve hem de pencere, bir açıklık veya bir delik demektir. Kuzey Türk destanlarından birinde şöyle deniliyordu : «*Açacak bir kapı (açarga eşik) yok; bakacak bir teşik, pencere (karaga teşik) yok!*» (Pb, 4, 86/112 : Turalı).

86) *E Ş İ K (I)* : (*Eşik, kapı tabanı manasında*) : *Anadol u'da* söylenen, *gidemeç, seki* yanında, *şipane* gibi, yabancı tesirle gelen deyişleri bir yana bırakalım. Ancak *Anadol u'* da söylenen *basag* diye bir söz vardır ki, bunun üzerinde durmak gereklidir :

87) *B a s a ğ* : Derleme Sözlüğü'ne göre *basag*, Bursa yörelerinde eşik manasında kullanılmaktadır. Yine aynı sözlükte, merdiven için söylenen, «*bassak, basak*» sözlerini de görüyoruz. *Basağ* sözü *Anadol u'da*, yerli ve çok eski miydi? Eğer bu böyle ise, Türk kültür tarihi bakımından ortaya çok önemli bir konu ve bir dönem ortaya çıkmış oluyordu. Ancak yine Bursa bölgesinde, «*busega*» gibi Doğu Türkçesine benzer bir deyiş daha görülüyordu. Bununla beraber, «*basag*» üzerinde, önemle durmamız gerekir :

88) *Bosağa*: Aslında bu, Moğolcadan Türklere gelmiş bir söz gibi görünür. Ancak *Anadolu*'daki, «*basag, basak*» deyiş ve anlayışı kökleştirilip, derinleştirilebilirse, önümüzde yeni bir ufuk açılabilir. Kazan Türkleri, bosağa sözünü *Çingiz Han* geleneğine uygun olarak, kapı eşiği anlamında söylerler (R, 4, 1865; YCPS, 137...). — 1) *Kapı eşiği manasında «bosaga»*, özellikle Altınordu kültür çevresinde yaygındır (R, 4, 1865). — 2) *Kapı olarak «bosaga»*, hayvancı Kırgız Türklerine gidildikçe, daha da genişler. Onlara göre bu, bir kapı çerçevesidir. «*Cer (yer) b.*», kapı çerçevesinin alt bölümü; «*baş b.*», kapının üst kirişi; «*b. tayak*», kapı çerçevesinin dört tahtası (Yud., 133). — 3) *Çadırın ve evin içindeki bosaga*, kapının iki yanındaki oturulacak yerdir. Oturma töresine göre, burada herkes yerini alır (R, 4, 1679). — 4) *Kapı keçeleri de*, yine bu adla anılmıştır. Kapı keçesi denince yalnızca kapı perdesi değil, çadırın kapı yanlarındaki keçeleri de, *b. tuurduk* adıyla anılır (Yud., 766). *Tuurduk*, bir çeşit kuşak demektir.

89) *EŞİK (II)*: Onbirinci Yüzyılda da eşik, Brockelmann'a göre yalnızca alt eşik idi (İndeks, 25). Ancak geniş manada, kapı ve hatta ev karşılığında da söyleniyordu: «*Tenbele eşik, dağbeli (art) olur*» (MK, 1, 152). Yani atasözü, tembelin dağa tırmanma veya eşiği aşma zahmetine katlanmadığını, söylüyor. «*Eşiklik ağaç (yığaç)*», eşik yapmak için hazırlanan ağaç, demektir (MK, 1, 152). Geniş manada ise, kapılık ağaç, söz konusudur (MK, 1, 135). *Eşik ağacı*, Kumanlarda da söylenir.

Kutadgu Bilig ise, çoğu zaman kapı ile eşiği birbirinden ayırmıştır: — 1. «*Dil arslandır, bak, eşikte yatar*» (KB, 164). — «*Kimi geldi hakana, eşiğini öptü*» (KB, 451). Türkçe tercümesi noksandır. Bu, *Osmanlı* düşüncesine de, *Anadoluya* da yakındır. 2. «*Sadık ve bağlı memur ve mâiyet, eşiği yastık yapar, (eşik yastanur); dilendiği zaman kapıda, (kapugda) hazır durur*» (KB, 2727). Burada da eşik ile

kapı arasındaki ayrılık kesin olarak görülür. «Eşiği yastık yapma», A n a d o l u'da da söylenir.

Alt eşik, üst eşik, A n a d o l u'da da görülür. Bizden çok uzaklardaki A l t a y Türkleri de, kapı kasasının üst kirişine, «eşikting başı» derler (R, 499). *Eşiklik*, bir kapı yeridir (R, 1, 909.) B a b ü r'ün hatıralarında ise, «eşiklik törlik», çok yakın anlamında kullanılmıştır (Bb, 137). — *EŞİK KEÇESİ* : Eşiğe keçe geçirme için bk. Yud. 387.

E v anlayışıyla eşik, bütün Türk kesimlerinde kullanılan bir deyimdir. Evin girişi olduğu kadar, yine evin mülkiyetinde olan yakın taşrası ve dışıdır. Aynı zamanda hakanın divanı (*Pforta*) ve mâiyet ile muhafızlarının bulunduğu yerdir. *Eşik ağası, kapı kulu*, çok eski Türklerin de bildikleri ve söyledikleri deyimlerdir. Bu, Osmanlıların buluşları değildir. Azerbaycan'da «y a b a n c ı» eve, evin dışında olanlara da, eşik denilir (R, 1, 909). Ancak çok kuzeylerdeki Türk destanlarında da eşik, yine de ev anlamında söylenmiştir (Pb, 4, 8/10).

90) *Tabandırık* (Sag.) : Bu bizim çok sevdiğimiz bir deyiştir. Altayların kuzeylerindeki Sagay Türkleri, eşik için böyle diyorlardı (R, 3, 966). 91) «*Kaygışık, kınaşık, yatlak*» gibi A n a d o l u'da eşik için söylenen sözler üzerinde de durulmalıdır.

92) *KAPI ÇERÇEVESİNDEKİ*, «*duvar, ergenek, geniş, vs..*» adlı kirişler üzerinde de ayrıca durulmalıdır (DS).

93) *DEDE KORKUT'TA EŞİK* : Dede Korkut'taki eşik anlayışı, bu günkü düşüncemizden pek ayrı değildir. «*Eşik, evin sembolüdür*». Bundan dolayı ev manasına eşik; kapı eşiği diye, bir ayırmayı gereksiz görüyoruz : — 1. «*Babamın ağ ban eşiğine düştüğünde*» (DK, 197-10). — 2. «*Babamın ağ ban eşiğinde, karavaşlar inek sağar görmedin mi?*» (DK, 181-8). — 3. «*Beyrek... kızlar oturan sokağa geldi, eşiğin aldı, oturdu*» (DK, 112-1).

94) *KAPI ÖRTÜSÜ* : Yukarıda, kışlık keçe topak evlerin, ağaç kapılarının bulunduğu üzerinde de durmuştuk. «*Kafes, hasır kapılar*» ise, bugünkü *Anadolu'da*, -özellikle yazın-, çok kullanılır. Bunlara, «*öreğen, tırkız*» gibi adlar verilir (DS). Buna benzer *bağ* kapıları için ise, «*kapsa, kapsak, kapsalak, kapsalık*» gibi, çok güzel adlar verirler (DS). Bu kapılar, yazlık bağ ve bostan kulübe veya çardakları için de, kullanırlar. — 95) «*Çiy*», yani kamış veya sert sazlardan yapılan ve çadır kapılarına örtü olarak kullanılan hasırlar, hayvancı Türklerde ve özellikle *Kırgız* Türklerinde çok yaygındır. Herhalde bu çok eski bir gelenek olmalıdır : — 1. *Eşik tış* : Eşik çiyini, dış yandan örten keçe parçası. — 2. *E. eyni* : Kapı perdesinin omuzları. Yukarıdaki dar kısmının başladığı yer. — 2. «*Eşik çiy* : Çiy sazından yapılan kapı perdesi (Yudahin, 342). — 96. «*Eşikçe*», küçük kapı. — 97) «*Eşikteş*» : Kapı komşusu demektir (a. yer). — 98) «*Eşik tartmak*» : Kapı açmak (a. yer.).

99) *Darvaza* (Kırg.) : Farsça dervaze'den alınmıştır. Konar göçer Kara Kırgızlar bu deymi, kendi çadır kapılarının dışında olanlar için, söylemiş olsalar gerektir (R, 3, 1631). Şehirli ve ziraatçı Tarançı Türkleri de kapıya, «*dervezi*» derler (R, 3, 1676). *Anadolu'da* ise, çift kapılara, «*davrada*» denegelmiştir (DS). Bu, halktaki bir kültür gelişimidir.

100) Kapı kirişi ve menteşesi için Kuzey Türklerinde söylenen iki deymi, araştırmacılar için sunuyoruz : — a. *Pirtelek* sözü, Altaylardaki Şor Türklerinde kapı kirişi için söylenir (R, 4, 1335). — b. *Çıganak* (Kom., Bar., Tob.) : Gök kuşağı ve kapı menteşesi demektir (R, 4, 204). Burada açıklamalarını yapamıyacağız.

101) *KAPI, KAPUG VE KAPKA* : Türkler bu sözleri, daha çok. saray ve büyük şehir kapıları için kullanmışlardır. Bundan dolayı bu kapıların, çadır sözlüğünde yerleri olmasa gerektir. — *Hacı kapısı* : Güneydoğu Anadolu'da, hacca

gidenlerin kapıları süsleniyordu. Bu gelenek, şehirli için olduğu kadar; yörükler için de söz konusu idi (A. Rıza Yalın, a. eser, II, s. 426). Kaşgarlı Mahmud'un andığı kapılardan, otağ ve çadır kapısı olanlar da vardır. Bunları, başka bir esrimizde sunmuştuk.

102) DEDE KORKUT'TA KAPI : Dede Korkut kitabındaki kapı ile ilgili sözlerin hepsi, tarafımızdan taranmıştır. Bilindiği üzere Dede Korkut Oğuzları, konar göçerlerdir. Ancak bu kitapta geçen, kapı sözlerinin hiçbirisi, otağ veya çadır kapısı ile ilgili değildir. Gerçi, «kapı eşiği, kapıdan dışarı» gibi geniş manalı sözler görülüyordu. «Gen (geniş) kapı, dar baca» gibi sözler de, otağ ile ilgili olabilirdi. «Ağıl kapısı, koru kapısı» da görülüyordu. Ancak, «ağaç mekke kapısı, kapıya gürz vurmak, Demir kapı, hisar kapısı» gibi sözlerde, büyük kapılar söz konusuydu. Otağ kapıları için, daha çok geniş manalı, eşik sözü kullanılıyordu. Bu konu ile de şimdilik bu kadarla yetinelim.

I. ÇADIRIN KAZIKLARI

Bilindiği üzere eski Türk keçe evleri ile Anadolu'daki toprak evler, kazıklarla değil; ağaç iskelet ve direkleriyle durdurulurdu. Bundan dolayı taradığımız kaynaklardan çadır veya otağ kazığı ile ilgili, bir not bulamadık. Yani tarihte ve Türkiye dışında — 103) Basruk : Malatya dolaylarında, çadır iplelerinin bağlandığı kazığa, basruk diyorlar (DS). «Basrı b, İzmir Bornova'da küçük bir çadırın adıdır (DS). Herhalde başka yerlerde, yalnızca kazık diyorlardı. Dış Türklerde de, böyle olmalıdır.

BAZI ÇADIR TÜRLERİ

DİĞER ÇADIRLAR : Alfabe sırasıyla dış Türklerdeki çadır adlarına devam ediyoruz :

104) Kaaza ail (Tel) : Biraz da dıştan gelen tesirlerle, Altay Teleüt Türkleri, «kayın ağacından yurtlar» için böyle diyor-

lardı (R, 2, 363). — 105) *Kazaa (Sag.)*: 1. Saray. 2. Yurt içinde, azık konacak yer (a. yer). — 106) *Kaya (Şor)*: Saray (R, 2, 398).

107) *Koş kuş (Kaz.)*: Çadır kulübe (R, 2, 1024). Bu anlayış Moğolların Gizli Tarihi içinde de görülür. Bu, daha çok çadır kampı ve çadırların birliğidir. Bunun üzerinde ordugâh ve karargâh bölümünde durmuştuk. *Anadoluda* bu söz, evin üzerine atılan kirişlerle ilgili olarak söylenir (DS). Ancak bu da, koşmak ve koşulmakla ilgilidir. — 108) *Koş (Kırg.)*: Eğreti ve seferde kullanılan küçük keçe evdir. (Yud., 491) — 109) *Koşcu (Kırg.)*: Çadırları söküp, kuran kişi (R, 2, 627). Bunlar, akınlardaki *kona kçı* anlayışıyla ilgili olmalıdır. — 110) *Köjeg (Mad.)*: Yuvarlak bir yurt (R, 2, 1307).

KÖŞE: Çadır veya evin köşesi: — 111) *Bulun (Gökt., Sag.)*: Evin köşesi (R, 4, 1375). — «*Dokuz köşeli (bulunmg) altın ev (tura)*»: (R, 3, 1446). — 112) *Buruş (Kırg.)*: Köşe (R, 4, 1825). — 113) *Tolığaş (Tel.)*. Küçük köşe (R, 3, 1196). — 114) *Tolık (Tel., Koyb.)*: Evin köşesi (a. yer). Tarafımızdan derlenmiş olan bu deyimler üzerinde, ayrıca durmak gereklidir.

İ. «KEREGE» VE ÇADIRIN AĞAÇ İSKELETİ

Oğuzlarda «keregü», çadır manasına görülür. *Kerege* ise, çadırın ağaç iskeletidir. Bu deyiş artık Batı Türklerinde pek görülüyor. *Kereki*, *Anadoluda* yalnızca aba ve hırka, (örtü?) manasında söyleniyordu (DS). Güney doğu Anadolu'da *topak ve derim evlerinin*, ağaç iskeletlerini, *tah-tacılar* hazırlıyorlardı: (Ali Rıza Yalgın, a. esr., II, 418). Tahtacılar da, bir yörük kesimidir.

115)) *Arkalla*: K o n y a Hadım Pirlar kondu da, çadır ağaçları (DS). — 116) *Arkıt*: İ ç e l Silifke'de, çadırın yatay direği (DS). Bu direk, adını daha çok yatay olmasından dolayı, almış olmalıdır.

117) «*K E R E G E*»: ÇADIRIN AĞAÇ İSKELETİ: (*Genel bakış*): Bu tip çadırları çok görmüş ve içinde yatmış olan Radlof'un sözlüğünden, kerege maddesini aynen sunuyoruz: «*Kerege* (Alt., Tel.): Dikey dikilen çadırların duvarlarındaki ağaç iskelet veya kafesler. — *K. Ail*: Kafesli veya ağaç iskeletli yurt. — *Keregenin közü*: Ağaç iskeletin, çubuklarını yukarıdan tutan baş, düğüm. (R, 2, 1090). Y u d a h i n d e, yine aynı şey için, şöyle diyordu: «— *Kerege*, keçe evin duvarını oluşturan ağaç kafes. *Keregenin başı*: — K. nin üst kısmı. — *Keregenin ayağı*: Alt bölümü. — *Keregenin göğü*: Değneklerinin kesiştiği ve onların, *topçu* dedikleri bağlayıcı ile birleştikleri yer. — *K. çalgıç*: Kerege ile *tuurduk* denen yer arasından, k. nin üst kısmından geçen, şerit. — *Kerege caymak* (*yaymak*): K. yi yaymak... — *Keregeye bacaklarını* (*butununu*) *dayama*: Terbiyesizlik etme. — *Kerege sakal*: Kaba sakal (Yud. 441). — 118) *Tutuu*: Tutma, obanın iskeleti (Yud., 764). Bk. *Topçu*, *turman*.

119) *BACANIN AĞAÇ HALKASI*: Bacayı yukarıdan tutan ağaç bir halka vardır. Bu halka, çatı direklerine bağlanmış-
tır. — 120) *Küldröüş* (*Kırg.*): Çadırın çatı direkleri, baca halkasının birbirini kesen çubukları (R, 2, 1479). — 121) *Kül dürööç* (*Kırg*): Çamgarak'ın enine olan kenetleri (Yud., 535). — 122) *Çamgarak*: Bacanın (tündükün) altında, birbirlerini kesecek bir şekilde konan ve obanın iskeletini tamamlayan, büyük değnekler. Kara çamgarak: B a b a o b a s ı (Yud., 249).

123) Eyegü : **Her hayvanın eyegisi, eye kemiği, kaburga; yan; çadırın yanı** : «Yan, çadırın yanlarında da 'eyegü', denir» (MK, 1, 137). (Krşl. R, 1, 721). Brockelmann, çadır direği (zeltstange?) diye yorumluyor (Ind., 19). Bu daha çok, çadırın duvarı olmalıdır.

124) KEREGESİZ, yani ağaç iskeleti olmayan çadırlar : **Buna daha çok çapma, yani derme çatma diyorlardı.** - 125) Çapma alaçık : **Ağaç iskeletsiz, derme çatma çadır, salaş** (Yud., 178).

129) Kanat (Kırg.) : **Obanın kafesine (keregesine) gerilen b e z.** «Altı kanatlı (bezli) oba, çadır (ordo)» (Yud., 396).

126) Kürge (Çag.) : **Hergah, yani çadırın duvarı** (L. T.) (R, 2, 1460). Kerege, yerleşik Çağatay Kültürüne böyle girmiştir. - 127) Örmek, kalamak (Kırg.) : **Çadırın çevresini, keçe ve ağaçla örme** (Yud., 387). - 128) Perdi : **Odanın tavanındaki ağaç işçiliği.** Bu söz, Azerbaycan'a Farsçadan gelmiş olmalıdır (R, 4, 1239).

130) Sağnak (Kırg.) : **Yurdun kafes çubuklarının uçları.** Hep birlikte birbirlerine bağlanırlar (R, 4, 262).

- 131) Sakanak (Kırg.) : **Çadır kafesinin kısa değnekleri.** Bunlar her kanatta dörder tane olur. Bk. Kanat (Yud., 629).

- 132) Tez (Kırg.) : **Çadır kafeslerini yapmada kullanılan alet** (Yud., 729).

- 133) Turman : «Boz evin turmanı» : **Keçe evin ağaç kafesi** (Yud., 762).

- 134) Tutuu : **Tutma. Çadırı tutan iskelet. Keçe örtü de bunun içindedir** (Yud., 764).

- 135) **Tuurga (Tel.)** : Çadırın ağaç iskeletini örten keçe (R, 3, 1457). Krşl. Tuurduk (Kırg.), Yud. 766.

MOCOL KALMUKLARINDA : — 136) Xan : Ağaç kafesten bir bölüm : (Trellis de tente) : (Mostaert, YCPS, 386). - 137) Kadmugur-ger : Keregesiz, ağaç kafesi olmayan çadır (Ramstedt, Kalm. Wb, 172b). - 138) Terme : Duvar kafesi. Bk. yk. (a. esr. 393b).

KÜREME, KAR KÜREME : (Kışın keçe evin çevresine kardan yapılan set) : - 139) Küröndü : (Yud., 541).

J. ÇADIRIN K U Ş A Ğ I VE KOLANI

140) Arıg : Kaşgarlı Mahmud, bu sözün Barsganca olduğunu söylüyor (MK, I, 61). Besim Atalay bunu, çadır örtüsü (?) olarak yorumluyor (I, 63). Krşl. Brockelmann, «Zeltgurt» (Ind., 10).

141) BEL - : Beldeü, (Bel-le-ü) (Kırg.) : Yurdu, kolan veya ip ile bağlama, Krşl. Kırçoo (R, 4, 1615). - 142) Beldik, (bel-lik) (Kırg.) : Ev kolanı (R, 4, 1616. - 143) Bel kırçoo (Kırg) : Kırçoo, çadırı dış taraftan ve ortasından sardıkları iptir (Yud., 458).

144) Kolan : Güneydoğu Anadolu'da çadır veya derim evlerini sardıkları kayışlardır (A. R. Yalgın, a. esr. II, 419). Bk. Ramstedt, Korean etymology, s. 125.

145) EV KUŞAĞI (Ev kurşağı) : «Yünden dokunur. Bel kuşağına benzer. Çadıra sarılır, buna «ev kurşağı» denir» (MK, I, 464).

KALMUK MOGOLLARINDA : - 146) Xoşlanğ : Çadır keçesine sarılan geniş bir kolan veya ip. Krşl. Koş-olong (Çift kolan) : (Ramstedt, Kalm. Wb, 190). - 147) Irgeliçi : Çadırın alt kolanı (a. esr., 209b).

K. ÇADIRIN TABANI

148) *Kaşak*: Anadolu'da, topraktan açılan tabandır. Kuzuları saklamak için de, böyle toprak yer açılırdı (A. R. Yalgın, a. esr., a. yer). Ayrıca bk. DS.

MOCOLLARDA : - 149) *İrgetei* (YCPS, 230). - 150) *Örügetei ger*: (Mostaert, YCPS, 386).

TABAN HALILARI: Dede Korkut'ta: 73-11. İ. H. Uzunçarşılı, Saray, 271. - «Ak keçeyi döndürüp, çadırın içine yaydı» (R, 3, s. 5). Keçenin aklı ve döndürülmesi, (aylınıp) ile, herhalde manevî bir şey anlatılmak isteniyordu.

I. TÜRK ÇADIR SÖZLÜĞÜ İÇİN SÖZ DİZİSİ

Yukarıdaki deyimleri, çadırın ve otağın bölümlerine göre, karşılaştırma yoluyla sunmağa çalıştık. Ele alınan deyimlerin, bir de söz listesini vermediği gerekli gördük. Araştırmacılar böylece, bir kolaylık bulmuş olacaklardır. Ancak, «Bazı Ev Çeşitleri» başlığı ile ele alınan konular, bir genellemedir. Bunun için bu bölümdeki numaraları, la, 2a, diye ayırdık. İndeksten yararlanırken, bunun göz önünde tutulması gerekir :

— A —

Açarga eşik, 85.
Açgı, açgıç, 84.
Açık teşik, 85.
Aftabgir (f.), 75.
Ak-ev, 34.
Ak-kiiz, 34
Ak-örgö, la.
Ala bakan, 54.
Alaçık çapma, 125.
Alaçuk direği, 53.
Altun ban ev, 1.
Altunluça günlük, 75.
Arıg, 25, 140.
Arkalla, 115.
Arkıt, 116.
Asr (Kalm.), 2a.
Ayaz, 7a.
Ayla-, 35.
Aylak çadır, 7a.
Azık yükü, 24.

— B —

BACA, (ağacı, halkası), 7.
Baca, (dar), 102.
Baca deliği, 3, 4.
Baca kapağı, 6.
Bagam, 5, 6.
Bagana, 22, 55.

Baganala-, 55.
Bagapa, 57.
Bakan, ala b., kol b., bel b., 54.
Bakanday, 57.
Balçık ev, 5a.
Ban ev, 1.
Basag, basak, basak, 87, 88.
Basrik, basruk, 103.
Basturma, 26.
Batiklemek, 59.
Bel bakan, 54.
Beldel, belleü, 141.
Beldik (bellik), 142.
Betiklemek, 59.
Bez, 27; B. evler, 6a.
Boo (bag), 44.
Bosaga (mo.), 188.
Busega, 85.
Bos-ger (Kalm.), 6a.
BÖLME, 14 - 17.
Böldirme, 17.
Bölme (bölme), 14.
Böz, 27.
Böztök, 27.
Bulun (köşe),
Buruş, 112.

— C —

Cabık, 20.

Cağ, 24, 40, 701 : (Çağ).
Candı, 70.
Cın (çii), 79, 81.
Colamûy, 8a.

— Ç —

Çabıg, 12.
Çabınmak, 30.
Çağ, (cağ), 40, 70.
Çak, (yan), 19.
Çamgarak, 122.
Çamkara, 3.
Çapma, 28.
Çapma alaçık, 125
ÇARDAK, 7, 75.
Çavuşkan, 7a.
Çelik, 70.
Çerge, 75.
Çergi, 7a.
Çetr, 75.
Çetr-i siyâh, 16a.
Çevlik, 41.
Çiğ, (çiy), 18, 95.
Çiğe, (çiye), 79.
Çil, (çıl), 79.
Çiy, 95.
Çiyi kalamak, 78.
Çiye, 79.
Çiğ, 76.
Çıganak, 100.
Çıgdan, 18, 87.
Çoban cağı, 24, 40.
Çola-mak, 8a.
ÇUL ÇADIR, 11a.
ÇUVAL YERİ, 24.

— D —

Dabulbaz (davulbaz), 1.
Dalaan üy, 21.
DAM, 5a, 56.
Darvaza, (Darbada, dervezi), 99.
Dayak, 56.
DERİ ÇADIR, 9a.

Derim evi, la.
Dikke, dikki, 70.
Dikme, 70.
Direcem, 70.
Direk (tîrek), 42, 58.
Diremeç, 70.
Diren, 70.
Donguz Damı, 5a.
DÖRT KÖŞE, (murabba ev), 70.
DUVAR, 92; ön d., 21.
Dünlüg, 1.
Dürüm evi, 10.

— E —

E'ede (mo.), 43.
Epçi, 19.
Epçil, 19.
Ergenek, 92.
EŞİK, 89.
Eşik açarga, 85.
Eşik ağası, 89.
Eşikçe, 95.
Eşik çiyi, 81, 95.
Eşik eyni, 4.
Eşik - teş, 97.
Eşik tış, 95; e. tartmak, 98.
Eşikting başı, 89.
Eşik keçesi, 89.
EŞİKLİK, 89 e. yıgaç, 89; e. tör-
lik, 89.
EV : büyük, ulu ev, 4a; Çong ev,
4a; ağaç üy, la.
Evci cak, 19.
Eyegü, 123.

— G —

Ger (mo.), 5a, 137, 150.
Ger-luge (mo.), 44.
GERDEK ÇADIRI, 13a.
Giyesi çuvalı, 24.
Gözenek, gözünük, 12.
Gözünük, 11.
GÜNLÜK, 13, 75.

— H —

Halife (ar.), (kalif), 53.
Xan (Kalm.), 136.
Hargâh (f.), 126.
HASIR, 94.
Hıhık, 45.
Xoşlang (Kalm.), Xoş-olong, 146.

— I, i —

Işık çağı, 24.
ırge (mo.), 73.
ırgeliçi (Kalm.), 147.
ırgetel (mo.), 149.
isgel, (sisgel), 39.

— K —

Kaalga, 82.
Kaaza ail, 104.
KADINLAR BÖLMESİ, 18, 19.
Kadkugur-ger (Kalm.), 137.
KAFES, 94.
Kalam, 46.
Kalamak, 127.
Kalamdı, (kalemlı), 46
Kalif, (el-halif, ar.), 53
Kapak, 74.
KAPI, kapka, kapug, 102; ağaç k.,
82, 83; ağıl k. sı, 102; gen k.; hacı
k. sı, 102; kafes, hasır k. 94.
Kapsa, kapsalak, kapsalık, 94.
Kanat, 129.
KARA DONGUZ DAMI, 5a.
KARA, ev, çadır, 16a.
Karaçı, 4.
Karaçav, 7a.
Karak, 12.
Kaşak, 24, 148.
Kat, 31.
Kaya, 16.
Kaygışık, 91.
Kazaa, 105.
KAZAK kıyızı, 33.
KEÇE, 33; ak k., 34

Kenış, 92.

KEPENEK, 12.

KEKEGE : K. nin ayağı, başı,
göğü 117; K. ail, k. ing közü, k.
cay, k. çalgıç, k. sakal, 117.
Keşli ev, 16a, 74.
Kıldırooç, 32.
Kırçoo, bel k., 143.
Kınaşık, 91.
Kigiz, klız, kıyız, 33, 34.
Kobuga, kobagı, 47.
Kol bakan, 54.
KOLAN, 144.
KONAKÇI, 109.

Kormuşı, 35.
Koş, kuş, 15a, 107 - 108.
Koşama, 70.
Koşçu, 109.
Köjek, 110.
KÖŞE, 18.
KÖŞELİ ÇADIR, 14a.
Köznektin çabığı, 12.
Közünük, 11.
Kuldraus, (küldröüş), 36.
Kuldröoç, küldröüş, 51, 120, 121.
KÜREME, 18.
Kürge, 126.
Küröndü, 139.
Küşek, 18.

— M —

Mamı, 48.
Murabba çadır, 7a.
MUTFAK ÇADIRI, 7a.

— O —

Oba, 7a.
Ocak çağı, 24.
ODA, 14 - 18.
Oduulan, 12a.
Ok, 46, 48.

— Ö —

Öre, 49.

Öregen, 94.

Örge, ak-örge, 1a.

Örmege, örmüğe, 37.

Örmek, 127.

Örökkö, 6.

ÖRTÜ, 25.

Örügetei-ger (mo.), 150.

— P —

PAMUKLU, 6a.

Palçık ev, (Balçık ev), 5a.

Patikle-mek, 59.

PENCERE, (pencire), 9, 10.

PERDE, 76.

Perdi, 38, 128.

Pirtelek, 100.

Pölmö, (bölme), 15.

Pölünüş, (bölünüş), 16.

— S, Ş —

Saçak, 74.

Saganak, sakanak, 130, 131.

SAHTIYAN ÇADIR, 9a.

Sap, sapı, sapıg, 71.

Sarusu (mo.), 9a.

Sâzebân, bk. Sayvan, 13.

Sayvan, ala s., 13.

Serâperde, (f.), 75.

Sıran, 50.

SIRIK, (sırık, sırukluk), 51, 52.

Sıyrıl-, 40.

Sitil, (etek), 74.

SOFA, sofah, 21.

Soruk, suruk, 53.

Sülgü, 55.

Sürgü, 70.

Şadırbân (f.), 75.

Şangarak, şanggırak, 7.

ŞEMSIYE, 75.

Şii, bk. Çii, çiğ, 81.

Şirvanî çadır, 7a.

Şurag (Kalm), 54.

— T —

Tabandırık, 90.

Tahm (f.), 75.

Tam, (dam), 5a, 56.

Tangrak, 46.

Tayak, (dayak), 56.

Tebür, 48.

Terme, 138.

Teşik, (karaga t.), 85.

Tez, 132.

Tırkız, 94.

Tik ağaç, 57.

Tiregü, 60.

Tirek, (direk), 58, 59, 70.

Tirgek, 62.

Tirgeüş, 61.

Tirke-, 63, 68.

Tirüş, 64.

Tizdet-, 41.

Tizgiç, tizlet-, 41.

Togur, (tugur), 42.

Togurka, (to'urka), 39, 46.

Tokuz bulunnıg, 14a.

Tolgaş, 113.

Tolık, 114.

Tolok, 49.

TOPAK EV, 94.

TOPRAK EV, 50 - 55.

Torluk, (bk. togur-), 45.

To'urka, tu'urka, (bk. Togur-),

39, 46.

Tötöggö, 32, 51.

Tuburluk, (tugurluk), 47.

Tuligu (mo.), 49.

Turluk, (togur-, torluk), 7a, 3, 4.

Turman, 133.

Tutuu, 13, 50, 134.

Tuurduk, (ön), (togurluk), 51, 88,

135.

Tuurga, 135.

Tübürük, 67.

Tümtük, tüntük, 54.
Tündük, 54.
Türgüş-, 61.
Türkügün, 68.
Türkük, 65.
Türt-, 66, (türtmek).
Tütün serigi, 2.
Tütselik, 2.
Tütsü gözü, 74.
Tütünselik, 2.
Tütünü, 2.
Tüünük, 1.

— U, Ü —

Ulu ev, 4a.
Uuk, 52, 69.
Üy, (ağaç, balçık), 1a.
Üzük, 51, 52.

— Y —

Yabın, yabun, yabın-, 30, 52.
Yatlak, 91.
Yazlık, 7a.
Yolluk ev, 8a.
Yuvarlama, 59.

II. KİTABIN SÖZ DİZİSİ

Burada yalnızca araştırma bölümünde yer alan deyimler ile anlayışlar yer almıştır. «*Türk Çadır Sözlüğü*» bölümündeki sözler buraya alınmamışlardır. Çünkü sözlük için, ayrıca bir söz dizisi verilmiştir.

Ağ ban ev, ağ otağ, 264; Bk. Ak.
Ağca burç, a. kale, 105, 109.

Agayıl, 183; bk. ağıl.

AGİL, 181; 183; a. kapısı, 182;
koyun a. 1, 179; Memluklarda,
180; *yılıkı a. 1*, 179.

Ağıla, 184.

Ağıldas, 180.

Aıl (ayıl), (tü. mö.), 181 vd.

AİLE evi ve otağ, 181.

AK: Bk. ağ: 6 ak - çadır, 196;
5 ak - ev, 196; 8 ak - ev (Çingiz
H. ın mezarı), 196.

Ak - hisar, 106.

AK - ORDU, 42, 99, 280; *akça or-*
du, 280; *Akça otağ*, 42, 280;
ak - örgü, 196.

Aksırak, a. ordu, 42.

Alaçuh, 248 vd.

ALAÇUK, 186, 300 vd; bağ a. u,
301; kara a., 300 vd.; yoksul
a. u, 301.

Alaçulanmak, 300.

ALAY, 186.

ALA: *A. bargâh*, 283; a. çadır,
284; *ala*, *alaş ordu*, 88; a. say-
van, 283.

Alp Arslan, 96.

ALTUN: a. *ban ev*, 239, 263; a.
başı ban ev, 239, 264; a. *karşı*,
102 vd.; a. *ordu*, 240, 364. A.
otağ, 237, 341; a. *örgö*, 194 vd.;
a. saray, 196, 204; a. taht, 25
vd.; a. *tura*, 204.

Altunluca günlük, 239.

ANADOLU SELÇUKLULARI,
242 vd.

ARABA: 76, 80, 81; a. kalesi
(*Wagenburg*), 163, 200; çadır a.,
348; a. direği, 20; demir a. lı
Sübötey, 83; devell a., 57 vd.;
dingilli a. 82; evli a., 82; Gök-
türklerde, 57; a. katarı, 348,
353; *Kara a.* 83; *Kazak a.* s.
83; a. kervanı, 355; kilitli a.,
82; a. *NÖBETÇİSİ*, 79; a. *şe-*
hir, 58; sandık a. sı, 353.

Argaç, 184, bk. ağıl

Asafnâme, 249.

Astana, (saray), 102.

AŞÇI, 96

A'ul (mo.), 181.

AV: *Ordugâhda*, 346, sürgün a. 1,
187. *AVCI* kavimlerde çadır,
289.

AVUL, 179; *Karluk a. u*, 180.

Ayıl (*aıl*), (Tü. mo.), 181, 182.

Ayıl - apa, 180 vd.

Aylan - mak, 184.

— B —

BABA EVİ, 219.

Bâbdâr, 249.

BACA, 296 vd.; bk. *Tünlüg, dünlüg, tuğ*.

Balasagun ş., 70.

BALIG : *Guz - balıg, Han - balıg, Ordu - balıg*, 89.

Ban ev, 239.

Bargaç, 184; bk. *ağıl*.

Bargâh, 256, 267; *ala b. tağ*, 267. *b. - ı sultanî*, 244.

Basmıçı, (baskıncı), 127.

BAŞKEND : (*Metropolis*), 16 vd. 20 : Çince : (*Ting*), 29 vd.; büyük b., 78; eski b., (*lao*), 78; geçici b., (*tu*), 17, 19, Hun b. i, 16; Uygur b. i, 235.

BAŞLIG, BAŞLI : Çadır başlığı : (*bastıg*) : *altın başlı ban ev*, 118, 264; 90 başlı, 234. 6 kanatlı (başlı?), 281; kurt b. lı bayrak, 336; üç başlı o., 244.

Batu Han'ın otağı, 369.

Bayındır Han'ın otağı, 211.

BAYRAK : *Ya-ch'ang* : Türk hanlık otağı «ya», bayrak, 25 vd.

Belde (a.), 92.

Bey otağı, 15 : Hunlarda

Bilge Kağan, 146, 213 : Ordusu

Boy, 169 : Ordu birliği.

Böri, kurt, Göktürk muhafız alayı, 146.

Burc, kale b. u, *ağca, koşa b.*, b. *bedeni*, 105.

— Ç —

Çaçır, çadır : çadır, 304, 309.

ÇADIR . Ç. - *aiğ*, 304 vd.; ala, ak çadır, 307; ç. lı araba, 348, 352; ç. lı başkend, Hun, 20; ç. çeşitleri, 352, 357; ç. direği, Hun, 20; divan ç. ı, 216; *divanhaneli* ç., 216 : Bk. *Dehliz*.

ÇADIR DÜZENİ : 196; ç. evi (*chang-fang*), 81; gün ç. ı, 309; *hazine* ç. ı, 250; kıl ç., 304; ç. kırmızı, 250; ç. kurma, 251.

Çağdavul, 169. Ordu düzeni.

Çakar, 118.

ÇERGE : Bk. *cerge*, 186, 189; *Tsergas*, (Bizans), 191; *çergeş*, *çerge*-, *çergele*-, 187 vd. *çergesiz*, 187; çingene ç. si, 186; ç. çerisi, 312; gemi ç. si, *kuş ç. si*, 192; ç. odası, 187; *tabın bölüğü* ç. si, 189; yıldız ç. si, 192.

Çetirli - otak, 304.

Çeten, çit, 42, 184.

Çığ, 87. Bk. *çit*.

ÇOBAN, bk. *Karaca, karaçuk* ç., 215 218.

Çobansalık, 184.

DAM : *Kara donguz d. ı*, *sığır d. ı*, 291.

DEHLİZ : *D. - i mubarek*, 242; *d.-i cihângır*, 243.

DERİ çadır, 289.

Derim evi, 312 vd.

Divan ç. ı, 250.

Divanhaneli ç., 216; *d. hayme*, 216.

Döş verme, dağa arka v., 208.

Döşekçi, (*ferrâş*), 96.

DURAK, bk. *turak*, d. ardı, dı önü, 205.

Duruk, duruk-, 205.

Dünlük, 239; *d. ü altun ban ev*, 239, 298.

Düş, düşün, düşelik, 206.

— E —

Eb, (ev), il ebi, 100.

EV : *Baba - oğul e. i*, 224; *balçık e.*, 291.

Erk, 109, 118. *Kale*

EŞİK : *Eşikçi, e. ağısı*, 128; *e. sakçı*, 129;

E'üdeçin, e'ütenci. (eşikçi) (mo.) 129.

— G —

Garnizon komutanı, 16.

Ger (mo.), ev, 196.

GERDEK : (Gerdek otağı) : *Hâcele, altunluca, apalaca, kırmızı g., kızıl - ala g., ulug görklüg g.*, 260; *Çince, Ch'ung. lu*, 20; *kubbeli g.*, 20.

Gol (mo.), kol (tü.), 169.

Göçürücü, 209.

Gömele, 186 vd., 302.

GUNLUK : 239, 268; *altınlı g.*, 239; *şami g.* 270.

— H —

Haberci, 78 vd.

Halı, 127; *kaliçe*, 127 vd.

HAN : *H. balıg*, h. sarayı, 89, 103. *Küçük han otağı*, 15 vd.

HATUN . 215, 219; h. hizmetçileri 216; *H. ORDUSU (orduhâ-i havâtin)*, 42, 79, 92; h. ve kızların otağı, 260.

HAREM, 219.

Hassa tabın, 169.

HAZINE ç. 1, 250.

Helâ, (ayakyolu), 292.

Hug (f.), 88.

— I —

Irgıcak, 184.

İrkıl Hoca, 236. *Oğuz'un veziri*.

İçreki, (saray memuru), 92 vd; *i. bedizçi*, 100.

İdişçi, 96.

İl, 92; *il ebi*, 100.

İrevül, (öncü), 167.

— K —

Kabamak, 120.

KABUL RESMİ, k. yeri, 227; *Hunlarda k.*, 323; *Göktürklerde*, 334; *Uygurlarda*, 339.

Kadaçı, yıllık k. sı, 130 : *Çoban*

KADIN, bk. *Hatun*.

Kâh-i hâniyat, 103.

KALE, bk. *Sığınak*, 204; bk. *Tura*, çin. (tu).

Kamal, 120, *kale*.

K A P I : *Kapag, kapka, kapıg, kapug*, 127 vd.; *Otağ k. sı*, 353; *k. başlar er*, 127; *k. başçı*, 127; *k. el başı*, 128; *k. başlayan*, 128.

KAPICI : 216;.

Kapsalık, (kapı), 184.

KARA : *K. alacak*, 302; *k. dervend*, 208; *k. ev*, 186; *karah-göklü*, 286; *Kara - Hitay*, 92; *K. Korum*, 360 vd.; *kara tün*, orman, 78.

Karaca çoban, 219; *Karaçak çoban*, 219.

KARARGAH, savaş k. : Çin. (tu), 17 vd.
Karavul, 169.
Kariyye (ar.), 92.
KARŞI, (saray), altın k., 98; *karşı* (mo.), 98, 102.
Kaşak, 184 : Bk. Ağıl.
Katuulanma, 120 : Tahkim etme.
KEÇE, bk. *kiyiz*, *torluk*, k. üzereinde tahta çıkarma, 366.
Keşene, *kesene*, *kök - kesene*, bk. *köşene*, 162; bk. *Mezar*, kurgan.
Keşik (mo.), nöbetçi, 77 vd., 134.
Kesek, *kezek*, *kesik*, 134.
KIRMIZI : K. bayrak, 31; k. elbise, 32; k. duvarlı otağ, 23; k. otağ, 261.
Kırk yigid, bk. Muhafız, 123.
Kırlandır-, 120 : Tahkim etmek.
KOL : kol (tü.), *on san kol*, *ala kol*, *kol ordu*, *ong kol*, *sol kol*, 165; 208.
Koldaş, 177.
KONAK : 205 vd. : Savaştan önceki ve sonraki, 143; 1LK **KONAK**, 251; Davud Paşa k. ı, 140 vd.; 228, *konak aş* (*kona-gası*), 143.
KONAKÇI : Konakçı başı, 96, 124, 228.
Konaklama, 355.
Konalga, 141 : Konak.
KONDURUCU, 208.
Kongon yer, 141 : Konacak yer
Kono- (mo.) : Konma : 140 vd.
Konum, 144.
KONUTÇI, konut, 144.

KORU, (**KORUG**, **KORUK**) :
Korug, 146, 152; *koruk* (Anad.), 154 vd.; *Koru-*, 158; krşl. *Korı-* (tü), *korı-* (tü.), 150, 152; AV k. su, 72 vd.; *büyük*, (*yeke*) k. 156;
ÇINGİZ HAN k. su, (mezarı), 156; dokuz otağlı k., 158; has ahır k. su, 150 vd.; **HATUN-LAR** k. su, 158; küçük k., 147; melikler k. su, **MEZAR** k. su, 156; Uygurlarda k., 154.
Korgan, 161 vd.
Korkan (mo.), 155.
Korıgan, kurgan, *kurikan*, 317.
Koriya'an (mo.), 155.
Korkala- (mo.), 155.
KORUCU, (**KORIGÇI**, **KORUK-ÇU**), 152, 160.
Korugan, 317.
Korunak, *korunuk*, *koruntu*, 155.
KOŞ : (tü. ve mo.) : K. begi, k. ağası, 171, 176.
Koşa, 172.
Koşana, 184.
Koşdaş, 170.
Koşi'un (mo.), 171.
Koşma, *koşulma*, 173, 174.
Koşu, *koşuk*, 172 vd.
KOŞUN : *Koşun-ı hassa*, 174; *koşundaş*, 172 vd.
Koyuncu, k. larda çadır, 289; *koyunculuk*, 183.
Kotarı, 184.
Köğmen dağı, 31.
Köşene, bk. *Keşene*, *kesene*, 162.
KULUBE : 88.
KURGAN, *korıgan*, *kurikan*, 161; k., mezar, 162 vd.; *kurı-* (tü.), 161 vd.

KURULTAY, k. otağı, 230.

KUŞÇU, 96 : Unvan.

KUZ-ULUŞ, 91 : Başkent.

Kuzluk, 184.

Kül Tegin, 213.

KÜMES, (tavuk k.i), 292.

Küren (mo.), 156, 181, 182 vd.,
201 vd.

MAİYET, 215 : Konakta.

Melik Şah, 96 : Selçuklu.

MENZİL, menâzil, menzil-i ceys,
141, 196, 206.

Meşâle, mum, konakta, 248 vd.

MEZAR : Koru, korug, 99 vd.,
150; kurgan, 161.

MUHAFİZ VE MUHAFİZ ALA-
YI : Bëri, 146; Göktürklerin,
54; Çingiz Han'ın, 135; impa-
ratorçenin, 61; kırk yiğid,
123; yortug, 123.

MUTFAK ve mutfak eşyası, 74
vd., 96.

— N —

Nahiyye (ar.), 92.

Nizam ül-Mülk, 79.

NÖBETÇİ : Saray ve ordugâh-
da, bk. *kebbe'ül, keşik, kezek,*
sakçı, sugatçı, turkak, turka'ut
yatgak, 128 vd.

— O — .

ODA : «Günlüğü altunluca o-»,
292; «ODAG», 294; evde, dev-
lette o., 295.

ORDU : Hunlarda, (*Wolu-to*),
3; (*Wo-li-te*), 3; (*tu*), çince,
19; *ordulanmak*, 86, 90; *ordo*
(mo.) 5, 2.

ORDU VE AİLE : 216; ak o., 43;
ala o., 88, 290; *alaş o.*, 280; al-
tın o., 240, 364 vd.; arabalı o.,
(Göktürk), 42; *ordu-yı âzam*,
79; baba o. su, 211 vd.; *ordu-
bahg*, 89; o. başı, 92; o. begi,
92; O. ÇEVRESİ, 218; O. DÜ-
ZENİ, 233; bk. Orun, Elçi ve
o., 10; o. emiri, 79; *ordo-ger*
(mo.), 98; *ordo-ger terge*
(mo.), 81; HAN O. u, 92; HA-
TUNLAR O. U, (*ordu-hâ-i ha-
vâtin*) 42, 79, 86; o., *hassa*, 135;
ordu-yu hümayun, 88; o. ka-
zısı, 92 vd.; *Ordu-kend*, 89; o.
komutanı, 216; o. kurma, 222;
Kuzordu, 86; o. nâbi, 79; o.,
(*leşkerghâh*), 79.

ORDU-SARAY, 92; Sarı-o., 362;
o. uç begi, 219; Uç-ordu, 92;
o. urunmak, 86; *Yeke ordos*
(mo.) 78; o. uşağı, 211.

ORDU, yurd ve ev, 221.

Ormanlılarda çadır, 289.

OTAĞ : O. ve *vitak*, 256; ağ o.
42, 267; *ağca o.*, 291; araba o.
81; ALTIN O., 237, 341; *bar-
gâh* ve o., 256, 267; on o. başı,
254; Batu Han o. 1, 369; bay o.
1, 260; Doğu otağı (*Tung-ya*),
30, 341; Gülgün o., 261; Han
o. 1, 323; HUNLARDA O., 323.

OTAĞ-I HUMAYUN, 88, 96; ka-
ra o., 284; kızıl o. 279; o. kur-
ma, 233; o. da kurultay, 230;
Küyük Han o. 1, 369; Mengü
Han o. 1, 370; *mubarek o.*, 243;
o. önü, 227; SANCAKLI O.,
29; TUĞLU O., 261; Vezir . 1,
261; o. ın yeri, 106.

Otakçı, 143, 256.

OTLAK ve kuru, 147, 149.

— Ö —

Ökçe, ardçı, 169.

ÖRG, ÖRÜK, ÖRGE : Örgin, örge, örgipen, örmek, örki, örümek ve örgüğe, örge (mo.), 194 vd.

Örtme. 184; örüm, 184.

— P —

Parasarn Bayburd hisarı, 106.

Pencere, 29 : Otağın.

PROTOKOL, ordu ve otağda, 233 vd.

— S —

SAKÇI : Nöbetçi : 124 vd.; eşik s. sı, 130 vd.; kılıç s. sı, 130.

Saklavuçı, 132.

Salaç, salaş, 196.

SANCAK : 31.; kırmızı s., 30; mubarek s., 246.

S A R A Y : Sarayçık, saraykına; bk. Ca (çin), astana, kâh-i hâniyat, kulap, manistan, şulan, 99; AK-SARAY, 280 vd.; ALTIN-S., 196; s. astı, 99; GÖK-S., gezen s., 132; HATUNLAR S. I, 99; HUN S. I, 15; s. içi, 99; kertme s., s. memuru (turgun); ORDU-S., 93; s. ortası, 99; s. ve orun, 99; taş s., 99.

Saya 184 : Bk. Ağıl.

SAYEBAN : 272; säyebân-ı hümayun, 191.

S A Y V A N : 272; ala s., 272; atlas s., 265; Gök s. 265.

Sencer, 121.

Sengir, kara s., 121.

Serâperde-i cihângir, s.-i mubarek, 243.

Sığınmak, sığınça, 121.

SINIR : Uç, serhâd, 215, 221.

Sipâh : s. bölüğü, 121.

Siper, tabya, 167, 169.

Sübaşı, 29 vd.

Şad, Göktürklerde garnizon komutan, 29 vd.

Şakkah, Memluk çadırı, 248.

Şibe, şibele-, krşl. Şibe'e (mo.), 121.

— T —

Tabın bölüğü çergesi, 187 vd.; Hassa t. 169.

TABUR, t. kur-, 200; bk. Tapkur. TAHT, 352.

Tapkur, 200 vd.; diz t. u, 201; t. kolanı, 200 vd.; krşl. Dabkur (mo.).

Târem (f.), 312 vd.

Tartau, 121 : Siper, kale.

Tatyan kal'ası, başı açuk, 109.

Terge, tirge, kan tergesi, 198.

Terim, terimsen-, 314 vd.

Terme. 316; altan t., t. ger, 316.

Ting, çince karargâh, başkend, 16, 20, 29 vd., 54.

Toğurluk, 321; bk. torluk, turluk. DOKUZ OĞUZ, hakani, şehri, otağı, 341.

Tokutma, 184.

Torluk, 183 vd.; bk. togurluk.

Toy, 124 : Konak.

Töre, ve çerge, 191; TÖREÇİ, 120 vd.

Tura, kalkan ve kale, 43, 45, 204;
altın t., 204; Krşl. *Aba-tura*,
altun-tura, *Tom-tura*, *Yaş-tu-*
ra.

Turak, 204.

Turgu, 195.

Turkak, *turgak*, 132 vd.; *turka'ut*
(mo.) 132.

Turkurka, 121 : Siper.

Turuk, *turug*, *durug*, *turukı yer*,
205.

Tün katar, (konakçı), 205.

Tüşün, *düşün*, d.et-, 206.

TÜŞ, *düş*, 126, 206; *tuş*, 126.

Tüşlük, *t. yer*, *t. ödi*, 206 vd.

Tütünlük, *baca*, 298.

— U —

Uç ordu, 90.

Ulu ata konağı, 78.

Uluş, 90.

— Y —

Ya, Çince bayrak, komutanlık
otağ bayrağı, Türklerin san-
cağı, 26 vd.

Ya-ch'ang, Çince, Türklerin san-
cıklı otağ ve başkentleri, 26
vd.

Yasak bölge, 146; bk. *koru*, *koruk*.

Yash ev ve otağ, 225.

Yatgak, gece nöbetçisi, 123 vd.

Yezek, öncü, 126.

Yortug : Muhafız alayı, *y. kur-*
mak, *yortuşmak*, *yurtug-kur*,
123.

YURT ve ordu, 221.

Yurtluk, (Hunlarda), 16.